

✓

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL XLIX

1995

GENT 1995

LW0 8U/0705

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL XLIX

1995

GENT 1995

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL XLIX

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Ere-Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Lidmaatschap:

750 F jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 850 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met XLVIII - 1994
(onvolledig in de jaren '50 en '60)

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeute* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.

INHOUD

HUGO THOEN, WIM DE CLERCQ, <i>De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem</i>	1
JAN BASTIAENS, CYRIEL VERBRUGGEN, <i>Archeobotanisch onderzoek van het Romeins kamp van Maldegem-Vake. Macroresten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987</i>	33
ETIENNE LOUIS, <i>Fouilles archéologiques sur le site du monastère mérovingien puis carolingien de Hamage (France, dép. du Nord)</i>	45
GEORGES DECLERCQ, <i>Galbert van Brugge en de verraderlijke moord op Karel de Goede. Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave</i>	71
GUIDO EVERAERT, MARIE CHRISTINE LALEMAN, DANIEL LIEVOIS, GUNTER STOOPS, <i>Het huis 'de Inghel' aan de Graslei in Gent</i>	119
ADRIE DE KRAKER, <i>De Bijloke in Noordoost-Vlaanderen, haar grondbezit en de exploitatie daarvan in de Vier Ambachten, tussen 1200 en 1600</i>	177
KATIA HANCKE, <i>Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten. Casus: Gent, 1477-1492</i>	197
JOHAN DECAVELE, <i>Ketters en papisten in het Kortrijkse stadsbestuur (1561-1580)</i>	221
EDGARD OSSIEUR, <i>Radiografie te Gent 1896-1996</i>	251
BRUNO DE WEVER, <i>Vlaams-nationalisme in de Gentse regio, 1914-1945</i>	265
LEEN CHARLES, RENE DE HERDT, MARIE CHRISTINE LALEMAN, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1994-1995</i>	283

Medewerkers aan dit nummer:

- Hugo Thoen, Wim De Clercq, RUG, Vakgroep Archeologie en Oude geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Jan Bastiaens, Cyriel Verbruggen, RUG, Vakgroep geografie, labo voor paleo-ecologie en landschapsgenese, Krijgslaan 281, 9000 Gent
- Etienne Louis, Musée de Douai, 191 rue Saint-Albin, F 59500 Douai, Frankrijk
- Georges Declercq, RUG, Vakgroep middeleeuwse geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Marie Christine Laleman, Gunter Stoops, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent
- Daniel Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent
- Adrie De Kraker, Gerbrandylaan 8, 4571 TW Axel, Nederland
- Katia Hancké, Antoon Vanden Bosschelaan 92, 2100 Deurne
- Johan Decavele, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent
- Edgard Ossieur, Monterrestraat 11, 9000 Gent
- Bruno De Wever, RUG, Vakgroep nieuwste geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent
- René De Herdt, Museum Industriële Archeologie en Textiel, Oudevest 18, 9000 Gent

De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem

Hugo Thoen & Wim De Clercq

met de medewerking van Johan Rommelaere,
Jacques Semey en Guy Van Der Haegen

1. Inleiding

Tot voor enkele jaren werd de Gallo-Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland als vrijwel onbestaande beschouwd. Luchtfotografisch onderzoek van J. Semey (Evergem), enkele toevalsvondsten en de opgravingen van het militaire kamp te Maldegem-Vake, brachten een serieuze kentering teweeg in dit vrij pessimistische beeld.

Recent onderzoek leidde tot de lokalisatie van een groot aantal nieuwe Romeinse sites in het Meetjesland. Ursel, Knesselare, Lovendegem, Evergem, Zomergem en vooral Merendree en Aalter leveren daarvan doorslaggevende bewijzen. Ook Maldegem en Adegem blijken een niet onbelangrijke Gallo-Romeinse aanwezigheid te hebben gekend. In deze bijdrage willen we de verschillende sites in deze twee gemeenten voorstellen, waarbij we een verklaring trachten te geven voor hun lokalisatie, het verspreidingspatroon en de relatie tot het regionale occupatiepatroon. We zullen ook, aan de hand van enkele concrete vondst-complexen, wat dieper ingaan op de Gallo-Romeinse materiële cultuur zoals die uit de bodem tot ons komt. Een ander aspect, namelijk de bijdrage van de natuurwetenschappen in het archeologisch onderzoek, komt aan bod in de hierna volgende studie van J. Bastiaens en C. Verbruggen over het onderzoek van botanische resten van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake.

We willen echter wel benadrukken dat het hier voorgestelde Gallo-Romeinse bewoningspatroon echter maar een minimale reflectie is van het oorspronkelijke patroon. Het is immers zo goed als zeker dat talrijke sites reeds werden vernield door bebouwing, wegeaanleg enz., vooral in de huidige dorpskernen. Anderzijds hopen we in de toekomst nog een aantal tot nog toe ongekende sites aan het licht te kunnen brengen.

2. Verband tussen bodem en bewoning. Relatie tot het regionale Gallo-Romeinse occupatiepatroon. *Fig. 1*

Niet zelden werd de inplanting van Gallo-Romeinse sites bepaald door factoren van landschappelijke en bodemkundige aard. De fysische eigenschappen van een welbepaalde regio vormden immers de basis waarop de economie was

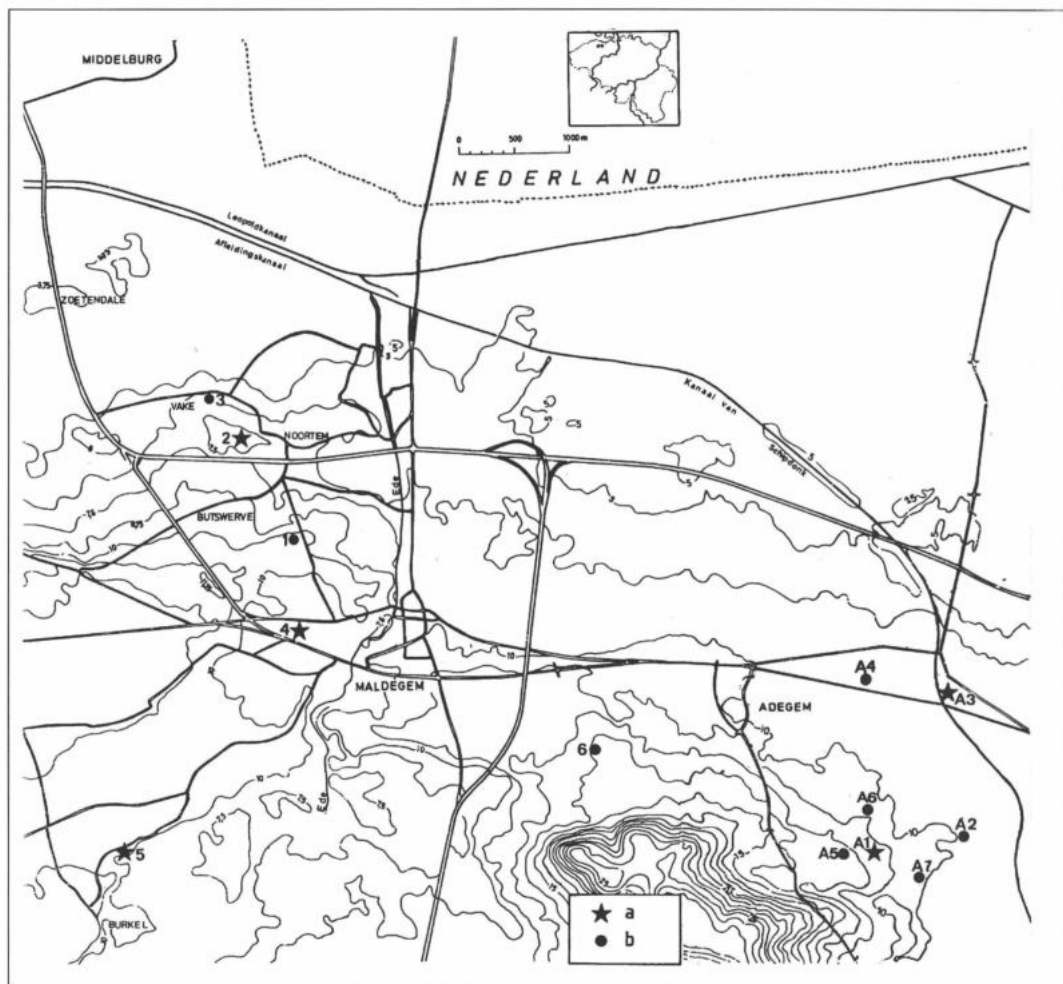

Fig. 1. Verspreidingskaart van de Romeinse sites in Maldegem (1-6) en Adegem (A1-A7).
 Legende: a. In situ; b. losse vondsten en prospectie-vondsten.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

gesteund. Dit geldt zowel voor kleine agrarische meer op zichzelf aangewezen nederzettingen als voor grotere meer marktgerichte centra. Echter niet alleen uit landbouwkundig standpunt was de fysische inplanting van nederzettingen weldoordacht. Ook het artisanale (ambachtelijke) karakter van sommige centra kon maar tot ontwikkeling komen dank zij de aanwezigheid van een geschikte bodem of grondstoffen (b.v. klei, natuursteen). Naast deze natuurlijke factoren konden echter ook antropogene elementen een rol spelen bij de inplanting van nederzettingen. We denken hierbij vooral aan militaire infrastructuur, die logischerwijze vooral uit strategische overwegingen werd opgericht. Cultusplaatsen en sites met een belangrijke politiek/administratieve functie konden aansluiten bij bestaande inheemse kernen of werden ingeplant in of nabij belangrijke economische marktcentra.

Concreet toegepast op het hier behandelde studiegebied kunnen we - in dit embryonale stadium van het onderzoek - toch enkele voorzichtige vaststellingen formuleren.

- De bestudeerde regio heeft tot nog toe in het totaal dertien vindplaatsen of sites opgeleverd, namelijk zeven in Adegem en zes in Maldegem. In vijf gevallen werden effectieve Gallo-Romeinse overblijfselen *in situ*, d.w.z. in hun oorspronkelijke context, aangetroffen. Het gaat om één (mogelijk) grafveld (ADEGEM 3) en vier bewoningscontexten (ADEGEM 1, MALDEGEM 2, 4 en 5). De overige acht sites betreffen losse vondsten zoals oppervlaktevondsten, prospectievondsten, toevalsvondsten, enz.

- Het valt op dat al deze vindplaatsen gelegen zijn op de zandgronden, in het zuiden begrensd door de opduikende tertiaire kleigronden van de cuesta Oedelem - Zomergem en in het noorden door de alluviale kleigronden van de Westerschelde. Het is merkwaardig dat de hogere kleigronden in het zuidelijk deel geen Romeinse vondsten hebben opgeleverd. Toch willen we opmerken dat in het kamp van Vake klei werd aangetroffen, die vermoedelijk ontgonnen werd te Kleit, een plaats die aansluit bij de kleiopduiking van voornoemde cuesta. Dat deze kleibodems in de Romeinse tijd werden ontgonnen, wordt bewezen door de recente ontdekking van een klei-verwerkend bedrijf (steen- en pannbakkerij) te Zomergemboven¹.

- Het hier voorgestelde verspreidingsbeeld moet ongetwijfeld worden gerelativeerd. Het is zeker onvolledig en dit om verschillende redenen. Zo zijn er op de cuesta relatief meer weiden en bossen aanwezig, wat de toegankelijkheid voor terreinprospectie onmogelijk maakt. Verder moet worden opgemerkt dat de sites in het zandgebied vooral door luchtfotografie werden ontdekt. De inbreng van de gemakkelijk uitdrogende zandbodems is hierbij van fundamenteel belang. Hierdoor zullen de meer humusrijke en vochtige archeologische sporen zich bij

¹ DE CLERCQ W. & THOEN H., 1995.

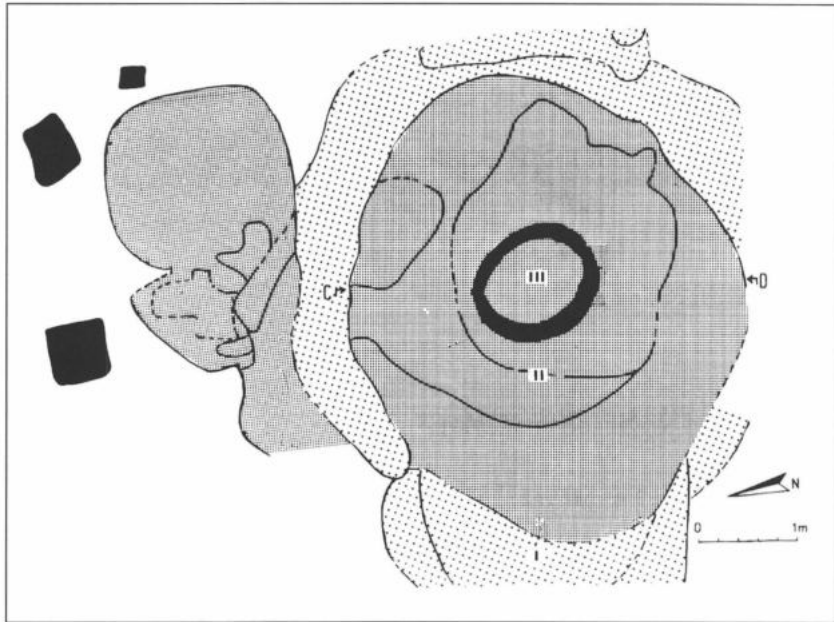

Fig. 2. Adegem-Staalijzer: grondplan waterputten I, II en III.

Legende:

- zwart: donkerbruin tot zwart humeus zand
- donkergrijs: grijsbruin tot grijs gemengd zand
- bleekgrijs: homogeen bleekgrijs zand.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

droge klimatologische omstandigheden beter reveleren (zie b.v. de ontdekking van het kamp van Vake). Klei daarentegen houdt langer het water vast, waardoor archeologische sporen minder snel door luchtfotografie kunnen worden gedetecteerd.

– De opvallende concentratie van losse vondsten en sporen *in situ* ten noorden van de cuesta op de plaatsen Adegem-Staalijzer en Adegem-Kraaienakker, laat het bestaan vermoeden van een uitgestrekt nederzettingsareaal. Over de specifieke functie ervan kan nog niets met zekerheid worden gezegd. De lokalisatie op zandbodems zou op agrarische activiteit kunnen wijzen. De kleinere vondstcomplexen zoals Maldegem-Reesinghe, Maldegem-Burkel en Maldegem-Vliegplein zijn eveneens moeilijk interpreteerbaar. Dit is niet zo voor de militaire inplanting te Maldegem-Vake. Strategische factoren lagen hier ongetwijfeld aan de basis van de oprichting van deze vesting². Over de ligging en de al dan niet betrouwbare primaire context van het grafveld van Adegem-Balgerhoeke formuleerden we infra reeds onze bedenkingen.

3. De materiële cultuur. Fig. 7-11

Archeologen worden steeds geconfronteerd met de materiële leefwereld van populaties uit het verleden. Dit is op zich reeds een zeer beperkt spectrum om ruime interpretaties te maken over dat verleden. Immers, niet alle gewoonten, overtuigingen en ideeën laten zich weerspiegelen op materieel tastbaar vlak. Bovendien zorgen de vaak slechte bodemkundige condities ervoor dat een groot deel van de toenmalige gebruiksvoorwerpen ontbonden geraakten en dus niet meer teruggevonden kunnen worden. Inzonderheid de zure Vlaamse zandbodems spelen hierin een nefaste en selectieve rol. Slechts een bewaring onder de constante grondwatertafel, d.w.z. in anaerobe of zuurstofarme condities, leidt tot conservatie van organisch materiaal zoals hout, been, zaden, vruchten en dergelijke. Waterputten (zoals te Adegem-Staalijzer en Maldegem-Vake) vormen daarom, als ze zorgvuldig kunnen worden onderzocht, ware schatkamers aan archeologische informatie. Maar dit zijn helaas uitzonderingen. Meestal worden de archeologen slechts geconfronteerd met potscherven of fragmenten van bouw materiaal en stenen gebruiksvoorwerpen, d.w.z. vondstcategorieën die door hun specifieke materiële samenstelling vrijwel niet worden aangetast. Ook metalen voorwerpen in brons en ijzer kunnen, zij het in een vaak sterk geoxydeerde vorm, worden weergevonden.

De vondstcontexten zelf bestaan in Zandig-Vlaanderen voor de Gallo-Romeinse periode vooral uit afvalkuilen, paalgaten van houtbouw (waarbij soms een huisplattegrond kan worden gereconstrueerd) en grachten. Al deze structuren tekenen zich af als donkere humeuze verkleuringen in de roestkleurige zandbodem. Waterputten (in hout of in steen) en vooral (al dan niet uitgebroken) muurfunderingen komen helaas minder frequent voor.

² Zie vooral THOEN H., 1991.

Men moet zich dus realiseren dat slechts een deel van de toenmalige leefwereld via de materiële overblijfselen tot ons komt. Het is nu juist op basis van deze laatste groep gegevens dat archeologen interpretaties trachten te maken over het verleden.

Door een grondige studie van de archeologische vondsten, stratigrafisch onderzoek van de sites, inschakeling van natuurwetenschappelijk methodes (zoals pollenanalyse, studie van macroresten, archeozoölogie) en door het gebruik van moderne dateringstechnieken (zoals C-14 en dendrochronologie), is men er de jongste decennia in geslaagd voor de Gallo-Romeinse tijd een verfijnd chronologisch, economisch en ecologisch referentiekader uit te bouwen.

De datering van de archeologische contexten gebeurt vooral aan de hand van het luxe-aardewerk, inzonderheid de *terra sigillata*. Deze bruinrode glanzende ceramiek komt zowel versierd als onversierd voor en werd veelal van een pottenbakkersstempel voorzien. Zowel de naamstempel als de versieringsmotieven laten toe de pottenbakkersateliers te achterhalen en deze chronologisch te plaatsen, dikwijls tot op tien à twintig jaar nauwkeurig. De Duitser Hans Dragendorff stelde reeds een eeuw geleden (!) de basistypologie (= vormelijke klassering van het aardewerk) op punt. In de jaren 1920 - 1930 bouwde de Brit Felix Oswald verder aan de chronologie, hierbij vooral steunend op zgn. 'gesloten' of goed gedateerde vondstcomplexen. Thans kunnen *terra sigillata*-fragmenten vrij nauwkeurig worden gedetermineerd, waarbij het type pot, de herkomst, de datering en soms zelfs het pottenbakkersatelier kunnen worden bepaald. Wat onze gewesten betreft³, hebben studies aangetoond dat de *terra sigillata* tijdens de 1ste eeuw na Chr. hoofdzakelijk afkomstig is uit Zuidgallische ateliers (Zuid-Frankrijk), tijdens de 2de eeuw uit Middengallische (Centraal-Frankrijk) en vanaf het midden van de 2de eeuw tot het eind van de Romeinse tijd (begin 5de eeuw) uit Oostgallische centra (Moezel- en Rijnstreek).

Concreet toegepast op een *terra sigillata*-scherf uit Adegem b.v., kan men niet alleen zeggen hoe oud ze ongeveer is, maar veelal ook in welk productiecentrum ze werd vervaardigd. Wanneer een naamstempel of een versiering aanwezig is, kan de datering daarenboven verfijnd worden tot op een tien- à twintig-tal jaren nauwkeurig. Deze vrij precieze datering maakt het mogelijk om ook de archeologische structuren zoals kuilen, waterputten en dergelijke, waarin deze scherven werden aangetroffen, te dateren. Op die manier kan niet alleen de totale occupatieduur van een site worden bepaald, maar kan er ook vastgesteld worden welke sporen gelijktijdig zijn en welke niet. De studie van de *terra sigillata* levert verder ook gegevens op over het toenmalige economisch leven (handelsrichtingen, import, enz.).

³ Zie o.m. THOEN H., 1985.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

Het enorme succes van de *terra sigillata* leidde tot imitatie ervan in onze gewesten, zowel in rood oxyderend (*terra rubra*) als in zwart reducerend gebakken aardewerk (*terra nigra*). Andere vormen van luxe-aardewerk bestaan uit zogenaamd gevernist aardewerk (onder meer afkomstig uit Keulen), Pompeiaans-rood aardewerk (zo genoemd naar de rode kleur van de fresco's van Pompei), gebronsd (imitatie van metalen prototypes) en zeepaardewerk (in zeer zachte materie).

Naast het luxe-aardewerk is er het zeer diverse gamma van het gewone aardewerk of gebruiksaardewerk, zoals kruiken (met één oor) en kruikamforen (met 2 oren), amforen (b.v. Spaanse amforen voor het transport van olijfolie) en *mortaria* (wrijfschalen of mortieren, gebruikt voor voedselbereiding, onder meer platte kaas). De meest voorkomende types onder het gebruiksaardewerk zijn kookpotten, kommen, borden en deksels. Deze potten zijn doorgaans reducerend gebakken en werden zowel gedraaid als handgemaakt. Qua vorm en versiering reflecteren zij zeer dikwijls autochtone pre-Romeinse tradities. Sommige categorieën van gewoon aardewerk werden echter eveneens geïmporteerd. Naast de hoger genoemde Spaanse amforen wijzen we b.v. op de import van kookpotten en *mortaria* uit het Eifelgebied. Uit de Eifel werden ook maalstenen in vulkanische lava ingevoerd, andere uit de Ardennen (in conglomeraat) of uit het Samber & Maasgebied (in arcose). Eerder schaarse vondsten zijn munten (vooral in koper of brons), meestal aangemunt in Rome, *fibulae* (mantelspelden) in brons of ijzer, bronzen sierstukken, juwelen, glaswerk, enz. Meer voorkomend zijn dan weer smeedijzeren nagels, vervaardigd in lokale smidsen, en vooral de typische Romeinse dakpannen: *tegulae* (rechthoekige, platte pannen met twee opstaande randen) en *imbrices* (langwerpige gebogen pannen, dienstdoend als afdekking van van twee naast elkaar liggende rijen *tegulae*).

4. Besluit

Met deze bijdrage willen we een eerste stap te zetten in de richting van een meer grootschalig onderzoek naar de Gallo-Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland. Eén van de bepalende factoren bij het opstarten van dit onderzoek was de ontdekking van het militaire kamp van Maldegem. Het besef dat dergelijke strategische inplanting van een Romeins legerkamp weinig of geen zin zou gehad hebben zonder ondersteunend hinterland, leidde tot het vermoeden dat het Meetjesland niet zó verstoken was gebleven van Romeinse bewoning als algemeen werd verondersteld. In een eerste fase van het onderzoek werden de Romeinse sites op het grondgebied van de gemeenten Maldegem, Adegem en Merendree aan een nauwgezet onderzoek onderworpen, wat ons een massa informatie opleverde.

Deze gegevens zijn niet alleen van ruimtelijke aard, doch laten ook reeds toe enkele functionele en chronologische interpretaties te maken. De oudste gekende elementen dateren uit de vroeg-Flavische tijd (ca. 70 na Chr.) en werden

Fig. 3. Adegem-Staalijzer: vierkante houten waterput II.

Fig. 4. Adegem-Staalijzer: ronde vlechtwerk-waterput III.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

aangetroffen in Lovendegem, Aalter en Merendree. De oudste archaeologica van Maldegem en Adegem dateren tot nog toe uit de 2de eeuw na Chr., doch niets sluit echter uit dat ook in deze gemeenten oudere (Flavische) bewoningssporen aanwezig zijn. Het grafveld van Adegem-Balgerhoeke zou zelfs opklimmen tot de Claudische periode (midden 1ste eeuw na Chr.), doch zoals hieronder gesteld hebben we ernstige twijfels over de betrouwbaarheid van deze vondsten. Het zwaartepunt van de Romeinse bewoning in het Meetjesland ligt echter in de 2de en 3de eeuw. Dit laatste kan waarschijnlijk door een combinatie van factoren worden verklaard. Vooreerst werd vastgesteld dat de Romeinse bewoning ten westen van de Schelde (grondgebied van de *Menapii*), in tegenstelling tot het gebied ten oosten van de Schelde (*Nervii*), pas aanvangt in de loop van de tweede helft van de 1ste eeuw, vooral dan vanaf ca. 70 na Chr. Het spreekt vanzelf dat de nederzettingen niet onmiddellijk tot maximale expansie zullen komen. Dit gebeurde wel tijdens de 2de eeuw, de 'gouden eeuw' van de Romeinse bewoning in Gallië, de periode van de zgn. *pax Romana*. Daarenboven zal de inplanting van militaire bolwerken in Maldegem, Aardenburg en Oudenburg, als reactie tegen de invallen van de Germaanse *Chauci* rond 172-174 na Chr., ongetwijfeld een sfeer van geruststelling gecreëerd hebben, waardoor de economische slagkracht van de *pax Romana* zich in de regio vrij vlug kon herstellen. In het licht van deze factoren konden zich zowel kleine landelijke bedrijfjes als grotere marktcentra met een centraliserende en distributieve functie ontwikkelen. Sites zoals Adegem-Staalijzer en Maldegem-Reesinghe behoren wellicht tot de laatste categorie en getuigen, door een waarschijnlijke toegang tot een interregionaal economisch netwerk, van een meer doorgedreven romanisering. De aanwezigheid van een aanzienlijke militaire occupatie in de onmiddellijke omgeving moet trouwens een vrij grote afzetmarkt gecreëerd hebben, die de burgerlijke centra in het hinterland - en we denken hierbij zeker aan de sites in Maldegem en Adegem - een lucratieve handelsstimulans moet gegeven hebben.

Bijlage 1. Repertorium van de Gallo-Romeinse sites in Adegem en Maldegem (pre-fusie)

Dit repertorium is opgebouwd volgens een eenvormig stramien, waarin achter-
envolgens aan bod komen:

1. Voorstelling van de vondst of site.
2. De lokalisatie.
3. Vondstdatum en vondstomstandigheden.
4. Een meer gedetailleerde beschrijving van structuren en vondsten.
5. Datering.
6. Bodemkundige beschrijving van de vindplaats.
7. Belangrijkste bibliografische verwijzingen.
8. Commentaar.

ADEGEM 1. Fig. 2 - 10

1. Bewoningssporen.
2. Wijk Staalijzer. Eeklo 13/4. Lambert 89,75/209,29.
3. Ontdekking najaar 1987; gevonden door J. Semey, tijdens de controle van silo's voor het inkuilen van voedergewassen.
Controle-opgraving (J. Rommelaere en J. Semey) in november 1987, waarbij aanvankelijk een silogracht werd onderzocht en vervolgens de zoekseuf werd uitgebreid tot een oppervlakte van 8 x 4 m.
4. De overblijfselen *in situ* zijn: paalgaten, kuilen en waterputten, met talrijk vondstenmateriaal. De structuren bestaan meer specifiek uit een viertal paalgaten en een complex van kuilen, gesitueerd in de nabijheid van twee waterputten.

Beide waterputten konden in stratigrafisch verband worden bestudeerd. **Fig. 2 en 5**

- De oudste waterput (I) kon slechts gedeeltelijk worden opgetekend. De ronde aanlegtrechter had een diam. van ca. 2,80 m. Van de waterput zelf restten nog enkele scheefgetrokken planken.
- De tweede waterput (II) kon beter worden onderzocht, maar stortte in bij de registratie van het profiel, zodat ook hier een aantal elementen ontbreken. Deze tweede put had een grote ronde aanlegtrechter van ca. 4,50 m dia., waarbinnen de vierkante houtconstructie van de eigenlijke put werd aangelegd. Deze constructie (ca. 90 x 90 cm buitenmaats) was opgebouwd uit verticaal tegen elkaar geplaatste, gehalveerde en aangepunte boomstammetjes (doorsnede ca. 20-30 cm), telkens drie op een rij. Het geheel werd gestut door vier verticale hoekstijlen en vier horizontale dwarsbalken, samengehouden in pen/gat-verbinding (**fig. 3**). Langs de buitenkant werden herbruikte horizontaal geplaatste balken aange troffen, die blijkbaar ter versteviging waren aangebracht. De totaal geregistreerde diepte onder het opgetekende grondplan bedraagt ongeveer 1,30 m. Uit deze context kon een vrijwel volledig *terra sigillata*-bord (**fig. 7, nr. 6**), evenals een fragment van bronsbeslag (**fig. 9 - 10**) worden gerecupereerd. In de aanlegtrechter werd een bodemfragment van een pot in Eifelwaar (**fig. 5, nr. 30**) aangetroffen, hetgeen erop wijst dat deze vierkante put werd aangelegd op het einde van de 2de of in de loop van de 3de eeuw na Chr.
- Na opgave en demping van deze tweede constructie werd naderhand nog - bovenin de vulling van waterput II - een nieuwe waterput (III) aangelegd. Deze derde put is qua constructie echter totaal verschillend van de twee vorige. Het betreft een ronde vlechtwerk-put, vervaardigd uit gewezen takken en twijgen. De korfvormige structuur heeft een diameter van ca. 1,10 m en een bewaarde diepte van ongeveer 60 cm (**fig. 4**).

Door de beperkt opgegraven oppervlakte is een situering van de structuren in een ruimer geheel van de nederzetting onmogelijk. De paalgaten en waterputten staan echter duidelijk in verband met bewoningsactiviteit op

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

deze plaats, gezien het talrijk huishoudelijk afval (zie bijlage 2).

5. Middenromeinse tijd (2de - 3de eeuw na Chr.).
6. Zandgronden (stuifzand). Matig droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zch). Bodemkaart Eeklo 24E.
7. SEMEY J., DELCOURT A., PARMENTIER F. & ROMMELAERE J., 1987. Adegem (Maldegem, O.- Vl.): waterputten, *Archeologie*, 1987, 2: 153-154.

ADEGEM 2. Fig. 8

1. Dakpannen en potscherven.
2. Wijk Kraaienakker. Eeklo 13/4. Lambert 90,60/209,33.
4. Prospectievondsten (zie bijlage 2).
6. Zandgronden (stuifzand). Zeer droge gronden op zand (Zap). Bodemkaart Eeklo 24E.
7. Mondelinge informatie J. Semey, Evergem.

ADEGEM 3

1. Mogelijk grafveld.
2. Gehucht Balgerhoeke - Schipdonkkanaal, tussen de spoorweg (ten noorden) en de baan naar Brugge (ten zuiden). Eeklo 13/4. Lambert 90,40/210,70.
3. 1859 - 1860. Toevalsvondsten bij het uitgraven van het Schipdonkkanaal.
4. Negenenzestig stuks aardewerk en drie lampen zouden afkomstig zijn van graven/grafveld *in situ*.
5. Midden 1ste eeuw tot in de 4de eeuw.
6. Zandgronden: op een zandige hoogte aansluitend bij de stuifzandrug (ten zuiden). Zeer droge gronden op zand (Zap). Bodemkaart Eeklo 24E.
7. BAUWENS-LESENNE M., 1962. *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*. Oudheidkundige Repertoria, II. Brussel: 23-32.
DE CLIPPELE L., 1968. Het Gallo-Romeinse grafveld te Balgerhoeke, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 22: 109-144.
8. De betrouwbaarheid van dit complex kan in vraag gesteld worden, enerzijds wegens de ongewone ruime datering vanaf midden 1ste eeuw tot in de 4de eeuw, anderzijds wegens de onbetrouwbaarheid van de verzameling Neelemans, berustend in de Stedelijke Musea te Brugge.

ADEGEM 4

1. Potscherven.
2. Ten noorden van het Canadees kerkhof (Adegem). Maldegem 13/3. Lambert 89,67/210,84.
4. Prospectievondsten.

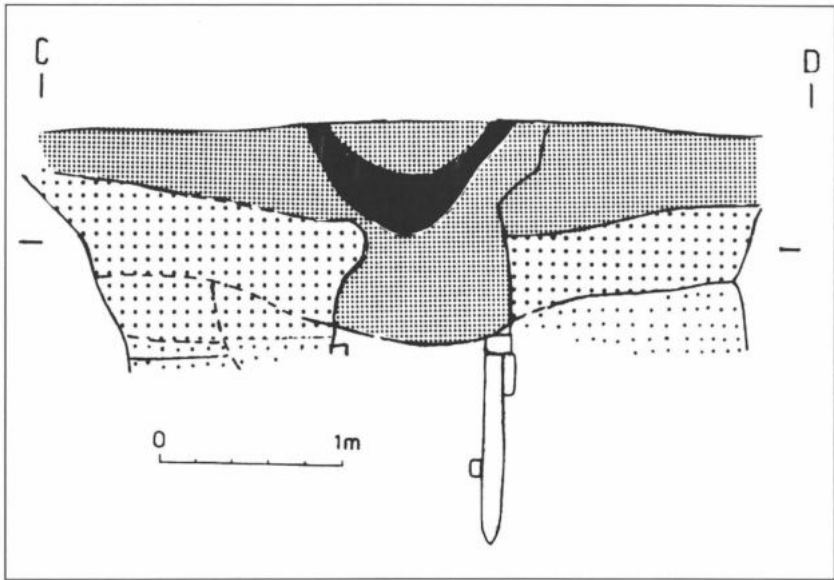

Fig. 5. Adegem-Staalijzer: doorsnede waterputten II en III. Doorsnede C-D en legende: zie fig. 2.

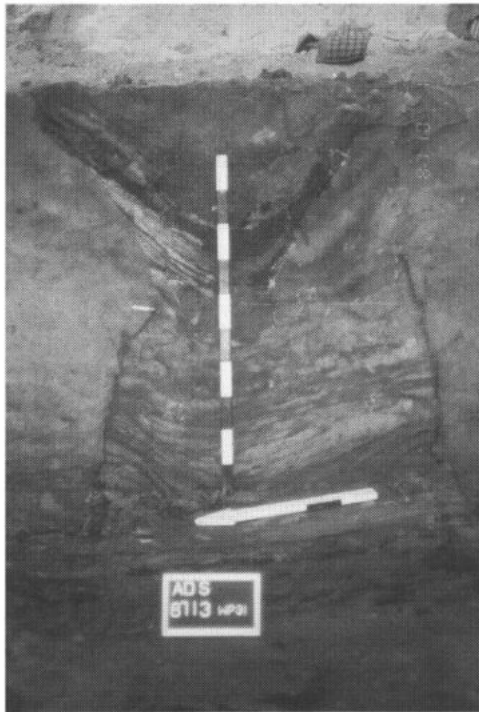

Fig. 6. Adegem-Staalijzer: opname van profiel van waterputten II en III.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

6. Zandgronden (stuifzand). Natte zandgronden (Zep). Bodemkaart Eeklo 24E.
7. Mondelinge informatie J. Semey, Evergem.

ADEGEM 5

1. Potscherf.
2. Staalijzer. Eeklo 13/4. Lambert 89,54/209,28.
3. Midden jaren 1980. Prospectie J. Semey en J. Vanmoerkerke.
4. Prospectievondst. Scherf in gewoon aardewerk.
6. Zandgronden (dekzand). Matig droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zch). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. Mondelinge informatie J. Semey, Evergem.
8. Ca. 200 m ten westen van ADEGEM 1. De vindplaats is gelegen in de nabijheid van een begraafplaats uit de bronstijd.

ADEGEM 6

1. Potscherven.
2. Eeklo 13/4. Lambert 89,67/209,70.
3. Midden jaren 1980. Prospectie J. Semey.
4. Prospectievondsten. Scherven in gewoon aardewerk.
6. Zandgronden (stuifzand). Matig droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zch). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. Mondelinge informatie J. Semey, Evergem.
8. Ca. 400 m ten noorden van ADEGEM 1 en ADEGEM 5.

ADEGEM 7

1. Munt en potscherven.
2. Ten zuidoosten van Kraaienakker en ten noorden van Mollevijver. Eeklo 13/4. Lambert 90,18/209,13.
3. Midden jaren 1980. Bij controle van een silo.
4. Losse vondsten: gewoon aardewerk en onleesbare munt.
6. Zandgronden (dekzand). Droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zbh). Bodemkaart Eeklo 24E.
7. Mondelinge informatie J. Semey, Evergem.

MALDEGEM 1

1. Romeinse munt.
2. Vakebuurtstraat (zuid), perceel 184f. Maldegem 13/3. Lambert 84,58/212,10.
3. Ca. 1975. Gevonden door W. De Lille, bij het graven van een kuil.
4. Losse vondst. *Sestertius* van Marcus Aurelius. Muntslag voor Faustina II, Rome.
5. 161 - 164 na Chr.

6. Zandgronden (stuifzand). Matig droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zch). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. Mondelinge informatie W. De Lille, Maldegem.
8. Gelegen ca. 950 m ten zuidoosten van het Romeinse kamp (MALDEGEM 2).

MALDEGEM 2

1. Romeins kamp.
2. Gehucht Vake, tussen de expressweg Antwerpen - Knokke en de Vakeweg. Maldegem 13/3. Lambert 84,10/212,82.
3. Ontdekt door luchtfotografie (J. Semey) op het eind van de jaren 1970. Systematische opgravingen door het Seminarie voor Archeologie R.U.G. (H. Thoen), 1984-1992.
4. Overblijfselen *in situ* van een Romeins kamp (*castellum*) met vierkantig grondplan van 157,5 m zijde (= 500 Romeinse voet). Verdedigd door een aarden wal met houten palissade, evenals twee spitsgrachten. Structuren uit houtbouw (barakken, waterputten, vier monumentale toegangspoorten in het midden van elke zijde, waarvan één opgegraven); zeer talrijk vondstenmateriaal.
5. Ca. 172 - 175 na Chr.
6. Zandgronden: op een kleine droge zandige opduiking in het stuifzandgebied. Droge zandgronden met verbrokkelde humus en/of ijzer B horizont (Zbh). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. SEMEY J. & VANMOERKERKE J., met medewerking van THOEN H. & VANDERMOERE N., 1984. Versterkt Romeins site te Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen), *VOBOV-Info*, 14: 15-20.
THOEN H. & VANDERMOERE N., 1985 (with contributions by DE CEUNYNCK R. & HEYSE I.). *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1984 Excavation Report*. Scholae Archaeologicae, 2. Gent.
THOEN H. & VANDERMOERE N., 1986 (with contributions by DE GEYTER G., DESENDER K., FOBE B., GYSSELING M., LANGOHR R., MERTENS J., PIETERS M. & VAN KERCKVOORDE M.). *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1985 Excavation Report*. Scholae Archaeologicae, 6. Gent.
THOEN H., 1988 (with contributions by AUGUSTYN B., DE CEUNYNCK R., LANGOHR R., MERTENS J. & PIETERS M.). *The Roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1986 Excavation Report*. Scholae Archaeologicae, 9. Gent.
THOEN H., 1991. Le camp Romain de Maldegem (Flandre Orientale, Belgique) et les invasions des Chauques en 172-174 de notre ère. In: THOEN H., BOURGEOIS J., VERMEULEN F., CROMBE Ph. & VERLAECKT K. (éds.), 1991. *Studia Archaeologica. Liber Amicorum Jacques A.E. Nenquin*. Gent: 185-200.
8. Het archeologisch onderzoek van dit *castellum* is belangrijk om verschil-

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

lende redenen :

- a. Maldegem is één van de weinige Romeinse vindplaatsen in onze gewesten waar een archeologische site onmiddellijk kan gekoppeld worden aan een historische bron: *Vita Didii Iuliani*, I, 6-9. In deze tekst wordt gewag gemaakt van de invallen van de *Chauci*, een Germaanse stam, in de provincie *Gallia Belgica*, onder het gouverneurschap van Marcus Didius Iulianus, ca. 172 - 174 na Chr.
- b. De uitzonderlijke datering in de 2de eeuw na Chr. levert ons één van de zeldzame chronologische horizonten op voor de 2de eeuw, de bloei-periode van de Romeinse beschaving in onze gewesten (*Pax Romana*).
- c. Door de kortstondige bezetting ca. 172 - 175 na Chr. is het kamp van Vake een unieke chronologische referentie voor de Provinciaal-Romeinse archeologie in het algemeen en voor onze Romeinse geschiedenis in het bijzonder.

MALDEGEM 3

1. Romeinse munt.
2. Vakebuurtstraat (noord). Maldegem 13/3. Lambert 83,34/213,32.
3. Ca. 1985. Gevonden door A. Parmentier, bij graafwerken, op 60 cm diepte.
4. Losse vondst. *Antoninianus* van Numerianus. Rome.
5. 282 na Chr.
6. Zandgronden (stuifzand). Matig droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zch). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. Mondelinge informatie A. Parmentier, Gent.
8. Gelegen op ca. 400 m ten noordwesten van het Romeinse kamp (MALDEGEM 2).

MALDEGEM 4. Fig. 11

1. Bewoningssporen.
2. In het bos van Reesinghe, ten zuiden van de Westeindestraat. Maldegem 13/3. Lambert 84,69/311,20.
3. Ontdekking januari 1990, tussen de wortels van een uitgewaaide boom. Noodopgraving 21-22 november 1990 door Seminarie voor Archeologie R.U.G. (H. Thoen).
4. Overblijfselen *in situ*: Romeinse laag en twee kuilen, met talrijk vondstenmateriaal: *terra sigillata*, *terra nigra*, gevernist aardewerk, kruikwaar, een munt van Antoninus Pius (157 - 158 na Chr.), een fragment van een *fibula*, panfragmenten, enz.

De kuilen zijn gelijktijdig aangelegd en hebben slechts kortstondig gefunctioneerd. Naderhand werden ze met allerlei afvalmateriaal opgevuld, vermoedelijk afkomstig van een bewoningscontext uit de onmiddellijke omgeving.

Door de beperkt opgegraven oppervlakte en door de ligging in een bos, kan

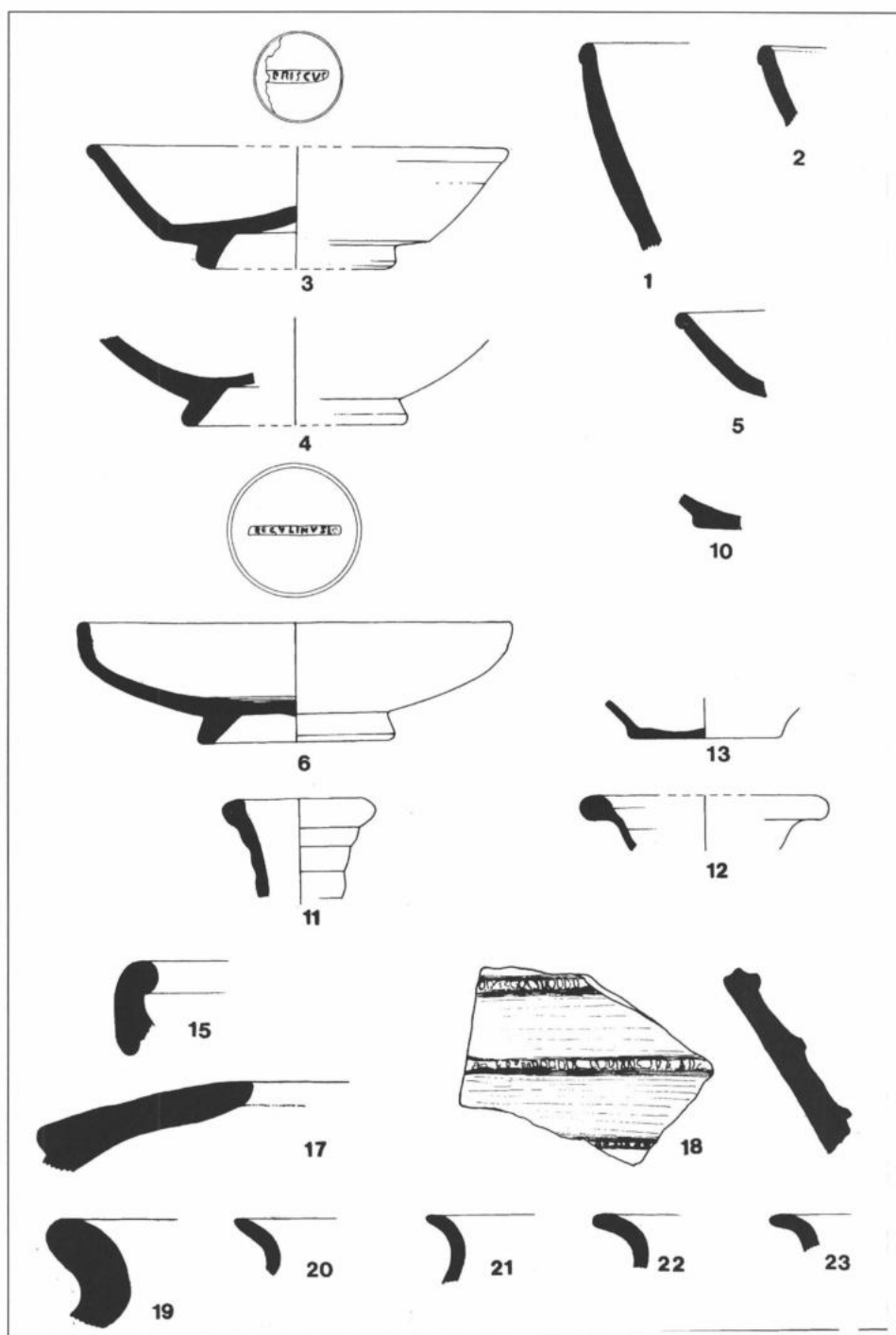

Fig. 7. Adegem-Staalijzer: vondsten uit waterputten. Schaal 1/3.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

voorlopig weinig gezegd worden over de specifieke plaats van de gevonden structuren in de nederzetting of over de uitgestrektheid en de aard van de bewoning (zie bijlage 2).

5. Ca. 200 na Chr.
6. Zandgronden (stuifzand). Zeer droge gronden op zand (Zap). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. THOEN H., 1993. Sporen van Gallo-Romeinse bewoning in het bos van Reesinghe te Maldegem. In: BOURGEOIS J. (red.), 1993. *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*. Gent: 305-314.
8. Gelegen ca. 1700 m ten zuidzuidoosten van het Romeinse kamp (MALDEGEM 2).

MALDEGEM 5

1. Bewoningssporen.
2. Gehucht Burkel, ten zuiden van de Oude Burkelslag, sectie E percelen 163 en 164. Maldegem 13/3. Lambert 82,92/209,18.
3. Ontdekking april 1992, bij controle van graafwerken voor de aanleg van een tweede gasleiding Zeebrugge-Quévy. Noodopgraving door Seminarie voor Archeologie R.U.G. (Ph. Crombé).
4. Overblijfselen *in situ*: gracht, kuilen en paalgaten, met talrijk vondstenmateriaal.
5. Middenromeinse tijd (2de - 3de eeuw na Chr.).
6. Zandgronden (stuifzand). Matig natte zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zdh). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. CROMBÉ Ph. & BOURGEOIS J., 1993. Een Midden-Bronstijd nederzetting te Maldegem-Burkel (O.-VI.). Resultaten van de opgravingscampagne 1992. In: BOURGEOIS J. (red.), 1993. *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*. Gent: 35-48.
8. Ten noorden van de Oude Burkelslag werd een nederzetting onderzocht daterend uit de Midden-Bronstijd. Beide sites zijn van elkaar gescheiden door een kleine depressie, gelegen onder de huidige weg. Het Romeinse vondstenmateriaal werd niet behandeld in de hoger geciteerde publicatie.

MALDEGEM 6

1. Munt en potscherven.
2. Industrierrein (Vliegplein). Maldegem 13/3. Lambert 87,28/210,18.
3. Onderzoek door Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa U.G. (J. Bourgeois).
4. Losse vondsten: munt van Postumus (260 - 269 na Chr.), potscherven.
6. Zandgronden (stuifzand). Droge zandgronden met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont (Zbh). Bodemkaart Maldegem 24W.
7. BOURGEOIS J., MEGANCK M. & RONDELEZ P., 1994. Noodonderzoek 1993 te Maldegem-Vliegplein (prov. Oost-Vlaanderen): grafheuvels uit de

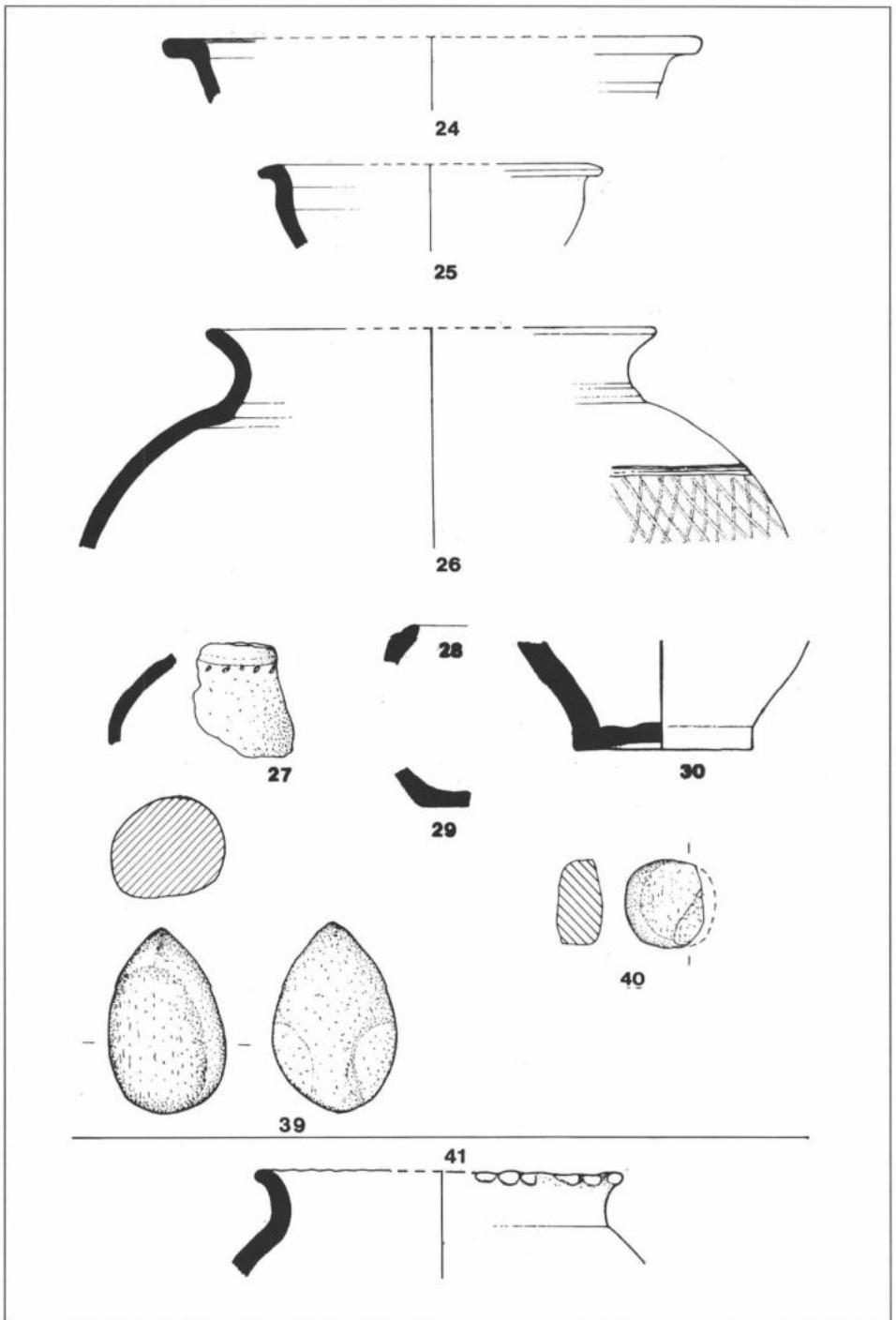

Fig. 8. Vondsten van Adegem-Staalijzer (24-40) en Adegem-Kraaienakker (42). Schaal 1/3.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

Bronstijd, nederzettingen uit de Romeinse periode en uit de middeleeuwen, *Lunula*, 2: 1-3.

8. Het in de publicatie als Romeins gedateerde houten gebouw blijkt volgens het aardewerk eerder vroegmiddeleeuws te zijn (mondelijke informatie J. Bourgeois & M. Meganck).

Bijlage 2. Enkele Gallo-Romeinse vondstcomplexen uit Adegem en Maldegem⁴. Fig. 7 - 11

In onderstaand overzicht geven we een beschrijving van de Gallo-Romeinse vondsten van de vindplaatsen ADEGEM 1, ADEGEM 2 en MALDEGEM 4. De hogerstaande beschouwingen in het tekstgedeelte zullen hopelijk toelaten de eerder abstracte beschrijvingen voor de leek meer 'leesbaar' te maken.

ADEGEM 1. Ograving waterputten te Adegem-Staalijzer⁵. Fig. 7 - 10

AARDEWERK

Terra Sigillata

1. Kom, type DRAGENDORFF 37; randscherf.
Bruinroze klei; bruinrode zacht glanzende deklaag.
Gedeeltelijk bewaarde, niet meer identificeerbare eierlijst.
Oost-Gallië, Trier, 3de eeuw.
2. Kom, type DRAGENDORFF 30 of 37; randscherf.
Oranjebruine klei; oranje- of rode, zacht glanzende deklaag.
Oost-Gallië, tweede helft 2de - 3de eeuw.
3. Bord, type DRAGENDORFF 31; verschillende passende scherven; in profiel volledig herstelbaar.
Okerbruine klei; vaalrode, zacht glanzende deklaag.
Stempel PRISCVS = Priscus (II) van Blickweiler & Eschweiler Hof (OSWALD, *Stamps*, p. 252).
Oost-Gallië (Priscus van Blickweiler & Eschweiler Hof), Hadrianus - Antonijns.
4. Bord, type DRAGENDORFF 31R; bodemscherf.
Oranjebruine klei; bruinrode, zacht glanzende deklaag.
Restanten van een rolstempel op de bodem.
Type LUDOWICI Sb. Oost-Gallië (Rheinabern), eind 2de - 3de eeuw.

⁴ De nummers van de beschreven voorwerpen verwijzen naar de respectievelijke nummers van de figuren.

⁵ Bord nr. 5 is in het bezit van J. Semey (Evergem). De overige vondsten van ADEGEM 1 en ADEGEM 2 werden door G. Van Der Haegen overgemaakt aan het Museum voor Oudheidkunde van de Universiteit Gent.

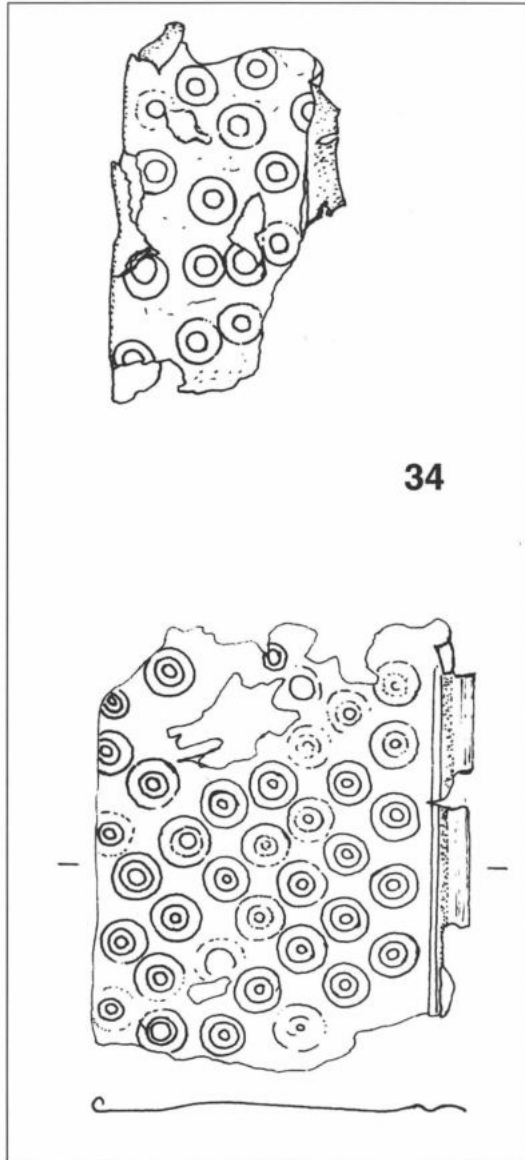

Fig. 9. Adegem-Staalijzer: bronsblik. Schaal 1/1.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

5. Bord, type DRAGENDORFF 18/31 of 31; rand- en wandscherf.
Okerbruine klei; bruinrode, glanzende deklaag.
Oost-Gallië (Rheinzabern), 2de of 3de eeuw.
6. Bord, type DRAGENDORFF 32; bijna volledig.
Bleekbruine klei; bruinrode, glanzende deklaag.
Stempel REGVLINVS = Regulinus van Rheinzabern, Hadrianus-Antonijns (OSWALD, *Stamps*, p. 262).
7. Kraagkom, type DRAGENDORFF 38; wandscherf van kraag.
Oranjebruine klei; bruinrode, glanzende deklaag.
Midden-Gallië, tweede helft 2de eeuw.

Terra Nigra

Vier wandscherven, waaronder:

8. Drie wandscherven met graffietpolijsting.
9. Eén wandscherf in *vélouté*-techniek ('fluweelzacht'), met zwart glanzende verflaag op de binnenwand.

Pompeiaans-rood aardewerk

10. Bord, type *Blicquy* 5; bodemscherf.
Sporen van vaalrode verflaag op de binnenwand.

Kruikwaar

11. Kruik of kruikamfoor; mondstuk.
Bruinroze zandige klei, bleekbeige oxyderende bakking.
Trechtersvormig profiel, bandvormig lip en meermaals ingesnoerde hals.
12. Kruik of kruikamfoor; fragment van bandvormige lip.
Grijze zandige klei, beigebruine oxyderende bakking.
13. Kruikwaar; twee passende bodemfragmenten
Bleekbruine zandige klei.
14. Wandscherven in zogenaamd 'zeepaardewerk'.
Okerbruine zachte klei.

Mortaria

- 15 *Mortarium* met verticale rand; randfragment.
Gruwe klei, duidelijk gestructureerd en dicht verschaald met grove gesteente-fragmenten.
Eifelwaar, eind 2de - 3de eeuw.
16. *Mortarium*; wandscherf.
Grijswitte klei met losse verschralling van gebakken kleifragmenten en enkele gesteentefragmenten.

Importwaar.

Dolia

17. Voorraadpot met brede, naar binnen gebogen horizontale rand; randscherf.
Grauwgrijze klei, zeer grof verschraald met hoofdzakelijk gebakken klei-fragmenten, beigebruine oxyderende bakking.
18. Grote voorraadpot; een tiental wandscherven.
Grijswitte klei, zeer hard gebakken, losse verschraling met grove elementen.
Versierd met horizontale plastische banden, waarop verticale indrukken zijn aangebracht.
Importwaar.

Kookpotten, kommen en borden

Een vijftig-tal fragmenten, hoofdzakelijk in grijs, reducerend gebakken gedraaid aardewerk. Er worden drie technieken onderscheiden.

- Techniek A. Een vijftentwintig-tal scherven in grijze, zandige klei, minder hard gebakken.
 19. Grote pot met dikke, naar buiten gebogen rand; randscherf.
 20. Pot met naar buiten gebogen, licht verdikte rand; randscherf.
 21. Pot met naar buiten gebogen rand; randscherf.
Grauwzwart oppervlak.
 22. Pot met naar buiten gebogen, licht verdikte rand; randscherf.
 23. Pot met naar buiten gebogen rand; randscherf.
 24. Bord of kom met horizontale, geprofileerde rand; 2 randscherven.
 25. Kom met horizontale rand; randscherf.
Geglad op de buitenzijde van de rand; hard gebakken.
- Techniek B. Een tien-tal fragmenten in grauwe, grof verschraalde klei, hard gebakken.
 26. Pot met naar buiten gebogen rand; scherven van bovenste gedeelte.
Geglad oppervlak; versierd met glacering (wafelmotief).
 27. Pot met naar buiten gebogen rand; wandscherf.
Gladding op de aanzet van de rand; een rij schuine indrukken op de schouder.
 28. Kom met naar binnen gebogen rand en goed aangeduide lip; randscherf.
 29. Bodemscherf.
Duidelijke gladding op de binnen- en buitenwand.
- Techniek C. Een vijf-tal scherven in grijsgele, grof verschraalde klei, hard gebakken (zgn. Eifelwaar).
 30. Goed gedraaide, hard gebakken pot; bodemscherf.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

Diverse

31. Wandscherf in zgn. technisch aardewerk.
Zwarte klei, grof verschaald met organisch materiaal.

GLAS

32. Wandscherfje.
Blauwachtig doorschijnend glas, met luchtbelletjes; in vorm gegoten.
Vermoedelijk fragment van een zgn. ribbenschaal.
Algemene datering: 1ste eeuw tot begin 2de eeuw (ISINGS, type 3).
33. Fles; fragment van hals.
Groenachtig, goed doorschijnend glas, tamelijk zuiver; vrij geblazen.

METAAL

Brons

34. Bladbrons; twee fragmenten ⁶.
Bandvormig beslag, met gedreven versiering van concentrische cirkels. De 4,6 cm brede band was langs beide randen omgeplooid (waarschijnlijk rond een dunne ijzeren spil) bekleed met organisch materiaal, waarvan nog enkele restanten zijn bewaard gebleven.
Vermoedelijk betreft het een riem- of gordelbeslag.

IJzer

35. Geoxydeerde ijzeren nagel; kop.

GESTEENTE

36. Maalsteen in basaltlava; fragment.
Langs één zijde zijn er duidelijke sporen van bekapping.
37. Maalsteen in conglomeraat; klein fragment.
38. Voorwerp in harde zandsteen; twee fragmenten.
Bewerkt met mooi geglad oppervlak.
39. Afgeronde wrijfsteen, vermoedelijk in arkose.
40. Cirkelvormig schijfje in harde zandsteen.

⁶ Deze fragmenten in bronsblik werden door bemiddeling van Prof. dr. J. Bourgeois voor conservering overgemaakt aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel (Dir. Mevr. dr. Masschelein).

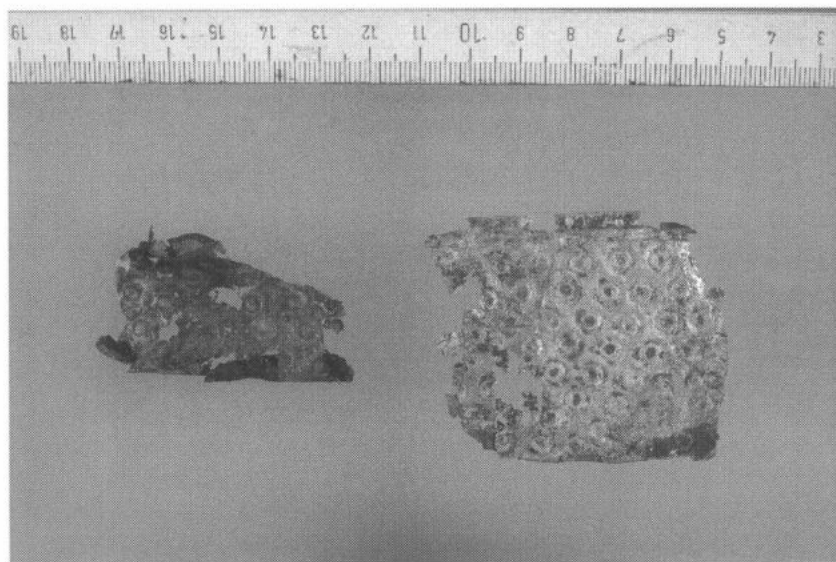

Fig. 10. Adegem-Staalijzer: foto bronsblik.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

ADEGEM 2. Prospectievondsten Adegem-Kraaienakker. Fig. 8, nr. 41

41. Pot met korte, goed aangeduide hals; randscherf.
Hard gebakken grauwbroune, grof verschraalde klei, hard gebakken; hand-
gemaakt.
Versierd met vingertopindrukken op de rand.

MALDEGEM 4. Vondsten uit de opgraving te Maldegem-Reesinghe⁷. Fig. 11

MUNT

1. Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Rome, 157-158.
AVRELIvsCAES/[]ntonAVGPII⁸ Borstbeeld naar rechts, naakt hoofd,
gedrapeerd.
tr[]t/xII/[]⁹ *Felicitas* naar links, met *caduceus* en overvloedshoorn; S/C¹⁰.
Sestertius: 17.63 gr; 12. *RIC* 1344 variante; *BMC* 2048 n.
MAR.90/1/a. 9990 004. 21/1/91. JLD¹¹.

AARDEWERK

Terra Sigillata

2. Tas, type DRAGENDORFF 33; randscherf.
Roze klei met witte verspreide kalkstippen, poederige structuur; bruinrode
zacht glanzende deklaag, alleen op de binnenwand bewaard.
Oost-Gallië (Trier), eind 2de - eerste helft 3de eeuw.
3. Tas, type DRAGENDORFF 33; wandscherfje.
Oranjebruine klei met fijne glimmer, tamelijk poederige structuur; bruinrode
glanzende deklaag.
Midden-Gallië, 2de eeuw.
4. Kom, type DRAGENDORFF 37 of 38; twee passende randscherven.
Oranjebruine klei met glimmer, hard gebakken; oranje-rode zacht glanzende
deklaag.
Midden-Gallië, tweede helft 2de eeuw.

⁷ Vondsten in het bezit van het Museum voor Oudheidkunde van de Universiteit
Gent.

⁸ Aurelius Caesar, Antonini Augusti Pii filius = 'Caesar (Marcus) Aurelius,
zoon van keizer Antoninus Pius'.

⁹ Tribunicia potestate XII = '12e regeringsjaar' = 10 dec. 157 - 9 dec. 158 na
Chr.

¹⁰ Senatus Consulto = 'bij senaatsbesluit'.

¹¹ Deze munt werd gedetermineerd door mevr. Dr. J. Lallemand (Koninklijke
Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

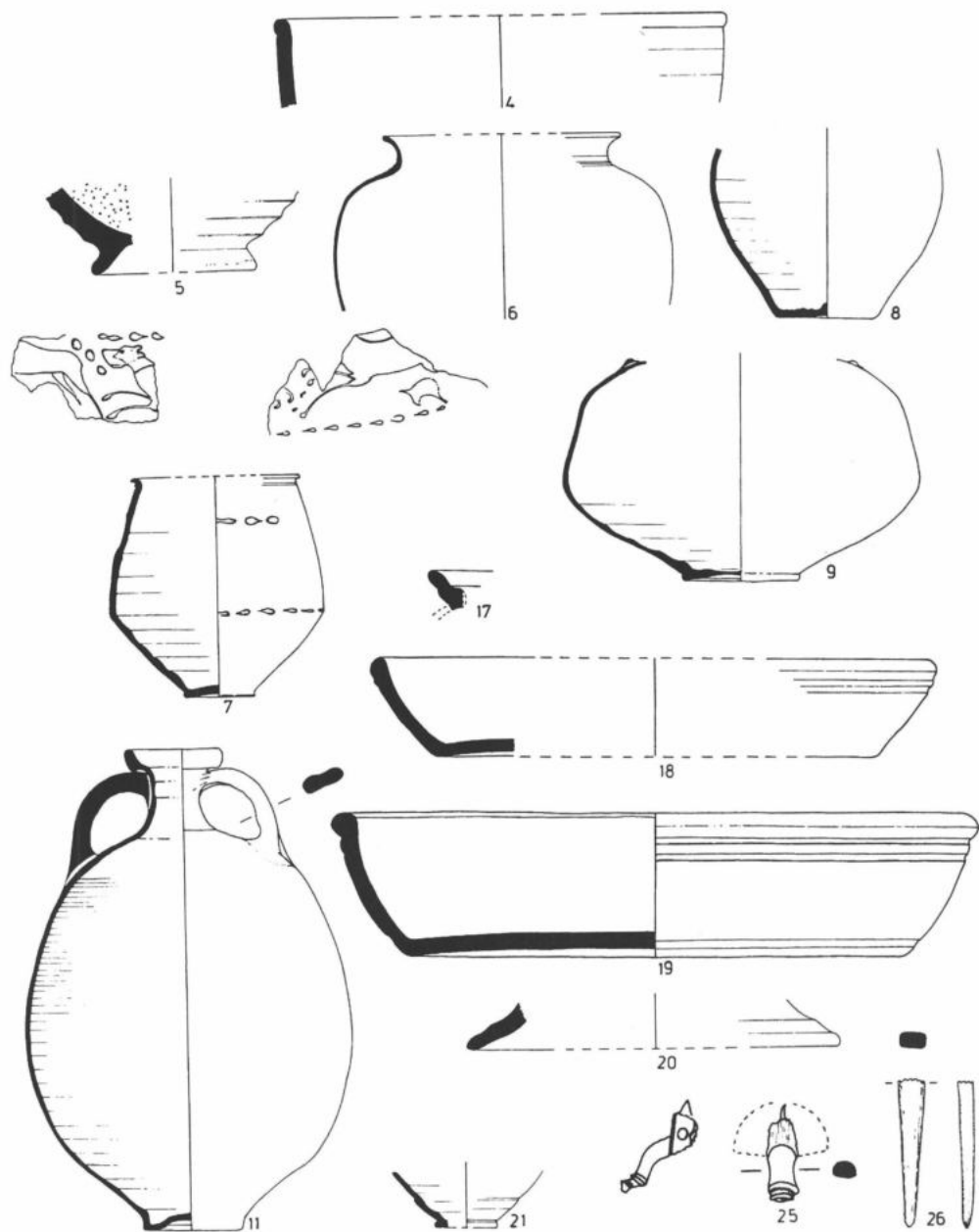

Fig. 11. Maldegem-Reesinghe: vondstenmateriaal. Schaal 1/3
(25: schaal 1/1).

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

5. *Mortarium*, type DRAGENDORFF 43 of 45; bodemscherf.
Roze klei met witte kalkstippen, poederige structuur; vaalbruine zacht glanzende deklaag. Binnenwand dicht bezet met fijne witte keitjes. Techniek als 2.
Oost-Gallië (Trier), eind 2de - eerste helft 3de eeuw.

Terra Nigra

6. Beker; rand- en wandscherven.
Grauwe klei, zeer fijn verschaald, harde reducerende bakking. Buitenwand versierd met zwarte grafietpolijsting.

Gevernist aardewerk

7. Beker, type *Hees* 2b; talrijke scherven, profiel in tekening herstelbaar.
Witte klei, oxyderend gebakken; zwarte matte deklaag. Barbotineversiering; jachtmotief tussen twee parelrijen: lopende dieren naar links, waaronder hond (en hert?).
Rijnland (Keulen), (tweede helft) 2de eeuw.

Gebronsd aardewerk

8. Kruik; fragmenten van buik en onderste gedeelte.
Okerbruine klei, zeer fijn verschaald, harde oxyderende bakking; bleekbruin gladwandig oppervlak, met restanten van mica-goudglimmer.

Zeepwaar

9. Kruik; fragmenten van buik en onderste gedeelte.
Oxyderende bakking, binnen rozig, buiten oranjekleurig; gladwandig en zeer zacht. Werd bij de herstelling gempregneerd.

Kruikwaar

10. Grote kruik of kruikamfoor; wandscherven.
Oranjebruine zandige klei, oxyderende bakking; fijnkorrelig oppervlak. Geulversiering op de buitenwand.
Waarschijnlijk Rupeliaanse klei.
11. Kleine kruikamfoor met ringvormige lip; gebroken, bijna volledig, in profiel herstelbaar.
Bleekbruine zandige klei, oxyderende bakking; fijnkorrelig oppervlak.
Techniek als 10.
12. Kruikwaar; wandscherfjes.
Witte, lichtjes okerkleurige klei, fijn verschaald, harde oxyderende bakking; gladwandig oppervlak.

Importwaar.

13. Amfoor; wandscherf.

Donkerbeige klei met grove verschralingselementen, beigebruine oxyderende bakking; korrelig oppervlak. Wanddikte 22 mm.

Zuid-Spanje.

Dolia

14. Voorraadpot; enkele kleine wandscherven.

Beigebruine klei met grove verschralingselementen (vooral bruine kleiklontertjes), oxyderende bakking; geëffend oppervlak. Wanddikte 8 mm.

Kookpotten, kommen en borden

15. Kookpot met aanzet van opstaande lip; Randscherf.

Beigebruine klei verschraald met chamotte, reducerende bakking, gedraaid; grijszwarte binnenwand, donkerbeige geëffende buitenwand.

16. Kookpotwaar; wandscherf.

Bleekbeige fijn verschraalde klei, harde reducerende bakking, gedraaid.

17. Kookpot met dekselgeul; randscherf.

Bleek-okervebruine klei met grove verschralingselementen, oxyderende bakking; korrelig oppervlak, zwart gesmoord.

Type *Niederbieber* 89.

Importwaar, eind 2de - eerste helft 3de eeuw.

18. Bord; twee passende fragmenten.

Schuine wand, convex profiel, twee groeven onder de rand.

Beige klei met grove verschralingselementen, oxyderende bakking; geëffend oppervlak, zwart gesmoord.

Vgl. type *Niederbieber* 111.

Importwaar.

19. Bord; gebroken, vrijwel volledig bewaard.

Schuine wand, convex profiel, twee groeven onder de rand en één aan de basis.

Bleekbeige klei met grove verschralingselementen, oxyderende bakking; ruwwandig oppervlak.

Vgl. type *Niederbieber* 111.

Importwaar, eind 2de eeuw.

Deksel

20. Deksel in kustaardewerk; fragmenten.

Geonduleerd profiel.

Donker-beigebruine klei, verschraald met chamotte en fijne keitjes, reducerende bakking, handgemaakt; donkergrauw oppervlak met kamversiering.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

Diverse

21. Potje in grijs aardewerk; fragmenten van onderste gedeelte.
Bandvormige versiering.
Grijze zandige klei, harde bleekbruine oxyderende bakking, gedraaid; donkergrijs licht korrelig oppervlak.
22. Gewoon aardewerk; wandscherf.
Donkergrijze kern, hoofdzakelijk verschaald met zwart organisch materiaal, reducerende bakking; beigebruine geffende wanden.
23. Gewoon aardewerk (kookpot ?); wandscherf van schouder.
Gruwzwarte klei met grove verschralingselementen, reducerend gebakken, vermoedelijk gedraaid; ruwandig oppervlak.
24. Gewoon aardewerk; wandscherf.
Bleekbeige klei, verschaald met bleke kleiklontertjes; geëffend oppervlak.

METAAL

Brons

25. Beugel*fibula* met wangenscharnier; fragment.
Vertind.
Bewaard zijn: aanzet halfronde kopplaat met wangenscharnier, aanzet naald, aanzet geprofileerde beugel.
Type BÖHME 18, RIHA 7.1.1.: Hadrianus - Antonijns.
26. Puntvormig voorwerp.
Bovenaan afgebroken.
Massief loodbrons; groenbruine patina.

IJzer

27. Een tien-tal fragmenten van volledig geoxydeerde ijzeren voorwerpen, onder meer:
 - een vijf-tal nagels
 - fragment van de kop van spiraal*fibula*.

BOUWMATERIAAL

Dakpannen

28. Een dertig-tal panfragmenten.
Typologisch:
 - *tegulae*; enkele kleine fragmenten
 - *imbrices*; talrijke fragmenten.Technisch:
 - oranjebruine zandige klei, eerder zacht gebakken

- harde baksteenrode klei.

VARIA

Klei

29. Enkele kleibrokjes.
Bleek gebakken, vormloos.

Hout

30. Houtskool.
Een twaalf-tal brokjes.

Dankwoord

De tekeningen van deze bijdrage zijn van de hand van J. Angenon, technicus Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa (Universiteit Gent). Grondplan en doorsnede van de waterputten van Adegem-Staalijzer naar veldopname van J. Rommelaere en J. Semey, 1987. De foto's genomen tijdens het onderzoek van de waterputten te Adegem-Staalijzer (**fig. 3, 4 en 6**) zijn van J. Semey; de opname van het bronsblik (**fig. 10**) is van G. Toch (fotograaf Universiteit Gent).

Voor allerlei informatie en raadgevingen danken de auteurs: Prof. dr. J. Bourgeois (Universiteit Gent), G. De Wilde (Lokeren), mevr. dr. J. Lallemand † (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel), mevr. dr. Masschelein (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel) en mevr. K. Sas (Universiteit Gent).

Bibliografie¹²

Blicquy = DE LAET S.J. & THOEN H., 1969. Etudes sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut), IV: La céramique "a enduit rouge-pompéien", *Helinium*, 9: 28-38.

BMC = *British Museum Catalogues. Coins of the Roman Empire in the British Museum*. London, 1923 ss.

BÖHME A., 1972. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch*, 29.

¹² De bibliografie heeft enkel betrekking op het tekstgedeelte en op de beschrijving van de vondstcomplexen (bijlage 2). Voor de exhaustieve bibliografie van de sites verwijzen we naar bijlage 1.

GALLO-ROMEINEN IN ADEGEM EN MALDEGEM

DE CLERCQ W. & THOEN H., 1995. IJzertijdvondsten te Zomergemboven (gem. Zomergem, O.-VI.), *Lunula*, 3: 73-76.

DRAGENDORFF H., 1895-96. Terra Sigillata, *Bonner Jahrbücher*, 96, 1895: 18-155; 97, 1896: 54-163.

Hees = BRUNSTING H., 1937. *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*. Amsterdam.

ISINGS C., 1957. *Roman Glass from dated Finds*. Archaeologica Traiectina, 2. Groningen/Djakarta.

LUDOWICI W., 1901-1914. *Katalog V. Stempel-Namen und Bilder römischer Töpfer, Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata- und anderen Gefässen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern*.

Niederbieber = OELMANN F., 1914. *Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, I. Frankfurt a. M.

OSWALD F., 1931. *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata "Samian Ware"*. Margidunum.

RIC = MATTINGLY H., SYDENHAME., SUTHERLAND C.H. & WEBB P., 1923 ss. *The Roman Imperial Coinage*. London.

RIHA E., 1979. *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst, 3. Augst.

THOEN H., 1985. Handelsbetrekkingen in de Romeinse tijd in onze gewesten, *VOBOV-Info*, 18-19: 45-49.

THOEN H., 1991. Le camp romain de Maldegem (Flandre orientale, Belgique) et les invasions des Chauques en 172-174 de notre ère. In: THOEN H., BOURGEOIS J., VERMEULEN F., CROMBÉ P. & VERLAECKT K., 1991. *Studia Archaeologica. Liber Amicorum Jacques A.E. Nenquin*. Gent: 185-200.

Archeobotanisch onderzoek van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België) Macroresten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987

Jan Bastiaens¹ en Cyriel Verbruggen²

1 Inleiding

Van 1984 tot en met 1992 werden door het Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent opgravingen verricht van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België). De leiding berustte bij Prof. Dr. H. Thoen³.

Van in het begin werd er systematisch bemonsterd voor archeobotanisch onderzoek. Het onderzoek van de botanische macroresten, en dan met name zaden en vruchten, vatte aan in 1993. Sinds 1 oktober 1994 is dit onderzoek geïntegreerd in een ruimere context: "Studie van de romanisering in Vlaanderen aan de hand van archeobotanisch onderzoek" (mandaat van aspirant van het N.F.W.O).

2 Situering

De site van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake is gelegen in het gehucht Vake van de gemeente Maldegem (Oost-Vlaanderen, België), 2 km ten noordwesten van het centrum van Maldegem, 14 km ten oosten van Brugge (West-Vlaanderen, België) en 6 km ten zuiden van Aardenburg (Zeeland, Nederland). De geografische coördinaten van de site zijn 51°13'22" N en 3°15'38" O. Dit komt overeen met $x = 84200$ en $y = 212920$ in Belgische Lambertcoördinaten (Thoen en Vandermoere 1985).

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake ligt in het relatief vlakke gebied van

¹ Jan Bastiaens is aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en verbonden aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese, Krijgslaan 281/S8-A1, B-9000 Gent, Jan.Bastiaens@rug.ac.be

² Cyriel Verbruggen is als docent verbonden aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese, Krijgslaan 281/S8-A1, B-9000 Gent, Jan.Bastiaens@rug.ac.be

³ Wij danken Prof. Dr. H. Thoen voor zijn wenken en commentaar bij de voorliggende tekst.

zandig Vlaanderen, dat hier een gemiddelde hoogte heeft van + 5 m. In het zuiden loopt de hoogte op tot ca. + 30 m in het gebied van de cuesta van Oedelem-Zomergem-Adegem (klei). Meer in detail bekeken is het Romeinse kamp van Maldegem-Vake gelegen op de noordelijke rand van een grote dekzandrug, die plaatselijk tot + 13 m hoog is en die zich over de gehele lengte in het noorden van Vlaanderen uitstrekt in O-W-richting tussen Verrebroek (O) en Gistel (W). Deze rug vormde de natuurlijke barrière tegen de mariene overstromingen van de Westerschelde in het Zeeuws-Vlaanderen. De actuele poldergrens ligt enkele kilometers ten noorden van Maldegem-Vake. Het poldergebied was in de Romeinse tijd de voortzetting van het relatief vlakke gebied van zandig Vlaanderen, met hier ook veengebieden en slikken en schorren (Verbruggen 1993; Heyse 1985).

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake is ca. 172 A.D. dicht bij de kustvlakte opgericht in het kader van de militaire reactie tegen de invallen van de Chauci in de eerste helft van de jaren 170 A.D. Het kamp is slechts enkele jaren in gebruik geweest en werd reeds ca. 175 A.D. verlaten (Thoen 1991). Dit betekent dan ook dat de botanische macroresten als het ware een unieke momentopname vertegenwoordigen.

Bij de opgravingscampagnes werd in totaal ongeveer één derde van het Romeinse kamp blootgelegd. De resultaten van het archeologische onderzoek zijn verwerkt in o.a. Thoen (1993, 1991, 1988) en Thoen en Vandermoere (1986 en 1985). Daarbij komen ook de resultaten aan bod van diverse hulpwetenschappen (archeobotanie, archeozoölogie, paleontologie, pedologie, geomorfologie, petrografie, toponymie en historische geografie).

3 Methodologie

Na het zeven van de monsters (1) werden de zaden en vruchten uitgepikt (2) en gedetermineerd (3). Het zeven werd reeds ten dele uitgevoerd op de site door W. Steyaert. Bij het uitpikken worden in principe alle zaden en vruchten uitgeselecteerd. Wanneer dat echter teveel tijd in beslag neemt, wordt doorgeslagen tot een representatief aantal is verzameld. Representatief wil hier zeggen dat in principe alle soorten uit het monster moeten vertegenwoordigd zijn. Dit wordt gerealiseerd door met de selectie door te gaan tot een tijd lang geen nieuwe soorten meer gevonden worden. Het determineren⁴ gebeurt aan de hand van publicaties en referentiecollecties.

De interpretatie (4) wordt als volgt aangevat: enerzijds worden de cultuur-

⁴ Wij danken hier vooral Dr. J.P. Pals, Drs. H. van Haaster (beiden Universiteit van Amsterdam), en Dr. O. Brinkkemper (Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort) en Drs. C. Vermeeren (Rijksuniversiteit Leiden) voor hun hulp en wenken bij de determinatie en interpretatie.

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK MALDEGEM

gewassen en in het wild verzamelde planten in gebruikscategorieën ingedeeld, bijvoorbeeld graangewassen, oliehoudende gewassen, groenten en kruiden, ...

De reconstructie van de (half)natuurlijke vegetatie anderzijds steunt op ideeën zoals geformuleerd door Lang (1994) en Küster (1991). Kort samengevat komen die hierop neer dat in archeologische contexten 1) het gebruik van fytosociologische⁵ termen moet vermeden worden en 2) de ecologische⁶ amplitude van een plantesoort in rekening dient gebracht te worden.

Als ecologische basis voor de reconstructie van de (half)natuurlijke vegetatie werd de indeling in ecologische groepen van Runhaar et al. (1987) genomen. Deze indeling komt tegemoet aan de ideeën van Lang (1994) en Küster (1991). Een bijkomend voordeel van de indeling in ecologische groepen van Runhaar et al. (1987) bestaat erin dat de landschappelijke aspecten van de vegetatie beter in het vizier komen, eerder dan de plantkundige.

De hoofdindeling van de ecologische groepen van Runhaar et al. (1987) gebeurt naar medium: terrestrische systemen en aquatische systemen.

Vervolgens worden op basis van vegetatiestructuur en successiestadium zes groepen onderscheiden (Runhaar et al. 1987): pioniervegetatie, grasland, ruigte, struweel en bos, verlandingsvegetatie, watervegetatie (tabel 1). Deze groepen worden gezien als de weerslag van de operationele factoren tijd en beheer. Dit is in het kader van het voorliggende onderzoek interessant omdat daarmee meteen ook uitdrukking wordt gegeven aan de menselijke invloed op het landschap.

⁵ fytosociologie: studie van de vegetatie waarbij plantengemeenschappen op floristische basis gekarakteriseerd worden (Lang 1994; Westhoff en den Held 1969)

⁶ ecologie: de studie van hoe organismen van een gemeenschap zich tot elkaar en hun niet-levende omgeving verhouden (Villemée et al. 1985). De ecologische amplitude van een plantesoort geeft aan binnen welke ecologische grenzen (biotische en abiotische) die plantesoort voorkomt. De ecologische amplitude wordt vaak uitgedrukt aan de hand van grenswaarden (boven- en ondergrens (van bijvoorbeeld zuurtegraad pH) waartussen een plant gedijt).

pioniervegetatie	open kruidvegetaties die worden gedomineerd door één- of tweejarige soorten met een groot vegetatief voortplantingsvermogen, op onstabiele en op recent ontstane of van vegetatie ontdane standplaatsen.
grasland	lage, gesloten vegetaties van voornamelijk overblijvende kruiden, mossen en houtige gewassen (de laatste voor zover ze bij normale ontwikkeling niet hoger worden dan 50 cm), op stabiele standplaatsen waar afvoer van organisch materiaal plaatsvindt door beweiding of door maaien.
ruigte	hoge, gesloten kruidvegetaties gedomineerd door een gering aantal concurrentiekrachtige soorten, op plaatsen waar weinig of geen afvoer van organisch materiaal plaatsvindt.
struweel en bos	vegetaties gedomineerd door houtige gewassen, die bij een normale ontwikkeling een gemiddelde hoogte van meer dan een halve meter halen.
verlandingsvegetatie	wateren waarin boven water uitstekende plantesoorten domineren.
watervegetatie	wateren waarin ondergedoken en drijvende plantesoorten overheersen.

tabel 1: ecologische groepen op basis van vegetatiestructuur en successiestadium (Runhaar et al. 1987)

De verdere verfijning van het ecotopensysteem gebeurt aan de hand van saliniteit (zilt, brak zoet), substraat (stenig, overig), vochttoestand (water, nat, vochtig, droog), trofietoestand (voedselarm, matig voedselrijk, zeer voedselrijk), zuurgraad (zuur, zwak zuur, basisch (kalkrijk)), dynamiek (stuivend, geroerd, betreden) en saprobietoestand (sterk organisch belast, overige)(Runhaar et al. 1987).

4 Resultaten en discussie

Het voorliggende onderzoek van botanische macroresten is niet alleen een aanvulling op het reeds gepubliceerde palynologisch onderzoek van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake (De Ceunynck 1988; Groenman-van Waateringe 1993), tevens levert het substantieel andere informatie die via palynologisch onderzoek niet kan achterhaald worden⁷.

Vooraleer in te gaan op de resultaten van het onderzoek van de botanische macroresten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987, blijven we stilstaan bij het reeds gepubliceerde archeobotanisch onderzoek. Dat bestaat uit 2 palynologische studies (De Ceunynck 1988; Groenman-van Waateringe 1993) en één studie van botanische macroresten (De Ceunynck 1985). Bij dit laatste

⁷ Voor alle duidelijkheid worden nog even de belangrijkste verschillen tussen palynologisch onderzoek en onderzoek van botanische macroresten op een rijtje gezet. Palynologisch onderzoek verschaft een eerder regionaal en algemeen beeld van het natuur- en cultuurlandschap, over een langere periode. Onderzoek van botanische macroresten daarentegen levert een lokaler en gedetailleerder (ook in de tijd) beeld van in de eerste plaats het cultuurlandschap. Daarnaast verschaft onderzoek van botanische macroresten een ruim inzicht in aspecten als handelsrelaties, landbouweconomie, ...

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK MALDEGEM

onderzoek werden monsters uit de twee Romeinse verdedigingsgrachten (buiten-gracht I en binnengracht II bestudeerd). Slechts één zaadje van *Chenopodium cfr. album* (cf. melganzevoet) werd aangetroffen, en dat is dan vermoedelijk nog het gevolg van contaminatie tijdens het zeven of bemonsteren. Voor de palynologische onderzoeken werden een aardeweg (De Ceunynck 1988) en gracht VI (Groenman-van Waateringe) bemonsterd. De aardeweg was in gebruik bij de aanleg van het kamp; gracht VI werd gedeeltelijk gedempt bij de bouw van het Romeinse kamp, om vervolgens dicht te slibben en/of waaien tijdens en onmiddellijk na de occupatie (Thoen 1993). Volgend algemeen beeld komt uit het palynologisch onderzoek naar voor: aanwezig zijn bos, grasland, heide, ruderaal terreinen en akkers. Het boompollenpercentage van zo'n 50 % getuigt van de duidelijke invloed van de mens op het landschap. Onder natuurlijke omstandigheden ligt dit percentage voor een gebied als het Maldegemse aanzienlijk hoger (De Ceunynck 1985).

Een belangrijk verschil tussen de beide onderzoeken is het feit dat Groenman-van Waateringe (1993) merkelijk meer *Cerealialia* (graangewassen) vaststelt dan De Ceunynck (1988): akkers, en dan met name graanakkers, lijken duidelijker tot uiting te komen.

Bij Groenman-van Waateringe (1993) domineert *Secale* (rogge) de *Cerealialia*. Dit is des te opmerkelijker omdat het voorkomen van *Secale* in de Romeinse periode nog maar zelden is vastgesteld in onze gewesten (De Ceunynck en Verbruggen, 1984; Behre 1992). Deze gegevens zijn belangrijk in de discussie rond de status en teelt van *Secale* in onze gewesten (Behre 1992): aanvankelijk groeide *Secale* hier als onkruid in akkers van andere graangewassen. Pas in de ijzertijd wordt *Secale* onder invloed van o.a. veranderende landbouwtechnieken op beperkte schaal geteeld, al dan niet gemengd met andere graangewassen. De teelt van *Secale* is in de Romeinse periode vermoedelijk eerder gering. Pas in de middeleeuwen wordt *Secale* echt belangrijk.

Recent onderzoek heeft aangetoond dat *Secale* in de Romeinse ijzertijd in Noord-Duitsland op de arme zandgronden een belangrijke teelt was (Behre 1992).

Recent palynologisch onderzoek van Minnaert en Verbruggen (in voorbereiding) bevestigt dat *Secale* waarschijnlijk verbouwd werd. De hoge *Secale*-waarden echter zoals vastgesteld door Groenman-van Waateringe (1993) kunnen volgens Minnaert en Verbruggen (in voorbereiding) niet weerhouden worden. Minnaert en Verbruggen (in voorbereiding) vermoeden dat de hoge *Secale*-waarden te wijten zijn aan contaminatie.

Een andere zeldzame vondst is *Fagopyrum* (boekweit) (Groenman-van Waateringe 1993). Hoewel reeds kleine hoeveelheden *Fagopyrum*-pollen op de teelt van *Fagopyrum* kunnen wijzen, durft Groenman-van Waateringe (1993)

zich daar niet met zekerheid over uitlaten. Het feit dat *Fagopyrum*-soorten als onkruid kunnen voorkomen, zal hieraan niet vreemd zijn. Toch lijkt de teelt van *Fagopyrum* in de Romeinse periode in Zuid-Nederland reeds aanwezig geweest te zijn, zij het dan op een veel beperktere schaal dan zoals we die kennen van de late middeleeuwen en later (Groenman-van Waateringe 1993). De Ceunynck en Verbruggen (1984) stellen dat *Fagopyrum* in zandig Vlaanderen uitsluitend voorkomt vanaf de late middeleeuwen. Nader onderzoek om meer licht te werpen op de *Fagopyrum*-problematiek is zeker gewenst.

Een gedetailleerde beschrijving van de botanische macroresten per monster van de opgravingscampagnes 1986 en 1987 valt buiten het bestek van deze bijdrage. We volstaan met een karakterisering van de structuren en hun inhoud en met een lijst van de aangetroffen botanische macroresten.

In totaal werden 95 monsters onderzocht. Deze zijn afkomstig van buitengracht I, binnengracht II, een perceelsgracht (gracht VI), waterputten 2 en 3, aardewegen, paalgaten, kuilen, dassenburchten en windvallen. Met uitzondering van de windvallen en dassenburchten mag van al de structuren en hun vulling aangenomen worden dat zij van tijdens de occupatie van de Romeinse kamp dateren, of van kort ervoor in het geval van de perceelsgracht.

Er kunnen twee groepen monsters onderscheiden worden: een eerste groep zijn de monsters die genomen zijn in droge structuren. Deze monsters bevatten vooral verkoold materiaal. De tweede groep zijn monsters die genomen zijn in natte structuren. De natte structuren bevatten meer, vaak niet verkoold botanische macroresten. De vaak goede bewaringsomstandigheden van de natte structuren mogen blijken uit de hoge graad van conservatie van vele botanische macroresten.

Volgende plantesoorten werden aangetroffen (wetenschappelijke en Nederlandse namen voornamelijk volgens De Langhe et al. 1988)(tabel 2):

Uitgezonderd de cultuurgewassen en de daarbij horende onkruiden mag redelijkerwijs aangenomen worden dat de botanische macroresten afkomstig zijn van de onmiddellijke omgeving van het Romeinse kamp.

Triticum aestivum (tarwe), *Triticum spelta* (spelt), *Triticum dicoccum* (emmer), *Hordeum vulgare* (gerst), *Vicia lens* (linze), *Corylus avellana* (hazelaar), *Juglans regia* (okkernoot), *Cucumis sativus* (komkommer) en mogelijk ook *Avena sativa/fatua* (haver/oet), *Rubus sp.* (braam sp.) en *Sambucus nigra* (gewone vlier) behoorden tot het dieet van de in het kamp aanwezige militairen.

Van *Cucumis sativus* (Komkommer) werd één zaadje gevonden in een waterput. Onder de wetenschappelijke naam *Cucumis sativus* moeten zowel komkommers als augurken begrepen worden. Wat de Romeinse periode betreft is *Cucumis*

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK MALDEGEM

GRAANGEWASSEN

<i>Avena sativa/fatua</i>	haver
<i>Hordeum vulgare</i>	gerst
<i>Triticum aestivum</i>	tarwe
<i>Triticum dicoccum</i>	emmer
<i>Triticum spelta</i>	spelt
<i>Cerealia sp.</i>	granen

PEULVRUCHTEN

<i>Vicia lens</i>	linze
-------------------	-------

GROENTEN

<i>Cucumis sativus</i>	komkommer
------------------------	-----------

NOTEN EN VERZAMELDE PLANTEN

<i>Corylus avellana</i>	hazelaar
<i>Juglans regia</i>	okkernoot
<i>Rubus sp.</i>	braam sp.
<i>Sambucus nigra</i>	gewone vlier

WILDE PLANTEN

<i>Agrostemma githago</i>	bolderik
<i>Betula pendula/pubescens</i>	ruwe/zachte berk
<i>Brassica sp.</i>	kool sp.
<i>Bromus mollis/secalinus</i>	zachte dravik/dreps
<i>Calluna vulgaris</i>	struikhei
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	gewoon herderstasje
<i>Carex sp.</i>	zegge sp.
<i>Cerastium sp.</i>	hoornbloem sp.
<i>Chenopodium album</i>	melganzevoet
<i>Chenopodium glaucum/rubrum</i>	zeegroene/rode ganzevoet
<i>Cirsium arvense/palustre</i>	akkerdistel/kale jonker
<i>Corrigiola littoralis</i>	riempjes
<i>Corylus avellana</i>	hazelaar
<i>Eleocharis palustris</i>	gewone waterbies
<i>Erica tetralix</i>	gewone dopheide
<i>Galium aparine</i>	kleefkruid
<i>Galium sp.</i>	walstro sp.
<i>Hydrocotyle vulgaris</i>	waternavel
<i>cf. Molinia caerulea</i>	pijpestrootje
<i>Poaceae sp.</i>	grassen sp.
<i>Polygonum convolvulus</i>	zwaluwtong
<i>Polygonum lapathifolium/persicaria</i>	beklierde duizendknoop/perzikkruid
<i>Polygonum aviculare</i>	varkensgras
<i>Polygonum minus</i>	kleine duizendknoop
<i>Potentilla sp.</i>	ganzerik sp.
<i>Prunella vulgaris</i>	gewone brunel
<i>Pteridium aquilinum</i>	adelaarsvaren
<i>Ranunculus flammula</i>	egelboterbloem
<i>Ranunculus repens/acris</i>	kruipende/scherpe boterbloem
<i>Raphanus raphanistrum</i>	knopherik
<i>Rubus sp.</i>	braam sp.
<i>Rumex acetosella</i>	schapezuring
<i>Rumex sp.</i>	zuring sp.
<i>Sambucus nigra</i>	gewone vlier
<i>Solanum dulcamara/nigrum</i>	bitterzoet/zwarte nachtschade
<i>Sonchus asper</i>	gekroesde melkdistel
<i>Spergula arvensis</i>	gewone spurrie
<i>Stellaria media subsp.</i>	vogelmuur/heggevogelmuur
<i>Urtica dioica</i>	grote brandnetel

INDETERMINATA

tabel 2: (voorlopige) lijst van plantesoorten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987

sativus nog maar uiterst zelden gevonden ten noorden van de Alpen (Körber-Grohne 1994). Er zijn ons uit dat gebied twee vondsten bekend: één uit Londen (Körber-Grohne 1994) en één uit Tongeren (Vanderhoeven et al. 1994). In Tongeren werden 1439 gemineraliseerde zaden van *Cucumis sativus* aangetroffen in een beerput uit de eerste helft van de tweede eeuw A.D. (Vanderhoeven et al. 1994). Gezien de zeldzaamheid is de vondst van *Cucumis sativus* in het Romeinse kamp van Maldegem-Vake in alle geval van uitzonderlijk belang.

Van *Juglans regia* (okkernoot) is bekend dat ze door de Romeinen in onze gewesten is geïntroduceerd. De vondst van *Juglans regia* te Maldegem-Vake betekent echter nog niet dat de noten van lokale herkomst zijn. Bij het palynologisch onderzoek van De Ceunynck (1988) en van Groenman-van Waateringe (1993) werd in de Romeinse periode immers geen *Juglans*-pollen aangetroffen. De aanwezigheid van pollen is één van de criteria is om tot lokale cultuur te mogen besluiten. Wel staat vast dat in het Romeinse kamp *Juglans regia* geconsumeerd werd.

Zoals hierboven reeds vermeld, werd door Groenman-van Waateringe (1993) en Minnaert en Verbruggen (in voorbereiding) *Secale* (rogge) palynologisch vastgesteld. Indien de afwezigheid van botanische macroresten van *Secale cereale* (rogge) bij het verdere onderzoek van het Romeinse kamp bevestigd wordt, kan dit een aanwijzing zijn dat de teelt en consumptie van *Secale cereale* uitsluitend een inheems-Romeinse aangelegenheid was. *Secale cereale* werd door de Romeinen als een inferieur graangewas ervaren: Galenus (tweede eeuw A.D.) beschrijft roggebrood als zwart en stinkend, en ook Plinius (eerste eeuw A.D.) laat zich negatief uit over roggebrood (Behre 1992).

Zoals gezegd was *Secale* als belangrijke teelt wel aanwezig buiten het Romeinse rijk, op de arme zandgronden in Noord-Duitsland.

Het zou dan ook foutief zijn, of op zijn minst voorbarig, op basis van het ontbreken van *Secale* bij De Ceunynck (1988) en de aanwezigheid ervan bij Groenman-van Waateringe (1993) te besluiten dat de teelt van *Secale* onder Romeinse invloed op gang is gekomen.

De teelt van *Fagopyrum* (boekweit)(Groenman-van Waateringe 1993) blijkt (nog) niet uit de botanische macroresten van het Romeinse kamp.

Wat de (half)natuurlijke vegetatie en het landschap betreft komt het volgende algemene beeld naar voor: aanwezig zijn pioniervegetaties, graslanden, ruitges en bossen en struwelen. Akkervegetaties zijn hierbij te beschouwen als pioniervegetaties. Heidevegetaties zijn tot zowel de pioniervegetaties als de graslanden te rekenen.

De gegevens van de opgravingscampagnes 1986 en 1987 zijn echter nog te ontoereikend om een gedetailleerde reconstructie van de vegetatie en het

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK MALDEGEM

landschap toe te laten. Wel kunnen de vegetatietypes, zoals die ook uit het palynologisch onderzoek naar voor komen, stilaan ingevuld worden met hun samenstellende soorten (zie tabel 3).

5 Samenvatting

Van 1984 tot en met 1992 is bij de opgravingen van het Romeinse kamp te Maldegem-Vake (provincie Oost-Vlaanderen, België) systematisch bemonsterd voor archeobotanisch onderzoek. In de voorliggende bijdrage wordt het onderzoek voorgesteld van de de botanische macroresten, en dan met name zaden en vruchten, van de opgravingscampagnes 1986 en 1987. Uit de botanische macroresten blijkt een landschap met pioniervegetaties, graslanden, ruigtes en bossen en struwelen (ecologische groepen volgens Runhaar et al. 1987). Tot de belangrijkste vondsten onder de cultuurgewassen hoort één zaadje van *Cucumis sativus* (Komkommer). Ook wordt nader ingegaan op *Secale cereale* (Rogge), waarvan botanische macroresten tot nu toe ontbreken in het Romeinse kamp, terwijl palynologisch de teelt van *Secale* in de omgeving al wel vastgesteld werd.

6 Referenties

Behre K.-E., 1992, The history of rye cultivation in Europe, in: *Vegetation History and Archaeobotany* 1, Springer International, 141-156

De Ceunynck R., 1988, Palynological investigation at the Roman fortified site of Maldegem (East-Flanders, Belgium), in: Thoen H., 1988, *The Roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1986 excavation report*, = *Scholae Archaeologicae* 9, Seminarie voor Archeologie, Rijksuniversiteit Gent, Gent, 31-36

De Ceunynck R. en C. Verbruggen, 1984, Over de oorsprong van de cultuurplanten in Vlaanderen, in: *VOBOV-INFO* 16, Verbond voor oudheidkundig bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, Belsele, 7-15

De Langhe J.E., L. Delvosalle, J. Duvigneaud, J. Lambinon, C. Vanden Berghen, 1988, *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België, Meise, tweede druk

Groenman-van Waateringe W., 1993, Palynological investigation of a ditch fill at the Roman site of Maldegem, in: *Archeologisch jaarboek Gent 1992*, Universiteit Gent, Gent, 163-167

Heyse I., 1985, Physiographic outline, in: Thoen H. en Vandermoere N., 1985, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1984 excavation report*, = *Scholae Archaeologicae* 2, Seminarie voor Archeologie, Rijksuniversiteit Gent, Gent, 13-14

JAN BASTIAENS en CYRIEL VERBRUGGEN

		P	G	R	H	V
<i>Agrostemma githago</i>	bolderik	+				
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	gewoon herderstasje	+				
<i>Chenopodium album</i>	melganzevoet	+				
<i>Chenopodium glaucum/rubrum</i>	zeegroene/ rode ganzevoet	+				
<i>Corrigiola littoralis</i>	riempjes	+				
<i>Polygonum aviculare</i>	varkensgras	+				
<i>Polygonum lapathifolium/persicaria</i>	beklierde duizendknoop/ perzikkruid	+				
<i>Polygonum minus</i>	kleine duizendknoop	+				
<i>Raphanus raphanistrum</i>	knopherik	+				
<i>Rumex acetosella</i>	schapezuring	+				
<i>Sonchus asper</i>	gekroesde melkdistel	+				
<i>Spergula arvensis</i>	gewone spurrie	+				
<i>Stellaria media</i> subsp.	vogelmuur/ heggevogelmuur	+				
<i>Polygonum convolvulus</i>	zwaluwtong	+	+			
<i>Prunella vulgaris</i>	gewone brunel		+			
<i>Ranunculus flammula</i>	egelboterbloem		+			
<i>Calluna vulgaris</i>	struikhei		+		+	
<i>Erica tetralix</i>	gewone dophei		+		+	
<i>Hydrocotyle vulgaris</i>	waternavel		+		+	
<i>Eleocharis palustris</i>	gewone waterbies		+			+
cf. <i>Molinia caerulea</i>	pijpestrootje		+	+	+	
<i>Galium aparine</i>	kleefkruid			+	+	
<i>Urtica dioica</i>	grote brandnetel			+	+	
<i>Betula pendula/pubescens</i>	ruwe/zachte berk				+	
<i>Corylus avellana</i>	hazelaar				+	
<i>Sambucus nigra</i>	gewone vlier				+	

tabel 3: plantesoorten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987 en de bijhorende ecologische groepen (ecologische groepen op basis van vegetatiestructuur en successiestadium (Runhaar 1987)). Een + betekent dat de plantesoort tot de betreffende ecologisch groep behoort (P: pioniervegetatie; G: grasland; R: ruigte; H: bos en struweel; V: verlandingsvegetatie).

ARCHEOBOTANISCH ONDERZOEK MALDEGEM

Körber-Grohne, U, 1994, *Nutzpflanzen in Deutschland*. Kulturgeschichte und Biologie, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 3de onveranderde editie

Küster H., 1991, Phytosociology and archaeobotany, in: Harris D.R. en K.D. Thomas (eds.), 1991, *Modelling ecological change. Perspectives from neoecology, palaeoecology and environmental archaeology. Papers from the tenth anniversary conference of the Association for Environmental Archaeology held at the Institute of Archaeology, University College London, July 1989*, Institute of Archaeology, University of London, London, 17-26

Lang G., 1994, *Quartäre Vegetationsgeschichte Europas: Methoden und Ergebnisse*, Gustav Fisher Verlag, Jena.

Minnaert G. en Verbruggen C., in voorbereiding, Palynologisch onderzoek van het Romeins kamp te Maldegem

Runhaar J., Groen C.L.G., van der Meijden R. en Stevers R.A.M., 1987, Een nieuwe indeling in ecologische groepen binnen de Nederlandse flora, in: *Gorteria* 13, Rijksherbarium Leiden, Leiden, 277-359

Toen H., 1988, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1986 excavation report*, = *Scholae Archaeologicae* 9, Seminarie voor Archeologie, Rijksuniversiteit Gent, Gent

Toen H., 1991, Le camp romain de Maldegem (Flandre orientale, Belgique) et les invasions des Chauques en 172-174 de notre ère, in: Toen H., Bourgeois J., Vermeulen F., Crombé P. en Verlaeckaert K. (eds.), 1991, *Studia Archaeologica. Liber amicorum Jacques A.E. Nenquin*, Seminarie voor Archeologie, Universiteit Gent, Gent, 185-200

Toen H., 1993, Het Romeinse castellum van Maldegem-Vake. Bijdragen van de partnerwetenschappen, reeks IV, in: *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, Universiteit Gent, 157-161

Toen H. en Vandermoere N., 1985, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1984 excavation report*, = *Scholae Archaeologicae* 2, Seminarie voor Archeologie, Universiteit Gent, Gent

Toen H. en Vandermoere N., 1986, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1985 excavation report*, = *Scholae Archaeologicae* 6, Seminarie voor Archeologie, Universiteit Gent, Gent

JAN BASTIAENS en CYRIEL VERBRUGGEN

Vanderhoeven A., Vynckier G. en Vynckier P., 1993 (1994), Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren. Eindverslag 1988, in: *Archeologie in Vlaanderen III - 1993*, Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Zellik, 127-205

Villee C.A., Solomon E.P. en Davis P.W., 1985, *Biology*, Saunders College Publishing, Philadelphia/New York/Chicago/San Francisco/Montreal/Toronto/London/Sydney/Tokyo/Mexico City/Rio de Janeiro/Madrid

Verbruggen C., 1985, Venen en moeren. Fysisch-geografische benadering, in: de Kraker A.M.J., Van Royen H.J.L. en De Smet M.E.E. (eds.), *Over den Vier Ambachten: 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*, Duerinck, Kloosterzande, 61-65

Westhoff V. en den Held A.J., 1969, *Plantengemeenschappen in Nederland*, W.J. Thieme & Cie, Zutphen

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES SUR LE SITE DU MONASTERE MEROVINGIEN PUIS CAROLINGIEN DE HAMAGE (FRANCE, Département du Nord)

Etienne Louis
Musée de Douai

En septembre 1995, s'est achevée la cinquième campagne de fouille sur le site du monastère de Hamage, fondé par saint Amand dans les années 630. Diverses contraintes techniques font que chaque année, la surface explorée est faible et les données récoltées fragmentaires. Toutefois, il est possible aujourd'hui de présenter pour la première fois un bilan synthétique¹.

De nos jours, Hamage est un écart industriel de la commune de Wandignies-Hamage, à peu près à mi-chemin entre Douai et Valenciennes, en bordure et sur la rive droite de la Scarpe, affluent de l'Escaut (Fig. 1). Le site est fort plat, à 15 mètres d'altitude. Très marécageux jusqu'aux drainages systématiques du siècle dernier, il reste encore fort humide et la remontée hivernale de la nappe phréatique interdit habituellement la fouille six mois par an.

Du fait de la pauvreté de la documentation écrite, Hamage est souvent omis dans les listes des fondations monastiques mérovingiennes et plus particulièrement amandiniennes². Pourtant, avec Marchiennes, distant de 2 km, Hasnon (6 km) et Elnone / Saint-Amand (12 km), Hamage est une composante à part entière de la nébuleuse monastique de la Scarpe.

I. Le dossier historique.

Les données historiques sont rares et tardives. Il n'est sans doute pas inutile d'en donner la courte liste.

1 : - 872, 11 juillet : Diplôme original de Charles le Chauve confirmant la dotation

1 De courts bilans annuels sont publiés chaque année depuis 1992 dans la *chronique des fouilles d'Archéologie Médiévale*, l'année 1994 a été présentée dans *Archaeologia Medievalis*, 18, 1995, p. 20-23.

2 Voyez cependant, en dernier lieu, H. PLATELLE, art. *Hamage* in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, Paris, 1990, t. 23, p. 199 et B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIIIème siècle*, Arras, 1994, I, p. 197-198.

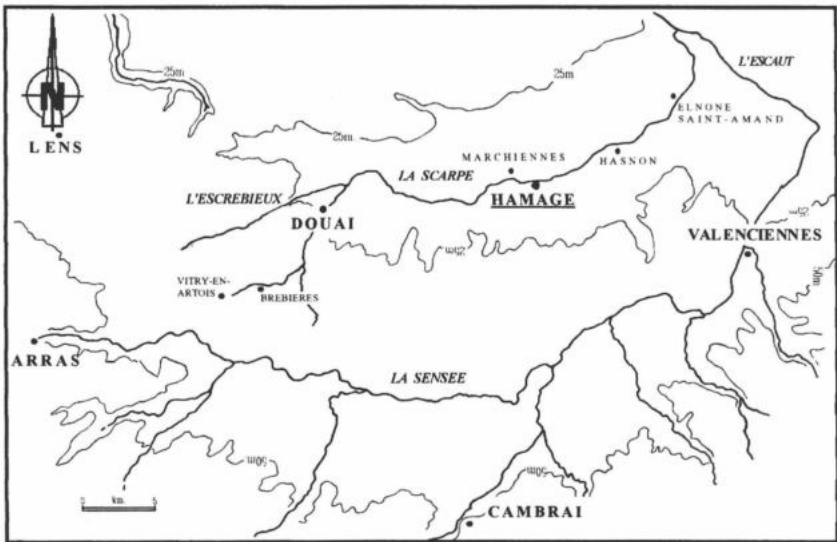

Fig. 1: Hamage, plan de situation

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

de la mense conventuelle de Marchiennes³. Un article y traite de la villa viticole de Vregny (département de l'Aisne) dont 1/3 des revenus ira à la mense abbatiale, 1/3 aux frères et aux soeurs qui servent Dieu à Marchiennes et 1/3 aux frères et aux soeurs qui servent Dieu à Hamage (l. 9-10). Ce document est le seul qui soit contemporain du monastère.

2 : - 907 : "*Vita Rictrudis*". Cette oeuvre d' Hucbald de Saint-Amand⁴ est évidemment consacrée à Rictrude fondatrice de Marchiennes. Mais la parenté qui la lie à Gertrude, fondatrice de Hamage, grand-mère d' Adalbald lui-même époux de Rictrude et avec Eusébie, seconde abbesse et propre fille de Rictrude font de ce texte la principale source d'information sur les origines du monastère.

3 : - Première moitié du Xème siècle : "*Vita Eusebiae*". Oeuvre d' Hucbald ou d' un de ses élèves⁵. Ce n'est qu' une amplification sans grand intérêt de la *vita Rictrudis*.

Ces deux textes, rédigés quelques décennies après les destructions vikings, reposent, du dire de leur auteur sur le seul témoignage des religieuses de Marchiennes⁶.

4 : vers 1004-1025 : Les *Gesta episcoporum cameracensium* mentionnent "*in villa Hatmagia*" l'existence d' un ancien monastère, et une église où officient quelques chanoines : "*vix paucos canonicos*"⁷.

5 : 1116-1121 : L'histoire-polyptyque de l'abbaye de Marchiennes, après avoir évoqué l'origine des lieux d'après la *vita Rictrudis*, décrit un site à l'abandon, avec ses deux églises⁸. Il est alors définitivement tombé entre les mains de l'abbaye de Marchiennes.

6 : 1133-1164 : Le premier recueil de miracles de sainte Eusébie évoque la fondation d' un prieuré par l'abbé de Marchiennes Amand sur le site de l'ancienne abbaye⁹.

3 G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, Paris, 1952, II, 435, p. 471-475.

4 *Acta Sanctorum, Maii*, III, p. 81-88, étude dans L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Louvain-Paris 1907, étude et traduction anglaise dans I. A. Mc NAMARA, I. E. HALBORG, E.G.WHATLEY, *Sainted women of dark ages*, Durham-Londres, 1992, p. 195-219.

5 *Acta Sanctorum, Martii*, II, p. 445-452.

6 *Vita Rictrudis*, I. Les références historiques ou littéraires d' Hucbald ne concernent pas les données locales.

7 M.G.H., SS, VII, p.461.

8 B. DELMAIRE. *Histoire-Polyptyque de l'abbaye de Marchiennes, (1116/1121)*, Louvain-la-Neuve, 1985, 10-14, p. 76-79.

9 *Acta Sanctorum, Martii*, II, p. 452-456.

Hamage rentre dans une nouvelle phase de son histoire, d'ailleurs presque aussi mal connue que la précédente, et qui sort du sujet de cette article.

On peut à partir de ces documents tardifs et avec toute la prudence requise, esquisser un canevas chronologique.

– Vers 625-639¹⁰, sur les conseils de saint Amand, Gertrude, veuve issue d'une grande famille aristocratique possessionnée en Artois, fonde sur ses biens un monastère féminin à Hamage autour d'une église Saint-Pierre et Saint-Paul. Au même moment, et suivant très certainement un plan concerté, saint Amand fonde à Marchiennes, sur l'autre rive de la Scarpe et à moins d'une demi-heure de marche, un monastère d'hommes, sur des biens issus du même patrimoine familial. La direction en est confiée à son disciple Jonat.

– Vers 636-639, après la mort de son mari Adalbold, petit-fils de Gertrude, Rictrude prend le voile (11) et se retire avec ses quatre enfants en bas âge à Marchiennes qui devient progressivement un monastère double.

Le caractère privé de ces deux fondations apparaît alors clairement dans le cadre d'une stratégie familiale particulièrement élaborée.

Tandis que Mauront, le seul fils de Rictrude part à la cour, se marie et devient notaire royal¹², Clotsende, la fille aînée reste à Marchiennes, le monastère "majeur" où elle prendra la succession de sa mère. Quant à Eusébie, la cadette, elle entame, sans doute vers 6 ou 7 ans sa formation monastique auprès de son arrière grand-mère Gertrude, au monastère "mineur" de Hamage. A la mort de la fondatrice, vers 639-651 Eusébie lui succède à l'âge de douze ans¹³.

En dépit de l'opposition de sa mère qui aurait sans doute souhaité qu' Eusébie reste auprès d'elle à Marchiennes jusqu'à un âge canoniquement acceptable, elle se maintient à l'abbatit jusqu'à sa mort, à l'âge de 23 ans, un 16 mars¹⁴. Elle est

10 La fondation est postérieure à l'arrivée de saint Amand dans nos contrées et antérieure à la "conversion" de Rictrude, cf. H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Paris, 1962, p. 33-34 et Mc NAMARA 1992, p. 196 et p. 206, n. 46.

11 Après un épisode particulièrement théâtral narré par Hucbald, *Vita Rictrudis*, II, 13-14.

12 *Vita Rictrudis*, II, 23-24. Cf. P. RICHE, *Education et culture dans l'occident barbare, VIème-VIIème siècle*, 3ème édition, Paris, 1962, p. 284 et n. 452-453. Mauront n'opérera sa propre conversion que bien plus tard.

13 La naissance d' Eusébie se situerait vers 632-644, Mc NAMARA, 1992, p. 204, n° 33.

14 Donc vers 655-662.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

inhumée, comme Gertrude, dans l'église Saint-Pierre où l'emplacement de sa tombe se voyait encore au XIème siècle¹⁵.

Une autre Gertrude, veuve, dont le nom suggère clairement une appartenance au même groupe familial lui succède. Elle construit à Hamage un sanctuaire, dédié à la Vierge où les reliques de sainte Eusébie sont déposées. Il est consacré en présence d'Atha, abbé de Saint-Vaast d'Arras et de Saint-Pierre de Gand vers 679-703¹⁶.

Après cet épisode, nous ne possédons plus aucune information jusqu'au diplôme de 872. Celui-ci fait allusion à un monastère double, phénomène qui remonte vraisemblablement au VIIème siècle. D'autre part, la très inhabituelle répartition en trois parties des revenus de Vregny n'a jamais semble-t-il, été soulignée¹⁷. Elle suggère l'existence à cette époque d'une seule abbesse pour les deux communautés de Marchiennes et de Hamage, ou tout au moins de liens très forts, tenant tant à la proximité des lieux qu'à une origine patrimoniale commune et inférant très vraisemblablement une subordination à Marchiennes.

Avec les raids vikings de 881-883, qui dévastent "*omnia monasteria supra Hisscar fluvium*"¹⁸, le monastère de Hamage disparaît de notre documentation. Peut-être après quelques années d'errance¹⁹, les deux communautés voisines se sont elles reformées sur le seul site de Marchiennes.

En tout cas les deux sanctuaires subsistent, l'un peut-être restauré sous Charles le Simple²⁰ et restent vers 1024 sous la garde de quelques chanoines. Dès 1116-1121, il est fait mention de la paroisse de Hamage qui englobe jusqu'à la Révolution les localités voisines de Wandignies, Alnes, Tilloy et Warlaing²¹. et témoigne peut-être de l'ancienne dotation du monastère.

15 DELMAIRE, 1985, 13, p. 73.

16 *Vita Eusebiae*, II, 13, sur l'abbé Atha-Atta, Ph. GRIERSON, "*The early abbots of St Peters of Ghent*", in *Revue Benedictine*, 1936, p. 130-131.

17 Cf. le diplôme tout à fait classique daté du même jour et concernant le monastère voisin de Hasnon: TESSIER, 1952, II, 436, p. 476. Ces actes sont sans doute à mettre en rapport avec les faits rapportés par les annales de Saint-Bertin, éd. DEHAISNES (L.), Paris, 1871, à l'année 876, p. 253.

18 *Annales Bertiniani*, éd. DEHAISNES, année 881, p. 308-309 et *vita Rictrudis*, I, 1.

19 Voyez le cas personnel de Hucbald, *Vita Rictrudis*, I, 2, qui, par ailleurs ne fait aucune allusion ni dans la *vita Rictrudis*, ni dans la *vita Eusebiae* à l'existence d'une communauté à Hamage après les vikings.

20 *Miracula S. Eusebiae*, II, 9. Mais le texte pourrait se rapporter à l'église abbatiale de Marchiennes.

21 DELMAIRE, 1985, § 22, p. 84 et chartes de 1122, p. 99-101. La paroisse est redéfinie en 1231/1246: DELMAIRE, 1994, II, p. 498.

Fig. 2: Hamage, fouilles 1995. Après décapage minutieux des «terres noires», le substrat sableux commence d'apparaître, ainsi que fosses et trous de poteaux. Les murs appartiennent au prieuré médiéval.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

La vie monastique ne reprendra à Hamage qu'en 1133, avec la fondation d'un prieuré de moines bénédictins dépendants de Marchiennes qui subsistera jusqu'à la Révolution française. L'église Saint-Pierre reçoit alors la châsse de sainte Eusébie, qui entre-temps avait été déposée à Marchiennes tandis que les moines s'installent "*in proxima B. Mariae basilica*"²².

II. La fouille

Présentation générale

Globalement, la zone accessible à la recherche est de l'ordre de 2000 m² ; elle comprend la zone de la chapelle actuelle, à l'emplacement du sanctuaire élevé par Gertrude II vers 679-703, la cour du prieuré, soit 800 m² actuellement en cours de fouille, les caves de l'ancien prieuré de 1720²³, et un espace important, mais sans doute plus médiocrement conservé, à l'est de ce dernier.

Dans la cour, la stratigraphie générale se présente ainsi :

– Le sol naturel est un sable jaune argileux d'origine alluviale, il est surmonté d'un niveau de "terres noires" sableux, humique, épais de 10 à 25 cm. Cette accumulation anthropique d'époque mérovingienne et carolingienne révèle, moyennant un décapage progressif extrêmement minutieux²⁴, les restes discrets de sols et de poteaux de bois, les limites et les remplissages de diverses fosses et fossés qui n'entament pas forcément le substrat sableux (Fig. 2).

Cette coloration presque uniforme des niveaux archéologiques, plus fréquemment observée dans les contextes urbains que dans les sites ruraux, a sans doute plusieurs origines :

- La constance des modes d'utilisation de l'espace et des conditions naturelles pendant deux siècles ; les mêmes causes produisant les mêmes effets.
- La percolation intensive des sols due aux battements permanents de la nappe phréatique, dispersant uniformément les principes colorants, charbons de bois et oxydes minéraux.

22 *Miracula S. Eusebiae*, III, 14, 16.

23 Deux sondages limités ont montré que les niveaux du haut Moyen Age sont préservés par le faible creusement des caves au XVIIIème siècle.

24 Les niveaux haut médiévaux sont fouillés, nettoyés et dessinés horizontalement tous les 5 cm afin de mettre en évidence les moindres contrastes de couleurs et de matières. Tous les cailloux ou fragments de taille suffisante sont dessinés en place. Le mobilier est ramassé par maille de 1m² - ou bien évidemment par unité stratigraphique plus petite lorsque celles-ci sont visibles. Cf. C. CAMMAS, F. CAMPAGNE, C. DAVID, B. DESACHY, L. GUYARD, "*Le problème des "terres noires" sur les sites urbains tardo-antiques et médiévaux. Réflexions et propositions méthodologiques à partir de l'exemple des fouilles du collège de France à Paris.*" in: *Les nouvelles de l'archéologie*, 61, automne 1995, p. 22-29.

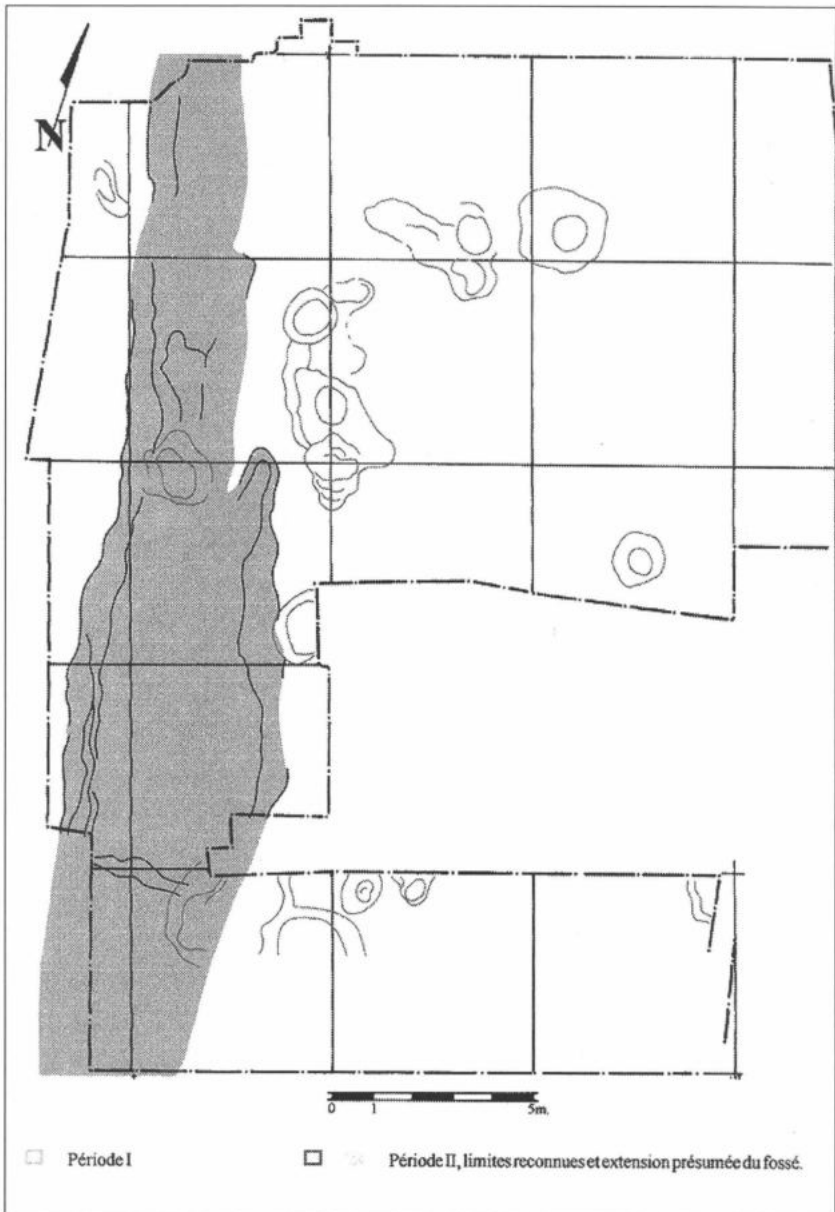

Fig. 3: Hamage, plan simplifié des structures de la Période I (jusqu'au début du VIIème siècle) et de la Période II (VIIème siècle).

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

- Enfin la forte activité végétale (radiculaire) et animale (micro-organismes, vers, rongeurs fouisseurs) à mettre en rapport avec l'abandon du site et la reprise naturelle et agricole aux Xème et XIème siècles.

Certes, les archéologues connaissent bien ces problèmes auxquels ils sont confrontés en permanence. Cependant, l'attention que justifie un site aussi exceptionnel et que permet une fouille programmée autorise une réflexion méthodologique approfondie sur le sujet.

Les accumulations haut-médiévales sont surmontées d'un second niveau de "terres noires", épais de 20 à 30 cm, apparemment très semblable au premier, mais presque totalement dépourvu de structures organisées et qui semble totalement brassé.

Le prieuré médiéval (1133-XVIème siècle), a laissé des traces plus classiques et facilement interprétables, encore que les récupérateurs de matériaux aient fort sévi à toute époque, comme partout dans le Douaisis où la pierre à bâtir est rare et coûteuse.

Enfin, 80 cm de remblais du XVIIIème et XIXème siècle, sans trace de bâtiment²⁵, ont pour principale qualité d'avoir recouvert et protégé les niveaux plus anciens. Ils ont été enlevés à la pelle mécanique en 1991.

Période I (jusqu'au milieu du VIIème siècle) (Fig. 3)

D'un point de vue stratigraphique, les traces les plus anciennes consistent en une série de fosses irrégulières, creusées parfois de plus d'un mètre dans le substrat sableux. Quelques unes, de plan ovoïde, pourraient être interprétées comme des silos dont l'irrégularité apparente des parties supérieures témoignerait d'une longue exposition à l'air libre, suivie d'effondrements de parois.

Malheureusement, la plupart de ces structures n'ont fourni aucun matériel datant, à l'exception de petits fragments de *tegula*. Une fosse (u. s. 5113) a néanmoins livré un pot globulaire et un fragment de bol attribuable au début du VIIème siècle²⁶.

Deux autres, de grandes tailles, fort profondes et donc très humides, ont conservé de nombreux fragments de bois : branchages, planches et éclats de débitage.

25 A l'exception d'un nouveau mur de clôture, à l'ouest et d'une petite construction appuyée sur celui-ci.

26 D. BAYARD et S. THOUVENOT, *Etude de la céramique du haut Moyen Age dans le département de l'Aisne (France), premier bilan*". Groupe de Recherches et d'études sur la céramique du Nord-Pas de Calais (éd.), *Actes du colloque d'Outreau (10-12 avril 1992)*, Nord-Ouest Archéologie, 1993, p. 300, 148-17, 765-1 (Juvincourt-Dammarie).

Peut-être faut-il interpréter ces premiers aménagements comme les témoins de l'installation monastique vers 630 : extraction de sable argileux pour le torchis et les sols, travaux de charpenterie....

En tous cas dans l'état actuel de la fouille, le monastère semble s'implanter sur un site vierge, même si un certain nombre de tessons gallo-romains épars attestent de la proximité d'une occupation antique dont les témoins les plus récents ne dépassent pas le IVème siècle²⁷.

Période II (second tiers du VIIème siècle) (Fig. 4)

Le seul aménagement clairement attribué à cette période est, pour le moment, un fossé orienté nord-sud qui longe le site sur sa face occidentale. Dégagé sur 25 m de longueur, sa largeur varie de 2,50 à 5 mètres, du fait de curages et de rectifications successives.

Sa profondeur ne dépasse pas 50 cm ce qui est amplement suffisant pour assurer une mise en eau au moins saisonnière, démontrée par le caractère vaseux et hydromorphe des niveaux de remplissage.

A l'origine, ce fossé présentait un profil régulier à fond plat et bords obliques très raides. La faible tenue du substrat et des piétinements intenses ont fortement érodé les parois. La fonction principale de ce fossé est très certainement le drainage d'un site particulièrement humide.

Tout laisse penser qu'il s'agit en outre d'une limite parcellaire et de la bordure occidentale de l'enclos monastique.

En effet, aux VIIIème et IXème siècles, les bâtiments claustraux s'aligneront très exactement sur le bord ouest du fossé, alors remblayé. Au XIIème siècle un nouveau fossé de drainage est creusé, décalé de quelques centimètres vers l'ouest. Réaménagé au XVIème siècle, il ne sera définitivement comblé que vers 1920²⁸.

Or, depuis 1133, ce fossé et le chemin qui s'aligne sur lui (l'actuelle Rue de la Faïencerie) constituent la limite ouest du prieuré. La superposition exacte des structures et leur continuité laisse penser qu'il en va de même depuis le VIIème siècle, ce qui ferait remonter très haut, dans le secteur de l'abbaye au moins, la fixation du parcellaire et du réseau de drainage.

27 Le cas semble assez différent à Marchiennes où une récente tranchée d'assainissement a révélé, au pied de l'ancienne abbatale, des murs et des sols gallo-romains tardifs permettant de supposer une certaine continuité d'occupation.

28 A quelques dizaines de mètres plus au sud, ce fossé existe encore et continue de drainer les prairies voisines.

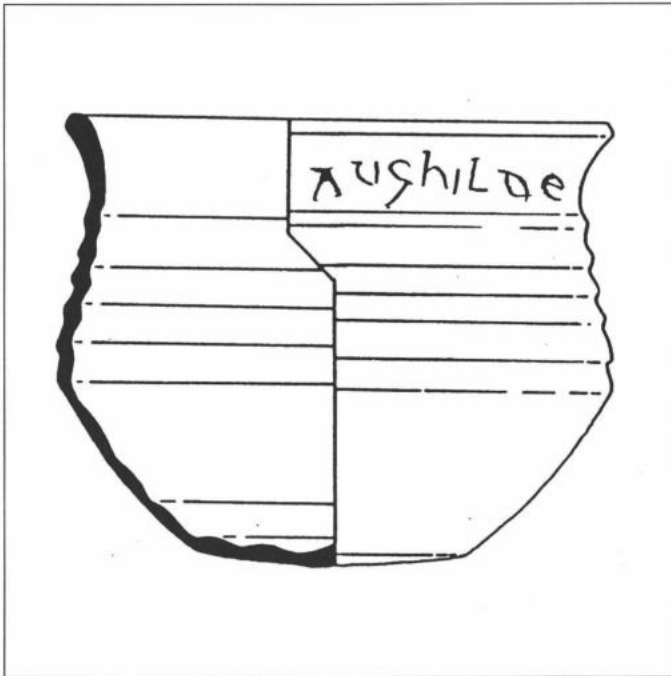

Fig. 4: Hamage, gobelet caréné avec l'anthroponyme AUGHILDE, provenant du fossé de la Période II (milieu du VIIème siècle). Echelle des 2/3.

Dans le secteur fouillé, le fossé a servi ponctuellement de dépotoir et les nombreuses céramiques qui y sont jetées se trouvent enfouies rapidement dans la vase et ont échappé à l'éparpillement et au piétinement.

Ce n'est pas le lieu d'en faire une étude typologique détaillée. On mentionnera cependant la présence de quelques tessons de type "Beerlegem"²⁹ et d'une série de gobelets biconiques à partie supérieure annelée, typiques de la première moitié et du milieu du VIIème siècle³⁰.

Quatre d'entre eux portent un graffiti tracé à la pointe sèche, après cuisson. On lit un anthroponyme féminin d'origine germanique : Aughilde (Fig. 4), une formule d'invocation abrégée : NDI (in nomine Domini ?) et une inscription à boire : Mitte plino³¹. En dépit de cette dernière formule peu ascétique, l'état de la culture écrite -et latine- dans le nord de la Gaule au VIIème siècle³² ne permet

29 H. Ch. VAN BOSTRAETEN, "Merovingisch Aardewerk van het Type "Beerlegem", in: *Helinium*, VII, 1967, p. 229-252.

30. Des exemplaires en tous points comparables ont été découverts dans le cimetière de Hordain, à 12 km. au S.E. Fouilles P. Demolon.

31 Que l'on peut traduire à peu près par "Fais passer (ce gobelet) plein !"

32 RICHE, 1962, p. 250-291 et particulièrement p. 274.

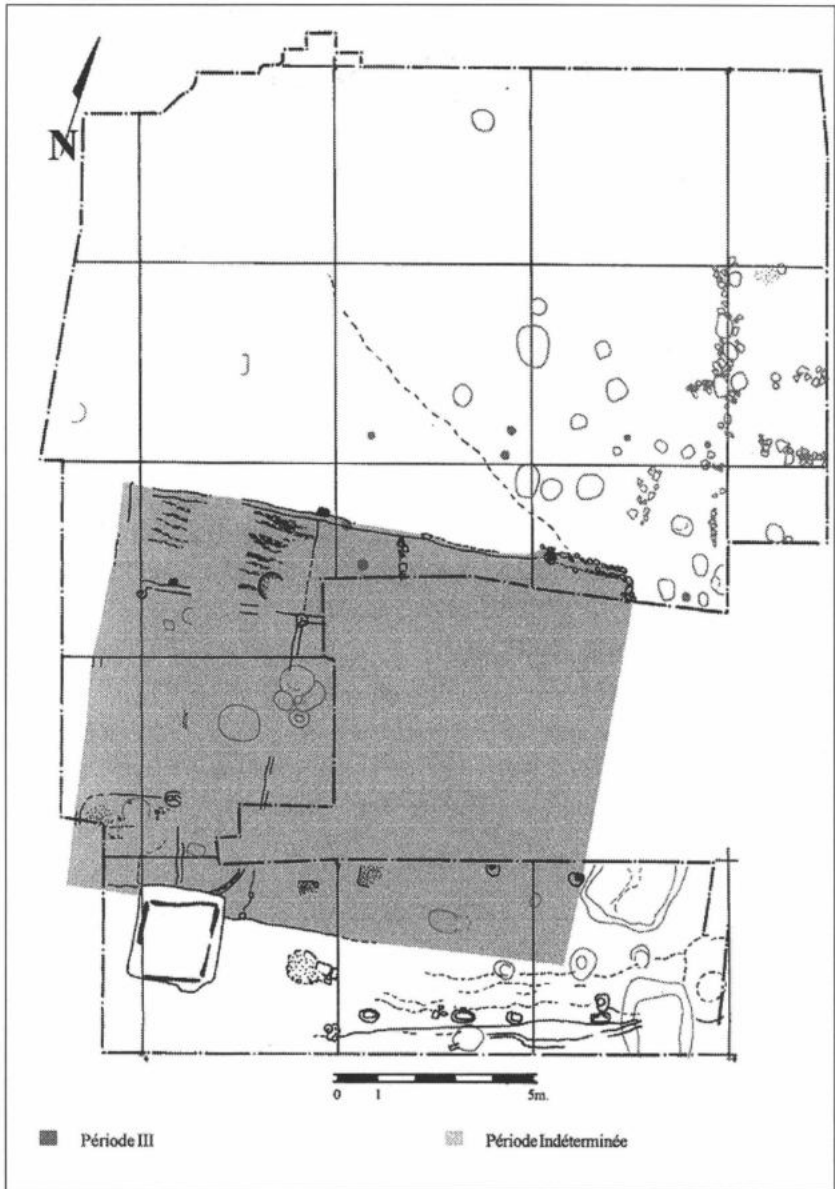

Fig. 5: Hamage, plan simplifié des structures de la Période III (VIIIème siècle).
En grisé, l'emprise du bâtiment principal.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

guère d'autre hypothèse que celle qui attribue ces gobelets à la communauté monastique féminine de Hamage à ses débuts.

On signalera encore la présence dans ce même dépotoir de divers objets intéressants : fibules ansées symétriques, agrafes de vêtements et un creuset de verrier.

Période III (de la seconde moitié du VIIème siècle au début du IXème siècle) (Fig. 5)

Le fossé est comblé pour faire place à un grand bâtiment de bois mesurant 10 mètres de largeur sur une longueur probable de 13 mètres.

Actuellement (octobre 1995), 60% de la surface bâtie a été fouillée, ce qui permet d'en dégager les caractéristiques générales.

La construction repose sur des sablières basses, poutres horizontales de 15 à 20 cm de section, reposant à même le sol. Seule la base de l'angle nord-est a été calée sur un alignement de cailloux. La réfection des sols et les accumulations progressives d'usage ont ensuite partiellement enfoui ces poutres dont l'empreinte a pu ainsi être localement retrouvée à la fouille.

Fig. 6: Hamage, fouilles du bâtiment principal de La Période III (VIIIème siècle). Les flèches indiquent les limites des sols en terre battue, visibles également dans la paroi de la tranchée centrale (fondation pillée du XIIème siècle). Noter au premier plan les traces foncées de traverses en bois.

Quelques poteaux de bois entaillent le substrat sur le tracé des parois. Dans l'état actuel de la fouille, leur répartition ne permet pas de définir clairement leur fonction : poteaux porteurs, montants de porte, renforts ponctuels ?

Les sols intérieurs (Fig. 6) sont constitués d'une couche de terre battue assez mince (2 à 5 cm), sauf à l'emplacement de l'ancien fossé remblayé de la période II ou, sans doute par précaution contre l'humidité et l'instabilité du sol, l'épaisseur d'argile jaune dépasse localement 30 centimètres.

Dans l'angle nord-ouest du bâtiment, pour lutter -vainement d'ailleurs- contre les affaissements de remblais sous-jacents, les constructeurs ont disposé à la base de la couche de terre battue une série de pièces de bois régulièrement alignées transversalement à l'ancien fossé.

Les sols intérieurs et les empreintes des cloisons, qui reposaient elles aussi sur des poutres sablières³³, sont suffisamment conservées pour restituer la structure interne du bâtiment (Fig. 7), qui s'agence autour d'une nef médiane de 5 mètres de large, bordée de deux bas-côtés de 2,50 mètres de portée chacun.

L'espace intérieur semble organisé autour d'un espace central sur lequel s'ouvre une série de pièces souvent minuscules, de 5 à 24 m³⁴, chacune munie d'un foyer en *tegulae* de récupération.

Il faut encore mentionner la présence de latrines dont la fosse carrée (1,7 x 1,8 m) est accolée à la paroi sud du bâtiment, ainsi que celle d'un four domestique (Fig. 8) extérieur, non loin de là.

Le problème de l'usage de cette construction doit être abordé en fonction de son organisation architecturale, mais aussi grâce aux objets retrouvés très nombreux, tant à l'intérieur même des murs que surtout le long et à l'extérieur de la paroi nord où un vaste épandage cendré de débris de toutes sortes est stratigraphiquement et topographiquement associé au bâtiment.

On peut d'abord assurer qu'il s'agit d'un ensemble résidentiel, comme le montrent à l'évidence foyers, latrines et four, avec une salle commune au centre, une ou peut-être deux "grandes" chambres et une série de petites "cellules".

Le mobilier recueilli compte une vingtaine de graffiti sur des bols en céramique, d'un type semblable à ceux de la période précédente : un nom féminin : Bertane et des formules pieuses dont n'apparaissent pour l'instant que quelques éléments

33 Un refend entre deux "cellules" est matérialisé par une trace noire régulière et rectiligne de 2 cm. de large. A cet endroit la cloison devait être faite de planches superposées.

34 Les pièces actuellement suffisamment reconnues mesurent 5 m (3 pièces), 7 m et 24 m.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

Fig. 7: Hamage, essai de restitution du plan du bâtiment principal de la Période III (VIIIème siècle).

Fig. 8: Hamage, four domestique en grès et *tegulae* à l'extérieur et au sud du bâtiment principal de la Période III (VIIIème siècle).

(chrismes, "amen",...). Les habitants faisaient donc partie de la communauté monastique.

De nombreux objets domestiques (fusaïoles, broches de tisserands, aiguilles, agrafes de vêtement, perles de verre) indiquent alors, conjointement à l'anthroponyme mentionné ci-dessus, que le bâtiment appartient au secteur féminin du monastère³⁵.

Enfin, la forte proportion de vaisselle de table (bols, écuelles, pichets) dans le mobilier céramique suggère la prise sur place de repas communautaires.

Ce type "d'habitat monastique" est pour l'instant archéologiquement tout à fait isolé. Rappelons qu'en Europe continentale, aucun bâtiment conventuel antérieur au IXème siècle n'a jamais été fouillé.

On ne connaît à ce jour que les cellules isolées (*casae, domunculae*) des îles

35 Le monastère logeait évidemment dépendants et serviteurs vivant sans doute en famille. C'est donc la conjonction des vestiges spécifiquement monastiques et communautaires (les graffiti) avec les objets domestiques usuels qui suggère cette conclusion.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

britanniques³⁶ ou les dortoirs communautaires évoqués par la plupart des règles monastiques.

A Hamage, les dix ou douze "cellules" que l'on peut restituer par symétrie autour de la salle centrale ne correspondent ni à l'un ni à l'autre type et, de plus, semblent bien insuffisantes pour accueillir l'ensemble de la communauté.

Il est alors tentant, sans se cacher le caractère évidemment hasardeux de l'opération, de se tourner vers le "plan de Saint-Gall"³⁷ : Dans ce célèbre document des années 818-823, sur la quarantaine de constructions représentées, il en est une et une seule, l'école, qui présente avec le bâtiment de Hamage une similitude tout à fait étonnante.

Précisément, plusieurs règles monastiques contemporaines ou de peu antérieures organisent l'éducation des jeunes enfants par groupe de dix, sous l'autorité d'un "dècanus" qui vit avec eux jour et nuit³⁸.

Le mobilier permet peut-être d'aller dans le même sens. Les niveaux d'occupations et de dépotoirs associés au bâtiment ont fourni de très nombreux ossements animaux³⁹. L'alimentation carnée est normalement proscrite par toutes les règles monastiques de l'époque, sauf pour les enfants⁴⁰.

Les nombreuses fibules et perles en verre peuvent surprendre dans un contexte monastique. Or les conciles mérovingiens prescrivent aux jeunes filles de ne quitter l'habit laïque que plusieurs années après leur entrée au monastère⁴¹.

Enfin, la fouille a livré, à l'intérieur même du bâtiment, deux dés à jouer. Ce n'est pas tant la nature même de l'objet qui pose problème⁴² que leur aspect. Taillés

36 M. HERITY, "Les premiers ermitages et monastères en Irlande, 400-700", in: *Cahiers de civilisation médiévale*, XXXVI, 3, 1993, p. 219-261. Ch. PEERS et C.A. RALEGH RADFORD, "The saxon monastery of Whitby", in: *Archaeologia*, LXXXIX, 1943, p. 27-88.

37 Pour une courte analyse et le renvoi aux titres principaux de la bibliographie, cf. C. HEITZ, *L'architecture religieuse carolingienne, les formes et leurs fonctions*, Paris, 1980, p. 108-117 et 254-260. et C. HEITZ, *La France préromane*, Paris, 1987, p. 167-170.

38 Références rassemblées dans RICHE, 1962, p.503.

39 Un premier lot de 1000 fragments a été analysé par M.J.H. YVINEC du C.R.A.V.O. (Compiègne).

40 RICHE, 1962, p. 504-505 et n. 44. Mais ces interdits étaient-ils suivis partout et notamment dans les communautés féminines que les auteurs de l'époque - des hommes évidemment - accusent volontiers de "mollitia". Cf. parmi bien d'autres exemples: BEDE, *Histoire ecclésiastique*, IV, 25 (monastère de Coldhingham en Angleterre) ou Grégoire de Tours, *Histoire des Francs*, X, 16 (Poitiers). Cf. aussi les objets de parure provenant de Whitby: PEERS et RALEGH RADFORD, 1943, p. 58-65 et fig. 12-15.

41 Concile d'Orléans V (549), c. 19, J. GAUDEMET et B. BASDEVANT (éd.), *Les canons des conciles mérovingiens*, I, Paris, 1989, p. 314-315.

42 Les nonnes de Poitiers en jouaient du vivant même de Sainte Radegonde, GREGOIRE DE TOURS, H.F., X, 16.

grossièrement dans de petits morceaux de craie tendre, la maladresse extrême de leur facture les attribue presque sûrement à une main enfantine.

D'autres bâtiments sont connus pour la période III, mais ils sont encore très incomplètement fouillés. L'un, au nord-est, se matérialise par des alignements de cailloux formant solin et quelques poteaux. Il mesure au moins neuf mètres de longueur et comprend deux foyers.

Le troisième bâtiment est tout à fait au sud de la fouille. Refaite à plusieurs reprises, la paroi nord se définit par un alignement de forts poteaux, puis par une sablière basse. Un petit fossé recueille les eaux du toit. Il mesure lui aussi au moins neuf mètres de longueur.

La datation de la période III repose sur les abondantes trouvailles céramiques et sur les fibules que de nombreux parallèles régionaux permettent de situer entre la seconde moitié du VIIème siècle et le milieu du IXème siècle (Fig. 9). Deux monnaies permettent de resserrer un peu cette fourchette autour du VIIIème siècle. Un pseudo-sceat du type Wotan / monstre, d'origine frisonne ou plutôt danoise⁴³,

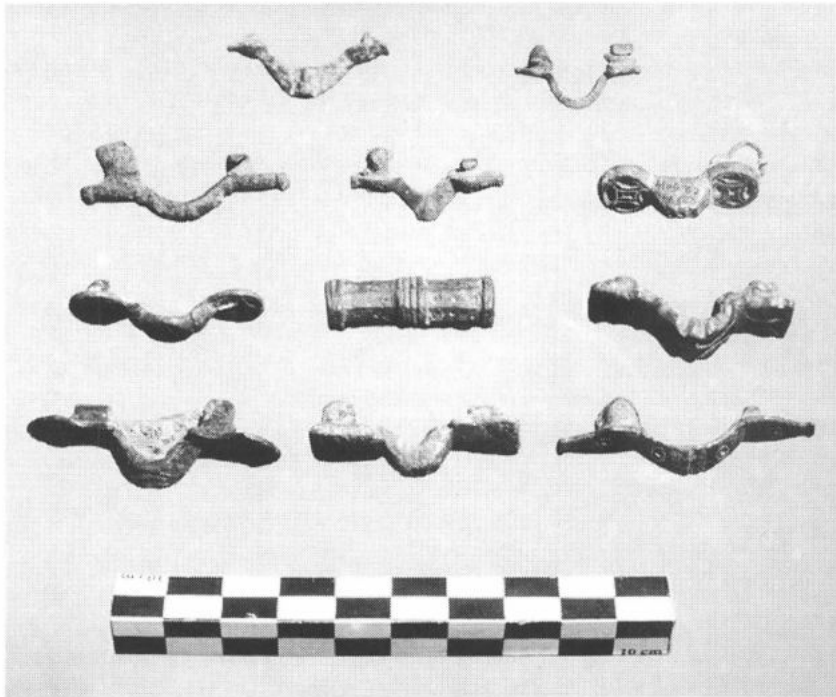

Fig. 9: Hamage, choix de fibules ansées symétriques provenant des niveaux de la Période III (VIIIème siècle).

43 S. JENSEN, *Les vikings de Ribe*, Ribe, 1992, p. 11 et 53.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

provient du bâtiment central ; il est attribué aux années 720-775. Un denier de Pépin-le-Bref (754-768)⁴⁴ est issu du bâtiment sud.

Sans qu'il y ait trace de destruction violente, les bâtiments de la période III sont nivelés par un remblai uniforme pour faire place à une nouvelle installation.

Période IV (IXème siècle) (Fig. 10)

Les aménagements rattachables à cette période présentent plusieurs caractéristiques communes.

D'abord, et pour la première fois, les bâtiments s'organisent résolument suivant un plan d'ensemble, régulier et orthogonal.

D'autre part, la reprise agricole qui suit cette période a généralement détruit par arasement tous les niveaux de sols, à l'exception de l'église et de ses abords immédiats. Les analyses fines des aménagements intérieurs et de la répartition du mobilier sont donc impossibles.

Au nord du chantier, une large fondation est-ouest appartient au seul bâtiment haut médiéval en pierre du site. Cette caractéristique, les sépultures associées (cf. infra) et sa position sous les chapelles médiévales et modernes permettent de l'identifier avec l'église monastique Notre-Dame, puis Sainte-Eusébie⁴⁵.

Les fondations du mur gouttereau sud consistent en une tranchée de 80 cm de large sur 70 cm de profondeur, remplie de craie damée mêlée de quelques blocs de grès brut⁴⁶. Si l'on en juge par le niveau de démolition, l'élévation devait être constituée d'une maçonnerie de petits moellons réguliers provenant de ruines antiques, sans doute rythmée par des arases de *tegulae* et localement enduites de mortier de tuileaux. L'angle observé au nord-ouest du chantier correspond très vraisemblablement au retour de la façade occidentale.

Des observations encore superficielles sur des maçonneries similaires conservées ponctuellement dans les fondations du prieuré moderne permettent d'estimer provisoirement l'emprise de l'église à environ 14 x 30 mètres. Ces dimensions, modestes par rapport aux grandes abbaciales carolingiennes, sont néanmoins supérieures à celles d'autres grands sanctuaires monastiques mérovingiens comme Nivelles⁴⁷.

44 Avers: PP, revers: légende sur deux lignes, type inconnu de G. DEPEYROT. *Le numéraire carolingien*, Paris, 1993.

45 Diverses contraintes techniques n'ont pas encore permis la fouille de ce côté. A terme, l'essentiel et peut-être la totalité du bâtiment sera accessible.

46 Cette technique de fondation reprend à l'identique celle utilisée sur la plupart des sites ruraux antiques de la région.

47 J. MERTENS, "Recherches archéologiques dans l'abbaye mérovingienne de Nivelles", in: *Archaeologia Belgica*, 61, Bruxelles, 1962, p. 89-113.

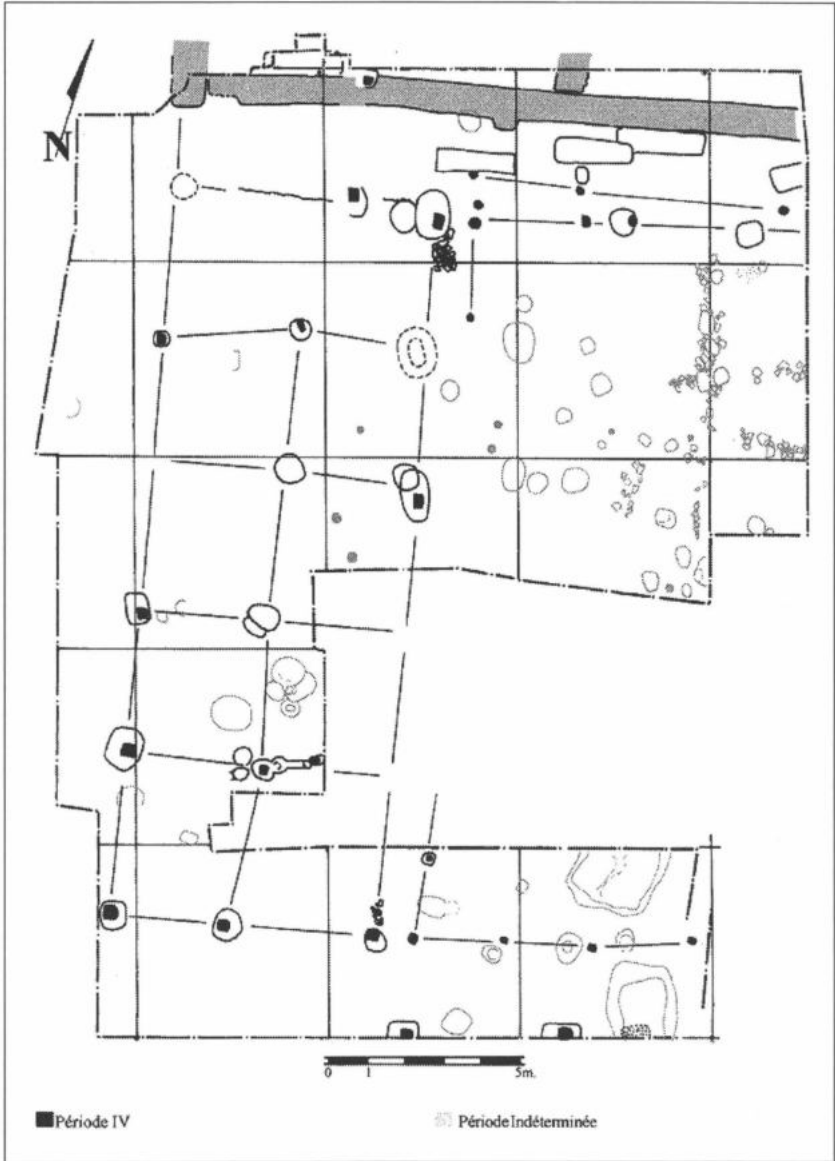

Fig. 10: Hamage, plan simplifié des structures de la Période IV (IXème siècle). Au nord, les fondations sont celles de l'église monastique.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

Ce sanctuaire est à coup sûr en service lors de la période IV, comme le montrent plusieurs observations stratigraphiques claires.

En revanche, dans l'état actuel de la recherche, il n'est pas exclu que sa construction soit antérieure (période III) et puisse correspondre à l'église consacrée par Atha et Gertrude II vers 700.

Perpendiculairement à l'église et aligné sur la façade de celle-ci, un grand bâtiment de bois a été repéré. Il mesure 7 mètres de largeur sur au moins 19 mètres de longueur. Il est construit sur trois files parallèles de forts poteaux de bois, de sections rectangulaires⁴⁸, à base plate, calés généralement dans de vastes avant-trous. Les distances de poteau à poteau sont très régulières, autour de 3 mètres.

Quelques renforts et remplacements témoignent d'une longue durée de vie. Les niveaux de circulation ne subsistent à l'état de lambeaux qu'au plus près de l'église, protégés par le niveau d'effondrement de celle-ci, ou, au sud-ouest, là où ils sont tassés en profondeur à l'emplacement de fosses plus anciennes. Ils ne montrent ni sol damé, ni dallage, ni terre battue, mais une simple accumulation fine et noirâtre, sans doute sous un plancher de bois⁴⁹.

La seule irrégularité marquée dans le rythme des poteaux se lit sur le pignon nord où le support médian a été décalé et fait face à un autre poteau situé dans le mur de l'église délimitant sans doute un seuil. Il y a là probablement l'indice d'une communication directe entre les deux édifices, au travers d'une galerie d'environ 2,5 mètres de largeur, qui longe l'église, supportée par deux séries de poteaux, sans doute successives. Le sol en est recouvert par une couche de fin gravillon de craie. Quatre inhumations en coffre de bois y sont installées, tête à l'ouest. Le mauvais état de conservation des ossements et le pillage des sépultures avant même l'effondrement de l'église limitent ici les observations.

En 1995, l'amorce d'un grand bâtiment en retour d'équerre, au sud, a été dégagée. Il est construit suivant les mêmes principes que le bâtiment ouest. Une galerie large de 2 mètres borde son flanc nord, matérialisée par une série de piquets profondément enfoncés à force dans le substrat et distants l'un de l'autre de 2,3 mètres.

Il n'est pas exclu, mais l'hypothèse demande à être vérifiée, qu'une galerie analogue, mais plus étroite, longe l'aile ouest.

L'église, le bâtiment ouest et le bâtiment sud forment donc un ensemble régulier

48 Les dimensions les plus fréquentes en sont 20 x 30 cm.

49 Cf. Les observations similaires dans A. ERVINCK et W. VAN NEER, "De Voedselvoorziening in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (Stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen), I, Beenderen onder een keukenvloer (1450-1550 A.D.)", in: *Archeologie in Vlaanderen*, II, 1992, p. 419.420.

délimitant un espace ouvert de 18 mètres sur plus de 9 mètres de côté, bordé sur deux faces au moins d'une galerie de bois.

Il s'agit évidemment d'un cloître, ce qui, en principe, n'a rien pour surprendre l'historien, mais constitue avec celui de Landevennec, les seuls cloîtres du IXème siècle dégagés en Europe⁵⁰.

La datation du premier cloître de Hamage est assurée par la céramique, qui ne se distingue guère de celle de la période III⁵¹, par une série de fibules ansées symétriques et par un denier et une obole "au temple" de Louis-le-Pieux (822-840) provenant le premier du bâtiment ouest et la seconde du bâtiment sud.

Dans ces conditions, il est évidemment tentant de mettre la reconstruction du monastère d'Hamage avec les réformes de 816-817, imposant dans tout l'empire la règle et le plan bénédictin et elle constituerait un bel exemple de leur application jusque dans un monastère privé et modeste⁵².

La disparition des niveaux de sol ne permet pas de définir les circonstances de la disparition de ces bâtiments. Toutefois, la découverte dans la presque totalité des cas de l'empreinte extrêmement nette de la base du poteau de bois, assez souvent sous forme d'un volume quasi-vide de sédiments montre qu'ils ne furent ni arrachés ni démontés mais pourrissent tranquillement dans le sol.

Il est certes possible que des récupérateurs les aient fort proprement sectionnés au ras du sol en abandonnant la partie enfouie, mais on peut aussi plus vraisemblablement imaginer que les bâtiments s'effondrèrent ou brûlèrent sur place.

Période V (Xème-XIème siècles) (Fig. 11)

Aucune trace de bâtiment postérieure au cloître carolingien et antérieure à 1133 n'a été repérée à ce jour⁵³.

50 A. BARDEL, "l'abbaye Saint-Gwénohé de Landevennec", in: *Archéologie Médiévale*, XXI, 1991, p. 51-102 et surtout le plan mis à jour dans *Bilan Scientifique 1994 du Service Régional de l'Archéologie. Bretagne*, p. 34.

51 En particulier, on remarque l'absence totale de la céramique peinte qui apparaît massivement sur des sites régionaux comme Douai, Arras ou le Cambrésis dès la fin du IXème ou le début du Xème siècle: B. FLORIN, "Réflexions sur la céramique du haut Moyen-Age", in: *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, 98, 1985, p. 7-102. P. DEMOLON et F. VERHAEGHE, "La céramique du Vème au Xème siècle dans le Nord de la France et la Flandre belge, état de la question", Groupe de Recherches et d'Etudes sur la Céramique du Nord - Pas de Calais (éd.), *Actes du colloque d'Outreau, 10-12 avril 1992, Nord-Ouest Archéologie*, 1993, p. 395-396.

52 On sait que la plupart des historiens associent à ces réformes la diffusion du "plan bénédictin" illustré par le plan de Saint-Gall.

53 Un certain nombre de structures découvertes échappent encore à une périodisation précise. Mais elles semblent devoir se répartir plutôt entre les périodes II et III, à l'exception sans doute de quelques piquets de clôture.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

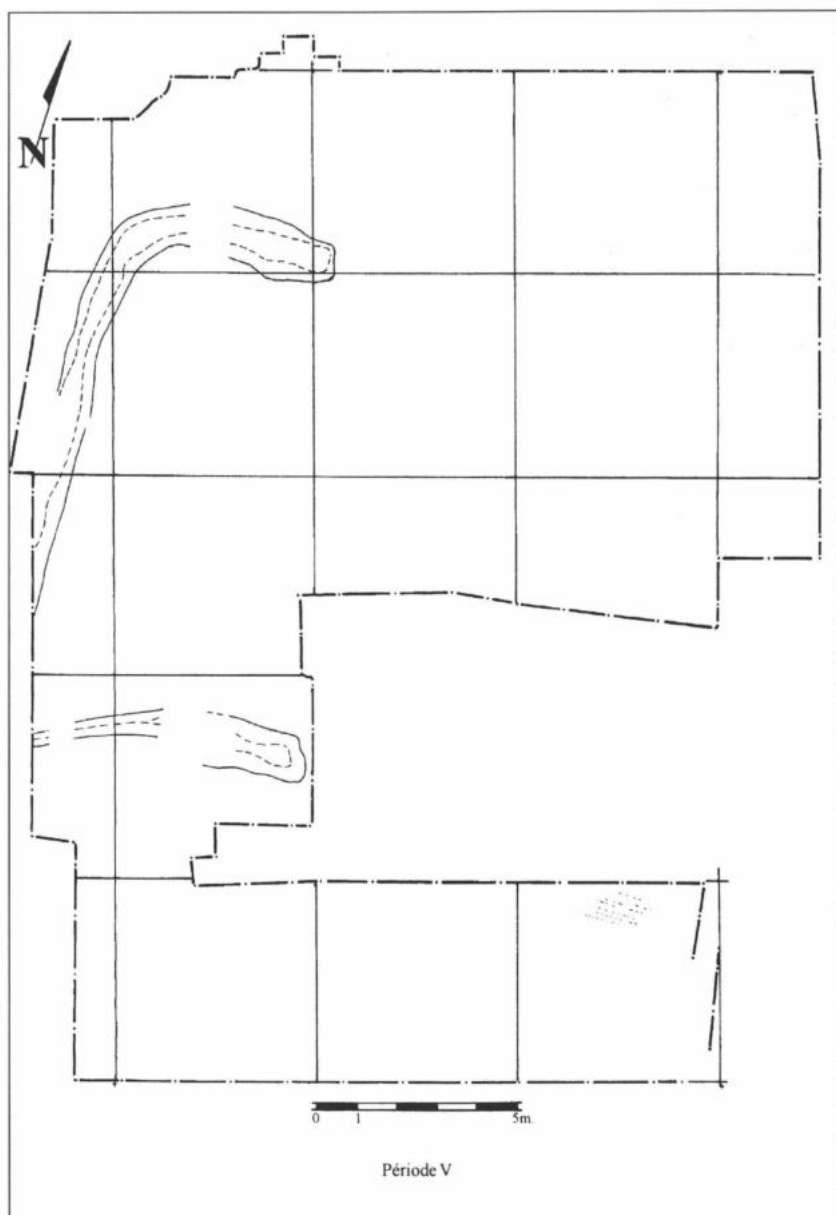

Fig. 11: Hamage, plan simplifié des structures de la Période V (Xème-XIème siècles).

Fig. 12: Hamage, traces de sillons de la Période V (Xème-XIème siècles) en stabilisation dans une fosse plus ancienne.

Deux fossés de drainage recoupent le tracé des anciens bâtiments dans la partie ouest du site. Leur comblement a livré quelques tessons de céramique peinte typique du Xème ou du XIème siècle⁵⁴. D'autre part, le brassage des tessons et autres objets contenus dans la partie supérieure du "niveau noir" laissait soupçonner depuis 1991 un labour ou un bêchage. En 1995, des conditions climatiques exceptionnelles ont permis d'isoler sur quelques mètres carrés les traces de sillons de cette période (Fig. 12), montrant que le site n'est pas seulement jardiné (la cour d'un cloître aussi est jardinée) mais bien globalement remis à labours. Une douzaine de minuscules tessons éparpillés, mais provenant d'un seul vase glaçuré de type Andenne confirme la datation fournie par les fossés de drainage.

54 Cf. n. 51 et J. HURTRELLE et A. JACQUES, "fouilles de sauvetage avant la construction de l'hôtel du Département", in: *Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, XI, 3, Arras, 1984, p. 303-308 et J. BARBIEUX (éd.), *Archéologie urbaine dans le Nord/Pas-de-Calais du haut Moyen-Age à la Révolution*, Douai, 1993, p. 10.

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES HAMAGE

Conclusions

En octobre 1995, 20% seulement de la zone disponible a été totalement explorée. Il est donc bien prématuré de prétendre conclure. Il n'a toutefois pas semblé inutile de faire connaître aux chercheurs les principaux résultats des seuls 400 m² de bâtiments monastiques précarolingiens fouillés. Parmi tant d'autres, des fouilles pourtant exemplaires comme celles de Reichenau ou de Landevennec montrent bien à quel point les reconstructions successives empêchent habituellement d'étendre hors des sanctuaires la connaissance des plus anciens bâtiments claustraux ⁵⁵.

Le cas de Hamage apparaît donc tout à fait exceptionnel et sans doute d'un grand intérêt, tout particulièrement pour les bassins de l'Escaut et de la Meuse qui virent aux VIIème et VIIIème siècle, la subite efflorescence d'une trentaine d'établissements monastiques.

Fig. 13: Hamage, le prieuré de 1720. Les fouilles se déroulent dans la cour, au premier plan.

⁵⁵ Landevennec, cf. n. 50; Reichenau: A. ZETTLER, "Zum Frühkarolingischen Klosterbau im östlichen Frankenreich: Das Beispiel Reichenau", in *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 14/15, 1986-1987, p. 81-118.

GALBERT VAN BRUGGE EN DE VERRADERLIJKE MOORD OP KAREL DE GOEDE

Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave

Georges Declercq

Het zogenaamde dagboek dat Galbert van Brugge, een grafelijk ambtenaar (*notarius*) verbonden aan het Sint-Donaaskapittel¹, wijdde aan de moord op graaf Karel de Goede (Brugge, 2 maart 1127) en de bewogen gebeurtenissen die er in 1127-1128 op volgden, is ongetwijfeld één van de merkwaardigste bronnen uit de Vlaamse middeleeuwen. Overgeleverd onder de titel *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, is het "schamel boekse" dat Galbert naar eigen zeggen schreef² immers in menig opzicht een buitenbeentje in de middeleeuwse historiografie. Daarbij is niet alleen de wijze waarop de auteur zijn relaas heeft opgebouwd (in de vorm van dagboeknotities) uniek voor deze periode, maar ook het feit dat zijn tekst, of althans een deel daarvan, in onafgewerkte, niet geretoucheerde vorm tot ons is gekomen. In deze ongekuiste versie was Galberts tekst niet geschikt voor publicatie, want allerlei personen, gaande van bepaalde kanunniken van het Sint-Donaaskapittel tot en met de man die uiteindelijk de machtsstrijd zou winnen, namelijk graaf Diederik van de Elzas, worden erin bedacht met weinig flatterende of zelfs ronduit negatieve uitlatingen³. Dit verklaart tegelijkertijd waarom dit boeiende verhaal aan de tijdgenoten onbekend is gebleven (geen enkel middeleeuws handschrift bleef

1 Inzake de benaming van de Brugse kapittelkerk sluiten we ons volmondig aan bij de zienswijze van M. Gysseling: "De traditionele en nog steeds bij het volk gebruikelijke benaming Sint-Donaas is te verkiezen boven het recente en geleerde Sint-Donatiaan. Men zegt toch ook Sint-Pieters, Sint-Truiden, en niet Sint-Petrus, Sint-Trudo" (M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, s.l., 1950, p. 289).

2 Proloog: *hujus opusculi exiguus manipulus*. De vertaling "schamel boekse" ontlene we aan Bert Demyttenaere; cf. R.C. VAN CAENEGEM (ed.), *Galbert van Brugge: de moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978, p. 75.

3 Zie ter zake vooral R.C. VAN CAENEGEM, *Historische inleiding. De Vlaamse crisis van 1127-1128*, in IDEM (ed.), *Galbert van Brugge*, pp. 61-62, en van dezelfde auteur *Galbert van Brugge en het recht*, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, XL (1978), nr. 1, pp. 3-7.

bewaard) en waarom het bij moderne historici op zoveel aandacht kan rekenen.

1. Een nieuwe uitgave van Galberts dagboek

Eind 1994 verscheen in de prestigieuze reeks *Corpus Christianorum* van de hand van de Amerikaanse mediëvist Jeff Rider (Wesleyan University), die romanist van opleiding is, een nieuwe editie van deze unieke bron⁴. Ze moet de uitgave vervangen die Henri Pirenne in 1891 verzorgde van Galberts dagboek⁵. Rider heeft maar weinig goede woorden over voor de editie van Pirenne die, naar hij op grond van diens briefwisseling kon nagaan, haastig voorbereid werd tussen mei en oktober 1890 (p. XLIII). Het is zijns inziens in wezen een herziening van de uitgave van de Bollandisten uit 1668 en bovendien is het kritisch apparaat van Pirenne onbetrouwbaar: "All the textual evidence that is available today was available to Pirenne in 1890-91, and he could have corrected the shortcomings of the Bollandist edition and produced a text that would still satisfy us today. Had he done so, it would now be sufficient to reprint his edition or at least his text. He failed, however, to discover the Bruges manuscript, even though it was already catalogued, and could thus not identify the Bollandists' emendations as accurately as he might have. His critical apparatus, moreover, is inaccurate and insufficient". Kortom: "We thus still need a modern edition of Galbert's history" (p. XLV).

Zoals alle uitgaven in de reeks *Corpus Christianorum*, is ook deze editie materieel zeer verzorgd. In de inleiding behandelt de auteur achtereenvolgens bondig de moord op Karel de Goede, de figuur van deze graaf, Galbert van Brugge, de compositie van diens dagboek, de handschriftelijke overlevering, de vroegere uitgaven en de wijze van uitgeven die hij zelf toepaste. Deze inleiding wordt afgesloten met een vrij uitvoerige bibliografie⁶. In de eigenlijke uitgave heeft Rider de indeling van de tekst in 122 hoofdstukken overgenomen van de vroegere uitgevers R. Köpke⁷ en H. Pirenne. Tot en met c. 36 geeft Rider parallel

4 J. RIDER, *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CXXXI).

5 H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891.

6 Deze bibliografie is vrij volledig. Wat de recente literatuur betreft, kan als lacune enkel aangestipt worden: G. DECLERCQ, *Bertulf, kanselier van Vlaanderen*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, Brussel, 1990, kol. 73-80. Ter aanvulling: sinds de publicatie van de nieuwe uitgave verschenen nog A. DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw en de benauwenis van Galbert van Brugge*, in M. MOSTERT - R.E. KÜNZEL - A. DEMYTTENAERE (eds.), *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering*, Hilversum, 1995, pp. 77-129 en R.C. VAN CAENEGEM, *Notes on Galbert of Bruges and his Translators*, in *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 619-629.

7 *Passio Karoli comitis auctore Galberto*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H.*, SS., XII, Hannover, 1856, pp. 561-619.

met de Latijnse tekst ook een tot dusver ongepubliceerde 15de-eeuwse vertaling van het dagboek van Galbert uit. Overeenkomstig de gebruiken van de reeks, werden er bij de tekst geen verklarende voetnoten opgenomen, zodat men hiervoor aangewezen blijft op de editie van Pirenne en vooral op de uitstekende Engelse vertaling van J.B. Ross⁸. In bijlage treffen we een korte 15de-eeuwse Franse samenvatting van het eerste deel van Galberts werk aan, alsook een paar kaarten⁹ en stambomen. Helemaal achteraan zijn er tenslotte indices met de bijbelcitatoren en met de citaten van klassieke auteurs, en vooral een uitvoerige - en merkwaardige - "index nominum et locorum" (pp. 193-224).

In deze index zijn niet enkel de (Latijnse) plaats- en persoonsnamen als dusdanig opgenomen, maar ook substantieven (of woordgroepen) die verwijzen naar personen of plaatsen. In zekere zin volgt Rider daarmee het voorbeeld van Pirenne, die in zijn index ook reeds de "voornaamste technische termen" inlaste, doch hij is daarin nog veel verder gegaan. Zo vinden we er bijvoorbeeld niet bij name genoemde personen zoals een *abbas Oldenburgensis* of een *castellanus Gendensis*, evenals naamloze *ancillae*, *artifices*, *latrones*, ja zelfs *ignobiles* en *illiterati*. Verder treffen we er onder andere uitdrukkingen aan als *populus Sancti Audomari*, *majores viciniae circa mare* of *sapientiores in clero et populo Flandriae*. Net als Pirenne vermeldt Rider in zijn index ook talrijke termen die refereren aan de topografie van Brugge, zoals bijvoorbeeld *pons castri Brugen-sis* of *domus praepositi Brugen-sis*. De opname van al deze woorden en uitdrukkingen maakt van deze index een nuttig werkinstrument, dat ongetwijfeld diensten zal bewijzen. Toch kan men zich afvragen of Rider, die blijkbaar werkte op basis van een computerconcordantie, niet te veel heeft willen opnemen in zijn "index nominum et locorum" (zie bijvoorbeeld een hele reeks termen in verband met de belegerden en de belegeraars: *obsessi in castro Brugen-sis*, *occisi in*

8 J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good Count of Flanders by Galbert of Bruges*, revised edition, New York-Evanston-Londen, 1967 (eerste editie 1959).

9 Het kaartje van de Brugse burcht op p. 179 ("Appendix 4") is - wat nergens gezegd wordt - duidelijk gebaseerd op het kaartje dat M. Ryckaert tekende voor mijn bijdrage *Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw)*, in H. DE WITTE (ed.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge, 1991, p. 28 en dat enigszins aangepast ook verscheen in M. RYCKAERT, *Brugge*, Brussel, 1991 (Historische Stedenatlas van België), p. 57. De bij Rider gepubliceerde versie van dit kaartje werd gewijzigd om het in overeenstemming te brengen met de traditionele visie op de 12de-eeuwse topografie van de burcht, zoals vertolkt door J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge*, in *H.M.G.O.G.*, n.r., 11 (1957), pp. 3-18 en L. DEVLIEGHER, *Galbert en de topografie van Brugge*, in VAN CAENEGEM (ed.), *Galbert van Brugge*, pp. 258-264. De verschillen hebben betrekking op de bruggen aan de westzijde van de burcht en op de ligging van de grafelijke woning. Rider situeert het huis van de graaf uit Galberts dagboek aan de oostkant (de zgn. "Loove"), alhoewel er aanwijzingen zijn dat het eerder met het Steen aan de westkant dient te worden geïdentificeerd; zie N. HUYGHEBAERT, *Iperius et la translation de la relique du Saint Sang à Bruges*, in *H.S.E.B.*, C (1963), pp. 160-163 en DECLERCQ, *Oorsprong en vroegste ontwikkeling*, pp. 18-19.

obsidione, cognati occisorum in obsidione, optimates obsidionis, barones obsidionis, proceres obsidionis, obsidentes castrum Brugense, enz.). Hoever Rider zijn indexering heeft doorgedreven, blijkt eveneens als men zijn referenties natrekt. Onder *Brugae* komen zo niet alleen verwijzingen voor naar het eigenlijke toponiem, maar ook naar woorden als *locus noster* of *cives loci*. De identificatie van de plaats- en persoonsnamen is doorgaans correct¹⁰, maar een paar maal is er toch iets misgelopen. De persoonsnamen worden in de index in het Latijn geïdentificeerd op basis van de gegevens in de tekst van Galbert zelf (ook al klinkt het resultaat soms vreemd; zie bijvoorbeeld p. 203: *Filius furatus Walteri ex Florerdeslo (filius sutoris): vir filiae filii fratris Bertulfi*). Dit is ook zo bij Lidgardis en Ledewif, die in Galberts dagboek respectievelijk worden vermeld als moeder van een zekere Robertus en als moeder van een Lambertus (c. 85: *Robertum filium Lidgardis*; c. 110: *Lambertus filius Ledewif*). Alleen heeft Rider niet ingezien dat het hier vrouwennamen betreft, wat in zijn index tot de volgende identificaties leidde: *Lidgardis, pater Roberti* en *Ledewif, pater Lambertus* (sic) (p. 209). Voor de plaatsnaam *Bucholt* stelt Rider in zijn index drie mogelijke identificaties voor: Boechoute onder Waasmunster, Boechoute onder Velzeke en zelfs Boechout bij Antwerpen (p. 197). Ze zijn alle drie verkeerd. In de tekst van Galbert wordt *Bucholt* immers in één adem vernoemd met Axel (c. 114), zodat - zoals Pirenne reeds bemerkte - het duidelijk gaat om Boekhoute ten N. van Gent, wat op het kaartje van Vlaanderen bij de uitgave van Rider merkwaardigerwijze wel correct staat aangegeven (pp. 176-177). Foutief is in de index ook de identificatie van *Sanctus Egidius*. Rider denkt aan Sint-Gillis-bij-Dendermonde of Sint-Gillis-Waas (p. 219), maar dit is onmogelijk. Niet alleen klimmen deze dorpsnamen niet hoger op dan de 13de eeuw¹¹, maar uit de context (c. 33: *eodem tempore reversus est Razo butelgir a Sancto Egidio*) kan opgemaakt worden dat hier een veraf gelegen plaats bedoeld wordt, met name het in de middeleeuwen bekende bedevaartsoord Saint-Gilles-du-Gard in de Provence, zoals Pirenne en Ross al terecht aanstipten¹².

10 Merkwaardig is wel dat waar Rider voor de plaatsen in Frankrijk steeds het arrondissement opgeeft (afkorting A), hij voor het aanduiden van de administratieve onderverdeling bij de identificatie van de Belgische steden en gemeenten steeds een enigmatische R gebruikt, die volgens de lijst van afkortingen op p. 193 "Regierungsbezirk" (!) zou moeten betekenen.

11 Sint-Gillis-bij-Dendermonde werd oorspronkelijk Zwijveke genoemd; het toponiem *Sanctus Egidius* komt er voor het eerst voor in 1223. De parochie Sint-Gillis-Waas, waarvan de vroegste vermelding uit 1239 dateert, ontwikkelde zich vermoedelijk uit Ter Kluizen (Coesvoorde). Cf. H. HASQUIN (ed.), *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, 2: *Vlaanderen-Brussel*, Brussel, 1980, pp. 987-988 en M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, II, Tongeren, 1960, p. 918.

12 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 56 n. 2; ROSS, *The murder*, p. 161 n. 7. Over de Vlaamse pelgrimstochten naar dit bedevaartsoord, zie A. VIAENE, *Sente Gillis in Provenchen (Saint-Gilles-du-Gard). Een bedevaart uit het oude Vlaamse strafrecht*,

Rider omschrijft zijn eigen uitgave als behoudsgezind ("conservative"): hij bracht geen nieuwe emendaties aan de tekst aan en hij wijzigde de lezingen van Pirenne naar eigen zeggen slechts wanneer hij vond dat daar een goede reden voor bestond (p. XLVI). Over de aanpassingen van Rider aan de tekst van Pirenne en de al dan niet gegrondheid daarvan, zullen we het verder nog hebben. Voorlopig willen we hier slechts opmerken dat Rider tenminste op één plaats heeft nagelaten de tekst te emenderen waar dit nochtans nodig was. Het begin van c. 93 luidt bij Rider aldus: *Idus Augusti retro, itaque in festo sancti Petri in Augusto, habitis nundinis in Insulis*. De hier opgegeven chronologische gegevens stemmen niet overeen: de iden van augustus vallen op 13 augustus, het feest van sint Pieter in augustus daarentegen op 1 augustus ("Petri ad vincula" of Sint-Pietersbanden), datum waarop ook de jaarmarkt van Rijsel aanving¹³. Het woord *idus*, dat voorkomt in alle elementen van de tekstoverlevering, berust dus blijkbaar op een schrijffout en de vorige uitgevers Köpke en Pirenne hebben dan ook terecht *idus* in de tekst vervangen door *kalendas*, wat als datum 1 augustus 1127 oplevert. Rider echter heeft deze verantwoorde emendatie weer ongedaan gemaakt en zonder in een verklarende voetnoot zelfs maar te suggereren dat er hier een probleem is, plaatst hij als omzetting van deze datum in de marge 13/VIII/1127, ofschoon deze datering in tegenspraak is met de beide andere daterings-elementen.

Wat de uitgave zelf betreft, dient tevens de aandacht gevestigd op een eigenaardig - en mijns inziens betreurenswaardig - aspect van de uitgavetechniek die Rider heeft gehanteerd. Ik denk daarbij niet zozeer aan het feit dat hij overeenkomstig de gebruiken van de reeks de tweeklank *ae* steeds op de klassieke manier heeft gespeld, daar waar de handschriften (en de uitgave van Pirenne) vaak de middeleeuwse spelling *e* hebben; evenmin overigens aan de vaststelling dat hij doorgaans "the more standard spelling" heeft toegepast (p. XLVII), of dat hij zuiver orthografische varianten en evidente schrijffouten niet in het kritisch apparaat heeft opgenomen, maar wel aan de schrijfwijze die hij heeft gevolgd voor de plaats- en persoonsnamen. Zoals hij in zijn inleiding zelf uiteenzet (p. XLVII), heeft Rider voor de eigennamen immers steeds één van de varianten gekozen en deze vervolgens overal in de tekst gebruikt. Hij heeft met andere woorden de eigennamen geüniformiseerd en het daarbij zelfs niet nodig geacht om de andere grafieën in het kritisch apparaat op te nemen. Wie deze varianten toch wil kennen, wordt verwezen naar de reeds genoemde "index nominum et locorum". Daar vindt men inderdaad bij elke plaats- of persoonsnaam de overige schrijfwijzen opgesomd, telkens met aanduiding van het handschrift, casu quo

in *Biekorf*, 71 (1970), pp. 5-16; herdrukt in IDEM, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, pp. 132-142 (Viaene kende de passage uit Galbert blijkbaar niet; de eerste Vlaamse pelgrimstocht naar Saint-Gilles die hij vermeldt, is die van graaf Filips van de Elzas in 1170).

13 Cf. M. YAMADA, *Le mouvement des foires en Flandre avant 1200*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, p. 781.

de oude editie, waarin deze vorm voorkomt. Aangezien het hier echter een algemene opsomming per eigenaam betreft en de erop volgende referenties naar de tekst niet aan de afzonderlijke vormen gekoppeld zijn, kan deze index geenszins de opname van de varianten in het kritisch apparaat vervangen. Bovendien heeft Rider nagelaten aan te duiden aan welk(e) handschrift(en) hij de geüniformiseerde schrijfwijze van een naam heeft ontleend. Alsof dit alles nog niet erg genoeg was, heeft hij bij zijn uniformisering ook nog eens bij voorkeur de archaische vormen terzijde geschoven. Om dit in te zien volstaat het de uitgave van Rider te vergelijken met die van Pirenne.

Zo lezen we bij Rider vormen als *Brugensis*, *Brugis*, *Brugas* en *Brugenses*, daar waar Pirenne dikwijls *Brudgensis*, *Brudgis*, *Brudgas* en *Brudgenses* heeft¹⁴. Van beide schrijfwijzen is de laatste duidelijk de meest archaische. Soortgelijke vormen van de naam Brugge met t (taalkundigen spreken van assiblatie) kwamen voor van de 10de eeuw tot het eerste kwart van de 12de eeuw¹⁵. In het *Liber Traditionum Antiquus* van de Gentse Sint-Pietersabdij uit het midden van de 10de eeuw is zo sprake van *in Brutgis vico*¹⁶ en in een grafelijk charter voor de Sint-Baafsabdij te Gent uit de jaren 1111-1115 komt driemaal de vorm *Brutgensis* voor¹⁷. De door Rider naar de "index nominum et locorum" verwezen grafie *Brudg-* is dus blijkbaar nog net mogelijk in een tekst uit 1127/28, maar lijkt kort daarna in onbruik te zijn geraakt, zodat het vrij waarschijnlijk is dat ze wel degelijk tot de tijd van Galbert zelf opklimt. Andere archaïsmen hebben de editie van Rider al evenmin overleefd. Op een analoge manier moesten *Holdlandensem* en *Holdlandensis* de plaats ruimen voor *Hollandensem* en *Hollandensis*¹⁸, en werden *Northmannos* en *Nortmannia* stilzwijgend vervangen door *Normannos* en *Normannia*¹⁹. De naam van het dorp Vladslo wordt bij Pirenne doorgaans *Frorerdeslo* en één enkele maal *Frorerdesflo* gespeld. Rider heeft alle vermeldingen van Vladslo geüniformiseerd tot *Florerdeslo*, een vorm die bij Pirenne

14 Vgl. bijv. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 38, 74, 111, 115, 127, 143, 144, 149 en 156 met RIDER, *Galbertus*, pp. 53, 96, 121, 125, 134, 145, 146, 149 en 154.

15 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195; cf. ook van dezelfde auteur *Etymologie van Brugge*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XVIII (1944), pp. 69-79 en *Een nieuwe etymologie van Brugge*, in *Naamkunde*, 3 (1971), pp. 1-4.

16 GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 49, p. 138.

17 F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 75, p. 172: *Bertholphus Brutgensis prepositus, Walterus Brutgensis castellanus, ..., Tancredus canonicus Brutgensis* (Vercauteren geeft voor de eerste twee vermeldingen foutief *Brugensis* i.p.v. *Brutgensis*; cf. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, II, Brussel, 1990, nr. 20, p. 20).

18 Vgl. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 109 en 111 met RIDER, *Galbertus*, pp. 120 en 121.

19 Vgl. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 137 en 148 met RIDER, *Galbertus*, pp. 141 en 148.

een paar maal als variant voorkomt²⁰. De keuze van Pirenne was nochtans terecht, want de oudste vormen van het toponiem Vladslo hebben een r als tweede letter: *Froordeslo* (987-994 en 994); in de loop van de 12de eeuw kwam een l in de plaats van de r en werd *Flardeslo* (1119, 1140, 1145, 1156, 1161, 1176) de normale schrijfwijze van de dorpsnaam²¹. De door Rider opzij geschoven vorm *Frorerdeslo* moet in 1127/28 dus duidelijk al een archaïsme geweest zijn en kan derhalve bezwaarlijk een lezing zijn die door een latere copiïst in de tekst werd aangebracht. Ook bij de persoonsnamen zijn verschillende 12de-eeuwse vormen ten prooi gevallen aan de uniformisering. Nemen we bijvoorbeeld de naam Boudewijn. Bij Pirenne treffen we hiervoor de schrijfwijzen *Baldwinus*, *Baldewinus*, *Balduinus* en *Baldevinus* aan²², die alle vier gangbaar waren in de 12de eeuw²³. Bij Rider daarentegen is alles herleid tot de standaardvorm *Balduinus*²⁴, of tenminste, dat zou volgens de eigen logica van Rider overal het geval moeten zijn, doch in c. 68 bleef blijkbaar per vergissing driemaal de archaïsche vorm *Baldewinus* staan²⁵. Nog een mooi voorbeeld: de naam Wulferik. In de editie van Pirenne wordt deze naam een paar keer als *Wlfricus* gespeld, bij Rider steeds *Wulfricus*²⁶. De grafie W voor de klank Wu of Vu was courant in de 12de eeuw²⁷. Ook hier staan we bijgevolg weer voor een overblijfsel dat zo het al niet tot de tekst van Galbert zelf opklimt dan toch tot een handschrift uit de 12de eeuw.

Het resultaat van de door Rider gevolgde werkwijze is dat de uitgave van Pirenne archaïscher oogt en, althans voor wat de schrijfwijze van de persoons- en plaatsnamen betreft, ongetwijfeld dichter bij de oorspronkelijke tekst van Galbert staat dan de nieuwe editie. Dat bij Pirenne een en dezelfde eigennaam op verschillende manieren wordt geschreven, is daarmee geenszins in tegenspraak. Wie vertrouwd is met middeleeuwse handschriften weet immers dat de scribenten zich veelal weinig gelegen lieten aan een eenvormige schrijfwijze van namen en zelfs van gewone woorden. Zo is het perfect te verantwoorden dat Pirenne, net als de door hem gebruikte handschriften, voor de naam Brugge drie vormen aanwendt (*Brudg-*, *Brugg-* en *Brug-*), temeer daar deze drie grafieën

20 Zie de index bij RIDER, *Galbertus*, p. 203; vgl. met PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 37, 108, 131, 134, 143, 148 en 158.

21 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, p. 1020.

22 Zie bijv. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 110, 111, 135, 138 en 148.

23 Cf. in dit verband de index van Th. DE HEMPTINNE - A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191). II. Uitgave. Band I. Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, Brussel, 1988, pp. 460-462.

24 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

25 RIDER, *Galbertus*, p. 120; vgl. met PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 109.

26 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 47, 64 en 68; vgl. met RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index).

27 Cf. opnieuw de index van DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. 522.

courant waren in de late 11de en de vroege 12de eeuw²⁸. De uniformisering die Rider heeft toegepast, valt evenwel moeilijker te verantwoorden, niet in het minst omdat hij daar bovenop nog eens nagelaten heeft de varianten in voetnoot te vermelden. De uniformisering gebeurt met andere woorden geruisloos en met het overzicht van de verschillende vormen uit de handschriften in de "index nominum et locorum" kan, zoals hoger reeds aangestipt, niet veel aangevangen worden. Ook de normen die Rider gehanteerd heeft bij deze uniformisering ontsnappen ons. We vernemen zelfs niet uit welk(e) handschrift(en) de "standaardvormen" van de plaats- en persoonsnamen afkomstig zijn. Kortom, de hier toegepaste werkwijze, die haaks staat op de normale geplogenheden inzake het uitgeven van teksten²⁹, is toch wel een ernstig minpunt voor deze nieuwe editie. Dit mag een al te streng oordeel lijken voor wat sommigen wellicht als een detailkwesitie zullen beschouwen, maar in het licht van de slechte tekstoverlevering van het dagboek van Galbert is dit mijns inziens geenszins het geval. De mate waarin een scribent een plaats- of persoonsnaam al dan niet getrouw weergeeft, kan ons namelijk iets leren over de waarde van het bewuste handschrift. Rider heeft dit blijkbaar niet beseft, want door geen oog te hebben voor de archaïsmen in bepaalde handschriften (en in de editie van de Bollandisten) en ze zelfs weg te uniformiseren, heeft hij zichzelf belangrijke informatie ontzegd voor het bepalen van de waarde van de verschillende elementen van de tekstoverlevering en voor hun onderlinge filiatie.

2. De tekstoverlevering van Galberts dagboek

a. Een overzicht van de bewaarde handschriften

Met de teksttraditie van het dagboek van Galbert van Brugge is het inderdaad niet zo goed gesteld. Bij gebrek aan een middeleeuws handschrift moeten we ons tevreden stellen met afschriften uit de 16de en 17de eeuw³⁰. Twee daarvan werden reeds door Pirenne gebruikt³¹, met name **A** = Arras, Bibliothèque Municipale, 115(650), uit de late 16de of vroege 17de eeuw en afkomstig uit de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht, dat in zijn huidige vorm onvolledig is (de tekst van het begin van c. 53 tot het midden van c. 70 werd uitgescheurd), en **P** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Baluze 43, f° 260-318, uit de 17de eeuw en afkomstig uit de nalatenschap van de historicus André

28 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195.

29 Zie bijv. *Instructions pour la publication des textes historiques*, Brussel, 1955 (Commission royale d'histoire), p. 5: "Pour les noms propres, il pourra être utile de conserver telles quelles les graphies des manuscrits. Il conviendra en tout cas de les relever en note".

30 De hierna volgende gegevens over de handschriftelijke overlevering (met inbegrip van de datering van de manuscripten) ontleen we aan RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXXVII.

31 Cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XIX-XX.

Duchesne (1584-1640), dat blijktens een aantekening op f° 260r° gecopieerd werd naar een thans verloren Antwerps handschrift ("ex ms. cod. Antwerpiensi"). Daaraan wist Rider één volledig handschrift en twee manuscripten met uittreksels toe te voegen: **B** = Brugge, Stadsbibliotheek, 570, uit de 17de eeuw en ooit in het bezit van de Westvlaamse oudheidkundige kan. C. Carton (1802-1863)³², **P²** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Duchesne 57, f° 336r°-344v°, uittreksels uit de 17de eeuw afkomstig uit de nalatenschap van de al genoemde André Duchesne, en **P³** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Français 17849, f° 1r°-v°, een uittreksel van c. 106 uit de 17de eeuw in een verzamelhandschrift dat de titel "Traitez entre la France et la Flandre" draagt³³. Naast deze Latijnse tekstoverlevering, is ook een fragment bewaard gebleven van een Franse vertaling die wellicht uit de 15de eeuw stamt, nl. **H** = Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, 1499, uit de 16de eeuw, dat de Franse tekst van het eerste gedeelte van Galberts dagboek (tot de aanvang van c. 37) bevat. Van deze Franse vertaling, die reeds aan vroegere uitgevers bekend was, ontdekte Rider ook een korte, gedeeltelijke samenvatting in het register van Roeland en Antoon de Baenst uit de late 15de eeuw: Brugge, Stadsbibliotheek, 442, f° 37r°-v°. Deze korte tekst vormt overigens de oudste en enige middeleeuwse component van de bewaarde teksttraditie³⁴.

b. De uitgave van de Bollandisten

Daarnaast is voor de tekstoverlevering nog van belang dat de Bollandisten G.

32 In een naschrift bij zijn inleiding maakt PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXV-XXVI melding van een modern afschrift van Galberts dagboek dat graaf T. de Limburg-Stirum hem bezorgd had toen de tekst van zijn editie reeds gedrukt was. Het dateerde z.i. uit het midden van de 19de eeuw, had toebehoord aan kan. Carton en wemelde van de schrijffouten; het was ook onvolledig (de c. 19-27 ontbraken). Uit de door Pirenne meegedeelde gegevens leidde RIDER, *Galbertus*, p. XL af dat het blijkbaar ging om een copie van B. Bij de voorbereiding van deze bijdrage hebben we dit 19de-eeuwse handschrift eerder toevallig teruggevonden in de Gentse Universiteitsbibliotheek, waar het bewaard wordt als hs. G. 6787. Dat het hier om het door Pirenne vermelde handschrift gaat, leidt geen twijfel (cf. de nota op het schutblad: "Manuscrit provenant de M. le Chanoine Carton, directeur de l'Institut des sourds muets à Bruges"). De pp. 25-36, die de c. 19-27 moeten hebben bevat, zijn immers uitgescheurd en de transcriptie van de tekst is inderdaad van een zeer slechte kwaliteit. Uit enkele steekproeven konden we afleiden dat het, zoals Rider al vermoedde, een afschrift is van B (ook de talrijke marginale nota's in B werden gecopieerd).

33 Dit verzamelhandschrift werd wellicht tussen 1661 en 1681 geschreven door Denys Godefroy; zie M. MARCHAL-VERDOODT, *Analyse des manuscrits français 17849 et 17850, conservés à la Bibliothèque Nationale à Paris*, in *H.K.C.G.*, CXXIX (1963), pp. CCCLXXIX-CDXXXIV (het uittreksel uit Galbert wordt vermeld op p. CCCLXXXVI).

34 Voor een uitgave van deze samenvatting, zie RIDER, *Galbertus*, pp. 173-175 ("appendix 1").

Henschen en D. Van Papenbroeck voor hun editie van de tekst van Galbert in de *Acta Sanctorum* in 1668³⁵ konden beschikken over een paar thans verloren handschriften, waaronder een manuscript dat blijkbaar tot de tijd van Galbert zelf opklom of althans niet veel jonger was. Volgens het “*Commentarius praeuius*” gebruikten ze als basis voor hun uitgave immers een handschrift dat naar hun oordeel zeer oud was: “*damus hanc vitam ex antiquissimo codice ms. quem aut ipsius Galberti tempore aut non diu post exaratum habemus*”³⁶. Dit vergeleken ze met twee Brugse handschriften (“*contulimusque cum duplici ms. Brugensi*”) en voor een aantal passages (“*loca nonnulla*”) lieten ze tenslotte een handschrift nazien dat zich toen te Ieper bevond in het bezit van een zekere Jan-Baptist Bonaert, maar dat, naar ze ons meedelen, eerder in handen was geweest van André Duchesne en Olivier de Wree (Vredius)³⁷. Volgens R. Köpke en H. Pirenne waren al deze manuscripten verloren³⁸. Rider slaagde er echter in twee van de door de Bollandisten gebruikte handschriften te identificeren. Het eerste is de Brugse codex B (of eventueel een ander, thans verloren handschrift dat dezelfde versie van de tekst bood), die één van hun twee Brugse manuscripten lijkt te zijn geweest (pp. XXXVI en XXXIX). Onder uitdrukkelijke verwijzing naar een Brugs handschrift geven Henschen en Van Papenbroeck immers een variante schrijfwijze op van het toponiem Vladslo die enkel voorkomt in B³⁹. Ook een paar verklarende voetnoten van de Bollandisten lijken op marginale aantekeningen in B te zijn gebaseerd⁴⁰. Het tweede door Rider geïdentificeerde handschrift moet verwant zijn geweest aan het bewaarde Parijse handschrift P. Dit blijkt uit een door de Bollandisten in voetnoot aangeduide variant die we

35 *Vita B. Caroli boni comitis Flandriae auctore Galberto notario ex aliquot mss.*, ed. G. HENSCHEN - D. VAN PAPENBROECK, AA.SS., *Martii*, I, Antwerpen, 1668, pp. 179-219.

36 AA.SS., *Martii*, I, p. 153.

37 AA.SS., *Martii*, I, p. 153: “*Alium ms. codicem habuit Andreas Chesnaeus, ex quo plurima allegat in Historia genealogica familiarum Gisenensis, Ardrensis, Gandensis et Calceacensis, a se anno MDCXXXI edita. Habuit dein eundem codicem Oliverius Vredius ac saepius in Genealogia comitum Flandriae eo usus est, et modo adservatur Ipris apud huius generum Joannem Baptistam Bonart, urbis illius syndicum: ex quo curavi loca nonnulla conferri*”. De hier vermelde Jan-Baptist Bonaert was gehuwd met Jeanne de Wree, dochter van Vredius. In het archief van de familie Bonaert, dat thans bewaard wordt op het Rijksarchief te Mons, bevinden zich een aantal stukken over hem en over zijn schoonvader Vredius; cf. R. REGIBEAU - R. WELLENS, *Inventaire des archives de la Famille Bonaert*, Brussel, 1963, pp. 9 en 74-75.

38 M.G.H., SS., XII, p. 536; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XIX.

39 AA.SS., *Martii*, I, p. 188 n. c: “*Ms. Brugense, Forerdeslo*”; cf. RIDER, *Galbertus*, p. 203 (index; de variant is afkomstig uit c. 21).

40 AA.SS., *Martii*, I, p. 186 n. d (“*Harenae locus vulgo iam forum diei veneris appellatur*”) en n. e (“*Woldman, sive Womam, pagus circa Dixmudam*”), en p. 188 n. c (“*Videtur esse Vlaerslo, prope Dixmudam*”; vgl. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 39 (c. 16: “*Harenae ubi nunc forum veneris*” en “*Woldina puto esse pagum iam dictum Womam iuxta Dixmudam*”) en 51 (c. 21: “*Puto esse nunc Vlaerslo prope Dixmudam*”).

onder de bewaarde manuscripten alleen in P aantreffen⁴¹. Om welk van hun handschriften het gaat, wordt door Henschen en Van Papenbroeck ditmaal echter niet meegedeeld. Ze verwijzen slechts vaagweg naar "alium nostrum apographum". Daar P zelf niet in aanmerking komt (dit handschrift was in 1668 immers in handen van Colbert, die het na de dood van Duchesne had verworven)⁴², ziet Rider er, mijns inziens niet ten onrechte, de verloren Antwerpse "Vorlage" van P in (pp. XXXIII-XXXIV en XXXIX). Hoe hij ertoe komt dit verdwenen handschrift te vereenzelvigen met het andere van de twee door de Bollandisten vermelde Brugse handschriften (p. XXXIX) is mij evenwel een raadsel. Rider beseft zelf wel dat deze identificatie hoogst problematisch was, doch blijkens de voetnoot die hij eraan wijdt, is hij hier enigszins in zijn redenering verstrikt geraakt⁴³. De oplossing lag nochtans voor de hand. P behoorde immers ooit toe aan de historicus André Duchesne en dit was ook het geval met het vierde handschrift waar Henschen en Van Papenbroeck naar verwijzen. Vermoedelijk is het dus aan dit handschrift dat de met P gemeenschappelijke variant werd ontleend. Nu is het natuurlijk zo dat het bewuste handschrift zich volgens de Bollandisten toen in Ieper bevond, terwijl de verloren "Vorlage" van P blijkens de hoger geciteerde aantekening in Antwerpen werd bewaard, maar dit is m.i. geen bezwaar. Het vergt wel enige uitleg. Zoals Rider onderstreept, stond de Antwerpse "Vorlage" van P allicht in verband met de Antwerpse Jezuïet Heribert Rosweyde (1569-1629), de voorloper van de Bollandisten, die heel wat handschriften van heiligenlevens verzamelde, en werd het bewuste handschrift vermoedelijk speciaal voor Rosweyde vervaardigd⁴⁴. Op basis van de varianten in P kon Rider immers aantonen dat deze verloren "Vorlage" gecopieerd werd naar het bewaarde manuscript A uit de late 16de-vroege 17de eeuw (p. XXXIII). Waarschijnlijk gebeurde dit na 1619, aangezien Rosweyde in zijn *Generaele Legende der Heylighen* die in dat jaar verscheen enkel melding maakt van de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan⁴⁵. Rider wist tevens aan te tonen dat niet enkel P, maar ook de excerpten van P² rechtstreeks op het verloren Antwerpse handschrift teruggaan (pp. XXXIII-XXXIV). Dit betekent dat André Duchesne, uit wiens nalatenschap

41 AA.SS., *Martii*, I, p. 200 n. d ("in alio nostro apographo quinto"); cf. het kritisch apparaat van c. 54 bij PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 85 en RIDER, *Galbertus*, p. 103 (in *Theodosia quinta* i.p.v. in *Theodosiae virginis*).

42 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXX en XXXIX.

43 RIDER, *Galbertus*, p. XXXIX n. 42.

44 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXIII-XXXIV, waar naast Rosweyde in één adem ook Bolland en Henschen in verband met het verloren Antwerpse handschrift worden gebracht. Dit is, wat de oorsprong van het manuscript betreft, evenwel onmogelijk. Immers, uit de verdere bewijsvoering van Rider blijkt dat een afschrift van dit Antwerpse handschrift, met name P², reeds in 1631 door Duchesne werd gebruikt in een publicatie. Bolland werd echter pas in 1630 belast met de voortzetting van het werk van de in 1629 overleden Rosweyde, en Henschen werd slechts in 1635 bij de onderneming betrokken.

45 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXIV.

de twee net genoemde handschriften stammen, tweemaal een beroep heeft gedaan op een toen in Antwerpen bewaard manuscript. Een eerste keer liet hij er uittreksels uit kopiëren (= P²), die hij in 1631 voor een deel publiceerde in zijn *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardres, de Gand et de Coucy*⁴⁶. Daarna, d.w.z. tussen 1631 en zijn dood in 1640, verschaftte hij zich "ex ms. cod. Antwerpiensi" een volledig afschrift van de tekst van Galbert (= P). In de jaren '30 van de 17de eeuw bevond de bewuste codex zich dus nog in Antwerpen, waar Bolland (vanaf 1630) en Henschen (vanaf 1635) inmiddels het werk van de in 1629 overleden Rosweyde hadden overgenomen⁴⁷. Toen Henschen en Van Papenbroeck in 1668 het dagboek van Galbert van Brugge uitgaven in het eerste deel van maart van de *Acta Sanctorum* is van dit Antwerpse handschrift evenwel geen sprake meer. Wel blijken de Bollandisten op dat ogenblik de hoger reeds vernoemde *codex antiquissimus* uit de tijd van Galbert in hun bezit te hebben (confer het hoger weergegeven citaat: "habemus")⁴⁸. Dit kan verklaren waarom ze de allicht voor (of door) Rosweyde vervaardigde copie van de hand hebben gedaan en waarom dit handschrift waarschijnlijk met het toen in Ieper bewaarde mag worden vereenzelvigd, dat eertijds via Duchesne in handen van Vredius was gekomen. We weten namelijk dat Bolland en Duchesne wel degelijk teksten hebben uitgewisseld⁴⁹. Hoe dit in het geval van het Antwerpse handschrift van Galbert precies in zijn werk is gegaan, en hoe met andere woorden de afschriften P en P² van Duchesne tot stand zijn gekomen, valt niet meer te achterhalen. Uit de uiteenzetting van Rider, die ter zake niet altijd even duidelijk is, valt te onthouden dat er zowel in het geval van P als in dat van P² eigenlijk twee mogelijkheden zijn: of het afschrift werd in Antwerpen vervaardigd voor rekening van Duchesne, of het Antwerpse handschrift werd ter kopiëring aan Duchesne uitgeleend (pp. XXXIV-XXXV). In het geval van de excerpten van P² kan misschien eerder aan de eerste mogelijkheid worden gedacht, want anders ziet men niet goed in waarom Duchesne later op basis van dezelfde Antwerpse "Vorlage" nog de volledige copie P liet vervaardigen. Gezien de door ons voorgestane gelijkstelling van de Antwerpse "Vorlage" van P met het Ieperse manuscript vermeld door de Bollandisten, zou men in het geval van P dienen te veronderstellen dat het Antwerpse handschrift aan Duchesne werd uitgeleend, doch nooit terugkeerde en uiteindelijk via Vredius in handen kwam van diens

46 Over de band tussen P² en deze publicatie, zie RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI en XLI.

47 Cf. H. DELEHAYE, *L'oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles*, Brussel, ²1959, pp. 11-27 en P. PEETERS, *L'oeuvre des Bollandistes*, Brussel, ²1961, pp. 4-23.

48 In een lijst van de handschriften aangetroffen in de bibliotheek van de Bollandisten te Antwerpen bij de opheffing van de Jezuïetenorde in 1773 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21583-86) is van een handschrift van Galbert van Brugge evenwel geen spoor te bekennen (met hartelijke dank aan dra. Ann Kelders die zo bereidwillig was de betrokken lijst op ons verzoek na te kijken).

49 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXIII n. 19.

schoonzoon Jan-Baptist Bonaert te Ieper. Om tot een meer duidelijke uitspraak in deze of gene zin te komen, zou het in feite nodig zijn om na te gaan of P en P² al dan niet geheel of gedeeltelijk door Duchesne zelf geschreven werden. Deze mogelijkheid bestaat, want de catalogi stippen aan dat in de verzamelhandschriften waarvan de afschriften P en P² deel uitmaken, meerdere stukken van de hand van Duchesne voorkomen⁵⁰. Rider heeft evenwel nagelaten dit te verifiëren wat de twee copieën van Galbert betreft⁵¹. Rider, die het Ieperse handschrift van Henschen en Van Papenbroeck als “something of a puzzle” beschouwt en de mogelijke identificatie met de Antwerpse “Vorlage” van P niet eens in overweging nam, hecht daarentegen nogal wat belang aan het feit dat bepaalde gegevens die de Bollandisten over dit Iepers handschrift meedelen, verkeerd blijken te zijn (pp. XXXIX-XL). Volgens Henschen en Van Papenbroeck werd het immers gebruikt door Duchesne voor de uittreksels die hij in 1631 publiceerde in zijn *Histoire généalogique ...* en nam Vredius er vervolgens op zijn beurt passages uit over in zijn *Genealogia comitum Flandriae* (1642)⁵². Nu kon Rider evenwel aantonen dat de uittreksels in de *Histoire généalogique ...* door Duchesne ontleend werden aan het handschrift P² dat uit diens collectie stamt⁵³, terwijl Vredius als bron voor zijn excerpten expliciet verwijst naar de *Histoire généalogique ...* van Duchesne⁵⁴. In tegenstelling tot Rider zou ik daar niet zo zwaar aan tillen. De voorstelling van de Bollandisten mag dan al feitelijk niet geheel correct zijn, dit belet niet dat het Antwerpse handschrift, dat mijns inziens met de in 1668 in Ieper bewaarde codex mag worden gelijkgesteld, onrechtstreeks wel degelijk aan de basis ligt van de uittreksels bij Duchesne en bij Vredius, aangezien de excerpten van P², zoals Rider zelf wist aan te tonen, teruggaan op deze Antwerpse “Vorlage”. Van de vier door de Bollandisten vermelde handschriften kunnen we er aldus twee identificeren, met name B dat blijkbaar één van hun twee Brugse handschriften was, en de Antwerpse “Vorlage” van P en P², die waarschijnlijk met hun Iepers manuscript mag worden geïdentificeerd. Blijven derhalve nog over: het tweede Brugse handschrift, waarvoor we verder een mogelijke identificatie zullen voorstellen, en vooral de “codex antiquissimus”, die volgens hen dateerde uit de tijd van Galbert of van kort daarna.

50 Zie L. AUVRAY - R. POUPARDIN, *Catalogue des manuscrits de la collection Baluze*, Parijs, 1921, p. 57-58 (P) en R. POUPARDIN, *Catalogue des manuscrits des collections Duchesne et Bréquigny*, Parijs, 1905, p. 65-68 (P²).

51 RIDER, *Galbertus*, p. XXX wijst er wel op dat P gecopieerd werd door twee handen; cf. ook PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XX.

52 Zie het citaat in n. 37.

53 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI en XLI.

54 O. VREDIUS, *Genealogia comitum Flandriae*, Parijs, 1642, “probationes”, p. 151: uittreksels uit c. 99 en 101; vgl. met de overeenstemmende passages in A. DUCHESNE, *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardes, de Gand et de Coucy et quelques autres familles illustres, qui y ont esté alliées*, Parijs, 1631, “preuves”, p. 207. Cf. KÖPKE, in *M.G.H.*, SS., XII, p. 536 n. 69; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXII n.; RIDER, *Galbertus*, p. XLI.

c. *De basishandschriften van de nieuwe uitgave*

Het feit dat de Bollandisten nog gebruik konden maken van een middeleeuws handschrift dat naar hun oordeel tot de tijd van Galbert zelf oplom en dus vermoedelijk uit de 12de eeuw dateerde, maakt dat hun editie in elk geval waardevol blijft voor het vaststellen van de tekst van Galberts dagboek. H. Pirenne nam de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck dan ook als basis voor zijn eigen editie, waarbij hij de hem bekende handschriften A en P naar eigen zeggen vooral gebruikte om gecorrumpereerde passages te verbeteren⁵⁵. J. Rider daarentegen lijkt minder belang te hebben gehecht aan de editie van de Bollandisten, ook al duidt hij systematisch de varianten ervan aan (onder het sigel E). Volgens Rider dienen slechts de handschriften A en het aan Pirenne onbekende B in aanmerking te worden genomen als basis voor een nieuwe uitgave. De manuscripten P, P² en P³ behoren zijns inziens immers, net als de "codex antiquissimus" van de Bollandisten, tot dezelfde tekstfamilie als A (pp. XXIX en XLV). Zoals hierboven reeds vermeld, kon Rider op grond van de varianten inderdaad aantonen dat P en P², die beide in de 17de eeuw voor (of door) A. Duchesne werden vervaardigd, onafhankelijk van elkaar teruggaan op een verloren Antwerpse "Vorlage", die zelf blijkbaar een afschrift was van A⁵⁶. Het korte uittreksel P³ werd zijns inziens gecopieerd uit P² of uit een handschrift met dezelfde versie van de tekst (p. XXXI). Wat er ook van zij, het bewuste uittreksel is van geen enkel belang voor een tekstuitgave en ook de excerpten in P² spelen daarbij slechts een geringe rol. Het volledige handschrift P echter is bijzonder nuttig omwille van de lacunes in A, waar de tekst van het begin van c. 53 tot het midden van c. 70 werd uitgescheurd. Wat A zelf betreft, een manuscript uit de late 16de - vroege 17de eeuw⁵⁷, dat vermoedelijk tussen 1628 en 1720 in

55 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXIII-XXIV.

56 RIDER, *Galbertus*, p. XXXIII. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XX meende dat de sterk verwante handschriften A en P op eenzelfde "Vorlage" teruggingen, terwijl Ch. DE SMEDT in zijn bespreking van Pirenne's editie in *Analecta Bollandiana*, 11 (1892), p. 189 n. 3, P als een afschrift van A beschouwde. De bewijsvoering van Rider is ter zake zeer overtuigend. Dat P en P² afschriften van eenzelfde "Vorlage" zijn, blijkt uit het feit dat ze enerzijds een aantal gemeenschappelijke varianten t.o.v. A vertonen, en anderzijds elk afzonderlijk bepaalde lezingen gemeenschappelijk hebben met A; dat de Antwerpse "Vorlage" van P en P² zelf van A werd afgeschreven, volgt o.m. uit de vaststelling dat twee passages die in P ontbreken precies overeenstemmen met een lijn in A.

57 Dit is de datering voorgesteld door RIDER, *Galbertus*, p. XXIX. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XIX dateerde het handschrift in de 16de eeuw; zo ook J. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques d'Arras et de Boulogne-sur-Mer*, Brussel, 1971, p. 21. De aanduiding "late 16de eeuw" lijkt voor Rider overigens een rekbaar begrip te zijn, want op pp. XXXII en XXXIV plaatst hij het ontstaan van A (en/of de overbrenging ervan naar Atrecht) tussen 1540 en 1631, en op p. XXXIX n. 42 neemt hij aan dat A al sinds ca. 1560 in Atrecht werd bewaard.

de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht belandde⁵⁸, heeft J. Rider gepoogd om de aanwezigheid van dit handschrift in Atrecht te verklaren. Hij meent met name dat A tussen 1540 en 1631 van Brugge naar Atrecht werd overgebracht door een lid van de familie De Meyer of misschien een afschrift is van een handschrift dat één van hen naar daar bracht. Om deze bewering te adstrueren, somt Rider volgende gegevens op: de bekende historicus Jacob De Meyer (of Meyerus) (1491-1552), die vanaf 1540 als kapelaan verbonden was aan het Brugse Sint-Donaaskapittel, bezat een handschrift van Galbert; hij ordende op vraag van abt Jérôme Ruffaut (1537-1563) de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht; zijn neef Antoine De Meyer (1527-1597), die vanaf 1560 directeur was van het college van Atrecht, erfde zijn bibliotheek; diens zoon Philippe De Meyer (1565-1637) was eveneens directeur van het Atrechtse college en een paar van zijn handschriften kwamen in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij terecht (pp. XXXI-XXXII). Op het eerste gezicht kan deze gedachtengang misschien plausibel lijken, doch bij nader toezien wordt vlug duidelijk dat een en ander problematisch is. Zoals in zijn inleiding wel meer het geval is, suggereert Rider hier in feite meer dan hij bewijst en mede door het vaak onzekere en onbesliste karakter van zijn uiteenzetting dreigt hij de onbedachtzame lezer aldus meer dan eens op het verkeerde been te zetten. Dit is ook hier het geval. Zo zou op basis van de hierboven geschetste redenering van Rider volledig ten onrechte de indruk kunnen ontstaan dat A een afschrift is van de copie die Meyerus bezat. Niets is echter minder waar. Wel werd A, zoals Rider zelf meermaals aanstipt⁵⁹, blijkens een marginale aantekening bij c. 106 (zie verder) ooit vergeleken met het handschrift van Meyerus, waarvan de Brugse codex B allicht een afschrift is. Bovendien suggereert Rider, die zich hiervoor baseert op een artikel in de *Biographie Nationale*, verkeerdelijk dat Antoine De Meyer de bibliotheek van zijn oom Meyerus zou hebben geërfd. Wat blijkens het bewuste artikel in werkelijkheid gebeurde, is dat Meyerus hem zijn manuscripten naliet, meer bepaald de ongepubliceerde tekst van zijn *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri XVII*, waarvan Antoine De Meyer in 1561 de posthume editie verzorgde⁶⁰. De kans dat A door toedoen van één van de De Meyers in Atrecht belandde, is derhalve eerder klein. Misschien moet A veeleer in verband worden gebracht met Jean Richardot (1540-1609), hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, die lange tijd in Atrecht verbleef en er ook overleed⁶¹. We weten immers dat zich in de door Richardot aangelegde kunstverzameling te

58 RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX; cf. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques*, pp. 9 en 21 n. 4, die erop wijst dat het bezitsmerk van Sint-Vaast in A van na de reorganisatie van de abdijbibliotheek in 1628 dateert.

59 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI-XXXII, XL en XLV (met n. 1).

60 J. ROULEZ, *De Meyer (Antoine)*, in *Biographie Nationale*, 5, Brussel, 1875, kol. 532-533.

61 Over deze figuur, zie V. BRANTS, *Richardot (Jean Grusset dit)*, in *Biographie Nationale*, 19, Brussel, 1907, kol. 274-280 en H. DE SCHEPPER, *Richardot (eigenlijk Grusset), Jan*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 1, Brussel, 1964, kol. 762-775.

Atrecht een afbeelding van Karel de Goede bevond, die volgens de voor Roger de Gaignières (1633-1715) vervaardigde natekening een treffende gelijkenis vertoonde met de thans nog bewaarde zgn. "vera effigies" uit de 15de eeuw, die vermoedelijk in 1606 door bisschop Karel-Filips de Rodoan in de "rijve" van Karel de Goede in de Brugse Sint-Donaaskerk werd geplaatst⁶². Deze aanwezigheid van een afbeelding van Karel de Goede in Atrecht, die teruggaat op de Brugse "vera effigies", is merkwaardig en het zou dus eventueel kunnen dat Richardot, die ook een literaire interesse aan de dag legde en in contact stond met humanisten, eveneens verantwoordelijk is voor de overbrenging van de tekst van Galbert vanuit Brugge naar Atrecht. Chronologisch is er geen enkel probleem voor deze veronderstelling, want handschrift A dateert volgens Rider uit de late 16de of vroege 17de eeuw. We moeten echter toegeven dat het gissen blijft, want in feite weten we niet eens of A reeds in Atrecht aanwezig was voordat het tussen 1628 en 1720 terecht kwam in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij.

Naast A is, zoals reeds vermeld, volgens Rider ook het Brugse handschrift B van belang voor een nieuwe uitgave van Galbert. Dit handschrift, dat eertijds in het bezit was van de bekende Westvlaamse oudheidkundige en Brugse kanunnik C. Carton (1802-1863), dateert uit de 17de eeuw⁶³. Misschien stamt het nog uit het eerste kwart van deze eeuw, want er zijn aanwijzingen dat B (of eventueel een ander handschrift met eenzelfde versie van de tekst) in 1629 gebruikt werd door J. Gooris, kanunnik van Sint-Donaas, voor zijn volksboek over "het leven ende martelie" van Karel de Goede⁶⁴. Het was één van de twee Brugse manuscripten

62 J.M. DE SMET, *Bijdrage tot de iconographie van de glz. Karel de Goede, graaf van Vlaanderen*, in *Album M. English*, Brugge, 1952, pp. 128 en 134-136 (met de afbeeldingen 9 en 10). Over de Brugse gouache-tekening uit de "rijve", cf. ook M. GOETINCK - J.L. MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede 1127-1977. Catalogus tentoonstelling 13 augustus - 2 oktober 1977*, 2, Brugge, 1977, pp. 96-98 en L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 265 (met als datering: 15de eeuw?).

63 RIDER, *Galbertus*, p. XXXV. A. DE POORTER, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de Bruges*, Gembloux, 1934, p. 691 stelde een datering in de 16de eeuw voor; cf. GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, 2, p. 86: eind 16de of begin 17de eeuw.

64 J. GOORIS, *Het Leven ende Martelie van den Heylighen Graef van Vlaenderen Carolus Bonus*, Brugge, 1629, vermeldt op p. [8] "Gualbertus" als één van zijn bronnen; dezelfde schrijfwijze van Galberts naam lezen we ook op de kaft van B: "Verhael van de dood van Carolus den goeden door Gualbertus" (DE POORTER, *Catalogue*, p. 691). Op p. 101 is er een letterlijk vertaald citaat uit c. 8, waar Gooris dezelfde variant heeft als B: *wy zyn ende sullen altijt vry syn* (cf. B: *nos semper sumus et erimus liberi*; A, P en de Bollandisten: *nos semper erimus et sumus liberi*; H: *nous serons tousjours et sommes libres*). Gervaeus van Praet wordt bij Gooris steeds aangeduid als "Seraeus van Praet" (pp. 125-126); in B staat in c. 27 *Servatii* i.p.v. *Gervasii*. Van dit volksboek publiceerde Gooris tevens een ingekorte en enigszins afwijkende Latijnse versie: J. GREGORIUS, *Vita et martyrium Caroli Boni, Flandriae comitis ac Canuti Danorum regis et protomartyris filii*, Brugge, 1630. Ook hier

die de Bollandisten in 1668 gebruikten voor hun editie van Galberts dagboek (zie hoger) en is vermoedelijk een afschrift van het handschrift dat in de 16de eeuw in het bezit was van Meyerus. Dit blijkt uit de reeds vernoemde marginale aantekening in A (en het ervan afhangende P). Bij c. 106 schreef in A een andere hand (althans volgens Pirenne, want Rider spreekt zich hierover niet uit)⁶⁵ de volgende aantekening in de marge, die wijst op een vergelijking met een ander handschrift: "Ms. Jac. Meyeri habet inter verba *sororis* et *Caroli* medium verbum *matris*, sed inter lineas et alia manu scriptum. Nota vero in margine talis est: *Theodoricus non erat filius sororis Caroli sed ejus materterae*". In B is in c. 106 weliswaar geen spoor te bekennen van het woord *matris*, maar komt in de marge wel een overeenstemmende nota voor: "Theodoricus non erat filius sororis Caroli sed materterae. Arnoldus autem Danus filius erat sororis Caroli"⁶⁶. Op grond hiervan oppert Rider zeer voorzichtig de mogelijkheid dat B hetzij een copie is van het handschrift van Meyerus, hetzij teruggaat op dezelfde "Vorlage" als het manuscript van de bekende 16de-eeuwse historicus (p. XLV). Persoonlijk denk ik dat deze laatste mogelijkheid minder waarschijnlijk is. De net geciteerde nota is immers niet de enige marginale aantekening in B. Er zijn er nog een hele reeks andere, die hoofdzakelijk betrekking hebben op de identificatie van personen en van plaatsen⁶⁷. Een paar maal wordt daarbij verwezen naar andere bronnen, w.o. we wellicht in de eerste plaats de *Vita Karoli comitis Flandriae*

is sprake van "Servatius Pratensis" (pp. 68-70). Op p. IV verwijst Gooris naar de door hem gebruikte handschriften van Galbert van Brugge en Walter van Terwaan: "Quare pauculis, tum ex novis, tum ex antiquis manuscriptis, maxime Gualberto monacho, ac Gualtero Morinensium archidiacono, Caroli coaevis ac familiaribus, vitam ac res gestas eius, hucusque populo suo ignota, celeri calamo attentavi perstringere ..."; de aanduiding van Galbert als *monachus* wijst erop dat Gooris blijkbaar werkte op basis van een handschrift waarin Galbert niet als *notarius* werd genoemd; in B ontbreekt het woord *notarius* volledig: het komt niet voor bij de naam van Galbert in c. 35 en er is - in tegenstelling tot A en P - ook geen opschrift waar Galbert als dusdanig wordt gekwalificeerd. Over het volksboek van J. Gooris, dat tot in de vroege 19de eeuw herhaaldelijk werd herdrukt, zie M. GOETINCK, *Karel de Goede in de volkstaal*, in GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, 1, pp. 121-127.

65 Dit is nochtans niet onbelangrijk: indien de aantekening van een andere hand stamt, is het wel degelijk dit handschrift dat met dat van Meyerus werd vergeleken; indien de aantekening van dezelfde hand is als de tekst, hebben we allicht te maken met een copie van een handschrift dat met dat van Meyerus werd vergeleken. Door zich hierover niet uit te spreken, laat Rider beide mogelijkheden open; cf. *Galbertus*, p. XXXI: "Manuscript A has a marginal note showing that it or its exemplar was compared to a manuscript in the possession of the Flemish historian Jacob De Meyer".

66 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 152 n. b; RIDER, *Galbertus*, p. XLV n. 1 en p. 151.

67 Rider heeft diverse van deze aantekeningen in het kritisch apparaat opgenomen; cf. *Galbertus*, pp. 39, 53, 63, 75, 81, 88, 91, 102, 109, 119, 120 en 121; cf. ook hoger n. 40.

van Walter van Terwaan dienen te verstaan⁶⁸. Het gaat hier dus om aantekeningen van iemand met historische interesse, die blijkbaar de tekst van Galbert vergeleken heeft met die van Walter van Terwaan. Een historicus als Meyerus, die in zijn posthuum gepubliceerde *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum* (1561) bij de behandeling van de moord op Karel de Goede expliciet verwijst naar zowel Galbert van Brugge als Walter van Terwaan⁶⁹, beantwoordt perfect aan deze persoonsbeschrijving en de marginale nota's in B vinden derhalve hoogstwaarschijnlijk hun oorsprong in aantekeningen die Meyerus maakte bij het lezen van de tekst van Galbert. Dit impliceert meteen dat we mogen aannemen dat B direct of indirect teruggaat op het handschrift dat in het bezit van Jacob De Meyer was. Meyerus verwierf zijn handschrift van Galbert blijkbaar tijdens zijn verblijf in Brugge, waar hij van 1540 tot aan zijn dood in 1552 kapelaan was in de Sint-Donaaskerk. Toen hij in 1538 zijn *Compendium chronicorum Flandriae* uitgaf, was Galbert hem immers nog onbekend⁷⁰. In de na zijn dood uitgegeven *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum* wordt er, zoals reeds vermeld, evenwel met lof naar verwezen. Op basis van onze bevindingen over de verwantschap van B met andere bewaarde handschriften, en meer in het bijzonder met A (waarover zo dadelijk meer), mag worden aangenomen dat de kans dat het handschrift van Meyerus oud was eerder klein is. Vermoedelijk ging het om een afschrift dat speciaal voor (of door?) Meyerus werd gemaakt. We vragen ons overigens af of het manuscript van Meyerus niet het tweede Brugse handschrift was waarmee de Bollandisten in 1668 hun "codex antiquissimus" vergeleken. Zoals Rider terecht opmerkt, doet de formulering die Henschen en Van Papenbroeck hiervoor aanwenden vreemd aan. Ze spreken namelijk niet over twee Brugse handschriften, maar wel over het dubbele Brugse handschrift ("contulimusque cum duplici ms. Brugensi")⁷¹. Als we aannemen dat het gaat om B en zijn "Vorlage", begrijpen we de bewuste formulering beter. Door niet alleen de tekst zelf te kopiëren, maar ook de talrijke marginale nota's, vervaardigde de scribent van B immers als het ware een duplicaat van het handschrift van Meyerus, dat zijn directe (of indirecte?) "Vorlage" vormde.

68 Cf. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 53 (c. 22: "Abbas iste ab aliis vocatur Arnulphus abbas Blandiniensis"), 88 (c. 39: "Advocatus Arnulfus dicitur ab aliis"); vgl. met Walter van Terwaan, *Vita Karoli comitis Flandriae*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H., SS.*, XII, pp. 551 (c. 29: *Arnulfus abbas monasterii Blandiniensis*) en 553 (c. 35: *Arnulfus ergo, filius Eustacii advocati*).

69 J. MEYERUS, *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri XVII*, Antwerpen, 1561, f° 40r°: "De vita et morte huius Caroli scripsit quidam Valterus monachus (*sic*) ad Joannem Morinorum episcopum, sed multo fusius ac melius Galbertus Brugensis"; over het gebruik van beide bronnen door Meyerus, zie V. FRIS, *Essai d'une analyse des "Commentarii sive Annales rerum Flandricarum"* (*Annales Flandriae* 1561) de Jacques de Meyere, I, Gent, 1908, pp. 55-58.

70 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI-XXXII.

71 AA. SS., *Martii*, I, p. 153; cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXVIII.

In de verantwoording van zijn uitgave, wijst J. Rider erop dat er geen overtuigende criteria zijn om als basis voor een nieuwe uitgave te kiezen tussen A en B, die - zoals reeds gezegd - zijns inziens de enige onafhankelijke tekstgetuigen vormen: "Both manuscripts were written by a single copyist, both are good copies, and neither version's variant readings consistently impose themselves on the basis of grammatical or semantic criteria" (p. XLV). Voor A pleit volgens Rider misschien wel het feit dat de "codex antiquissimus" van de Bollandisten duidelijk tot dezelfde tekstfamilie behoorde, maar daartegenover staat dan weer dat B in Brugge bewaard werd (en wordt) en toebehoort heeft aan een kanunnik van de Brugse kathedraal (C. Carton in de 19de eeuw!), wat - aldus nog steeds Rider die zich hier opnieuw bijzonder onzeker toont - lijkt te suggereren "that it may be a copy of a medieval manuscript kept in Saint Donatian or at least in Bruges" (p. XLV). Omwille van de net besproken marginale nota bij c. 106 is deze mogelijkheid natuurlijk hoogst onwaarschijnlijk, zoniet volledig uitgesloten. Daarom acht Rider, die gewoon de verschillende mogelijkheden opsomt zonder echt te kiezen, het evenwel ook mogelijk dat B een afschrift is van het handschrift van Meyerus (of eventueel van de "Vorlage" van dit manuscript) en hij ziet hier opnieuw een argument in voor de waarde van B: "De Meyer - the best Flemish historian of the 16th century, living in Bruges, attached to Saint Donatian, who praises Galbert's history - probably procured himself a copy of the best manuscript available in Bruges c. 1540" (pp. XLV-XLVI). Tenslotte is Rider van oordeel dat B blijkbaar zorgvuldiger gecopieerd werd dan A, aangezien de scribent van het eerstgenoemde handschrift ruimte openliet voor woorden die hij niet kon lezen.

Zoals men kan vaststellen legt Rider in zijn commentaar een onmiskenbare voorkeur aan de dag voor het aan Pirenne onbekende handschrift B. Toch luidt zijn besluit dat hij bij afwezigheid van doorslaggevende argumenten om één van beide manuscripten als basis te kiezen, A en B als gelijkwaardige, onafhankelijke tekstgetuigen heeft beschouwd. Waar A en B een verschillende lezing bieden, heeft hij zich bij zijn keuze in de eerste plaats laten leiden door de Franse vertaling (H), die evenwel slechts het eerste gedeelte van Galberts dagboek omvat (tot de aanvang van c. 37). Voor het resterende en veel omvangrijker tekstgedeelte (c. 37-122) hield Rider rekening met de keuze gemaakt door de Bollandisten en door Pirenne. Hij verklaart tevens expliciet dat hij de door Pirenne aangenomen tekst slechts dan gewijzigd heeft wanneer daar zijns inziens een goede reden voor bestond (p. XLVI). Voor wie het niet eens is met de door Rider doorgevoerde aanpassingen moet het kritisch apparaat soelaas bieden. Daarin werden immers, met uitzondering van de evidente schrijffouten en de zuiver orthografische varianten (waaronder ook de plaats- en persoonsnamen!), naar eigen zeggen alle afwijkende lezingen in opgenomen: "The reader may thus evaluate my choices on the basis of all the evidence I possess and create his or her own version of the text" (p. XLVII).

d. De waarde van de handschriften en de keuze van de varianten

Wie de hierboven samengevatte verantwoording van de nieuwe uitgave leest, ontsnapt niet aan de indruk dat Rider eigenlijk geen ernstig onderzoek heeft ingesteld naar de waarde van de door hem gebruikte handschriften, wat mijns inziens bij een dergelijke laattijdige tekstoverlevering nochtans geen overbodige luxe ware geweest. De argumenten die Rider opsomt bij het afwegen van de waarde van A en B zijn immers op één na allemaal externe argumenten die in wezen niet ter zake doen. Zo is het niet omdat Meyerus de beste Vlaamse historicus van zijn tijd was, dat hij ook naar het beste handschrift van een tekst zou hebben gezocht, laat staan dat het afschrift dat hij van deze bron liet maken (of zelf maakte) om die reden verzorgd en betrouwbaar zou geweest zijn. Het feit dat B in Brugge bewaard werd en wordt, is ter zake al evenmin een argument, net zo min als de vaststelling dat het ooit in het bezit was van kanunnik Carton. Om de waarde van een handschrift te toetsen dient men immers in de eerste plaats, zoniet uitsluitend, rekening houden met interne argumenten aangereikt door de tekst zelf. Daarbij kan in het geval van een laattijdige tekstoverlevering het al dan niet respecteren van de oude schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen een belangrijke rol spelen. Hoger hebben we evenwel reeds uitvoerig uiteengezet dat Rider voor dit aspect helemaal geen oog heeft gehad en dat hij zich door het uniformiseren van de eigennamen eigenlijk een middel ontzegd heeft om de waarde van de handschriften (en de editie van de Bollandisten) te bepalen. Het achterwege laten van de varianten van de plaats- en persoonsnamen in het kritisch apparaat maakt het de lezer bovendien nagenoeg onmogelijk om zich hierover zelf een oordeel te vormen. Toch heb ik op basis van de gegevens die Rider bijeenbracht in zijn "Index nominum et locorum", alsook van het door J. Dhondt naar B gecollationeerde exemplaar van de editie van Pirenne dat zich in de bibliotheek van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van de RUG bevindt, de indruk dat A (en het er van afhangelende P) de plaats- en persoonsnamen over het algemeen beter weergeeft dan B. Dit laatste manuscript bevat weliswaar sporadisch wel een archaïsme dat ontbreekt in A (bijvoorbeeld de lezingen *Holdlandensem* en *Holdlandensis* in c. 68-69, die ook bij de Bollandisten te vinden zijn)⁷², maar voor de zeer frequent voorkomende plaatsnaam Brugge (en de ervan afgeleide adjectieven) wordt in B steeds de ook door Rider uniform aangewende grafie *Brug-* gebruikt, daar waar A, P en de editie van de Bollandisten dikwijls de archaïsche schrijfwijze *Brudg-* hebben⁷³. Ook voor de persoonsnaam Boudewijn, die in het dagboek van Galbert herhaaldelijk opduikt, treffen we in B slechts één spelling aan, met name *Balduinus*, en dit is opnieuw de standaardvorm die Rider overal in zijn uitgave heeft toegepast⁷⁴. De uniforme schrijfwijze van de naam *Wulfricus* is blijkbaar al evenzeer aan B ontleend,

72 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 206 (index).

73 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 196 (index).

74 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

terwijl A, P en de Bollandisten voor deze naam onder meer de zeker uit de 12de eeuw stammende grafie *Wlfricus* gebruiken⁷⁵. Hetzelfde geldt voor het toponiem Wulpen: in B lezen we *Wulpin*, in de rest van de tekstoverlevering het archaïsche *Wlpen*⁷⁶ dat ongetwijfeld tot de tijd van Galbert opklimt⁷⁷. Deze enkele voorbeelden tonen reeds aan dat de copist van B (net als Rider) inzake de schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen de archaïsmen in de mate van het mogelijke heeft proberen te vermijden. We kunnen in B trouwens een aantal varianten aanduiden, die alleen daar voorkomen en die onmiskenbaar modernisering zijn vanwege de scribent van dit 17de-eeuwse handschrift (of eventueel van zijn 16de-eeuwse "Vorlage"): *Somergem, Waes, Aelst, Bouchault, Oostburg, Wervic*⁷⁸. Ook het expliciet werd door de copist van B blijkbaar niet correct afgeschreven. Hier luidt het: *Explicit multrum, traditio, occisio gloriosi Caroli comitis Flandriae*; in A (en P) lezen we: *Explicit multrum, traditio et occisio gloriosi Caroli comitis Flandriarum*⁷⁹. Afgezien van het vergeten van het voegwoordje *et*, heeft de scribent van B de in de 12de eeuw nog gangbare meervoudsvorm *Flandriarum* in de titel van de graaf vervangen door het enkelvoudige *Flandriae* dat vanaf de 13de eeuw de norm was geworden⁸⁰. Wat de eigennamen betreft, lijkt A dus in ieder geval zorgvuldiger te zijn afgeschreven dan B, en een aantal andere vaststellingen zijn van aard om deze eerste indruk te bevestigen. Zo had de scribent van B, die duidelijk een Bruggeling was, bijvoorbeeld dikwijls de neiging om *Brugenses* te lezen in plaats van *burgenses*⁸¹, en ten opzichte van de rest van de tekstoverlevering stellen we in dit manuscript ook verschillende fouten vast in de bij Galbert nochtans niet onbelangrijke dateringsgegevens (c. 22, 23 en 24: *vero* in plaats van *nonas*; c. 62: *kalendis* in plaats van *decimo octavo kalendas*; c. 85: *decimo* in plaats van *duodecimo*; c. 92: *julii* in plaats van *januarii*). Daarbij komt nog dat in B zo te zien meer tekstlacunes voorkomen dan in A⁸², en dat er in B een paar opvallende

75 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index).

76 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index). Merkwaardig is dat Rider voor dit toponiem dat slechts eenmaal voorkomt (c. 69) de "standaardvorm" *Vulpen* heeft gekozen, ofschoon deze vorm zo te zien niet terug te vinden is in de tekstoverlevering.

77 Zie GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, pp. 1092-1093.

78 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. 194, 197, 213, 220 en 223 (index).

79 Voor het expliciet in P en B, cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXX en XXXV (dat van B is niet letterlijk weergegeven, cf. DE POORTER, *Catalogue*, p. 691). Het expliciet in A werd door Rider achterwege gelaten; zie hiervoor J. QUICHERAT, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des Départements*, 4: Arras, Avranches, Boulogne, Parijs, 1872, p. 260.

80 Betreffende de vorm *Flandriarum*, cf. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, pp. 1019-1020, evenals verder n. 97; zie ook reeds PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 1 n. 4.

81 Zie bijv. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 65, 67, 77, 102, 133 en 142.

82 Zie voor B het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 37 (c. 15), 51 (c. 21), 53 (c. 22), 126 (c. 71 en 73) en 159 (c. 114); voor A: pp. 25 en 27 (c. 11) en 45 (c. 18).

corrupteles te vinden zijn (c. 26: *occaecavert* i.p.v. *excecaverat*; c. 110: *Lambarina* i.p.v. *Lamberto arma*). Veel van deze tekortkomingen dienen weliswaar misschien reeds op rekening van de "Vorlage" van B (allicht het manuscript van Meyerus) te worden geschreven, maar voor de waarde van B in het geheel van de tekstoverlevering van Galberts dagboek betekent dit in wezen niets. Het gaat dus geenszins op om met Rider handschrift B ten opzichte van A te omschrijven als "somewhat more carefully copied" (p. XLV). Integendeel, veeleer het omgekeerde lijkt waar te zijn. Men zal natuurlijk opwerpen dat bepaalde van de opgesomde gebreken ook in A terug te vinden zijn (zie behalve de lacunes in c. 11 en 18, bijvoorbeeld de corruptele in c. 18: *quod Gevus* in plaats van *Odgerus*, of de fout in de datum in c. 34: *septimo* in plaats van *septimo decimo*). In die zin kan men met N. Huyghebaert stellen dat alle bewaarde handschriften van Galbert in meerdere of mindere mate gecorrumpeerd zijn⁸³. Ik heb evenwel de indruk dat de voornoemde tekortkomingen in A minder talrijk zijn dan in B, en samen met de reeds besproken schrijfwijze van de plaats- en persoonsnamen wettigt dit mijns inziens toch wel een lichte voorkeur voor A. Ten gunste van dit waardeoordeel pleit daarenboven dat A in tegenstelling tot B een opschrift draagt (met daarin de archaische grafieën *Brudgensis* en *Flandriarum*; zie verder) en dat het expliciet er, zoals reeds aangeduid, beter weergegeven werd dan in B.

Aan een ondubbelzinnige uitspraak over de precieze plaats van A en B in de tekstoverlevering van het dagboek van Galbert van Brugge heeft Rider zich niet gewaagd. Hij beperkt zich tot de vaststelling dat A en B "equal, independent witnesses" (p. XLVI) zijn, waarbij hij er tevens vanuit gaat dat de verloren "codex antiquissimus" van de Bollandisten tot dezelfde tekstfamilie als A behoorde. Met zijn eerste uitspraak kan ik instemmen, tenminste als men eronder verstaat dat A en B niet rechtstreeks of onrechtstreeks afhankelijk zijn van elkaar. Rider lijkt echter van mening te zijn dat A en B volkomen onafhankelijke tekstgetuigen vormen, of met andere woorden dat ze volledig los van elkaar op een of andere manier teruggaan op het autograaf van Galbert. Dit is, net als zijn veronderstelling dat de "codex antiquissimus" rechtstreeks verwant was aan A, evenwel een zienswijze die mij hoogst problematisch lijkt. Rider heeft nl. blijkbaar niet bemerkt dat A en B ten opzichte van de editie van de Bollandisten, die in ruime mate op de verloren "codex antiquissimus" gebaseerd is, een aantal merkwaardige gemeenschappelijke fouten vertonen, wat mijns inziens de hypothese wettigt van een gemeenschappelijke voorouder, die zelf afhankelijk was van de "codex antiquissimus", waarin we allicht het basismanuscript van de bewaarde Latijnse tekstoverlevering van Galberts dagboek mogen zien. De bewuste gemeenschappelijke fouten zijn de volgende:

- * in c. 98 lezen we bij Rider: *Hugo Sucagad et fratres sui*; bij Pirenne en de Bollandisten luidt deze passus: *Hugo Snaggaerd et fratres sui*. Overeenkomstig zijn gewoonte plaatst Rider hierbij geen voetnoot in het kritisch apparaat.

83. N. HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, in *D.H.G.E.*, 19, Parijs, 1981, kol. 739.

Uit zijn "Index nominum et locorum" kan evenwel worden opgemaakt dat de vreemde vorm *Sucagad* eigen is aan de handschriften A, P en B, terwijl de lezing *Snaggaerd* alleen voorkomt in de editie van Henschen en Van Papenbroeck⁸⁴. Pirenne verantwoordde zijn keuze voor de vorm *Snaggaerd* in plaats van de variant *Sucagard* (sic) uit de handschriften in een voetnoot⁸⁵, waarin hij erop wijst dat de naam *Snaggaerd* frequent was in het middeleeuwse Brugge. Vooral echter maakt hij attent op de enquête over de samenzwering tegen Karel de Goede die in mei 1127 op last van Willem Clito werd opgesteld. In deze tekst, die alleen is bewaard gebleven in een Franse vertaling in de zogenaamde kroniek van Boudewijn van Avesnes, is immers sprake van een *Hues Snaggart*⁸⁶ die ongetwijfeld dezelfde persoon is als de bij Galbert vermelde Hugo. De door Rider aanvaarde lezing *Sucagad* is derhalve nagenoeg met zekerheid een aan A en B gemeenschappelijke corruptele, terwijl de vorm *Snaggaerd* hoogstwaarschijnlijk de oorspronkelijke lezing van Galbert is die door de Bollandisten ontleend werd aan hun "codex antiquissimus".

- * in c. 101 wordt tweemaal gewag gemaakt van de hertog van Leuven: *ducis Lovaniae* (Henschen en Van Papenbroeck, hierin gevolgd door Pirenne; Rider leest *ducis Luvaniae*)⁸⁷. In A en B is er ten opzichte de tekst van de Bollandisten opnieuw een gemeenschappelijke corruptele: *ducis Iwanie* of *Iwan(n)iae* (bij Pirenne in voetnoot, bij Rider alleen te vinden in de "Index nominum et locorum" en dan nog zonder precieze referentie)⁸⁸.
- * de chronologische gegevens van c. 34 slaan op woensdag 16 maart 1127. De Bollandisten hebben de correcte dagaanduiding *feria quarta* en dit is ook het geval in de Franse vertaling H (*le mercredy*); in A en B, evenals in de van A afhankelijke handschriften P en P², staat evenwel foutief *feria quinta*.
- * de feiten verhaald in c. 82 dateren van vrijdag 6 mei 1127. De Bollandisten hebben de juiste lezing *pridie nonas maii*; in A, P en B wordt deze datum verkeerd weergegeven als *quarto nonas maii*.
- * een analoge fout is er ook in het daarop volgende c. 83 dat handelt over zaterdag 7 mei 1127. Bij de Bollandisten staat er correct *nonis maii*; A, P en B hebben verkeerdelijk *tertio nonas maii*.

84 RIDER, *Galbertus*, p. 206.

85 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 143-144 n. 6.

86 *Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avennensis*, ed. J. HELLER, *M.G.H.*, SS., XXV, Hannover, 1880, p. 442; over deze enquête, zie VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, pp. 28-30.

87 Merkwaardig is dat RIDER, *Galbertus*, p. 210 in zijn index *Lovania* als "standaardvorm" van de plaatsnaam Leuven vermeldt, maar in zijn tekst steeds de grafie *Luvania* gebruikt (pp. 147, 158, 164 en 165).

88 RIDER, *Galbertus*, p. 210; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 146-147 noteert de variant *Iwanie* enkel bij de eerste vermelding van de hertog van Leuven. In de Antwerpse "Vorlage" van P en P² werd deze corruptele blijkbaar geëmendeed in *Luvaniae*; zie de variant uit P bij Pirenne, alsook DUCHESNE, *Histoire généalogique*, p. 207 (naar P²).

- * in c. 98 treffen we nogmaals een soortgelijke verkeerde lezing aan in A, P, P² en B: *octavo kalendas aprilis*, terwijl de Bollandisten de juiste lezing *nono kalendas aprilis* bieden die overeenstemt met de overige dateringsgegevens voor zaterdag 24 maart 1128.
- * in c. 62 lezen we bij de Bollandisten: *trabem maximam funibus suspensam ... ad perforandum templum direxerant*. Het handschrift B heeft als aanvang van deze passage: *trahere maximam*; in A is er op deze plaats een lacune (de c. 53 - 70 zijn uitgescheurd), maar het er onrechtstreeks van afhappende P heeft hier *trahere machinam*. De vorm *trabem* is gezien de context de juiste lezing, terwijl de variant *trahere* als een gemeenschappelijke fout van B en P mag worden bestempeld.
- * in c. 84 komt de volgende passus voor: *Isaac ergo cum inter monachos monachali habitu lateret*, die in deze vorm alleen bij de Bollandisten kan worden aangetroffen. De bewaarde handschriften vertonen in deze passage immers een kleine lacune. In A en P ontbreekt het woord *monachos* en lezen we dus *inter monachali habitu* (de scribe van A duidde hierbij wel aan dat er iets ontbrak in de tekst). In B ontbreekt *monachos* eveneens, maar de scribe van dit handschrift (of zijn "Vorlage") heeft blijkbaar bij wijze van emendatie ook *inter* gewijzigd in *in*, zodat er thans *in monachali habitu* staat. Niet alle van de hier opgesomde gemeenschappelijke fouten zijn even bewijskrachtig, maar ze volstaan mijns inziens toch om te veronderstellen dat A en B op een of andere wijze teruggaan op een gemeenschappelijke voorouder die de bewuste fouten reeds bevatte. Vooral de opvallende corrupties die A en B gemeenschappelijk hebben (*Sucagad* en *Iwaniae*) lijken mij in dit opzicht van doorslaggevende aard. Van wanneer deze gemeenschappelijke tussenschakel dateert, valt niet echt meer te achterhalen (vermoedelijk ten vroegste uit de late middeleeuwen), en het is evenmin duidelijk of A en het verloren handschrift van Meyerus dat de "Vorlage" van B vormt, rechtstreeks dan wel onrechtstreeks afhangen van dit verdwenen manuscript.

Voor de waarde van de editie van de Bollandisten is de hierboven gedane vaststelling in elk geval niet zonder betekenis. In al de besproken gevallen biedt de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck ten opzichte van de handschriften A en B immers de correcte lezing, en over de herkomst van deze "varianten" kan eigenlijk nauwelijks twijfel bestaan. Van de vier handschriften van Galbert die de Bollandisten in 1668 gebruikten, kunnen we er nl. twee min of meer met zekerheid identificeren, met name de Brugse codex B en de op A teruggaande verloren Antwerpse "Vorlage" van P en P² (cf. hoger). We kunnen, zoals reeds aangestipt, tevens vermoeden dat ze ook het verdwenen manuscript van Meyerus, dat wellicht de "Vorlage" vormde van B, hebben gekend. Geen van deze drie handschriften staat los van A en B, zodat de zonet vermelde juiste lezingen enkel afkomstig kunnen zijn uit het vierde en enig resterende manuscript, de "codex antiquissimus", die volgens Henschen en Van Papenbroeck de basis vormde voor hun uitgave van de tekst van Galbert. Allicht om deze reden vertrok Pirenne voor zijn editie van de tekst der Bollandisten en waar de hem bekende hand-

schriften afweken van de bewuste uitgave, koos hij doorgaans voor de lezing van de *Acta Sanctorum*. Rider daarentegen gaat in dergelijke gevallen juist omgekeerd te werk. Veelal opteert hij voor de lezing van de bewaarde handschriften, terwijl de afwijkende lezing van de Bollandisten als een variant in het kritisch apparaat wordt opgenomen. Dit verklaart meteen een ganse reeks kleine verschillen tussen de tekst van Galbert bij Pirenne en die bij Rider. Deze laatste geeft in zijn inleiding overigens cijfers over de variante lezingen in de editie van de Bollandisten: voor zowat 56% van de varianten stemt hun tekst overeen met de handschriften A en P, voor 18% bieden ze dezelfde lezing als manuscript B, de resterende 26% van de varianten komen alleen in hun uitgave voor (p. XLII). Op grond van de 56% overeenstemming met A en P concludeerde Rider dat het basismanuscript van Henschen en Van Papenbroeck (de "codex antiquissimus") tot dezelfde tekstfamilie als A en P behoorde, terwijl de 18% gelijkenis met B zijns inziens wijst op emendaties die de Bollandisten aan de tekst aanbrachten op basis van dit handschrift. In het licht van onze eigen bevindingen kunnen deze cijfers natuurlijk op een andere manier geïnterpreteerd worden. Dat A drie keer meer varianten gemeenschappelijk heeft met de Bollandisten dan B vloeit namelijk allicht gewoon voort uit het feit dat A een beter afschrift is dan B, een vaststelling die we hoger reeds gedaan hebben aan de hand van andere gegevens, in de eerste plaats de schrijfwijze van de plaats- en persoonsnamen. De 26% lezingen waarin de uitgave van de *Acta Sanctorum* afwijkt van al de bewaarde handschriften zijn veelal precies de passages waar de editie van Rider verschilt van die van Pirenne. Rider ging er vanuit dat deze varianten hetzij afkomstig waren uit één van de verloren manuscripten die Henschen en Van Papenbroeck gebruikten, hetzij uitgavetechnische emendaties van hunnentwege. Hij hechtte er, zoals reeds aangeduid, hoedanook weinig belang aan. Ten onrechte, want uit de bespreking van enkele gemeenschappelijke fouten in A en B is hierboven al gebleken dat de filiatie van de tekstoverlevering zo te zien anders was dan Rider zich voorstelde. Als men onze hypothese aanvaardt dat A en B via een gemeenschappelijke tussenschakel opklimmen tot de door de Bollandisten als basismanuscript gebruikte "codex antiquissimus", ligt het meer bepaald voor de hand om de 26% varianten die eigen zijn aan de Bollandisten over het algemeen te beschouwen als lezingen die ontleend zijn aan hun "codex antiquissimus", terwijl de gemeenschappelijke tekstvarianten die A en B op deze plaatsen bieden vermoedelijk veeleer fouten of aanpassingen vormen die op de gemeenschappelijke voorouder van beide handschriften terug te voeren zijn. Deze vaststelling is natuurlijk niet zonder implicaties voor de nieuwe editie van Rider die in deze gevallen doorgaans de lezing van de bewaarde handschriften heeft aangenomen en dus - in onze optiek - veelal een verkeerde keuze heeft gemaakt. Vaak zijn de afwijkingen tussen de handschriftelijke overlevering en de editie in de *Acta Sanctorum* onbelangrijk. Het gaat bijvoorbeeld om woordinversie of om het vervangen van kleine woordjes (*et/etiam, ergo/igitur*). In andere gevallen echter is de variant niet zonder belang en soms is er zelfs een verschil in betekenis. Ter verduidelijking van een en ander laten we hier enkele voorbeelden volgen waar Pirenne op basis van de Bollandisten onzes inziens de juiste lezing biedt en waar

Rider verkeerdelijk de laattijdige handschriften volgt:

- * c. 27: *in vindicando domimum suum et aequissimum consulem terrae nostrae* (Pirenne); ... *aequissimum consulem terrenum* (Rider);
- * c. 28: *cives plurimi ... quibus non erat nota haec actio* (Pirenne); ... *quibus non erat nota exactio* (Rider);
- * c. 41: *atque imo magis quod omnibus ... dilectior permanserat* (Pirenne); *atque ideo magis ...* (Rider);
- * c. 47: *ut perterritos obsessos magis exanimarent* (Pirenne); ... *magis examinarent* (Rider);
- * c. 78: *ignis enim conflagratione exusta erat illa ecclesia* (Pirenne); ... *destructa erat illa ecclesia* (Rider);
- * c. 96: *fama vera nos percellebat, quod juvenis Theodoricus, nepos Karoli consulis, ex Elsatan venisset in Gandavum* (Pirenne); ... *Theodericus, nepos Karoli consulis in Elsatan, venisset in Gandavum* (Rider); de door Rider aangenomen lezing in van de handschriften A, P, P² en B (en de ermee gepaard gaande interpunctie) is foutief, aangezien het hier duidelijk gaat om het bericht dat Diederik vanuit de Elzas was aangekomen in Gent;
- * c. 97: *castellanus noster Gervasius ... rediit cum suis, retulitque quod ...* (Pirenne); ... *rediit cum suis. Retulit quidem quod ...* (Rider);
- * c. 102: *consule Willelmo cum baronibus suis consistente in Ipra in solario quodam ut consilium acciperet* (Pirenne); ... *ut consilium acciperent* (Rider);
- * c. 111: *plures capti sunt eodem die* (Pirenne); *plures capti sunt eo die* (Rider);
- * c. 121: *post tot controversias preponimus justiorem causam Theodorico comiti, qui non injuste dicitur superpositus consuli Willelmo* (Pirenne); ... *Theodorico comiti, qui non juste dicitur ...* (Rider); de context van deze belangrijke passage, waarin Galbert probeert te verklaren waarom uiteindelijk niet Willem Clito, maar wel Diederik van de Elzas het pleit heeft gewonnen, vereist de dubbele negatie *non injuste*, die door Pirenne terecht uit de editie van Henschen en Van Papenbroeck werd overgenomen; Rider daarentegen opteerde verkeerdelijk voor de variante lezing *non juste* uit de handschriften A, P, P² en B, waardoor de redenering van Galbert in zijn uitgave op deze plaats ietwat verwarrend overkomt.

Deze voorbeelden onderstrepen nogmaals de waarde van de uitgave van de Bollandisten, en meer in het bijzonder van hun basismanuscript, de verloren "codex antiquissimus". Ze ondersteunen tevens onze hoger uiteengezette hypothese van een gemeenschappelijke voorouder voor de bewaarde handschriften A en B, die op de "codex antiquissimus" terugging en waarin de van de Bollandisten afwijkende lezingen reeds moeten hebben gestaan. Toch mag op grond van deze vaststellingen niet zomaar geconcludeerd worden dat alle lezingen van de tekst in de *Acta Sanctorum* correct zouden zijn en alle afwijkende lezingen in de bewaarde handschriften foutief. Men dient er meer bepaald rekening mee te houden dat ook de Bollandisten in hun editie transcriptiefouten kunnen hebben gemaakt of dat ze ten onrechte aanpassingen aan de tekst hebben aangebracht. In dergelijke gevallen bieden de bewaarde handschriften vaak de correcte en oorspronkelijke tekst en heeft Rider dus - net als Pirenne voor hem - terecht de

lezing van de manuscripten verkozen boven deze van de *Acta Sanctorum*. Het is echter ook mogelijk dat bepaalde schrijffouten, die we aantreffen in de editie van Henschen en Van Papenbroeck, reeds voorkwamen in de "codex antiquissimus". Aangezien de bewaarde handschriften blijkbaar langs de omweg van een gemeenschappelijke tussenschakel teruggaan op de "codex antiquissimus", zouden de bewuste fouten normaal ook in deze handschriften moeten staan. Dit is evenwel niet altijd zo omdat elke kopiist niet alleen nieuwe fouten aanbracht in de tekst, maar ook emendaties van grammaticale of andere aard doorvoerde en zo sommige fouten uit zijn "Vorlage" corrigeerde. Bepaalde variante lezingen die alle handschriften vertonen ten opzichte van de tekst der Bollandisten kunnen aldus vermoedelijk verklaard worden als emendaties van de scribent van de gemeenschappelijke tussenschakel. Andere verbeteringen komen dan weer slechts in één van de handschriften voor.

Ook het aan Pirenne onbekende handschrift B bevat een aantal dergelijke emendaties en Rider heeft deze correcties volkomen terecht in de tekst opgenomen. Hij is echter verder gegaan en uitgaande van zijn lichte voorkeur voor B, waarop we hoger reeds gewezen hebben, heeft hij ook op tal van plaatsen waar dit eigenlijk niet nodig was de lezing van B verkozen boven die van de andere handschriften en van de Bollandisten. Enkel en alleen op basis van B heeft Rider aldus geregeld de tekst van Pirenne veranderd, ofschoon de plaats van B in het geheel van de tekstoverlevering een dergelijke werkwijze eigenlijk niet toelaat. De betrokken tekstwijzigingen slaan bovendien veelal op onbelangrijke varianten, zoals gewone woordinversies (bijvoorbeeld c. 19: *ille senior* in plaats van *senior ille*), het vervangen van min of meer gelijkaardige woordjes (bijvoorbeeld c. 12: *sancti* in plaats van *beati*, c. 19: *praeter* in plaats van *post*, c. 27 en 118: *Dei* in plaats van *Domini*, c. 29, 79 en 89: *et* in plaats van *etiam*, c. 43: *cum* in plaats van *dum*) of het achterwege laten van een woord (bijvoorbeeld c. 34: *consulis* in plaats van *domini consulis*, c. 35: *scalae* in plaats van *scalae igitur*). Het zijn met andere woorden aanpassingen die eigenlijk in tegenspraak zijn met Riders eigen verklaring dat hij de tekst van Pirenne slechts gewijzigd heeft wanneer daar een echt goede reden voor bestond (p. XLVI). Uit de context kan overigens soms opgemaakt worden dat zijn keuze voor de lezing van het handschrift B onterecht is. Zo veranderde Rider in c. 12 de aanduiding *ecclesiam beati Donatiani*, die we naar de Bollandisten en de handschriften A en P lezen bij Pirenne, op basis van B in *ecclesiam sancti Donatiani*. Afgaande op wat Rider in zijn inleiding zegt (p. XLVI), liet hij zich voor deze keuze blijkbaar leiden door het feit dat in de Franse vertaling H de overeenstemmende passus luidt: *l'église de saint Donaës*. De benaming *ecclesia beati Donatiani* komt nochtans wel meer voor bij Galbert (c. 13, 15, 23, 41, 69, 78) en in de onvolledige Franse vertaling wordt *beatus* telkens vertaald door *saint* (c. 13, 15, 23). In een analoge situatie in c. 41 opteerde Rider trouwens zelf voor de lezing *beati* van de Bollandisten en de handschriften A en P, terwijl hij de variant *sancti* van B in voetnoot plaatste. In c. 23 is bij Pirenne sprake van een *missa fidelium defunctorum* (naar de Bollandisten en de handschriften A en P); Rider echter laat op basis van

B het woord *fidelium* weg, blijkbaar omdat de Franse vertaling H hier *l'office des tresspassees* heeft. Ten onrechte, zo dunkt mij, want het betreft hier een geijkte uitdrukking, die ook bij Galbert nogmaals voorkomt (c. 77: *missam omnium fidelium defunctorum*). In c. 19 leest Pirenne, die zich steunt op de Bollandisten en de handschriften A en P: *loqui ergo ad invicem captivi illi non poterant prae dolore nisi suspiriis et singultibus, quos a profunda tristitia mentis trahebant*; Rider maakt daar op grond van B ... *prae dolore et suspiriis et singultibus* ... van. Toch is de lezing *nisi* mijns inziens beter. Ook de op B gebaseerde omissie door Rider van het woordje *igitur* in de passage van c. 35 die bij Pirenne *Scalae igitur structura talis erat* luidt, is allicht niet correct. De betrokken passus volgt immers op een lange uitweiding en door het gebruik van het woordje *igitur* wijst Galbert erop dat hij de draad van het relaas over de belegeringsladders der Gentenaren, dat hij op het einde van c. 33 abrupt had afgebroken, weer opneemt. Deze voorbeelden tonen, voor zover dit nog nodig was, nogmaals aan dat de keuze van de varianten bij Rider niet altijd even gelukkig mag worden genoemd, wat - we zagen het reeds - vooral te wijten is aan een gebrek aan inzicht in de filiatie van de bewaarde tekstoverlevering van Galberts dagboek.

e. De "codex antiquissimus" van de Bollandisten

Uit ons betoog heeft men kunnen opmaken dat in deze teksttraditie de verloren "codex antiquissimus" van de Bollandisten blijkbaar een centrale plaats inneemt, aangezien het er sterk op lijkt dat de bewaarde 16de-17de-eeuwse (Latijnse) handschriften langs een gemeenschappelijke voorouder opklimmen tot dit basismanuscript van de editie van Galbert in de *Acta Sanctorum*. Het is derhalve niet overbodig enige aandacht te besteden aan deze enigmatische codex. Volgens Henschen en Van Papenbroeck dateerde het bewuste handschrift uit de tijd van Galbert of van kort daarna: "ex antiquissimo codice ms. quem aut ipsius Galberti tempore aut non diu post exaratum habemus"⁸⁹. Rider situeert de "codex antiquissimus" op grond van deze uitspraak in de 12de of 13de eeuw (pp. XXXIX en XLV). Zelf denken we eerder aan een datering in de 12de eeuw. Wat de schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen betreft, vertoont de editie van de Bollandisten tal van archaïsmen (*Brudg-, Northmann-, Wlfricus, Frorerdeslo, Holdland-*), die ten dele ook voorkomen in de bewaarde manuscripten (in beperkte mate in B, vooral echter in A en P; zie hoger). Sommige archaïsche grafieën treffen we zelfs alleen aan in de *Acta Sanctorum* (onder meer de verschillende schrijfwijzen van de naam Boudewijn)⁹⁰. Ofschoon deze vormen ongetwijfeld tot de 12de eeuw opklimmen, zeggen ze in wezen niets over de ouderdom van het handschrift dat ten grondslag ligt aan de editie van 1668. Ze wijzen er hoogstens op dat het hier een goede en vrij getrouwe copie betrof. De bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften leveren evenwel argumenten die wel degelijk een datering van de "codex antiquissimus" zelf in de

89 AA. SS., *Martii*, I, p. 153.

90 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

12de eeuw toelaten. Zowel A en P als B geven op het einde van Galberts tekst een expliciet, dat in de vorm van A en P, die de meeste getrouwe weergave ervan bieden (zie hoger), als volgt luidt: *Explicit multrum, traditio et occisio gloriosi Karoli comitis Flandriarum*⁹¹. De meervoudsvorm *Flandriarum* (in B vervangen door *Flandriae*) verdwijnt, zoals Pirenne reeds opmerkte, op het einde van de 12de eeuw⁹², wat erop wijst dat dit expliciet in elk geval afkomstig is uit een 12de-eeuws handschrift. Ook het opschrift, waarmee in A en P het dagboek van Galbert aanvangt, stamt blijkbaar uit de 12de eeuw: *Galbert notarius Brudgensis de multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*⁹³. Behalve de 12de-eeuwse vorm *Flandriarum* bemerken we in dit opschrift nog een ander archaïsme, met name *Brudgensis*, waarvan de tekst van Galbert zelfs de laatste attestatie vormt⁹⁴. Opschrift en expliciet dateren derhalve duidelijk uit de tijd van Galbert of van kort daarna. Men kan zich dan ook de vraag stellen of ze misschien op Galbert zelf terug te voeren zijn, en of meer in het bijzonder de titel die zowel in opschrift als expliciet vermeld wordt, van Galbert stamt. N. Huyghebaert twijfelde daar al aan⁹⁵ en ook ik acht het onwaarschijnlijk. Er is eerst en vooral het opvallende woord *multrum* in de titel. Als ik het goed voorheb, komt deze term niet voor in de tekst zelf van Galbert, wat al enigszins pleit tegen een toeschrijving van de titel aan Galbert. Het is overigens een woord dat uit het Romaans afkomstig is (confer "meurtre")⁹⁶ en in dit verband is het misschien interessant erop te wijzen dat ook de zonet besproken meervoudsvorm *Flandriarum* in de intitulatio van de grafelijke oorkonden uit die tijd nagenoeg uitsluitend voorkomt in charters voor instellingen in het Romaanse taalgebied (vergelijk de huidige Franse vorm "les Flandres")⁹⁷. Veel hoeft men daar allicht evenwel niet achter te zoeken, want ook Galbert zelf gebruikt in zijn tekst bij voorkeur de meervoudsvorm *Flandriarum* (zo reeds op één van de eerste regels van de proloog: *comes Karolus, Flandriarum marchio*). Wat er ook van zij, het

91 Cf. hoger n. 79.

92 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 1 n. 4; zie ook hoger n. 80.

93 RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX; boven de excerpten van P² staat de hoofding "Ex libro Galberto notarii Brugensis de multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum" (p. XXXI).

94 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195 (in 1153 komt wel nog de vorm *Brucgensis* voor).

95 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 739.

96 Zie *Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, M-N, Kopenhagen, 1959-1969, kol. 976-977 (met o.a. volgend voorbeeld uit Chartres, a^o 1111: *homicidium quod vulgo multrum vocatur*) en J.F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, p. 705.

97 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nrs. 108, 111, 118 en 124; DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, nrs. 14, 28, 79, 81, 82, 83, 85, 114, 146, 147, 154, 165, 173, 178, 215, 236, 250, 255 en 272. Op vier charters voor de Gentse Sint-Baafsabdij na, betreft het uitsluitend oorkonden bestemd voor instellingen ten zuiden van de taalgrens: Sint-Vaast Atrecht, Marchiennes, Auchy, Eaucourt, Loos, Phalempin, Saint-Laurent-au-Bois en Mont-Saint-Eloi.

woord *multrum* vormt in ieder geval een eerste argument om de titel (en bijgevolg ook het opschrift en het explicit) als niet oorspronkelijk te beschouwen. Er zijn er nog andere. Zo heeft Köpke er reeds op gewezen dat Galbert vermoedelijk eerder aan een titel in de zin van *Passio Karoli comitis* dacht⁹⁸; in c. 14 schrijft hij immers: *In hac passionis subscriptione consequenter inveniet lector distinctiones dierum et gestorum, quae in ipsis facta sunt diebus, usque ad vindictam subnotatam in fine opusculi*. Ook het epitheton *gloriosus* kan misschien een aanwijzing vormen dat Galbert de titel niet zelf heeft bedacht. Hij gebruikt het woord *gloriosus* in zijn tekst weliswaar een paar keer bij de naam van de graaf (c. 22 en 63: *gloriosus martyr*, c. 58: *gloriosi ac piissimi consulis Karoli*), doch zijn voorkeur ging duidelijk uit naar andere epitheta: *bonus*, *beatus*, vooral echter *pius* en *piissimus*⁹⁹, allemaal termen dus die beter pasten bij het beeld van de graaf-martelaar. Wat eveneens tegen de oorspronkelijkheid van de titel, en zeker van het opschrift en het explicit, pleit is de vaststelling dat Galbert zijn dagboek nooit afgewerkt en uitgegeven heeft¹⁰⁰. In de vorm zoals het tot ons is gekomen, was het immers niet alleen vormelijk (het laatste deel bestaat in belangrijke mate uit niet geredigeerde aantekeningen), maar ook inhoudelijk (het bevat meerdere contradicties en steekt vol compromitterende uitlatingen) gewoonweg niet presentabel voor de tijdgenoten. Galbert, die een eindredactie om een of andere reden niet meer zag zitten¹⁰¹, heeft het dan ook allicht wijselijk veilig opgeborgen, vermoedelijk niet in het minst omdat bepaalde passages (onder andere over de nieuwe graaf Diederik van de Elzas) indien ze zouden uitlekken een risico konden vormen voor Galberts carrière in de grafelijke administratie¹⁰². Het is derhalve zeer goed denkbaar dat hij er zelf geen titel heeft boven geplaatst, en in deze omstandigheden is het al helemaal

98 *M.G.H.*, SS., XII, p. 561 n. 88; cf. RIDER, *Galbertus*, p. XLVII.

99 *Bonus*: proloog, c. 6, 29, 60, 62, 78; *beatus*: c. 22, 28, 41, 78, 90; *pius*: c. 6, 7, 15, 19, 23, 25, 26, 28, 46; *piissimus*: c. 3, 14, 17, 22, 25, 26, 35, 50, 55, 58, 101, 122. Andere epitheta die Galbert aanwendt, zijn: *egregius* (c. 3, 12), *sanctissimus* (c. 122), *dignissimus* (c. 95), *magnus* (c. 14), *justus* (c. 26), *nobilissimus* (c. 57) en *aequissimus* (c. 27, 47). Opvallend is dat Walter van Terwaan in zijn *Vita Karoli comitis Flandriae* daarentegen nauwelijks epitheta gebruikt; doorgaans heeft hij het gewoon over *domnus Karolus*, soms over *marchio venerabilis Karolus*; zie echter c. 7: *hunc virum gloriosum*, c. 17: *cultor Dei Karolus*, c. 25: *gloriosus princeps*, c. 35: *patrem patrie Karolum* (*M.G.H.*, SS., XII, pp. 537-561).

100 Zie hieromtrent, alsook over de verschillende fasen die in de compositie van het werk kunnen worden onderscheiden, PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. VI-XIII; ROSS, *The murder*, pp. 64-73; VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, pp. 3-8 en *Historische inleiding*, pp. 59-63; RIDER, *Galbertus*, pp. XX-XXVIII; DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, pp. 79-84.

101 ROSS, *The murder*, p. 69 en HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737-738 vragen zich af of het misschien iets te maken heeft met het feit dat Walter van Terwaan inmiddels officieel opdracht had gekregen om de *Vita Karoli comitis Flandriae* te schrijven; cf. ook DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, pp. 82-83.

102 Ik volg hier de zienswijze van VAN CAENEGEM, *Historische inleiding*, p. 62.

onwaarschijnlijk dat hij zijn onafgewerkte tekst zou hebben voorzien van een formeel opschrift (met zijn naam en hoedanigheid) en een expliciet. Vandaar dat een toeschrijving van beide (en misschien ook van de titel als dusdanig) aan de scribe van de "codex antiquissimus" mij het meest plausibel lijkt, wat gezien de besproken archaïsmen meteen een vermoedelijke datering van dit handschrift in de 12de eeuw (en dus een bevestiging van de door Henschen en Van Papenbroeck voorgestelde datering) impliceert.

Rekening houdend met bovenstaande gedachtengang kan de vraag gesteld worden of de "codex antiquissimus" misschien het autograaf van Galbert was, waaraan iemand naderhand (maar nog in de 12de eeuw) het opschrift en het expliciet heeft toegevoegd. Op het eerste gezicht lijkt een positief antwoord op deze vraag voor de hand te liggen. Immers, daar het dagboek van Galbert niet afgewerkt werd en dus ongepubliceerd bleef, heeft het, zoals R.C. Van Caenegem beklemtoonde, in de middeleeuwen een verdoken bestaan geleid om pas in de 15de-16de eeuw herontdekt te worden¹⁰³. In tegenstelling tot de volledig aan de conventies van het hagiografische genre beantwoordende *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan, die in zekere zin het officiële relaas over de marteldood van Karel de Goede vormde¹⁰⁴ en van meet af aan op een ruime verspreiding kon rekenen¹⁰⁵, circuleerde de tekst van Galbert bijgevolg niet en werd hij - op één uitzondering na - ook niet gebruikt door andere auteurs¹⁰⁶. Het

103 VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 5 en *Historische inleiding*, p. 61.

104 Zie de uitgave door R. Köpke van deze in opdracht van Jan van Waasten, bisschop van Terwaan, geschreven *vita* in *M.G.H.*, SS., XII, pp. 537-561.

105 Köpke vermeldt negen handschriften, waarvan er z.i. zes uit de 13de eeuw stammen (*M.G.H.*, SS., XII, pp. 535-536; zijn oudste handschrift, afkomstig uit het Sint-Donaaskapittel, dat volgens hem uit de vroege 13de eeuw dateert, hoort wellicht eerder thuis in de late 12de eeuw). PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. I n. 5 signaleert een 13de-eeuws handschrift te Middelburg dat aan de aandacht van Köpke was ontsnapt. Sindsdien zijn nog bekend geworden: Laon, Bibliothèque Municipale, 270bis (13de eeuw); Charleville, Bibliothèque Municipale, 200 (13de eeuw); Londen, British Library, Additional Mss., 38112 (late 12de eeuw?).

106 In de anonieme *Passio Karoli comitis*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H.*, SS., XII, pp. 619-623, werd volgens Köpke het dagboek van Galbert gebruikt (p. 535); cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XVIII en ROSS, *The murder*, p. 73 n. 47. Ofschoon deze bron een sterk vervormde voorstelling biedt van de gebeurtenissen uit 1127, is de invloed van Galbert van Brugge (naast die van Walter van Terwaan) er inderdaad toch onloochenbaar. Köpke (p. 535) dateerde deze tekst, waarvan het enige handschrift in 1728 bij een brand in Kopenhagen verloren ging, in de late 13de of vroege 14de eeuw; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. II dacht aan de 13de eeuw. Volgens Köpke was de auteur een Vlaming (wellicht een Bruggeling); volgens Pirenne ging het om een Deen, doch dit lijkt mij gezien de kennis van Galberts dagboek bijzonder onwaarschijnlijk. V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from 'Flandria generosa'*, Gent, 1993, pp. 123-124 vraagt zich af of Adriaan De But in zijn *Chronicon Flandriae* (1460/88) misschien melding maakt van Galberts dagboek; de bewuste passage van De

aantal middeleeuwse manuscripten dat ooit bestaan heeft van Galberts dagboek moet dus uiterst miniem geweest zijn en op grond van deze overweging heeft Van Caenegem verondersteld dat de bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften allemaal teruggaan op het autograaf van Galbert, dat tijdens de middeleeuwen ergens in een Brugse bibliotheek verborgen zat¹⁰⁷. Desalniettemin mag de 12de-eeuwse "codex antiquissimus" mijns inziens toch niet vereenzelvigd worden met het autograaf van Galbert. In de eerste plaats kan gewezen worden op een paar kleine fouten die reeds in de "codex antiquissimus" moeten hebben gestaan. In de datering bij de aanvang van c. 93 hebben de Bollandisten en de bewaarde handschriften *idus augusti* (13 augustus), terwijl het overeenkomstig de andere dateringsgegevens *kalendas augusti* (1 augustus) moet zijn (confer reeds hoger). In c. 106 wordt Diederik van de Elzas zowel bij de Bollandisten als in de handschriften aangeduid als *filium sororis Karoli consulis*; dit is een evidente genealogische fout en Meyerus bracht in zijn handschrift dan ook de noodzakelijke correctie aan tussen de lijnen: *filium sororis <matris> Karoli consulis* (zie de hoger geciteerde marginale nota in A en P). Het is, zoals Pirenne onderstreepte, weinig waarschijnlijk, zoniet uitgesloten dat Galbert een dergelijke fout zou hebben begaan¹⁰⁸. Toch kan men met wat goede wil eventueel veronderstellen dat het bij deze twee lezingen schrijffouten van Galbert zelf betreft. Deze opwerping lijkt evenwel uitgesloten bij ons volgende argument. Om Aardenburg aan te duiden, gebruikt Galbert steeds de oorspronkelijke naam Rodenburg (onder de vorm *Reddenburg* of *Reddenburch*), die in zijn tijd de enig gangbare was. In c. 55 hebben de Bollandisten en de bewaarde handschriften evenwel de vorm *Erdenburg* (of *Erdenburch*)¹⁰⁹. Dit is een metathesis die tot de huidige schrijfwijze Aardenburg zal leiden. De vroegste attestaties ervan dateren uit het laatste kwart van de 12de eeuw: *Erdenburg* in 1177, *Ardenburg* in 1187¹¹⁰. Het kan hier derhalve niet gaan om een verschrijving van Galbert (in hetzelfde c. 55 komt overigens ook driemaal de vorm *Reddenburg* voor), maar wel van een latere copiïst, waarin we naar alle waarschijnlijkheid de scribent van de "codex antiquissimus" mogen zien (ook de Bollandisten hebben hier immers de lezing *Erdenburg*). Aldus kunnen we de datering van deze codex, die we op

But luidt als volgt: *Historiam hujus Karoli canonicus sancti Donatiani descripsit, et in Passionali quinto Dunis reperietur* (J.J. DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, Brussel, 1837, p. 282). Köpke wees er evenwel reeds op dat hier ongetwijfeld eerder Walter van Terwaan wordt bedoeld, ook al was deze geen kanunnik van Sint-Donaas (*M.G.H.*, SS., XII, p. 535 n. 51). Bij nazicht blijkt de passage van De But over Karel de Goede en Willem Clito (DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, pp. 282-283) inderdaad grotendeels gebaseerd te zijn op Walter van Terwaan, aangevuld met gegevens ontleend aan de *Flandria generosa*.

107 VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 5.

108 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 152 n. 1.

109 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 88; cf. RIDER, *Galbertus*, p. 216 (index); in de tekst zelf heeft Rider op p. 105 *Erdenburg* vervangen door *Redenburg* (sic; dit moet een drukfout zijn, want normaal gebruikt Rider steeds de "standaardvorm" *Reddenburg*).

110 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 33.

grond van een uitspraak van Henschen en Van Papenbroeck, evenals van een paar archaïsmen in opschrift en explicit, al in de 12de eeuw hadden geplaatst, nog enigszins preciseren: vermoedelijk tweede helft van de 12de eeuw. Hiermee wordt al duidelijk dat de "codex antiquissimus" niet het autograaf van Galbert kan zijn geweest, maar de oude Franse vertaling van zijn dagboek reikt ons ter zake nog meer argumenten aan. Van deze Franse vertaling is thans slechts een onvolledig 16de-eeuws handschrift bewaard (H), dat zich in Hannover bevindt en waarvan de oorsprong onbekend is¹¹¹. De vertaling zelf is ouder dan de 16de eeuw, want in het register van Roeland en Antoon de Baenst uit de late 15de eeuw (Brugge, Stadsbibliotheek, 442) komt een Franse samenvatting voor die op deze vertaling gebaseerd is¹¹². Pirenne dateert de vertaling op taalkundige gronden in de 15de eeuw¹¹³ en een inhoudelijk element wijst in dezelfde richting. Waar Galbert, die een ganse reeks epitheta gebruikt voor Karel de Goede, de graaf eigenlijk slechts sporadisch omschrijft als *bonus*¹¹⁴, heeft de vertaler het immers voortdurend over *le bon conte Charles*¹¹⁵. Dit vormt een dateringselement omdat de bijnaam "de Goede" blijkbaar pas in de 15de eeuw in zwang kwam¹¹⁶, zodat we op basis hiervan mogen aannemen dat deze Franse vertaling wel degelijk uit de 15de eeuw stamt. Nu wees Pirenne er al op dat de Latijnse tekst die de vertaler voor zich had, zo te zien ietwat afweek van de bewaarde Latijnse tekst-

111 RIDER, *Galbertus*, p. XXXVI. Misschien is het dit handschrift dat ooit in het bezit was van Petrus Scriverius (1576-1660), die c. 34 van deze vertaling in 1650 publiceerde in zijn *Principes Hollandiae, Zelandiae et Frisiae* (cf. RIDER, *Galbertus*, p. 78). Zie hierover ook H. SPROEMBERG, *Galbert von Brügge. Persönlichkeit und Werk*, in IDEM, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlijn, 1971, p. 246. In de inleiding tot zijn Franse vertaling van Galbert verwijst F. Guizot in 1825 bovendien naar "une vieille traduction française, dont le manuscrit existait dans la bibliothèque de Gabriel Bonart, syndic de Bruges, au XVIIe siècle" (RIDER, *Galbertus*, p. XXXVI).

112 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXVI-XXXVII en de uitgave van deze samenvatting op pp. 173-175. Dat deze samenvatting gebaseerd is op de gedeeltelijk bewaarde vertaling is duidelijk; vgl. bijv. H: *le bon conte derechiefa voulu renouveler et reformer la honesteté de son pays. Parquoy a fait inquisition pour sçavoir qui estoient libers ou de condition servile* (c. 7) met de Baenst: ... *voulant reformer l'honesteté de son pays, pour sçavoir lesquelz estoient liberes ou serfz* (RIDER, *Galbertus*, p. 16 en n. 14).

113 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI.

114 Zie hoger n. 99.

115 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. 2-84 (pare blz.).

116 Zie J. VAN DEN HEUVEL, *Karel de Goede en de geschiedschrijving*, in GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, I, p. 83 n. 91, die erop wijst dat de 15de-eeuwse portrettengalerij van de graven van Vlaanderen uit de Duinenabdij één der eerste attestaties van de bijnaam bevat. In de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan komt hij in elk geval niet voor (*M.G.H., SS., XII*, pp. 537-561), evenmin in de *Flandria generosa* (*M.G.H., SS., IX*, p. 324). Zelfs in de kroniek van Iperius uit het derde kwart van de 14de eeuw is van deze bijnaam nog geen spoor te bekennen (*M.G.H., SS., XXV*, pp. 792-794). Hij komt wel voor in de kroniek van Adriaan De But uit de jaren 1460/88 (DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, p. 282).

overlevering¹¹⁷, en er zijn inderdaad aanduidingen dat het hier een tekst betrof die los stond van de "codex antiquissimus" en de ervan afhangende 16de-17de-eeuwse manuscripten. Zo is in c. 20 bij de Bollandisten en in de handschriften A, P en B sprake van *omnia et securitates*. Pirenne nam deze lezing over, doch P. Thomas wees erop dat hier gezien de context een emendatie van *omnia* in *hominia* nodig was¹¹⁸. De Franse vertaling H heeft in deze passage correct *faire homaige et jurer loyauté*. Betekenisvol is echter vooral dat in de vertaling in c. 12 een passus van enkele regels voorkomt die ontbreekt in de Latijnse versie¹¹⁹:

... ubi Deo psalmos decantabat et orationes devotas simul et pauperibus denarios erogabat.

... ou que chantoit psaulmes a Dieu et devotes orisons en donnant aulsmosnes et deniers au povres.

Comme dist le philosophe: *Opposita juxta se posita magis elucescunt*, c'est a dire, "deulx choses contraires situeez l'ung auprès de l'autre sont plus apparentes". Pareillement, ouy la noblesse, bonté et prudence du bon conte Charles et, ou contraire, la faulseté, malice et orgueil des meschants treistres, entendreés facilement la indignité du cas advenu et que non pas sans cause le monde en estoit tourblé quant tel noble, homme tout excellent et paternel gouverneur, ses serfz meschantz et inhhumains, ennemis a Dieu et aux hommes, tant vilainement ont trahy, car du bon conte les predecesseurs estoient du commenchement de la saincte Eglise des alors regnantz les melieurs et plus puissantz ...

Et sciendum quam nobilem virum et egregium consularem tradiderunt servi impiissimi et inhumani. Nam meliores et potentiores qui a principio sanctae ecclesiae (...) floruisent, progenitores ejus fuerunt...

Dat het hier niet gaat om een eigen toevoeging van de vertaler blijkt uit het feit dat in de bewuste passage een citaat voorkomt, dat de vertaler overeenkomstig zijn gewoonte eerst in het Latijn weergeeft en dan pas in vertaling¹²⁰. Blijkbaar kon de vertaler in de 15de eeuw dus nog beschikken over een handschrift dat in bepaalde opzichten een correctere tekst bood dan de "codex antiquissimus". Deze vaststelling bevestigt meteen onze zienswijze dat de "codex antiquissimus" niet het autograaf van Galbert was, een opvatting waarvoor we hierboven reeds andere argumenten hebben aangedragen. Het betekent tevens dat we moeten aannemen dat nog in de loop van de 12de eeuw een afschrift van het dagboek van

117 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI.

118 P. THOMAS, *Notes sur Galbert de Bruges*, in *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, II, Brussel, 1926, p. 515.

119 RIDER, *Galbertus*, pp. 30-31. In het in de Franse tekst ingelaste citaat heeft Rider *Apposita*; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI n. 1 las allicht correct *Opposita*.

120 Cf. de andere citaten bij RIDER, *Galbertus*, pp. 4, 8, 14 en 16.

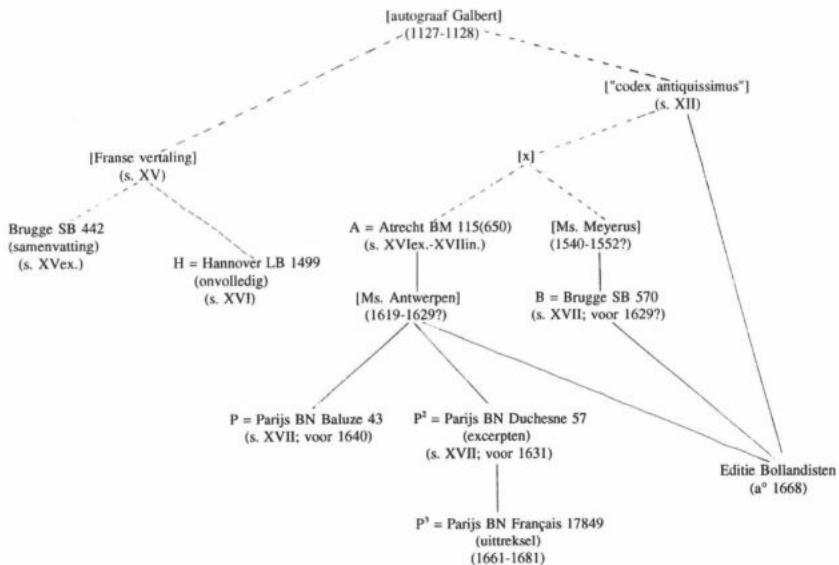
Galbert werd vervaardigd, en dat tot in de late middeleeuwen, toen de tekst herontdekt werd, twee oude manuscripten ervan in een Brugse bibliotheek verborgen zaten¹²¹.

f. Conclusie: de filiatie van de tekstoverlevering

Na deze uitvoerige uiteenzetting over de teksttraditie van Galberts dagboek is het allicht nuttig de essentie van onze bevindingen, die afwijken van wat Rider hierover dacht, nog even kort samen te vatten. Rider, die zich ter zake als dusdanig niet duidelijk uitspreekt, lijkt er vanuit gegaan te zijn dat er in de tekstoverlevering drie takken bestonden die op een of andere manier los van

121 Zoals RIDER, *Galbertus*, p. XXXVII terecht opmerkt, is de Sint-Donaaskerk "the most likely repository of the original manuscript or an early copy of it". Op de vraag hoelang deze handschriften in Sint-Donaas bewaard zijn gebleven, geeft Rider een tegenstrijdig antwoord: op p. XXXVII stelt hij dat een middeleeuws afschrift van Galberts dagboek "until at least the 17th century" in Sint-Donaas heeft berust, op pp. XXXVIII-XXXIX is hij van mening dat er in de 17de eeuw wellicht geen middeleeuws handschrift van Galbert meer werd bewaard in Sint-Donaas en vraagt hij zich af of "the original manuscript and any medieval copies of it" misschien verloren gingen tijdens de godsdienst-troebelen in 1578. Het is m.i. echter best mogelijk dat ze al vroeger uit Sint-Donaas waren verdwenen. De 12de-eeuwse "codex antiquissimus", waar de Bollandisten nog in 1668 de beschikking over hadden, overleefde in elk geval de gebeurtenissen van 1578 en hij was allicht al niet meer in Sint-Donaas aanwezig ten tijde van Meyerus (1540-1552). Rider suggereert weliswaar op p. XXXVII dat Meyerus misschien een oud Galbert-manuscript ontdekte na zijn aankomst in Brugge, doch uit onze bevindingen is gebleken dat het verloren handschrift van Meyerus slechts langs een tussenschakel opklimt tot de "codex antiquissimus". Het is bovendien opvallend dat we voor de 16de eeuw wel twee vermeldingen bezitten van het oude, laat 12de-eeuwse handschrift van de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan uit Sint-Donaas (thans: Brugge, Groot-Seminarie, 479/104), doch geen enkele attestatie van een eventueel oud Galbert-handschrift dat daar toen nog zou hebben berust. De eerste vermelding van de betrokken codex van Walter van Terwaan komt voor in een inventaris van de sacristie uit 1539: *Sequuntur libri existentes in sanctuario: (...) Item, liber continens vitam boni ducis Caroli comitis Flandrie qui iacet in pulpito sacrarii ad altare eiusdem* (A. DEROLEZ, *Corpus Catalogorum Belgii. De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der zuidelijke Nederlanden, I: Provincie West-Vlaanderen*, Brussel, 1966, p. 34 n. 6); de tweede bevindt zich in het posthuum gepubliceerde werk *Natales Sanctorum Belgii* (1595) van Molanus (1533-1585), die zich voor zijn informatie o.m. beriep op Pamelius, die van 1561 tot 1583 kanunnik was in Sint-Donaas: "apud Vualterum archidiaconum Morinensem in libro de vita & interfectione sancti Caroli, & de vindicta interfectorum, qui conservatur in sacratio Brugensi" (RIDER, *Galbertus*, p. XXXVII). Het feit dat dit handschrift zich in de 16de eeuw in de sacristie bevond, houdt allicht verband met het feit dat ook de relieken van Karel de Goede daar toen bewaard werden (zie A. DUCLOS, *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede*, Brugge, 1884, pp. 216 en 219). Over het Sint-Donaashandschrift van Walter van Terwaan, zie J. VAN DEN HEUVEL, *Karel de Goede en de geschied-schrijving*, pp. 62-65 (met twee afbeeldingen).

elkaar opklommen tot de oorspronkelijke tekst van Galbert: 1) de handschriften A, P, P² en P³ alsook de "codex antiquissimus" van de Bollandisten, 2) het handschrift B, 3) de Franse vertaling H. Onze conclusies zien er helemaal anders uit. In onze optiek gaat de volledige Latijnse tekstoverlevering terug op de "codex antiquissimus", die in 1668 de basis vormde voor de editie van Henschen en Van Papenbroeck. Dit thans verdwenen handschrift, dat niet met het autograaf van Galbert mag worden gelijkgesteld, dateerde blijkbaar uit de 12de eeuw (vermoedelijk uit de tweede helft ervan). Van deze codex hangt, rechtstreeks of onrechtstreeks, een ander, eveneens verloren handschrift af, dat de gemeenschappelijke voorouder vormt van de nog bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften. De van deze tussenschakel afgeleide manuscripten vallen uiteen in twee families. De eerste bestaat uit het verdwenen handschrift dat in het bezit was van Meyerus en dat wellicht uit de jaren 1540-1552 stamde, en uit het Brugse handschrift B uit de 17de eeuw (voor 1668, misschien zelfs voor 1629), dat naar alle waarschijnlijkheid een afschrift is van het vorige. De tweede familie heeft als oudste vertegenwoordiger het manuscript A uit de late 16de of vroege 17de eeuw, dat na 1628 in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij in Atrecht terecht kwam. Van A werd een thans verloren Antwerps manuscript afgeschreven dat waarschijnlijk in de jaren 1619-1629 voor (of door) Heribert Rosweyde werd vervaardigd. Dit Antwerpse handschrift vormde op zijn beurt de "Vorlage" voor twee 17de-eeuwse handschriften, die onafhankelijk van elkaar ten behoeve van de Franse historicus André Duchesne werden gemaakt: enerzijds de excerpten van P², die al in 1631 door Duchesne werden gebruikt in zijn *Histoire généalogique* ... , anderzijds de volledige copie P (voor 1640). Het korte 17de-eeuwse uittreksel P³ (tussen 1661 en 1681) gaat wellicht terug op P². Volledig los van deze Latijnse tekstoverlevering staat blijkbaar de Franse vertaling uit de 15de

eeuw, waarvan een onvolledig 16de-eeuws afschrift (H) is bewaard gebleven, evenals een samenvatting uit de late 15de eeuw in het register van Roeland en Antoon de Baenst. Ter verduidelijking van een en ander hebben we onze conclusies inzake de tekstoverlevering ook weergegeven in een verwantschapstabel. Een min of meer zekere filiatie wordt daarin aangeduid met een volle lijn; een stippelijntje wijst erop dat één of meerdere tussenschakels verloren kunnen zijn.

3. Galbert van Brugge: grafelijk ambtenaar en kanunnik van Sint-Donaas

Nu we een beter inzicht hebben verworven in de tekstoverlevering van Galberts dagboek, willen we de aandacht vestigen op een belangrijke passus waar Rider mijns inziens terecht een wijziging heeft aangebracht aan de uitgave van Pirenne. Het betreft de befaamde passage in c. 35, waarin Galbert zichzelf kenbaar maakt en uiteenzet in welke moeilijke omstandigheden zijn dagboek is tot stand gekomen. Bij Pirenne lezen we: *cum locum scribendi ego Galbertus notarius non haberem*; bij Rider staat echter: *cum locum scribendi ego Galbertus non haberem*. Het woord *notarius* bij Pirenne is afkomstig uit de handschriften A, P en P²; het ontbreekt bij de Bollandisten en in het handschrift B. Ook in de Franse vertaling H komt het niet voor: *veu que ne restoit a moy Galbertus ne lieu ne tamps a bonnement escrire*. Rekening houdend met wat hierboven gezegd is over de tekstfiliatie, betekent dit inderdaad dat het woord *notarius* niet in de oorspronkelijke tekst van Galbert stond, en Rider heeft deze variant dan ook met reden naar het kritisch apparaat verwezen. Net als Rider meen ik echter dat er desondanks geen reden is om te twijfelen aan de traditionele kwalificatie van Galbert als grafelijk ambtenaar¹²². De term *notarius* komt immers ook voor in het opschrift van een paar handschriften en, ofschoon het ook hier weer enkel gaat om A en P, vormt de formulering ervan, namelijk *Galbertus notarius Brudgensis*¹²³, gezien het archaïsme *Brudgensis* toch een duidelijke aanwijzing dat dit opschrift tot de 12de eeuw opklimt (confer reeds hoger). Ook de Bollandisten, die in hun uitgave de term *notarius* niet vermelden in c. 35, beschouwden blijkens hun titel en hun inleiding Galbert wel degelijk als *notarius*¹²⁴. Precies het feit dat Galbert inderdaad een grafelijk ambtenaar was, lijkt overigens te verklaren waarom hij in zijn verhaal oog had voor bepaalde gegevens over de grafelijke administratie (c. 35 en 112)¹²⁵. We moeten het ons

122 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XVII n. 22. In de tekst zelf toont Rider zich echter voorzichtig: "He was a clerk, as the charters of 1113 and 1130 indicate, and probably a notary".

123 Voor dit opschrift, cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX. Ook in het opschrift boven de excerpten van P² wordt Galbert als *notarius* aangeduid (*Ibidem*, p. XXXI).

124. AA. SS., *Martii*, pp. 153 ("Galbertus Brugensis, et urbis suae publicus notarius") en 179 ("Alia vita auctore Galberto notario").

125 Betreffende deze passages, zie B. LYON - A. VERHULST, *Medieval Finance. A Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*, Providence, 1967, p. 16.

derhalve waarschijnlijk zo voorstellen dat de scribent van A (of eventueel van zijn "Vorlage") het woord *notarius* in c. 35 heeft ingelast onder invloed van het opschrift, dat, zoals we reeds gezien hebben, vermoedelijk uit de "codex antiquissimus" stamt. Voortgaande op de aanduiding *notarius Brudgensis* in het bewuste opschrift mogen we misschien aannemen dat Galbert een zgn. *officium-notarius* was, belast met het beheer van één van de verschillende inningsbureau's van het grafelijk domein in Brugge¹²⁶.

De vele en nauwkeurige informatie die Galbert weet mee te delen over de Sint-Donaaskerk en haar kanunniken, evenals de onverholen trots waarmee hij deze kerk beschrijft¹²⁷, maken duidelijk dat hij, zoals zovele andere grafelijke ambtenaren, op een of andere manier verbonden was aan deze collegiale kerk, waarvan de proost sinds 1089 als kanselier van Vlaanderen de leiding had over de grafelijke administratie¹²⁸. Het precieze karakter van deze band kan uit Galberts dagboek evenwel niet worden afgeleid. Sedert de editie van Pirenne wordt vrij algemeen aangenomen dat Galbert geen kanunnik was van het Sint-Donaaskapittel, maar wel behoorde tot de clerus van deze kerk¹²⁹. Ross trok echter zelfs dit in twijfel¹³⁰ en vermoedelijk is het daarom dat Rider naar een eerder vage omschrijving van de band van Galbert met de Sint-Donaaskerk heeft gezocht: hij bestempelt hem als een lid van de *familia* van Sint-Donaas (pp. XIII-XIX), ook al is het gebruik van de term *familia* met betrekking tot een seculier kapittel eerder ongewoon.

Pirenne vestigde reeds de aandacht op een drietal vroeg 12de-eeuwse oorkonden in verband met Brugge, en meer in het bijzonder met Sint-Donaas, waarin een Galbert als getuige optreedt, die misschien met de gelijknamige auteur uit 1127/

126 Over het onderscheid tussen *officium-notarii* en *hof-notarii* in de grafelijke administratie, cf. Eg. I. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11...-1270). Grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*, Brugge, 1942, pp. 38-39; over de diverse inningsbureau's of *officia* te Brugge, zie A. VERHULST - M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187 connu sous le nom de "Gros Brief" et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel, 1962, pp. 79-80, 82, 90-91 en 98-99.

127 Zie c. 37: *Stabat autem ecclesia beati Donatiani aedificata in rotundum et altum (...) unde honestatis suae fulgore preeminebat, velut regni sedes, et in medio patriae securitate et pace, jure et legibus undique terrae partibus salutem et justitiam demandans*; cf. DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, p. 78.

128 Zie LYON - VERHULST, *Medieval Finance*, pp. 12-19, alsook A. VERHULST - Th. DE HEMPTINNE, *Le chancelier de Flandre sous les comtes de la maison d'Alsace (1128-1191)*, in *H.K.C.G.*, CXLI (1975), pp. 272-275.

129 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 8 en *Historische inleiding*, p. 59.

130 ROSS, *The murder*, p. 66 n. 10: "As a notary under the provost of Saint Donatian he was, of course, closely associated with the clergy of Saint Donatian, but this does not prove that he was a 'member of the clergy of that church' as Pirenne suggests".

28 mag worden vereenzelvigd¹³¹. Anderen hebben daar sindsdien nog een paar charters aan toegevoegd¹³², zodat Rider in zijn inleiding melding kan maken van zes oorkonden uit de periode 1100-1130, die in hun getuigenlijst een *Gualbertus* of *Walbertus* bevatten (pp. XIII-XVI). Volgens Rider handelt het hier op zijn minst om twee verschillende personen. Een eerste Galbert, vermeld in 1100 en 1101, was diaken en kanunnik van Sint-Donaas. Hij is zijns inziens dus vermoedelijk niet de auteur uit 1127/28, maar misschien wel een oudere verwant van deze laatste. Rider wijst er namelijk op dat in dezelfde periode in Sint-Donaas meerdere gelijknamige geestelijken kunnen worden aangetroffen, die allicht familie waren van elkaar (een mooi voorbeeld van dergelijk nepotisme komt voor in Galberts dagboek: kanunnik Fromold de Oude en zijn neef Fromold de Jonge, *notarius*). Een tweede Galbert, die naar het oordeel van Rider wel met de auteur van het dagboek mag worden geïdentificeerd, is de *clericus* die in 1113 en 1130 als getuige wordt vernoemd in grafelijke oorkonden, en hij meent dat het misschien eveneens dezelfde Galbert is die in 1116 tussen andere *Brugenses* figureert in een charter van de bisschop van Utrecht. De *Walbertus* die in 1129 onder de kanunniken van Sint-Donaas wordt opgesomd (en waarin N. Huyghebaert onze auteur vermoedde die na 1127 een prebende in het kapittel had verworven)¹³³, is zijns inziens daarentegen niet dezelfde persoon: "it is difficult to see how the same person would be listed among the canons of Saint Donatian in 1129 and referred to as *clericus* in 1130. Perhaps the canon of 1129 is the same as the deacon of 1100 and 1101. Perhaps the terminology of the witness lists is not as punctilious as one might wish" (p. XVI).

Zelf zijn we de mening toegedaan dat Galbert van Brugge naar alle waarschijnlijkheid wel kanunnik was van Sint-Donaas. We baseren ons hiervoor op een nieuw onderzoek van de getuigenlijsten waarin de naam Galbert voorkomt. Het gaat in totaal om zeven oorkonden (en niet zes zoals Rider dacht) en daaraan dient nog een achtste document te worden toegevoegd, met name een cijnslijst van het Sint-Donaaskapittel. Voor de duidelijkheid geven we hier de betrokken getuigenlijsten, of althans het gedeelte met de getuigen die verbonden waren aan de Sint-Donaaskerk, letterlijk weer:

- * oorkonde van bisschop Balderik van Noyon-Doornik voor het Sint-Donaaskapittel (Brugge, a° 1100): *Signa canonicorum sancti Donatiani: domni Bertulfi prepositi, Dodini decani, Tancredi, Gualberti, Rainlofi, Fulperti,*

131 PIRENNE, *Histoire dumeurtre*, pp. II-III: oorkonden uit 1101, 1105 (sic; lees: 1100) en 1116.

132 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LI (oorkonde uit 1113); HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737 (oorkonde uit 1129); DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. LV (oorkonde uit 1130).

133 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

*Gualberti, Raineri, Blithronis, Everolfi*¹³⁴;

- * oorkonde van bisschop Balderik van Noyon-Doornik voor de abdij Sint-Andries (Brugge, a° 1100): *S. Bertulfi prepositi. S. Tancredi. S. Gualberti. S. Rayneri. S. Blithronis*¹³⁵;
- * oorkonde van graaf Robrecht II voor het Sint-Donaaskapittel (Ieper, a° 1101): *Bertulfus prepositus, Dodinus decanus, Folpertus et Reinlofus presbiteri, Litbertus, Walbertus, Bertulfus diaconi, Tancredus, Gummarus, Reinerus subdiaconi*¹³⁶;
- * oorkonde van graaf Boudewijn VII voor de Sint-Trudokerk nabij Brugge (Brugge, in het koor van Sint-Donaas, 18 oktober 1113): *in presentia et sub testimonio Bertulfi prepositi, Helie decani, Fromoldi nostri notarii et prepositi, Littere, Gumhari prepositi et canonici, Hugonis, Gualteri sacerdotum et canonicorum, Ripperti diaconi et canonici, Folperti diaconi et canonici, Gualberti, Ledberti, Gozelonis, Symonis, Riquardi ceterorumque quamplurium idoneorum clericorum*¹³⁷;
- * oorkonde van bisschop Godebald van Utrecht voor het O.L.V.-kapittel te Brugge (a° 1116): *Bertulfus Brugensis prepositus, Helias decanus, Litera, Blitro, Balduinus, Gozelo, Ripertus, Gualbertus, Symon et ceteri Brugenses*¹³⁸;
- * oorkonde van proost Rogier, deken Helias en het *conventus* van de Sint-Donaaskerk voor de proosdij Voormezele (Brugge, in het kapittel van Sint-Donaas, 30 april 1129): *Testes: Fromoldus prepositus Furnensis, Ribbertus, Erleboldus, Lambertus, Rodulfus presbiteri, Ebrardus magister, Nicholaus, Joseph, Walbertus, Gozelo, Litbertus, Baldewinus, Robertus, Basilius, Robertus, Radulphus Lupus*¹³⁹;
- * oorkonde van graaf Diederik voor de Eekhoutabdij te Brugge (Brugge, a° 1130): *Testes: Rodgerus Brugensis prepositus, Fromoldus notarius, (...) Walbertus clericus, Rodolfus magister et Brugensis canonicus*¹⁴⁰.

Behalve in deze zeven oorkonden komt de naam Galbert ook nog voor in een cijnslijst van Sint-Donaas, die gedeeltelijk bewaard is gebleven als schutblad

134 Brugge, Archief Bisdom, fonds Sint-Donaas, Oorkonden, A240, nr. 5. Dit charter is tot nu toe aan de aandacht ontsnapt, blijkbaar omdat in de uitgave van A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, Leuven, 1734, p. 313 de getuigenlijst achterwege werd gelaten.

135 E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient*, Leuven, 1894-1901, nr. X, pp. 19-21. In de editie van MIRAEUS - FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, Leuven, 1723, pp. 272-273, vermeld door PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III, wordt dit charter verkeerdelijk in 1105 gedateerd.

136 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 26, p. 82.

137 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 61, p. 147.

138 S. MULLER Fz. - A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht, 1920, nr. 286, p. 265.

139 Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°.

140 DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, nr. 13, p. 37.

van een handschrift uit de late 12de eeuw¹⁴¹. Naast *Walbertus canonicus* treffen we er tevens een aantal figuren aan uit Galberts dagboek: Fromold de Jonge (*Fromoldi iunioris*), kanunnik Robrecht (*Robberti sacerdotis et canonici*), proost Rogier (<*Rogeri*> *prepositi*), Lambrecht van Aardenburg (*Lambred de Rodanburg*) en de grafelijke ambtenaar Basilius (*Basilus notarius*). Van deze namen behoren alleen die van Galbert en Lambrecht van Aardenburg tot de oorspronkelijke laag, de andere werden later toegevoegd. Het vermelden van Lambrecht van Aardenburg, die omkwam op 30 april 1128 (cf. Galbert c. 108), biedt een terminus ante quem; de toevoeging op rasuur van de naam van proost Rogier, die op 25 april 1127 tot opvolger van Bertulf werd aangesteld (c. 78), wijst erop dat de lijst na die datum nog in gebruik was. Vermoedelijk dateert ze van enkele jaren voor 1127, aangezien Fromold de Jonge en Basilius, die beide in deze cijnslijst tot de aanvullingen behoren, voor het eerst worden vermeld in het dagboek van Galbert van Brugge¹⁴².

Wat leren deze documenten ons nu? Eerst en vooral dat er al in 1100 in het Sint-Donaaskapittel twee kanunniken waren die de naam Galbert droegen. In de aan Rider onbekende oorkonde van bisschop Balderik voor het Sint-Donaaskapittel uit dat jaar komt deze naam immers tweemaal voor onder de *canonici sancti Donatiani*. Het bewuste charter bevestigt aldus in zekere zin Riders opvatting dat er in de oorkonden sprake is van twee verschillende personen met de naam Galbert. Waar hij echter dacht dat de eerste kanunnik was en de tweede niet, blijken ze op grond van de oorkonde uit 1100 allebei lid van het Sint-Donaaskapittel te zijn geweest. Uit de diverse oorkonden kan tevens worden opgemaakt dat geen van beide *Gualberti* priester was. Eén van beiden was blijkens het charter uit 1101 diaken, de andere was voortgaande op de oorkonde uit 1113 hoogstens subdiaken, aangezien hij in deze getuigenlijst na de priesters en de subdiakens staat vermeld. Zonder het voornoemde charter uit 1100 met de dubbele Galbertvermelding te kennen, kwam reeds N. Huyghebaert op basis van deze vaststelling tot de conclusie dat het in de oorkonden van 1101 en 1113 ging om twee verschillende personen¹⁴³. Rider van zijn kant veronderstelde niet ten onrechte dat we misschien te maken hebben met twee verwanten (oom en neef?) (pp. XIII-XV). We kunnen ze in elk geval mooi van elkaar onderscheiden: de oudere Galbert, die diaken was, wordt blijkbaar alleen vermeld in 1100 en 1101; de jongere Galbert, die in 1113 hooguit subdiaken was en nog in 1129 na de

141 Brugge, Stadsbibliotheek, 71 (voorst en achterste schutblad); cf. Eg. I. STRUBBE, *Het fragment van een grafelijke rekening van Vlaanderen uit 1140*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, XII (1950), nr. 9, pp. 21-22 (met de afbeeldingen IV-V; de naam *Walbertus canonicus* staat op afbeelding IV).

142 Over deze beide grafelijke ambtenaren, zie DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, pp. XXXVII (Basilius, 1128-1139/47) en XLI-XLII (Fromold de Jonge, 1127-1141).

143 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

priesters staat opgesomd, komt zo te zien voor van 1100 tot 1130; behalve in 1100, wordt hij ook in de cijnslijst van voor 1127 en in het charter van 1129 uitdrukkelijk als *canonicus* of als lid van het Sint-Donaaskapittel bestempeld.

Men zal natuurlijk opwerpen dat we bij onze redenering voorbijgaan aan het verschil in terminologie tussen diverse van deze charters. In tegenstelling tot de beide *Gualberti* uit 1100, die expliciet als kanunnik worden gekwalificeerd, wordt de *Gualbertus* uit 1113 immers slechts vermeld onder de *idonei clerici* die na de *canonici* staan opgetekend. Juist omwille van de aanduiding *clericus* en de optekening na de *canonici* wordt de getuige uit 1113 overigens doorgaans vereenzelvigd met de auteur van het dagboek, waarvan sinds Pirenne wordt aangenomen dat hij geen lid was van het Sint-Donaaskapittel¹⁴⁴. Deze gedachtengang impliceert met andere woorden dat we in feite niet met twee, maar wel met drie gelijknamige personen zouden te maken hebben: twee kanunniken, respectievelijk vermeld in de jaren 1100-1101 en 1100-1129, en een *clericus* vermeld van 1113 tot 1130. De interpretatie van de getuigenlijst uit 1113 die tot deze conclusie leidt, kan ik niet bijtreden. Ze vertrekt namelijk van de premisse dat het woordgebruik met betrekking tot de seculiere kapittels toen reeds gefixeerd was, en dat de leden van een dergelijk kapittel derhalve steeds als *canonici* werden bestempeld. In werkelijkheid lag deze terminologie in de vroege 12de eeuw nog niet vast¹⁴⁵ en werden kanunniken nog geregeld met de meer algemene term *clerici* aangeduid¹⁴⁶. Ook Galbert gebruikt in zijn dagboek het woord *clerici* wel eens als synoniem van *canonici*¹⁴⁷. Het is bovendien opvallend dat in de grafelijke oorkonde uit 1113, die in het koor van de Sint-Donaaskerk werd uitgevaardigd, alleen priesters en diakens als kanunniken worden omschreven, terwijl het Sint-Donaaskapittel onder zijn leden toch ook

144 Zie VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LI; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; RIDER, *Galbertus*, pp. XV en XVII.

145. Zelfs het woord *capitulum*, dat men bij Galbert tevergeefs zal zoeken (cf. ROSS, *The murder*, p. 115 n. 4), begon toen pas in zwang te komen in de betekenis van seculier kapittel; zie G. DECLERCQ, *Het kapittel van Harelbeke in de 11de en de 12de eeuw. Een bijdrage tot de studie van de "vita canonica" in Vlaanderen*, in *Sacris Erudiri*, XXIX (1986), p. 274 n. 30. In het Sint-Donaaskapittel wordt hiervoor nog in 1127 en 1129 de term *conventus* gebruikt (VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 128, p. 302 en Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°).

146 Zie de voorbeelden aangehaald bij DECLERCQ, *Het kapittel van Harelbeke*, pp. 279 n. 62 (a° 1114), 281 n. 83 (a° 1066) en 290 n. 126 (a° 1090).

147 Aldus in c. 19: de *canonici loci illius* verwittigen de oom van Fromold de Jonge dat het leven van zijn neef in gevaar is; samen met de *fratres ecclesiae* begeeft de oom (kanunnik Fromold de Oude) zich daarop naar het huis van de proost om hem te smeken zijn neef te redden; het uiteindelijke resultaat van deze tussenkomst van de *clerici* is dat de proost alle gevangenen in bescherming neemt. Zie ook c. 22 waar Galbert verhaalt hoe de kanunniken verhinderden dat de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij het lichaam van de vermoorde Karel de Goede zou meenemen; ook hier gebruikt Galbert, blijkbaar ter afwisseling, meerdere termen om de kanunniken aan te duiden: *canonici*, *fratres ecclesiae* en *clerici*.

subdiakens telde (zie de oorkonde uit 1101). Dit wettigt al het vermoeden dat de *idonei clerici* uit 1113 allicht leden van het Sint-Donaaskapittel waren die hoogstens de wijding van subdiaken hadden ontvangen. We hoeven het echter niet bij vermoedens te laten. Eén van de vijf *clerici* uit de getuigenlijst van 1113 was op dat ogenblik immers wel degelijk al kanunnik, met name Gozelo. In een oorkonde van graaf Robrecht II van 15 juli 1110 wordt hij uitdrukkelijk tot de *canonici* van Sint-Donaas gerekend¹⁴⁸, zodat we mijns inziens mogen aannemen dat ook de vier andere *clerici* uit 1113 als leden van het Sint-Donaaskapittel dienen te worden beschouwd. Eén van de resterende *clerici* uit 1113 vinden we in elk geval later als kanunnik vermeld, te weten Letbert die in 1127¹⁴⁹ en 1129¹⁵⁰ samen met de net vermelde Gozelo tot de leden van het *conventus* van Sint-Donaas behoorde. Er is dus eigenlijk geen enkele reden om de Galbert *clericus* vermeld in 1113 te onderscheiden van de Galbert *canonicus* uit de cijnslijst van voor 1127 en uit de charters van 1100 en 1129.

Dat ook de *Gualbertus* uit 1116 dezelfde persoon is, leidt nauwelijks twijfel. Aan het hoofd van de *Brugenses* staan in dit charter immers de proost en de deken van het Sint-Donaaskapittel en de getuigen die erop volgen vinden we in deze periode allemaal terug in andere oorkonden als leden van het kapittel (Litera: 1113; Blitro: 1100; Balduinus: 1127 en 1129; Gozelo: 1110, 1113, 1127, 1129; Ripertus: 1113, 1127, 1129; Symon: 1113)¹⁵¹. De cijnslijst van voor 1127 en het charter van 1129, waar *Walbertus* duidelijk als *canonicus* of als lid van het Sint-Donaaskapittel wordt aangeduid, vergen geen verdere commentaar. Dit is wel het geval met de oorkonde van 1130, waarin een Galbert *clericus* als getuige optreedt. Rider achtte deze vermelding moeilijk verenigbaar met de aanduiding als *canonicus* in 1129, tenzij - zo voegde hij eraan toe - de terminologie van de getuigenlijsten minder precies is dan we zouden wensen (p. XVI). Het is inderdaad een kwestie van terminologie, doch niet in de zin zoals Rider dacht. In tegenstelling tot de meervoudsvorm *clerici* uit 1113, betekent het enkelvoudige *clericus* hier namelijk vermoedelijk niet kanunnik, maar wel grafelijk ambtenaar. De term *clericus* wordt in grafelijke oorkonden immers vaak gebruikt in deze betekenis¹⁵² en dit is wellicht ook hier het geval. Er bestaat

148 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 42, p. 118: *Bertulfi Brugensis prepositi et Brugentium canonicorum Helye decani, Tancredi, Gunimari, Radulfi, Gocelonis*.

149 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 128, p. 302: *Rodgerius Bruggensis praepositus, Helias decanus, Erlaboldus canonicus, Walterus, Gozelo, Vromoldus, Rippertus, Litbertus, Balduinus, Rotbertus et totus conventus sancti Donatiani*.

150 Cf. n. 139.

151 1110 en 1127: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 42, p. 118 en nr. 128, p. 302; voor de overige oorkonden (waarin ook de naam Galbert voorkomt), zie de hoger geciteerde uittreksels. Een vermelding van kanunnik Litera kan men tevens aantreffen in Galberts dagboek (c. 85).

152 STRUBBE, *Egidius van Breedene*, pp. 32-38; voor de periode 1128-1168, cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, pp. XXXV-LX.

inderdaad een merkwaardig contrast tussen het grafelijk charter van 1130 en de overige oorkonden waar de naam Galbert in voorkomt. In de andere oorkonden vormen de leden van het Sint-Donaaskapittel telkens een gesloten groep die zich duidelijk onderscheidt van de overige getuigen, of eventueel zelfs de gehele getuigenlijst omvat. Ze worden doorgaans aangevoerd door de kapiteldignitarissen (proost en/of deken), en soms wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat de rechtshandeling plaatsvond in de Sint-Donaaskerk. In de oorkonde van Diederik van de Elzas uit 1130 is van een dergelijke groep geestelijke getuigen geen sprake. De getuigenlijst wordt weliswaar aangevoerd door de proost van Sint-Donaas, doch hij treedt hier allicht op in zijn hoedanigheid van kanselier van Vlaanderen. Na hem staat de grafelijke *notarius* Fromold de Jonge vermeld en dan volgen een hele reeks leken (met als eerste de burggraaf van Brugge). Pas helemaal op het einde komen dan de *clericus* Galbert en *magister* Rodolfus, kanunnik van Sint-Donaas. Ook deze laatste getuige had vermoedelijk banden met de grafelijke kanselarij¹⁵³, zodat het er alle schijn van heeft dat de vier geestelijke getuigen in de grafelijke oorkonde uit 1130 slechts werden vermeld omwille van hun functie als ambtenaren. Dat in het charter van 1130 Rodolfus uitdrukkelijk als *canonicus Brugensis* wordt aangeduid en de ervoor vermelde Galbert slechts als *clericus*, mag evenwel niet tot de conclusie leiden dat deze Galbert geen kanunnik was en dus niet met de Galbert *canonicus* uit 1129 en de daaraan voorafgaande jaren zou mogen worden geïdentificeerd. Dit verschil in terminologie is allicht te wijten aan het feit dat dit charter, zoals de meeste oorkonden in deze periode, niet in de grafelijke kanselarij werd geredigeerd, maar wel door de destinataris die niet zo vertrouwd was met de precieze hoedanigheid van de geestelijken in de grafelijke entourage¹⁵⁴ en hun eventuele dubbele functie (kanunnik en ambtenaar). Een redactie door de destinataris kan ook het terminologisch verschil in de reeds besproken grafelijke oorkonde van 1113 verklaren. Het is in dit verband overigens opvallend dat de oorkonden waarin de naam Galbert voorkomt mooi in twee groepjes kunnen worden verdeeld: enerzijds de charters bestemd voor of uitgaande van het Sint-Donaaskapittel, waarin de gebruikte terminologie vrij accuraat is (*canonici, conventus, presbyteri-diaconi-subdiaconi*) en er geen twijfel mogelijk is dat de opgesomde getuigen tot het Sint-Donaaskapittel behoren (1100, 1101, 1129); anderzijds de oorkonden bestemd voor diverse andere destinatarissen (Sint-Andries, Sint-Trudo, O.L.V.-kapittel, Eekhout), waarin de terminologie onduidelijk of in elk geval minder nauwkeurig is (naast elkaar gebruiken van *canonici* en *clerici* in 1113, de vage aanduiding *Brugenses* in 1116) en het precieze statuut van de aan Sint-Donaas verbonden getuigen derhalve voor een deel in het ongewisse blijft.

Uit het bovenstaande mag besloten worden dat in de acht besproken documenten slechts sprake is van twee personen die de naam Galbert droegen. Ze waren

153 Cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. XLIX.

154 Cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. XXXVII.

allebei kanunnik van Sint-Donaas, doch geen van beiden had het tot priester gebracht. De "oudere" Galbert, die vermeld wordt in 1100 en 1101, was diaken. Voor een identificatie met de auteur van het dagboek komt hij wegens de tijdsafstand niet in aanmerking. De "jongere" Galbert daarentegen, die in 1113 hooguit de wijding van subdiaken bezat en blijkens de benaming *clericus* in 1130 tevens grafelijk ambtenaar was, komt voor van 1100 tot 1130. De enige moeilijkheid die nog een identificatie van deze tweede Galbert met de gelijknamige auteur van het dagboek uit 1127/28 in de weg staat, is de algemeen aanvaarde zienswijze van Pirenne dat de auteur nergens laat blijken dat hij kanunnik was van het Sint-Donaaskapittel: "Il n'a pas dû appartenir au chapitre. Dans aucun des nombreux passages où il parle des chanoines de Saint-Donatien, on ne surprend, en effet, un seul mot autorisant à penser qu'il ait été leur collègue"¹⁵⁵. Het is inderdaad zo dat Galbert in zijn tekst een zekere afstandelijkheid in acht neemt t.o.v. de kanunniken van Sint-Donaas (c. 19: *canonici loci illius*, c. 22: *canonici loci eius*) en het is evenzeer waar dat hij niet altijd even fraaie dingen verhaalt over bepaalde leden van het kapittel (zie bijv. c. 83 en 85). Daartegen kan evenwel worden ingebracht dat hij zich al evenmin identificeert met de grafelijke ambtenaren die hij in zijn dagboek vernoemt (zie bijvoorbeeld c. 18 en 23), en toch trekt niemand in twijfel dat Galbert zelf een grafelijk ambtenaar was. Men moet er bovendien rekening mee houden dat de naam Galbert in Vlaanderen niet bijzonder frequent was¹⁵⁶. In de getuigenlijsten van het Sint-Donaaskapittel komt hij tussen 1086 en 1200 enkel voor in de hierboven besproken charters uit de periode 1100-1130¹⁵⁷. Als we de feiten op een rijtje zetten, stellen we dus vast dat zowel de auteur van het dagboek als de "jongere" kanunnik Galbert in dezelfde periode leefden; dat de kanunnik die vanaf 1100 wordt vermeld derhalve de beginperiode van proost Bertulf (1091-1127) nog had meegemaakt en dat uit het dagboek kan worden opgemaakt dat ook de auteur, die blijkbaar reeds een man van een zekere leeftijd was, vertrouwd was met Bertulfs eerste jaren (zie c. 13 en 57)¹⁵⁸; dat noch de betrokken kanunnik noch de auteur het tot priester hadden gebracht¹⁵⁹; dat ze beiden wel op een of andere manier verbonden waren aan de Sint-Donaaskerk en dat ze alletwee ook grafelijk ambtenaar waren. De overeenstemming tussen beide "curricula" is mijns inziens te groot om toevallig te zijn, en ik denk dan ook dat de Galbert van

155 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III; cf. ROSS, *The murder*, p. 66 n. 10; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; RIDER, *Galbertus*, p. XIII.

156 Zie de index bij VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. 332 en DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. 475.

157 Ik baseer mij hier op het onderzoek verricht voor mijn studie *De dekens van het Sint-Donaaskapittel in Brugge voor 1200*, in *H.S.E.B.*, CXXV (1988), pp. 39-54.

158 Cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. V.

159. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. II meende dat Galbert van Brugge wel priester was, doch zijn argument werd weerlegd door Ch. DE SMEDT in *Analecta Bollandiana*, 11 (1892), pp. 190-191; cf. ook ROSS, *The murder*, p. 66 n. 9 en HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

Brugge die in 1127/28 zijn dagboek neerpende en de "jongere" kanunnik Galbert die we van 1100 tot 1130 in de oorkonden aantreffen ongetwijfeld één en dezelfde persoon zijn.

4. Besluit

Ter afronding van deze kritische beoordeling van de uitgave van J. Rider past het allicht om de vraag te stellen in welke mate de nieuwe editie al dan niet een vooruitgang betekent ten opzichte van die van H. Pirenne. Rider heeft niet ten onrechte bepaalde aspecten van Pirenne's uitgave bekritiseerd (pp. XLIII-XLV), meer in het bijzonder het ontoereikende en soms onbetrouwbare kritisch apparaat, alsook het feit dat Pirenne in de praktijk blijkbaar niet van de editie van de Bollandisten zelf is vertrokken, maar van de herdruk van deze editie door R. Köpke, waardoor een aantal fouten die al in de tekst van Köpke voorkwamen ook in de editie van Pirenne zijn terechtgekomen¹⁶⁰. In tegenstelling daarmee lijkt de collationering van de diverse handschriften en de editie van Henschen en Van Papenbroeck door Rider zeer zorgvuldig te zijn gebeurd. Bovendien was de opname van al de gewone varianten in het kritisch apparaat ons bijzonder dienstig bij onze poging om de verhouding tussen de verschillende elementen van de tekstoverlevering vast te stellen. In die zin vormt de uitgave van Rider dus zeker een vooruitgang tegenover die van Pirenne. De parallelle editie van de onvolledige Franse vertaling uit de 15de eeuw met de Latijnse tekst vormt ter zake eveneens een pluspunt. Jammer genoeg zijn er echter, zoals we gezien hebben, ook niet onbelangrijke aspecten waar de nieuwe uitgave veeleer een achteruitgang betekent. Denken we maar aan het uniformiseren van de eigennamen en de ermee gepaard gaande eliminatie van talloze archaïsche grafieën die zeker tot de 12de eeuw (en dus tot Galbert) opklimmen. Negatief is ook dat Rider geregeld verkeerde lezingen in de tekst heeft opgenomen omdat hij geen correct inzicht had in de filiatie van de tekstoverlevering. Hij heeft bij de vaststelling van de tekst meer bepaald het belang van de editie der Bollandisten, die nog gebruik konden maken van een thans verloren 12de-eeuws manuscript, stelselmatig onderschat en te veel waarde gehecht aan het aan Pirenne onbekende handschrift B uit de 17de eeuw. Rider heeft in het algemeen overigens te veel vertrouwen gesteld in de laattijdige handschriften, daar waar uit ons onderzoek is gebleken dat integendeel de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck de basis had moeten vormen voor een nieuwe editie van Galberts dagboek. Dit is, vreemd genoeg, precies wat Rider in de verantwoording van zijn eigen uitgave verwijt aan Pirenne (p. XLIII: "Pirenne's edition is ultimately a revision of the Bollandists"), zodat sommigen zich in het licht van onze bevindingen vermoedelijk de vraag zullen stellen of een nieuwe editie nu wel echt nodig was. Wat

160 Daarbij komt nog dat ook Köpke zich niet rechtstreeks op de editie van 1668 baseerde, maar op een Deense heruitgave ervan uit 1776; zie PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXII-XXIII en RIDER, *Galbertus*, pp. XLII-XLIV.

GALBERT VAN BRUGGE: NIEUWE UITGAVE

er ook van zij, de verkeerde inschatting van de waarde van de handschriften, de soms ongelukkige keuze van de varianten die er een gevolg van is en de uniformisering (en ten dele modernisering) van de eigennamen zijn uiteindelijk allemaal factoren die maken dat de uitgave van Pirenne, niettegenstaande bepaalde gebreken, in menig opzicht ongetwijfeld dichter staat bij de oorspronkelijke tekst van Galbert dan de nieuwe uitgave in het *Corpus Christianorum*. Het mag bij dit alles voor de modale lezer een troost zijn te weten dat de tekstoverlevering van Galberts dagboek voor zowat 95% overeenstemt en dat derhalve slechts 5% van de lezingen ter discussie staat (Rider p. XLVI), al blijven dit bij een omvang van meer dan 38.000 woorden natuurlijk nog altijd zo'n 2000 varianten¹⁶¹.

161 Met dank aan dra. Ann Kelders die ons meerdere verbeteringen aan de tekst van deze bijdrage suggereerde.

HET HUIS 'DE INGHEL' AAN DE GRASLEI IN GENT

Guido Everaert, Marie Christine Laleman, Daniel Lievois & Gunter Stoops

Inleiding

Ter voorbereiding van een restauratie- en renovatieproject voor het pand Graslei 8 (afb. 1) werd onder leiding van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent (kad. afd. 3, sectie C, blad 1, nr. 61d) een archeologisch en bouwhistorisch vooronderzoek ingesteld¹. Bij nazicht van de bestaande literatuur werd er immers vastgesteld dat er over dit huis weinig concrete gegevens bekend waren. Vrijwel steeds wordt vooral naar de reconstructie van het Metselaarshuis verwezen en verhaalt men de grote etappes uit de geschiedenis van dat gildehuis, dat aan de Cataloniëstraat gelegen is². Ten einde alle sporen en gegevens zo goed mogelijk te kunnen interpreteren, werden ook de belendende panden aan de Graslei en de Korenmarkt bij het onderzoek betrokken. Het is voorts evident dat de bevindingen van andere archeologische interventies in de onmiddellijke omgeving en de huidige archeologische en historische kennis over Gent in het algemeen bij deze studie werden benut.

De ligging aan de Leie

Het onderzochte huis is gelegen aan de Graslei en tegenover een Leie-arm die het centrum van de stad van zuid naar noord doorkruist. Op grond van wat thans over de ontwikkeling van Gent bekend is, behoort de onderzochte plek tot de tweede uitbreidingsfase van de middeleeuwse stad³. Op dit ogenblik neemt men alge-

¹ Een eerste samenvatting verscheen reeds: zie EVERAERT, G. e.a., *Graslei 8*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1993, jg. 17 nr. 4, p. 39-44.

² DE VINCK, K., *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Koornlei van de middeleeuwen tot vandaag*, Gent, 1976, p. 44-52; X., *Bouwen door de eeuwen heen, (Inventaris van het cultuurbezit in België)*, Gent, 1976, dl. 4na, p. 129-130; VAN DOORNE, G., *Neringhuis van de Gentse metselaars, Cataloniëstraat*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1977, jg. 1 nr. 1, p. 10-19; CAPITEYN, A., *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, Gent, 1988, p. 58-61. Uitzondering hierop vormt de korte bouwkundige beschrijving in VAN TYGHEM, F., *Dominanten in de middeleeuwse stadskern*, in: POULAIN, N. (red.), *Gent & architectuur. Trots, schande en herwaarding in een overzicht*, Brugge, 1985, p. 37.

³ Zie onder meer: LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P. (red.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 1986; VERHULST, A. & DECLERCQ, G., *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in: DECAVELE, J. (red.), *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 36-59; RAVESCHOT, P., *Een eerste archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse gracht in Gent*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 1990, jg. 14 nr. 4, p. 12-20;

Afb. 1. Het huis Graslei 8, toestand vóór de jongste restauratiewerken (foto IMPF, Gent)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

meen aan dat de omwalling omheen de Sint-Janskerk in het midden van de 10de eeuw werd overschreden, dat de nederzetting zich in westelijke richting uitbreidde en tegen het eind van de 10de eeuw de Leie-oeveren had bereikt. Ook de havenactiviteiten verplaatsten zich van de Schelde-oeveren naar de Leie, meer bepaald naar de rechte Leiestrook tussen de Sint-Michielsbrug en de Veebrug (thans Grasbrug). De rechtstreekse geschreven vermeldingen die deze ontwikkeling bevestigen, zijn echter niet ouder dan de 13de eeuw. Vanaf de 16de eeuw verminderde de havendrukke en tegen het eind van het Ancien Regime hadden andere plaatsen in de stad de havenfuncties overgenomen. De benaming Graslei voor de oostelijke kaai langsheen de Leie-arm in het centrum van de huidige stad, is relatief jong. De aanduidingen *up de Leye* of *Korenlei* waren lange tijd meer gebruikelijk. *Korenlei* was aanvankelijk immers een benaming voor beide Leie-oeveren⁴.

Tot op heden neemt men aan dat het rechte Leie-tracé op zijn minst sedert de 10de eeuw ongewijzigd bleef en van toen een aantrekkingspool vormde voor handelsactiviteiten. Dat dit Leie-tracé mogelijk jonger zou kunnen zijn, was vooralsnog niet echt de bekommernis in het wetenschappelijk onderzoek betreffende het ontstaan en de vroege ontwikkeling van het stedelijke Gent. Er zijn echter verschillende indicaties die laten vermoeden dat het rechte tracé het resultaat was van ingrijpende infrastructuurwijzigingen.

Verscheidene archeologische interventies hebben uitgewezen dat vrijwel alle gebouwen tussen de westgevel van de Sint-Niklaaskerk en de Leie op een alluviale grond zijn opgetrokken. Mogelijk is de rechte Leie-arm een jongere resultante van een vroeger meer kronkelende, brede en minder diepe rivierarm. Of dit resultaat bij één ingreep werd gerealiseerd, is niet zeker. Een verlanding in diverse etappes mag niet worden uitgesloten. Op verschillende plaatsen werden op de smalle erven tussen de bebouwing aan de Korenmarkt en de bebouwing aan de Graslei resten van een oeverbeschoeiing teruggevonden. Ronde houten palen (ca. 15/20 cm doormeter), verbonden met een vlechtwerk van twijgen, volgden een verloop parallel aan de huidige Graslei⁵.

VERHULST, A. & DECLERCQ, G., *Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1990, jg. 14 nr. 4, p. 68-74; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1991, p. 202-211; LALEMAN, M.C., *La ville au XIIIe siècle: Apports de l'archéologie urbaine*, in: MARGUE, M. (red.), *Ermesinde et l'affranchissement de la ville de Luxembourg. Etudes sur la femme, le pouvoir et la ville au XIIIe siècle*, Luxembourg, 1994, p. 255-272.

⁴ Zie onder meer: DE VINCK, K., 1976, p. 21-23.

⁵ X., *Graslei 9, Eerste Korenetershuis, oeverversterking*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1978, jg. 2 nr. 1, p. 24-25. Zie ook: RAVESCHOT, P., *Graslei*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1983, jg. 7 nr. 1, p. 48.

Ook de toponymische studie van M. Gysseling reikte enkele gegevens aan die in eenzelfde richting wijzen. Zo wijst hij op de aanwezigheid van enkele moeilijk te reconstrueren 'waterloopjes' tussen de Sint-Niklaaskerk en de Leie of de *Mere* en die de topografie van de oudste stad moeten hebben beïnvloed⁶. Verder is er ook het toponiem *Planckstege*, een steeg in de omgeving van de Sint-Niklaaskerk die haar naam ontleende aan een oudere brug- of plankovergang, misschien een aanlegsteiger⁷.

Hoewel de gegevens algemeen gezien zeer fragmentarisch zijn en de aandacht in het kader van dit onderzoeksproject vooral uitging naar het Leie-verloop tussen de Sint-Michielsbrug en de Grasbrug, kunnen, weliswaar onder voorbehoud van verder onderzoek, toch reeds enkele ontwikkelingsfazen worden verondersteld. Dat de oudste bewoningssporen in dit stadsareaal niet in de alluviale zones maar op de hogere zandruggen te vinden zijn, wordt door de archeologische interventies in dat stadsareaal aangegeven. De noordzijde van de Sint-Niklaaskerk, de noordelijke helft van de Korenmarkt en zo olopend naar de Hoogpoort geven de lokalisatie aan van de hogere en droge plekken die zich het dichtst bij de vermoedelijke oudere rivierarm met kronkelend verloop bevonden. Behoudens enkele zeer beperkte aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid in de late IJzertijd, gaat het om bewoningssporen vanaf het midden van de 10de eeuw. Wellicht ging het toen om houten huizen of groepen van huizen die individueel aan de rivierarm gelegen waren en deze benutten voor handelsactiviteiten en verkeer. Men kan veronderstellen dat de aanlegsteigers en de achterhuizen, onder invloed van de verlanding, steeds verder in de rivier werden uitgebouwd. De resten van oeverbeschoeiingen en de palen in de alluviale stroken kunnen daarvan overblijfselen zijn. Het is mogelijk dat deze aanlandingen in verscheidene etappes en zeer ongelijk, per individuele eigendom verliepen. De percelen van de noordelijke helft van de huidige Graslei waren aanvankelijk waarschijnlijk de achtererven van huizen aan de Korenmarkt en kwamen tot aan of in de rivier. Een dergelijke ontwikkeling werd in heel wat middeleeuwse stadskernen in Noordwest-Europa vastgesteld⁸.

Precieze dateringen voor de graduele ontwikkeling van de bebouwing op de oostelijke Leie-oever sedert het midden van de 10de eeuw, blijven heel moeilijk op basis van de thans bekende fragmentarische gegevens. Deze werkhypothese

⁶ GYSSELING, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, e.a., 1954, p. 13. Zie ook: DE POTTER, F., *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1886, dl. 4, p. 16-18.

⁷ GYSSELING, M., 1954, p. 68.

⁸ Zie onder meer: SARFATIJ, H., *Dutch towns in the formative period (AD 1000-1400): the archaeology of settlement and building*, in: BESTEMAN, J.C., BOS, J.M. & HEIDINGA, H.A. (ed.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen-Maastricht, 1990A, p. 183-198; VOGEL, V., *De Haithabu à Schleswig*, in: *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai, 1994, p. 23-26.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

is overigens niet in tegenspraak met de beschikbare geschreven bronnen of met de historische studies die op basis daarvan het ontstaan en de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent pogen te reconstrueren. Uit verscheidene oorkonden voor de twee Gentse abdijen, te dateren tussen 941 en 966, blijkt dat de oude portusnederzetting aan de Schelde zich toen had uitgebreid en reikte van de Schelde tot de Leie en in 966 of reeds vroeger ook op de westelijke oever van de Leie⁹. Deze ontwikkeling blijft verder plausibel, al moet de lokalisering van de Leie wellicht wat genuanceerd worden en kan die niet langer zomaar geassocieerd worden met het hedendaagse Leietraject tussen Sint-Michielsbrug en Grasbrug.

Reorganisatie van een stad ?

Indien de geschetste ontwikkeling zou kunnen worden bevestigd, dan kan men zich afvragen wanneer de Leie-arm in het stadscentrum werd verlegd of rechtgetrokken, wat de beweegredenen waren en wie het initiatief ertoe nam.

Over het bestaan van de Graslei in een voorkomen zoals dat vandaag wordt ervaren, zijn er vooralsnog geen gegevens ouder dan de latere 13de eeuw. Rekening gehouden met wat thans bekend is, lijkt het verleidelijk om het ontstaan van de Graslei te verbinden met de ophoging van de Gentse binnenstad in de loop van de 13de eeuw. De bebouwing aan de Graslei lijkt trouwens pas nadien aan te vangen.

Archeologisch gezien is de bewoning aan de Graslei dus jonger dan een belangrijk ophogingspakket dat in de hele stad binnen de omwalling van 1100 wordt aangetroffen en omwille van de overwegend donkere, humusrijke substanties werktechnisch soms als *zwarte laag* wordt aangeduid. Het betrokken

⁹ BLOCKMANS, F., *Het Gentse stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s Gravenhage, 1938, p. 99-102; GYSSELING, M., 1954, p. 29, p. 31 en p. 66; VERHULST, A., *De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1972, p. 34-37; VERHULST, A., *Neue Ansichten über die Entstehung der flämische Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen*, in: *Niederlande und Nordwestdeutschland*, (Festschrift Petri, *Stadtforschung* nr. A15), 1983, p. 7-8; VERHULST, A., *Leie en Schelde als grens in het portus Gent tijdens de Xde eeuw*, in: *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Leuven, 1984, p. 418-419; VERHULST, A. *Het ontstaan van de steden in Noordwest-Europa: een poging tot verklarende synthese*, in: *Academiae Analecta*, Brussel, 1987, jg. 49 nr. 1, p. 73-74; VERHULST, A., *Probleme der Städt kernforschung in einigen flämischen Städten des Früh- und Hochmittelalters*, in: JAEGER, H. (red.), *Städt kernforschung*, Köln-Wien, 1987, p. 283-284; VERHULST, A. & DECLERCQ, G., 1989, p. 56; VERHULST, A. & Ryckaert, M., *Gent. Früh- und Hochmittelalter*, in: *Lexikon des Mittelalters*, München, 1989, dl. 4, p. 1238-1239; KOCH, A.C.F., *Gent in de 9de en 10de eeuw. Enkele benaderingen*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument*, Gent, 1990, jg. 14 nr. 3, p. 17-19; LALEMAN, M.C., 1994, p. 259.

ophogingspakket, dat op sommige plaatsen over een hoogte van 2 m bewaard bleef, is vrijwel steeds samengesteld uit een opeenstapeling van laagjes zand en organisch materiaal, met relatief weinig chronologisch verschil tussen de onderste en de bovenste laagjes. De dateerbare vondsten laten thans meestal enkel een globale situering in de 13de eeuw toe¹⁰.

Een dergelijke ophoging had gevolgen voor de hele stedelijke organisatie. De bestaande huizen werden gesloopt, aangepast of vervangen. Op plaatsen van vroegere bebouwing werd een plein gecreëerd zoals de Vrijdagmarkt. De meeste kerken werden verbouwd met een grotere aanleg dan voorheen en in een gotische architectuur. De ophoging van de stad komt trouwens overeen met het vloer-verschil tussen de romaanse en de gotische kerken. Dit werd althans vastgesteld bij archeologisch onderzoek in de Sint-Janskerk (thans Sint-Baafskathedraal), de Sint-Jacobskerk en de Sint-Niklaaskerk.

Reeds lang worden er vragen gesteld over de redenen die tot een dergelijke drastische ophoging van de stad hebben geleid. Geen enkele geschreven bron geeft hierover inlichtingen. De vele hypothesen die in de loop van de jaren werden geformuleerd, bleken weinig overtuigend. Het Gentse fenomeen is nochtans niet uitzonderlijk. Gelijkaardige vaststellingen werden gedaan in de stadskernen van talrijke historische steden in Noordwest-Europa. Telkens werd naar oorzaken gezocht en werden hypothesen de wereld ingestuurd. Steeds meer is men de mening toegedaan dat diverse factoren geleid hebben tot ingrijpende infrastructuurwijzigingen, waarvan de ophoging een onderdeel vormde, tot een soort van stedelijke 'reorganisatie'¹¹. Tot de factoren die dat proces hebben beïnvloed zou onder andere een toenemende waterlast kunnen behoren, ingevolge de sterk toegenomen ontginning en ontbossing van het achterland. Deze wateroverlast vroeg een betere kanalisering met een grotere diepgang. Een

¹⁰ Zie onder meer: LALEMAN, M.C., 1994, p. 266.

¹¹ Zie onder meer: BARLEY, M.W. (ed.), *European towns: their archaeology and history*, London e.a., 1977; KISTEMAKER, J.G.N., *Delft, Koornmarkt*, in: *Archeologische kroniek van Holland over 1986*, in: *Holland*, 1987, nr. 19, p. 329-332; CLEVIS, H.H.C.C. & THYSEN, J.R.A.M., *Nijmegen, van huis tot huis in de archeologie en de geschiedenis*, in: *Verborgten Steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 1990, p. 139-144; CORDFUNKE, E.H.P., *Alkmaar, een dorp op de geest wordt stad*, in: *Verborgten Steden*, 1190, p. 78-82; JANSSEN, H.L. & TRELING, J.P., *'s Hertogenbosch, een groeistad uit de late middeleeuwen, circa 1150-1350*, in: *Verborgten steden*, Amsterdam, 1990, p. 96-98; KRAUWER, M., *Amersfoort, van voorde in de Amer tot stad aan de Eem*, in: *Verborgten Steden*, Amsterdam, 1990, p. 83-85; SARFATIJ, H., 1990A, p. 183-198; SARFATIJ, H., *De vroege topografie van middeleeuws Nijmegen (7e-13e eeuw)*, in: *Feestbundel aangeboden aan prof. Dr. P.D. Blok*, Hilversum, 1990, p. 321-330; BITTER, P. & DE BAAR, P.J.M., *Enkele gedachten over het ontstaan van Leiden*, in: *Archeologisch jaarverslag 1990-1991*, Leiden, 1992, nr. 13-14, p. 95-101; VERHAEGHE, F., *Du bâti à la ville dans le Nord-Ouest de l'Europe médiévale*, in: *Les Nouvelles de l'Archéologie*, Paris, 1993, nr. 53-54, p. 61-65; VOGEL, V., 1994.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

verbetering van het waterwegennet, met rechte, korte verbindingen bood tevens economische voordelen. Niet zelden werd er een verband opgemerkt tussen de ophoging, wijzigingen aan het waterwegennet en de uitbouw van handels- of haveninfrastructuur zoals kaaien en aanlegplaatsen. Door het dempen van onnuttige waterlopen en door de ophoging kwamen nieuwe bouwarealen tot stand die woonmogelijkheden konden verschaffen voor de steeds toenemende bevolking binnen de stadsmuren. Ook in de oudere woonarealen werden soms reorganisaties doorgevoerd. Een dergelijke samenhang van diverse factoren kan onmogelijk het resultaat geweest zijn van individuele, particuliere initiatieven. Overheidsbemoeiing was een *conditio sine qua non* om een dergelijk transformatieproces in relatief beperkte tijd in goede banen te leiden. Ofwel ging het initiatief uit van het stadsbestuur, ofwel was er een opdracht van de landheer, of een combinatie van beide.

Het hele geschetste gamma van mogelijkheden kan ook in Gent tot ingrijpende infrastructuurwerken geleid hebben die wellicht omstreeks het midden van de 13de eeuw aanvingen en in het begin van de 14de eeuw werden afgerond. In die periode werd in elk geval het hele waterwegennet gereorganiseerd. Weinig bruikbare waterlopen werden gedempt en vervangen door een recht of nuttig tracé. Op de nieuw gewonnen gronden werden dan verkavelingen ingericht. Dit geschiedde zowel in volledig gesaneerde stadsarealen, waarvoor onder andere de Waterwijk als noordoostelijk uitbreidingsgebied toonaangevend is¹², als langsheen de oevers van de rechtgetrokken en versmalde rivierarmen zoals de Leie. Dat een gedeelte van de Leie tussen 1251 en 1269 werd uitgediept en aangepast, was reeds eerder bekend. Dit werd vrijwel uitsluitend in verband gebracht met het graven van de Lieve als rechtstreekse verbinding tussen Gent en de haven van Damme¹³. Ook de Schipgracht, voor het eerst vermeld in 1251, werd in een Leievertakking gegraven. Dit zijn uiteraard slechts enkele elementen in een veel omvattender proces. Wie heeft daartoe het startsein gegeven? Rekening gehouden met de economische voordelen voor de stad en het leidende stadspatriciaat kan vermoed worden dat zij het initiatief hebben genomen. Gent werd sedert 1228 geleid door een nieuwe oligarchische schepenbank, de beruchte XXXIX¹⁴. Vooral nadat Gent een groot deel van het losgeld voor de

¹² Een afzonderlijke bijdrage over het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de Waterwijk is in voorbereiding en zal gepubliceerd worden in het tijdschrift *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*.

¹³ DUMONT, M.E., *Gent, een stedenaardrijkskundige studie*, Brugge, 1951; NOWE, H., *Het streven van Gent naar de zee, XIIIe-XIXe eeuw*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1952, p. 21-41; DECAVELE, J. DE HERDT, R. & DE CORTE, N., *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 1986, p. 170.

¹⁴ Zie onder andere: BLOCKMANS, F., 1938, p. 329-331 en p. 455-465; GANSHOF, F.L., *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middel-eeuwen*, Antwerpen, e.a., 1941, p. 48; VAN WERVEKE, H., *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, p. 29-31; VAN TYGHEM, *Het Stadhuis van Gent, (Verhan-*

gevangen graaf Ferrand van Portugal had betaald, wisten de schepenen hun positie tegenover het grafelijke gezag te versterken. De hele 13de eeuw door zouden de XXXIX hun politieke, juridische en administratieve macht misbruiken om sluw en tyraniek op te treden, maar terzelfdertijd groeide Gent onder hun bewind uit tot één van de machtigste steden in Noordwest-Europa. De XXXIX bestonden uitsluitend uit telgen van de elitaire stadsfamilies die zich vooral als machtige lakenkooplui en grootgrondbezitters hadden weten te profileren en ook het hele economisch-sociale leven in de stad beheersten. De reorganisatie van de stedelijke topografie bracht hun families ook heel wat voordelen bij: sneller en beter verkeer, goede haveninfrastructuur, nieuwe mogelijkheden voor de uitbreiding van onroerend goed, wat onder meer in de oprichting van stapelhuizen tot uiting kwam.

De gehele reorganisatie van de stad werd in de 14de eeuw afgewerkt met de aanleg van nieuwe kaaien en aanlegplaatsen aan de Leie, onder meer aan de Graslei. Gedurende de hele 14de eeuw werden er belangrijke infrastructuurwerken gerealiseerd. In 1321-1322 werd er een aard of aanlegplaats aangelegd nabij de Veebrug, die de Graslei met de Korenlei verbindt¹⁵. De rekeningen vermelden dat daarvoor een spijker werd gesloopt. Tot het afbraakmateriaal behoorden een stenen zuil en vijfduizend driehonderd platte daktegels¹⁶. Mogelijk werd toen een deel van het stenen stadshuis Graslei 5, opgenomen in de inventaris van de middeleeuwse stadshuizen of Steneninventaris onder S35¹⁷, afgebroken. Wellicht ontstond dan de achteruitgelegen rooilijn van de drie panden die het huis Graslei 8 ten noorden begrenzen. Ook verder in de 14de eeuw worden in de stadsrekeningen grote sommen vermeld om het openbare domein tussen de Sint-Michielsbrug en de Gravenbrug (nu Vleeshuisbrug) beter uit te rusten. Dit omvatte onder meer het bouwen van een kaaimuur in Doornikse steen en diverse bestratingswerken¹⁸. In de latere 14de en het begin van de 15de eeuw maken verscheidene archivalia gewag van een kapelletje vlakbij de Veebrug tegenover het z.g. Middelhuis (thans Graslei 6). Volgens de geschreven informatie zou het een kleine Onze-Lieve-Vrouwekapel op een kolom geweest zijn¹⁹. Andere geschreven bronnen uit de latere 15de eeuw vermelden het bestaan van

delingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1978, dl. 1, p. 21-37; BOONE, M., & PREVENIER, W., *Gent. Spätmittelalter*, in: *Lexikon des Mittelalters*, München, 1989, T. 4, p. 1240-1244; MILIS, L., *De middeleeuwse grootstad*, in: DECAVELE, J. (red.), *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 74.

¹⁵ Stadsarchief Gent (verder SAG), Reeks 400 nr. 1, Stadsrekeningen 1321-1322, f. 91v^o.

¹⁶ Zie ook: LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., *De Grasbrug*, in: *7 Bruggen. Historiek & restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, 1987, p. 62.

¹⁷ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 61.

¹⁸ Zie ook: LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., 1987, p. 61-63.

¹⁹ Zie ook: LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., 1987, p. 63.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

een *messing* of mestput bij de Veebrug en tegenover het huis *de Inghel*. De mestput werd toen gehuurd door Lievin Bueydens, die daar vanaf wilde omdat de burens verkregen hadden dat de mestput nog enkel 's nachts mocht worden geruimd²⁰. De gehele reorganisatie van de stad werd in de 14de eeuw afgewerkt met de aanleg van nieuwe kaaïen en aanlegplaatsen aan de Leie, onder meer aan de Graslei. Deze enkele gegevens verwijzen naar structuren die niet onmiddellijk deel uitmaakten van het bestudeerde huis, maar door hun ligging tussen het pand Graslei 8 en de rivier invloed kunnen gehad hebben op het leven en de activiteiten die zich daar hebben afgespeeld.

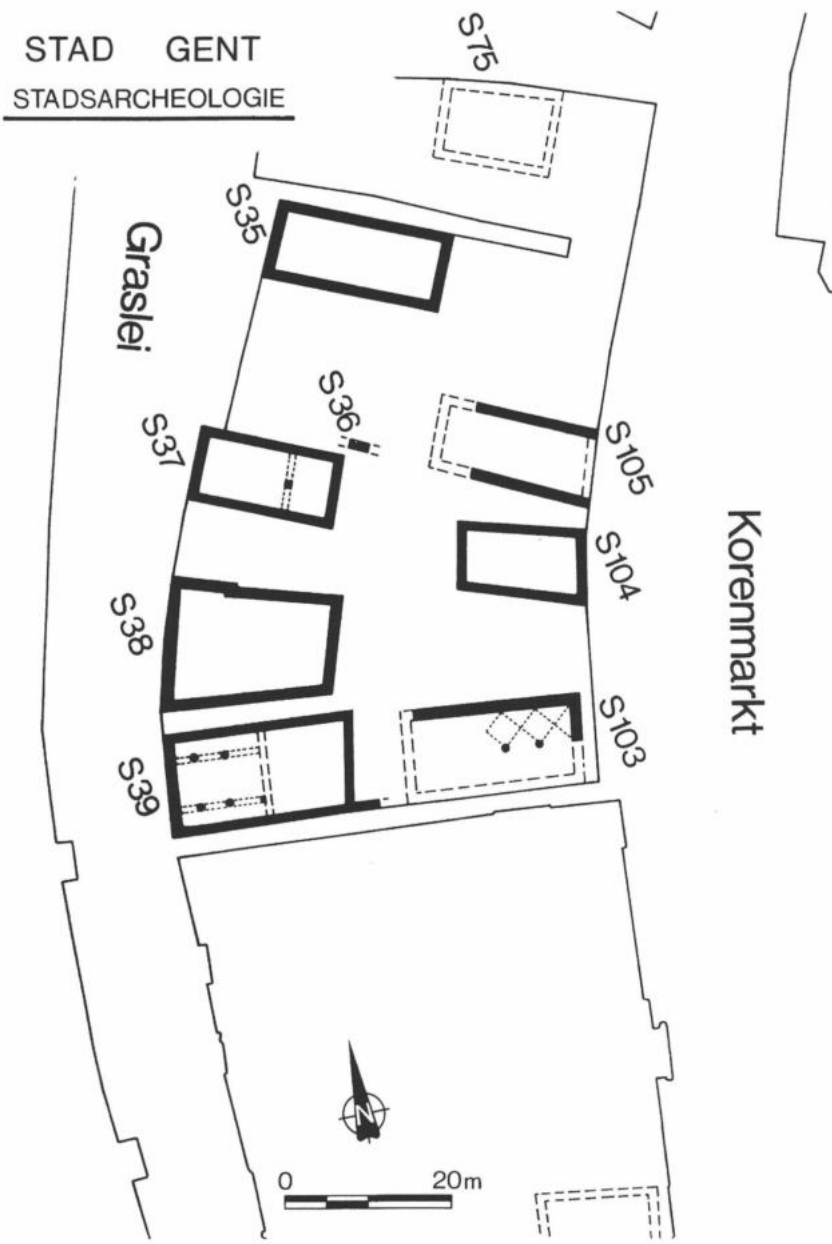
Een middeleeuws huis

Reeds bij vroeger archeologisch prospectiewerk was er vastgesteld dat het pand Graslei 8 in kern een middeleeuws gebouw is, opgenomen in de Steneninventaris onder S37²¹. Het gaat om een rechthoekige constructie van 18 m lang en 8.5 m breed, opgebouwd met Doornikse breuksteen (afb. 2). Bij de onderste bouwlaag, thans een half-ondergrondse kelderverdieping, bleef het natuurstenen muurwerk grotendeels behouden. Enkele interieurelementen gaan ongetwijfeld nog tot de oudste bouwfase terug. Dit geldt onder meer voor de meest oostelijke zuil (afb. 3). Er waren drie zuilentrommels zichtbaar. De kolom bestaat verder uit een geprononceerde ring, een breed bladkapiteel en een vierkante deksteen. De profilering van de deksteen is samengesteld uit een opstaand boordje, waaronder zich een kwartbol aftekent. Deze zuil ondersteunt twee segmentbogen (58 cm breed) die de langsmuren met het midden van de ruimte verbinden. De boogstenen zijn goed behakte blokken Doornikse steen met afgeschuinde hoeken. In de beide langswanden werden over de hele lengte sporen teruggevonden van kraagstenen met kwartbolvormig profiel, bestemd voor het ondersteunen van strijk balken. De segmentbogen en de kraagstenen tonen aan dat de onderste bouwlaag aanvankelijk door een houten balkenzoldering was overdekt.

Aan de Graslei bleven de sporen behouden van twee oorspronkelijke toegangen tot de half-ondergrondse kelder. De nog functionele deuropening wordt horizontaal afgedekt met een bovendorpel die door twee gehistorieerde kraagstenen wordt ondersteund (afb. 4). De andere deuropening, in de meest noordelijke travee, werd naderhand tot venster omgevormd en dagtekent in zijn huidige

²⁰ SAG, Reeks 301 nr. 61, Jaarregisters van de Keure 1490-1491, f. 65v^o.

²¹ HEINS, A., *Gand souterrain*, in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie*, Gand, 1911, p. 200-201; X., *Graslei 8, huis 'Den Enghel'*, in: *Stads-archeologie*, Gent, 1978, jg. 2 nr. 2, p. 22; LALEMAN, M.C., *De oudste stenen burgerwoningen in Gent*, in: *Handelingen van het eerste Congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, te Hasselt, 19-22 augustus 1982*, Mechelen, 1990, dl. 2, p. 129; DESEYN, G., *Gids voor oud Gent*, Antwerpen, 1991, p. 358; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, vooral p. 62 en plan V, en verder passim.

Afb. 2. Plattegrond met situering van de bekende middeleeuwse bouwvolumes tussen Graslei en Korenmarkt (plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

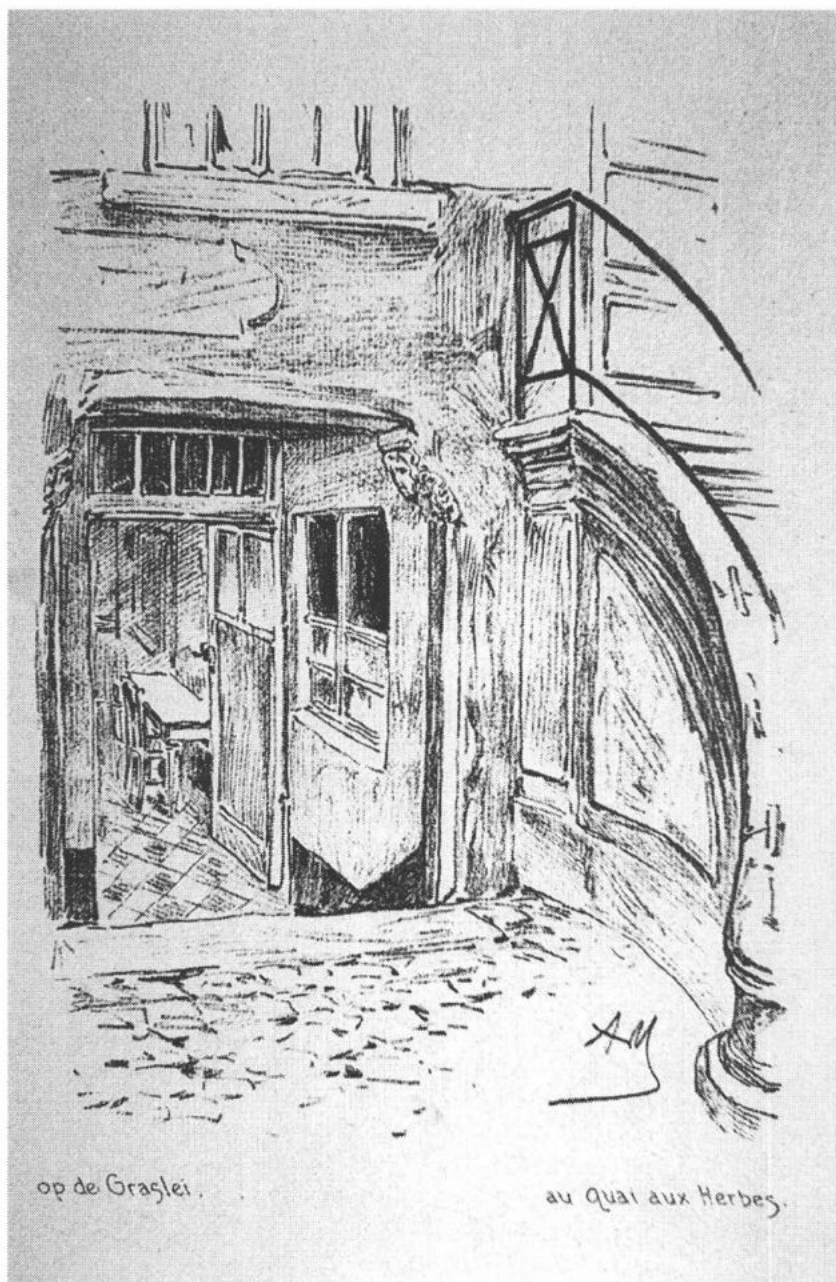

Afb. 3. Een kolom en segmentbogen in de kelderverdieping getuigen van de oudste bouwfase (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

vorm van 1912. De twee kleinere vensters aan de hoofd- en noordgevel zijn het resultaat van de vernieuwing van 1912; het is niet zeker dat ze op oudere relictten teruggaan. Twee nissen, respectievelijk in de noord- en de zuidwand, gaan ook tot de oudste bouwfase terug. Zoals door de meest oostelijke kolom werd aangegeven, lag het vloerpeil aanvankelijk heel wat lager. Rekening gehouden met de ervaringen op de nevenliggende percelen bevindt dat vloerniveau zich wellicht beneden het huidige grondwaterpeil.

Het bewaarde muurwerk van Doornikse steen in de langsgevels toont aan dat het middeleeuwse huis op zijn minst even hoog was als het huidige pand. De zuidelijke langsgevel was enkele jaren geleden grotendeels zichtbaar, toen er op het nevenliggende terrein een nieuwbouw werd gerealiseerd. Over de oorspronkelijke afwerking van de dwarsgevels is veel minder bekend. De voorgevel aan de Graslei werd in 1912 volledig vernieuwd. Aan de erfzijde is de bovenbouw grotendeels van baksteen, hoewel ook nog ter hoogte van de hoofdverdieping muurwerk in Doornikse steen en sporen van gedichte en naderhand gewijzigde vensteropeningen werden opgemerkt.

Bij de noordelijke langsgevel bleef een kruisvenster in Doornikse steen bewaard. De vensteropening is voorzien van rechte rechtstanden. Het benedengedeelte wordt in tweeën verdeeld door een deelzuiltje met sokkel, basis en kapiteel. Daarboven bevindt zich een verticale middenstijl. Het kruisvenster is zeer

Afb. 4. Toegang tot de kelderverdieping en buitentrap, tekening A. Heins, vóór 1911 (foto Stadsarchief Gent)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

verwant met het exemplaar dat bij *de Grote Arend* in de Hoogpoort werd teruggevonden (Steen S60)²².

In de bestaande literatuur wordt de oudste kern van het huis soms als een 14de-eeuws gebouw aangeduid²³. Mogelijk steunde men zich daarvoor op de combinatie van Doornikse steen met baksteen en op de typologie van de gehistorieerde kraagstenen. Op basis van de jongste bevindingen kan men stellen dat een datering in de latere 13de eeuw, na de ophoging van de stad, niet kan worden uitgesloten. Het is trouwens ook niet helemaal zeker dat de kraagstenen tot de oudste bouwfase behoren en anderzijds blijft typologisch ook daarvoor een datering in de latere 13de eeuw mogelijk.

De slechts deels overbouwde steeg ten noorden van het huis en thans ook horend bij het bestudeerde pand, is een relict van de middeleeuwse perceelsstructuur tussen Korenmarkt en Graslei (afb. 5). Dit steegje verloopt parallel aan de Schuddeveestraat, de Hazewindstraat en een aantal overbouwde wegjes zoals de plaats waar zich thans het gerenoveerde Tolhuisje bevindt.

Op het aanpalende perceel naar de Korenmarkt toe (kad. afd.3, sectie C, blad I, nr. 47b) heeft er nooit een middeleeuws natuurstenen huis gestaan. Het gaat om een relatief kleine bakstenen invulling tussen twee oudere natuurstenen huizen. De recent uitgevoerde renovatiewerken betekenen zeker geen herwaardering voor een pand dat mogelijk in kern nog tot de late 14de eeuw teruggaat.

Laat-middeleeuwse bouwplastic

De horizontale bovendorpel van de toegang tot de kelderverdieping wordt, zoals vermeld, opgevangen door twee in de rechtstanden ingewerkte kraagstenen (afb. 4)²⁴. Ze zijn voorzien van een gesculpteerd mensengezicht tussen bladwerk. Kraagstenen met bladmaskers in Doornikse steen zijn ook door andere voorbeelden bekend. Zo wordt in het Museum voor Stenen Voorwerpen van de Sint-Baafsabdij een grote kraagsteen bewaard die afkomstig is van het inmiddels verdwenen huis *De Grote Mommaert*, Kammerstraat 22, in de inventaris van de middeleeuwse huizen opgenomen onder S84²⁵. Bij de studie van dat stuk werd

²² LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 74-75. Zie ook: LALEMAN, M.C., *De middeleeuwse vensters*, in: *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, p. 26-27.

²³ HEINS, A., 1911, p. 200; X., *Bouwen ...*, 1976, p. 129; DESEYN, G., 1991, p. 358.

²⁴ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 157-158; LALEMAN, M.C., *Poorten en deuren. Middeleeuwen*, in: *Deuren & Poorten. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 1995, p. 28-29.

²⁵ HEINS, A., 1911, p. 207 en fig. 52 III; LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT, P., *De geschiedenis achter de façade. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de Kammerstraat*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*,

Afb. 5. De deels overwelfde steeg naast de noordgevel die nog grotendeels met Doornikse steen is opgebouwd (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

een verwantschap opgemerkt met een kraagsteen uit Marburg (Duitsland), die in de 13de eeuw wordt gesitueerd²⁶. Ook andere voorbeelden uit het Museum voor Stenen Voorwerpen lijken, in zoverre de herkomst bekend is, uit Stenen gerecupereerd te zijn²⁷. Volkomen in dezelfde traditie zijn de 14de-eeuwse kraagstenen in de refertzaal van de voormalige Bijloke-abdij²⁸. Bij die jongere voorbeelden lijkt de kraagsteen geëvolueerd van een kwartbolvorm tot een meer trechtervormig stuk. Ook het mensenhoofd of masker en het flankerend bladwerk zijn verfijnder uitgewerkt. De aard van het steenmateriaal beïnvloedde de vormgeving en de uitbeelding op die sculpturen. Doornikse kalksteen leent zich tot beeldhouwwerk, maar is veel minder soepel dan werk uit witte kalksteensoorten. Dit resulteerde in weinig verheven sculptuur. De motieven lijken doorgaans nauw verbonden met de 'blokvorm' van het bouwelement en vertonen weinig reliëf ten opzichte van de basisvorm. Over het algemeen wordt aangenomen dat de architectonische vormtaal en ook de typologie van versierde gebouwonderdelen samen met het bouw materiaal uit de Doornikse regio in onze gewesten en ook ver daarbuiten werd verspreid. Deze zienswijze hangt nauw samen met de vraag of de stukken als afgewerkt produkt werden geïmporteerd, dan wel of ze in Gent werden vervaardigd, al dan niet door Doornikse steenhouwers en/of naar Doorniks model. Het is niet makkelijk een eenvoudig antwoord op deze vraag te formuleren en wellicht moeten beide mogelijkheden weerhouden worden. De middeleeuwse bouwplastiek is evenwel nog te weinig grondig onderzocht.

Bladmaskers bleven in Gent ook bewaard bij eikehouten gebouwonderdelen zoals gewelfsleutels en balkzolen, die omstreeks 1280-1300 worden gedateerd²⁹. Bouwsculptuur met bladmaskers lijkt in Gent goed verspreid, zowel in burgerlijke architectuur als in kerkelijke en monastieke gebouwen. De bekende voorbeelden overspannen ruim genomen de periode van de 12de tot de 14de eeuw, wat ook de verfijning in de ontwikkeling ervan verklaart. Typologisch leunen de gehistorieerde kraagstenen van het huis aan de Graslei aan bij de jongere voorbeelden.

Gent, 1988, jg. 12 nr. 4, p. 8-9. Zie ook: LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT, P., *De geschiedenis achter de façade. Bouwhistorisch onderzoek van het huis Kammerstraat 22*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1989, jg. 13 nr. 2, p. 43-57; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 90.

²⁶ KOCH, W., *De Europese bouwstijlen*, Amsterdam-Brussel, 1986, p. 160: tekening onderste rij links.

²⁷ Zie onder meer: VAN DEN KERKHOVE, A. & BALDEWIJNS, J., *Gids voor de bezoeker. Museum voor Stenen Voorwerpen (Ruïnes van de Sint-Baafsabdij)*, Gent, 1986, p. 49.

²⁸ Zie onder meer: VAN PUYVELDE, L., *Un hôpital du moyen âge et une abbaye y annexée*, Gand-Paris, 1925, afb. 35, 36, 37 en 40; VAN HEDDEGHEM, A., *Een middeleeuws abdijhospitaal: de oude Bijloke*, Antwerpen-Amsterdam, 1978, p. 169.

²⁹ DIDIER, R. & STEYAERT, J., *De beeldhouwkunst der middeleeuwen*, in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, 1975, dl. 1, p. 451-453.

Stapelhuizen

Als middeleeuws huis behoort dit Steen tot de eerder kleine panden met beperkt erf. Deze huizen zijn kenmerkend voor het areaal tussen Korenmarkt en Graslei (afb. 2). Opvallend voor deze panden is dat de onderste bouwlaag, ook na de ophoging van de stad, een nagenoeg gelijkgrondse bouwlaag was en geen half-ondergrondse kelderverdieping³⁰ zoals bij de grotere huizen langsheen de hoofdstraten (b.v. Hoogpoort en Onderstraat). Voorts worden deze kleinere huizen ook gekenmerkt door een groot aantal doorbrekingen en lijken ze, soms op meerdere bouwlagen, goed toegankelijk. Meer dan bij de andere middeleeuwse huizen lijken de bovenverdiepingen voornamelijk bestemd voor het stapelen van goederen. Enkele huisnamen zoals *Spijker*, *Korenstapelhuis* en *Korenhuis* zijn in dat verband duidelijk³¹. Ook de naam *De Beerie* voor het middeleeuwse huis Graslei 6³², verscholen achter een gerestaureerde gevel van 1726, dient hierbij vermeld, want *beer* is in het vroegere Zuidnederlands een synoniem voor graan en zaad. Toch is omzichtigheid geboden. De oudst bekende naam, doorgaans op zijn vroegst in 14de-eeuwse bronnen overgeleverd, zegt meestal niets over de oorspronkelijke functie of de bouwheer-eigenaar van deze Stenen. Zo zijn bijvoorbeeld veel ambachts- en gildehuizen uit de late middeleeuwen van oorsprong een oudere patriciërswooning. Bij de oudst bekende archivalia voor het Korenstapelhuis, Graslei 10, wordt wel vermeld dat het pand in 1297 zowel vooraan als achteraan, in vijf boven elkaar gelegen *graenders* (graanopslagplaatsen) was verhuurd³³. In dit geval lijkt het onderverhuren als graanopslagplaats, kort na de eigenlijke bouwtijd, zeker vast te staan.

Steeds meer wordt de indruk gewekt dat de kleinere stenen huizen in de omgeving van Korenmarkt en Graslei kunnen worden geassocieerd met de graanstapel³⁴. Lange tijd kon Gent voor zijn voedselvoorziening rekenen op wat binnen de stadsomwalling werd geproduceerd en op wat de buitenstedelijke gebieden en het omringende platteland opbracht³⁵. De stijgende grondwaarde van de stedelijke bezittingen en de grote bevolkingsaan groei tengevolge van de

³⁰ De half-ondergrondse situatie van de kelderverdieping getuigt van een jongere evolutie en is het gevolg van ophogingen aan de Graslei. Dit valt ook te merken bij het bekende Korenstapelhuis, Graslei 10.

³¹ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, zie respectievelijk p. 113 S130 en p. 63 S37.

³² LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 61 S35.

³³ BLOCKMANS, F., 1938, p. 200-221.

³⁴ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 1991, p. 171-172 en p. 223-225; LALEMAN, M.C., *De Gentse Stenen; getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen (11de-14de eeuw)*, in: *Rotterdam Papers*, Rotterdam, 1992, nr. 7, p. 66-68.

³⁵ Zie hierover onder meer: VARENBERGH, E., *La Maison de l'Etape*, in: *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1872, p. 6; BLOCKMANS, F., 1938, p. 220-222; DECAVELE, J., *De oude Leiehaven: het romaanse stapelhuis*, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1973, nr. 22, p. 57-61; DE VINCK, K., 1976, p. 30-33.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

opgang van de nijverheid, maakten de voedselvoorziening afhankelijk van import. Eén van de belangrijkste importprodukten was het Artesisch graan. Van grote betekenis voor de stedelijke economie was het verwerven van een stapelrecht op graan, waarbij elk schip beladen met graan, voornamelijk tarwe of rogge, een gedeelte van zijn lading, meestal een vierde, diende af te staan. Aan dit stapelrecht waren verscheidene voordelen verbonden. Door het graan op de lokale markt te verkopen konden vanwege het enorme aanbod de prijzen laag blijven, wat ook zijn weerslag had op de lonen in de textielsector. Het stapelen en verkopen leverde inkomsten op voor de lokale handelslieden en in geval van gewapende conflicten of hongersnood had de stad steeds een hoeveelheid basisvoedsel in voorraad. Hoewel Gent vaak als graanzolder van Vlaanderen wordt aangeduid, zijn de historische gegevens vóór de 14de eeuw erg schaars. Zo is het bijvoorbeeld niet bekend wanneer Gent het stapelrecht verwierf. Bij het onderzoeksproject rond de middeleeuwse stadshuizen kwam naar voren dat de oudst bekende eigenaars van de panden die als graan- of korenstapelhuis konden fungeren, telgen waren uit de erfachtige families die tot de burgerlijke stadselite behoorden. De stapelhuizen waren aanvankelijk alle particulier bezit en pas in jongere tijd kon de stad of een religieuze instelling er rechten op laten gelden. Geldt dit ook voor het bestudeerde pand, Graslei 8 ?

Jacob Busteel

De oudst bekende eigenaar met betrekking tot het onderzochte huis is vooralsnog Jacob Busteel die daar overleed. Tot de archiefdocumenten die op hem betrekking hebben, behoort zijn testament, verleden voor notaris Johannes Nemegeer op 13 juni 1389³⁶. Uit de talrijke inlichtingen die in dit document vervat zijn, dienen er hier enkele zeker vermeld. Zo ging het eerste legaat over 16 pond parisis jaarlijkse erfelijke rente, bezet op het huis en erf dat men heet *jnden ynghel up de leye*, om er drie wekelijkse missen mee te laten doen in de Sint-Niklaaskerk³⁷. Er waren nog meer legaten verbonden met die kerk zoals schenkingen ten voordele van de armentafel, de *Cotidianen*, parochiepriester Jan de Vliegheer en de koster. Heel wat schenkingen werden bestemd voor armeninstellingen, arme leprozen en diverse particulieren. Onder hen bevonden zich meester Jan van Cassel, bij wie hij onderwijs had genoten in de Oudburg, en Wouter Pikette bij wie hij en zijn broer logeerden in Douai (thans Noord-Frankrijk) om er *walsch* (i.e. Frans) te leren. Het testament voorzag tevens in de aankoop van een paard voor deze Pikette, aan wie Busteel ook zijn beste harnas

³⁶ Rijksarchief Gent (verder RG), Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, Oorkonde van 13 juni 1389, origineel testament van Jacob Busteel, verleden voor notaris Johannes Nemegeer; gekopieerd in RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, nr. SN 118, Armentafel, Cartularium 1471, aangevuld tot 1591, f. 41.

³⁷ Omwille van het feit dat er geen zekerheid bestaat over vertaling van 'Inghel' in 'Engel' (zie verder), wordt de eerst vermelde en bekende schrijfwijze in deze bijdrage behouden.

schonk. Tot de gegadigden behoorden verder Zoetine Verrebiere en Margriete van der Beke, zijn huishoudsters. De eerst vermelde verzorgde hem tijdens zijn ziekte en zou na zijn overlijden alle klederen toegewezen kregen; de tweede kreeg een vrij groot legaat op voorwaarde dat ze in het huwelijk trad. Callekin, een kind van Jan Sersymoens, kreeg drie jaar lang huishuur van *de Inghel* toegewezen. Indien zij inmiddels zou overleden zijn, dan ging deze schenking over op de andere kinderen van Jan Sersymoens. Opmerkelijk is hoe Jacob Busteel scrupules vertoonde omdat hij tijdens een militaire expeditie tegen Oudenaarde bij de plundering van de stad een zilveren schaal en een som geld als buit had meegenomen evenals voedsel voor hemzelf en voor zijn paard. Hij voorzag in een compensatie voor degenen die daarvan het slachtoffer waren geweest, eventueel onder de vorm van aalmoezen tot hun zieleheil. Enkele voorzieningen waren bestemd voor de testamentuitvoerders, met name Jan de Vlieghe, parochiepriester, Jan Sersymoens, Hector de Vos en Jan Vermarien, die elk met een zilveren schaal werden bedacht. Zij zouden onmiddellijk na zijn dood over alle bezittingen in Gent en daarbuiten kunnen beschikken om het testament uit te voeren. Wie het testament betwiste, werd ontferd. Dit deel kon dan geschonken worden aan de graaf van Vlaanderen, de bisschop van Tournai (Doornik) en de Stad Gent. Het testament werd bezegeld door de vermelde aangewezen uitvoerders, alsook door priester Jan Cop, ridder Simon de Rycke en Jan van den Boomgaerde, erfachtige lieden van Gent, die als getuigen optraden, en tenslotte ondertekend door de handelende notaris. De akte was opgesteld op 13 juni 1389 te Gent in de woning van Simon de Rycke, in aanwezigheid van alle vermelde uitvoerders en getuigen en van Johannes Bruynpeere die als *opidanus* wordt vermeld. Alles werd bevestigd door notaris Johannes Nemegeers. Vroeger uitgevoerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek laat toe te stellen dat het vermelde testament opgemaakt werd in het *Simon sRijkensteen*, de middeleeuwse kern van het huidige Hof van Ryhove in de Onderstraat³⁸. Deze Simon de Rycke was trouwens een zeer goede vriend van de testamenteur die voor hem en voor zijn stalknecht een legaat voorzag.

Het vermelde testament bepaalde ook nog dat Jacob Busteel wenste bijgezet te worden in het graf van zijn ouders. Uit een andere archiefbron blijkt dat Johannes Busteel, overleden op 14 juli 1358 en zijn echtgenote Pharaïdis Sloeve, gestorven in 1350, begraven waren in de toenmalige Drievuldigheidskapel van de Sint-Niklaaskerk³⁹. Uit het testament kan worden afgeleid dat Jacob Busteel niet gehuwd was en geen directe erfgenamen had. Hij was blijkbaar een geschoold iemand die onder zijn vrienden zowel geestelijken als leden van de

³⁸ BOONE, M., LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., *Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1990, p. 47-86.

³⁹ SCHOORMAN, E., *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen, Parochiekerken*, Gent, 1866, reeks 1 dl. 2, p. 154.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

hoge koopliedenburgerij telde. Volgens het testament was hij tevens de graaf van Vlaanderen zeer genegen.

Het testament en de relatie tot het pand Graslei 8 waren de aanleiding om andere gegevens over deze eigenaar op te sporen. Een document uit 1353-1354 vermeldt in een conflict over een lading bedorven zout een Jacob Busteel als koopman en scheidsrechter, mogelijk de eigenaar van *de Inghel*⁴⁰. Uit een andere vermelding van Jacob Busteel blijkt dat hij op 29 april 1376 als getuige fungeerde toen de schepenen van de Keure de aankoop op 2 juni 1372 akteerden van het huis van Aechte sPeisters door de korenmeeters. Bij deze transactie, was ook een Jan Busteel betrokken⁴¹. Wellicht dezelfde Jan Busteel kocht op 13 juni 1373 van Lievin Horneweder, zoon van Seys, een deel van het *Nieuwhuis* en verplichtte zich hierbij tot de betaling van een jaarlijkse erfelijke rente van 4.5 pond parisis per jaar. Het pand wordt beschreven als *'vierendeel vander erven up de zide ten vleeschuuse waert daert thuis upstaet dat men eedt dneiuhuus naest den jnghele up de leye'*⁴². Dit is voorsnog de oudst bekende vermelding van *de Inghel*, doch er werd geen eigenaar vermeld. Hier komt dus voor het eerst de huisnaam *de Inghel* voor. Over de verklaring van die benaming zijn verscheidene veronderstellingen mogelijk. Wellicht is het geen verwijzing naar een etherisch wezen en is de moderne naam *de Engel* als een volksetymologische verbastering te aanzien. Waarschijnlijk moet er gedacht worden aan een *hinghel* of hengel, een haak of hijssystem waarmee lasten in een stapelhuis konden worden opgetrokken⁴³.

Over de familie Busteel was tot voor dit onderzoek zo goed als niets bekend. Aanvankelijk bleek het niet mogelijk hun herkomst en milieu (adel, burgerij?) te achterhalen. Toch is het opvallend dat de testamentuitvoerders en de getuigen vrijwel allen telgen zijn uit bekende erfachtige families. In de geschreven bronnen van respectievelijk 1376 en 1406 worden Jan Busteel en Jacob Busteel als 'erfachtig' aangeduid⁴⁴. Dit geeft aan dat de Busteels ook in die sociale groep van elitaire koopliedenburgerij kunnen worden gesitueerd. Busteel bewoonde het huis zelf en hoewel er verder geen concrete gegevens bekend zijn over zijn beroepsactiviteiten, kan het pand ook voor het stapelen en verhandelen van koopwaar benut zijn. Deze gecombineerde functie werd reeds bij verschillende onderzochte, middeleeuwse huizen vastgesteld.

⁴⁰ SAG, Reeks 301 nr. 1, Jaarregister van de Keure 1353-1354, f. 144v°, niet-gedateerde akte.

⁴¹ SAG, Reeks 301 nr. 5, Jaarregister van de Keure 1375-1376, f. 33, akte van 28 april 1376.

⁴² SAG, Reeks 301 nr. 4, Jaarregister van de Keure 1372-1373, f. 29; DE POTTER, F., 1884, dl. 2, p. 475 noot 5.

⁴³ DESEYN, G., 1991, p. 358.

⁴⁴ SAG, Reeks 301 nr. 5, Jaarregister van de Keure 1375-1376, f. 33, akte van 29 april 1376; SAG Reeks 301 nr. 19, Jaarregister van de Keure 1406-1407, f. 22v°, akte van 31 december 1406.

Merkwaardig is ook dat het nevenliggende pand ten noorden in de late 14de eeuw in het bezit was van Jan Busteel⁴⁵. In de periode 1369-1395 wordt dat pand omschreven als *Tcoeren huus dat staet op de Leye achter Pollinaes*⁴⁶. Het huis met erf omvatte toen voorts negen *graenders* of graanopslagplaatsen. Uit nog andere archiefbronnen blijkt dat de panden Graslei 6 (het z.g. huis *De Beerie*) en Graslei 10 (het z.g. Korenstapelhuis) in de late 14de eeuw eveneens in het bezit waren van respectievelijk Jacob en Jan Busteel⁴⁷. Het is op zijn minst opvallend dat naast elkaar gelegen percelen in het midden en de tweede helft van de 14de eeuw tot eenzelfde familie teruggaan. Of dit een aanwijzing kan zijn voor een ouder en groter patricisch domein, zoals dit inmiddels op andere plaatsen in de stad voor de familie uten Hove nabij de Sint-Michielskerk, voor de familie Bette langsheen de Hoogpoort naar de Schelde toe en voor de familie van der Spiegele tussen de Korenmarkt en het Goudenleeuwplein kan worden verondersteld, is niet zeker. Bij jongere verkavelingspatronen, wat op deze Leie-oever het geval blijkt te zijn, kan een vermogend bouwheer ook meerdere percelen gekocht en bebouwd hebben⁴⁸.

Jan Slove, die optrad namens zijn echtgenote, een dochter van Symon Sersanders, evenals Jan Serbrandins, Jan Sersymons en Hector de Vos werden met de uitvoering van Busteels testament belast. Zij verkochten het huis *de Inghel* op de Leie aan Lieven Papal, zoon van Lieven. De koop werd op 24 november 1389 gesloten⁴⁹.

De familie Janszoon

In 1406 werd het huis *de Inghel* door Rasse van Varnewyc en zijn echtgenote Kateline verkocht aan Pieter Janszoon⁵⁰. Het pand wordt dan omschreven als een

⁴⁵ SAG, Reeks 301 nr. 5, Jaarregister van de Keure 1375-1376, f. 33, akte van de 29 april 1376; DE POTTER, F., 1884, dl. 2, p. 476 noot 2 vermeldt ten onrechte 1374-1375.

⁴⁶ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, nr. S157, Legger van renten en pacht-goederen van de Armentafel, 1369-1395, f. 6.

⁴⁷ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, nr. S 141, Legger van landcijnzen en renten, eind 14de eeuw, f. 2 en f. 9.

⁴⁸ Een voorbeeld daarvan, weliswaar buiten de 12de-eeuwse omwalling, werd vastgesteld aan de Jan Breydelstraat, waar meester-timmerman Jan Broucaerd ten laatste in 1337 op zijn minst drie percelen verwierf en er een voor zichzelf bebouwde. Zie: EVERAERT, G., LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., *Het huis met de houten achtergevel*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1993, jg. 10 nr. 3, p. 21-36.

⁴⁹ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, SN 118, Armentafel, Cartularium 1471, aangevuld tot 1591, f. 41, met verwijzing naar het Jaarregister van de Keure van dat jaar f. 17; SAG, Reeks 301 nr. 12, Jaarregister van de Keure 1389-1390, f. 17v°, akte van 24 november 1389.

⁵⁰ SAG Reeks 301 nr. 19, Jaarregister van de Keure 1406-1407, f. 22v°, akte van 31 december 1406.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

huis en erf met een poort en een poortdoorgang ernaast, gelegen tussen het Metershuis en het nieuwe huis van Jan Bilget alias Willems. De verkoopsom van *de Inghel* bedroeg 60 pond groot tornoois en het pand was verder belast met 16 pond parisis erfelijke rente ten gunste van een kapelanie in de Sint-Niklaaskerk. Met dat Metershuus wordt het z.g. Eerste Korenmetershuis bedoeld. In het zuidelijke buurpand waren de korenmeters van 1372 tot 1540 gehuisvest⁵¹. Naderhand kwamen zij in een ander pand aan de Graslei terecht. In 1697 vroegen zij de toestemming om dat laatst vermelde pand te mogen verstenen, wat resulteerde in het z.g. Tweede Korenmetershuis met 1698 als bouwjaartal op de gevel⁵².

Een staat van goed van 1426 handelt over de erfenis na het overlijden van Willem Janszoon. Voor de drie overlevende kinderen bij zijn echtgenote Clare Leyscoefs traden hoedenmaker Ghiselbrecht de Grutere en Lieven van Damiaet⁵³, die met de weduwe hertrouwde, als voogden op. Na het overlijden van Willem Janszoon waren ook nog zijn zonen Luc en Gillis gestorven. Het document handelde over de erfenis van de drie minderjarige dochters. Daartoe behoorden onder meer het gruuftleen van Aalst en bezittingen in Latem (Brakel, Sint-Martens-Latem). Voorts hadden zij ook recht op een vierde van het huis *de Inghel* op de Korenlei bij de Veebrug, waar hun vader overleed. Verder hadden de wezen rechten in de spijker, het Middelhuus geheten, en gelegen naast het voornoemde huis. Ook een deel van de juwelen en de inboedel die in het sterfhuis waren aangetroffen, kwam aan de wezen toe. Zij moesten voorts door hun moeder en haar tweede echtgenoot worden onderhouden⁵⁴.

⁵¹ SAG, Reeks 301 nr. 5, Jaarregister van de Keure 1375-1376, f. 33, akte van 29 april 1376; SAG, Reeks 301 nr. 54, Jaarregister van de Keure 1477-1478, f. 18, akte van 25 september 1477; SAG, Reeks 301 nr. 55, Jaarregister van de Keure 1479-1480, f. 45, akte van 23 november 1479; SAG, Reeks 301 nr. 59, Jaarregister van de Keure 1487-1488/2, f. 25v°, akte van 24 januari 1478; SAG, Reeks 330 nr. 40, Akten en contracten van Gedele 1493-1494, f. 21v°, akte van 28 januari 1494; SAG, Reeks 301 nr. 71, Jaarregister van de Keure 1509-1510, f. 64, akte van 9 januari 1510; SAG, Reeks 94bis nr. 1, Comptes et sommaires de ce qu'est venu au profit de Lempereur Charles V a cause de la confiscation des emouvements en Flandre advenus en l'annee 1439 et 1540, f. 22v°.

⁵² SAG, Reeks 535 bundel 144 nr. 6; VAN DER HAEGHEN, V., *La Maison des Mesureurs de blé*, in: *Inventaire archéologique*, Gand, 1897, nr. 9, [p. 85]; DECAVELE, J., *Het Korenmetershuis*, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1974, p. 73-76; DE VINCK, K., 1976, p. 89-93; X., *Bouwen ...*, 1976, p. 131-133.

⁵³ Zie over de familie van Damiat ook: LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT, P., *De top van de Zandberg. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1986, jg. 10 nr. 2, p. 2-61.

⁵⁴ SAG, Reeks 330 nr. 19, Akten en contracten van Gedele 1426-1427, f. 76, akte van 13 november 1426. In 1421 werd Pieter Janssone ook vermeld als renteplichtig ten aanzien van de Armentafel van de Sint-Niklaasparochie (RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S164, Armentafel, Legger van renten en pachtgoederen 1421-1442, met aanvullingen tot 1442, f. 8).

Het Brouwershuis

In 1435 verkochten Lieven van Damiaet, Philips de Grave en Passchier de Ruuc (?), mede als voogden over Baerbelkin, dochter van Willems Janszoon, het pand aan de brouwersnering. Deken Pieter Beys en huismeester Justaes Goethals vertegenwoordigden de brouwers die daar hun neringhuis wilden vestigen. De koopsom bedroeg 160 pond groot. In de verkoopakte wordt ook vermeld dat de brouwers de oven met een scherm en de schoorsteen, gebouwd door de toenmalige gebruiker van het pand, Jan Ghiselins, zouden overnemen⁵⁵.

In 1445 kochten de brouwers ook het Nieuhuus op de Korenlei, tussen *de Inghel* en het Middelhuus gelegen⁵⁶. De brouwers waren al enige tijd op zoek naar een geschikt corporatiehuis. Een uitspraak van de schepenen van 11 april 1358 heeft betrekking op een gebouw dat het ambacht van de brouwers had gekocht in de *Coyersteghe*, buiten de Torenpoot (Poel)⁵⁷. Door een uitspraak van de schepenen van 15 december 1360 werd die aankoop op verzoek van het ambacht ongedaan gemaakt⁵⁸. Of er nog pogingen ondernomen werden, voorealer het pand aan de Graslei werd verworven, is voorlopig niet bekend. De vermelding dat de miniatuur in het brouwersboek, gedateerd 1453, de kapel in het Brouwershuis aan Onderbergen zou voorstellen, is in elk geval foutief⁵⁹. Ofwel betreft het geen voorstelling van een reële ruimte, ofwel wordt een kapel gesuggereerd die door de brouwers werd benut. In het vermelde jaar was het brouwershuis zeker nog gevestigd in het huis *de Inghel* aan de Graslei⁶⁰.

⁵⁵ SAG, Reeks 301 nr. 33, Jaarregister van de Keure 1434-1435, f. 166, akte van 16 juli 1435; DE POTTER, F., 1884, dl. 2, p. 476 noot 1, concludeerde ten onrechte dat de koop werd geannuleerd. Zie ook over de brouwers: YTEMA, R.J., *Tot welvaren brouwers*, in: *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam, 1994, p. 118-131.

⁵⁶ SAG, Reeks 301 nr. 38, Jaarregister van de Keure 1445-1446, f. 13, akte van 24 juli 1445.

⁵⁷ SAG, Reeks 301 nr. 1, Jaarregister van de Keure 1357-1358, f. 40v°, akte van 11 april 1358; ook vermeld in SAG, Nota's Van der Haeghen, N 2, Brouwers.

⁵⁸ SAG, Reeks 301 nr. 1, Jaarregister van de Keure 1360-1361, f. 21, akte van 15 december 1360; ook vermeld in SAG, Nota's Van der Haeghen, N 2, Brouwers.

⁵⁹ SAG, Reeks 160 nr.1, Brouwers. Leden en inschrijvingsboek 1363-1787; SAG, Nota's Van der Haeghen, N 2, Brouwers: bijschrift bij een foto gemaakt door Gustave van Hoorebeke in augustus 1906 van de miniatuur in het brouwersboek: 'De Gentsche Brouwers in de Kapel van het Brouwershuis, ten einde Onderbergen, westkant van St. Michielskerk'. Zie ook: VAN DER HAEGHEN, V., *Reliure du registre de la corporation des brasseurs*, in: *Inventaire archéologique*, Gand, 1898, nr. 6, [p. 59]; DE SCHRIJVER, A., *Miniatuurkunst*, in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, 1975, dl. 2, p. 359.

⁶⁰ Andere vermeldingen van de brouwers als eigenaars van 'de Inghel': 1471-RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S166, Armentafel, Legger van renten binnen Gent 1472-1528, f. 10; 1516 - RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S137; Armentafel, Legger van renten en pachtgoederen 1516-1530, f. 27v°; 1528 - RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S137, Armentafel, Register van landcijzen en renten 1528, f. 42.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Mogelijk leefden de brouwers enigszins boven hun stand waardoor de schulden van de nering al te hoog waren opgelopen. Op verzoek van de deken en gezwoorenen kwamen drie schepenen en de overdeken van de neringen naar een vergadering in het Brouwershuis⁶¹. Er waren een groot aantal leden van de nering aanwezig, van wie de namen door Jan de Rantere, secretaris van de Keure, genoteerd werden in een *rollekin*. Zij verklaarden dat elk van hen bereid was een bijdrage te leveren tot afbetaling van de schulden en achterstallen van de nering. Al wie in de rol vermeld stond zou 2 pond groot betalen voor elk bierbrouwsel. Men zou dit wekelijks overmaken aan drie ontvangers die daartoe werden aangesteld. Met het geïnde geld zouden dezen de achterstallen en het verloop van de verkochte renten afbetalen. Dit werd vastgelegd bij schepenakte van 29 augustus 1481⁶². Wellicht waren deze oplossingen nog niet voldoende om de schuldenberg af te betalen en was dit de reden waarom de brouwers in 1490 verplicht waren het Nieuwuis naast *de Inghel* aan Gheeraert van den Bossche te verkopen⁶³.

Toen de brouwers hun neringhuis in 1499 belastten met een rente werd er van het pand een korte beschrijving gegeven. Bij het huis hoorden twee eronder gelegen kelders en er was ook een gang die naar het achterhuis en het erf leidde. Het huis wordt voorts gesitueerd tussen de eigendom van Gheeraert van den Bossche en het Metershuis⁶⁴. In 1510 wordt dit laatste pand het Korenmetershuis geheten⁶⁵. Geschreven bronnen uit de latere 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw vermelden ook *den Ynghele* als uithangbord⁶⁶.

⁶¹ SAG, Reeks 301, nr. 50, Jaarregister van de Keure, 1469-1470, f. 6v°, akte van 9 september 1469.

⁶² SAG, Reeks 301 nr. 56, Jaarregister van de Keure 1481-1482, f. 8, akte van 29 augustus 1481.

⁶³ SAG, Reeks 301 nr. 61, Jaarregister van de Keure 1490-1491, f. 18, akte van 22 juli 1490

⁶⁴ SAG, Reeks 301 nr. 65, Jaarregister van de Keure 1498-1499, f. 90, akte van 12 juni 1499; DE POTTER, F., 1884, dl. 2, p. 476, noot.

⁶⁵ SAG, Reeks 301 nr. 71, Jaarregister van de Keure 1509-1510, f. 64, akte van 9 januari 1510 (n.s.).

⁶⁶ SAG, Reeks 330 nr. 26, Akten en contracten van Gedele 1453-1454, f. 219; SAG, Reeks 301 nr. 43, Jaarregister van de Keure 1454-1455, f. 16, akte van 28 juli 1454; SAG, Reeks 301 nr. 43, Jaarregister van de Keure 1454-1455, f. 58, akte van 8 januari 1455; SAG, Reeks 301 nr. 44, Jaarregister van de Keure 1456-1457, f. 105v°, akte van 30 mei 1457; SAG, Reeks 301 nr. 54, Jaarregister van de Keure 1477-1478, f. 18, akte van 25 september 1477; SAG, Reeks 301 nr. 55, Jaarregister van de Keure 1479-1480, f. 45, akte van 23 november 1479; SAG, Reeks 301 nr. 61, Jaarregister van de Keure 1490-1491, f. 18, akte van 22 juli 1490; RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S145, Armentafel, Legger van renten en pachtgoederen 1516-1654, met aanvullingen 1640-1654, f. 21v°.

Laat-middeleeuwse verbouwing

Een aantal sporen wijzen erop dat het pand in de latere middeleeuwen werd verbouwd. Het eigenlijke bouwvolume werd in feite niet gewijzigd. De hele indeling en het structurele concept werden toen wel veranderd, en dit had uiteraard invloed op de afwerking van de gevels. De gevel aan de erfzijde, de hoofdingeling van het pand, de horizontale niveaus en de dakconstructie gingen op het ogenblik van het onderzoek nog grotendeels tot deze bouwfase terug.

In de onderste bouwlaag (thans kelderverdieping) werd op een hoger niveau dan oorspronkelijk een nieuwe structuur ingebracht en kwam een overwelfing tot stand, die wat hoger ligt dan de oudere houten balkenzoldering. De slanke kolommen vertonen een hoge polygonale sokkel, een monoliete schacht, een geprononceerde ring en een onversierd kapiteel dat in een vierkante dekplaat overgaat (afb. 6). Door de beschikking valt voorlopig niet uit te maken uit welk steenmateriaal deze zuilen werden vervaardigd. Het vloerpeil zoals dit bij het archeologisch onderzoek werd vastgesteld, hoorde samen bij deze zuilen en leek in jongere tijd niet meer gewijzigd.

De zuilen zijn gelijktijdig met de overwelfing van de kelderruimte. Het gaat om gestucte graatgewelven op een bakstenen drager. Waar de gewelven in de natuurstenen wanden overgingen, geschieden er aanpassingen met meestal fragmentarisch baksteenmateriaal. Merkwaardig is de inplanting van het gewelf ten opzichte van het oudere bouwvolume. Aan de oostgevel is er een strook van

Afb. 6. De laat-middeleeuwse indeling en de overwelfing in de kelderverdieping (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

ca. 0.90 m tussen de graatgewelven en de gevel, die op een nogal slordige manier werd aangepast. Aan de voorgevel is er een dergelijke strook van ca. 1.15 m.

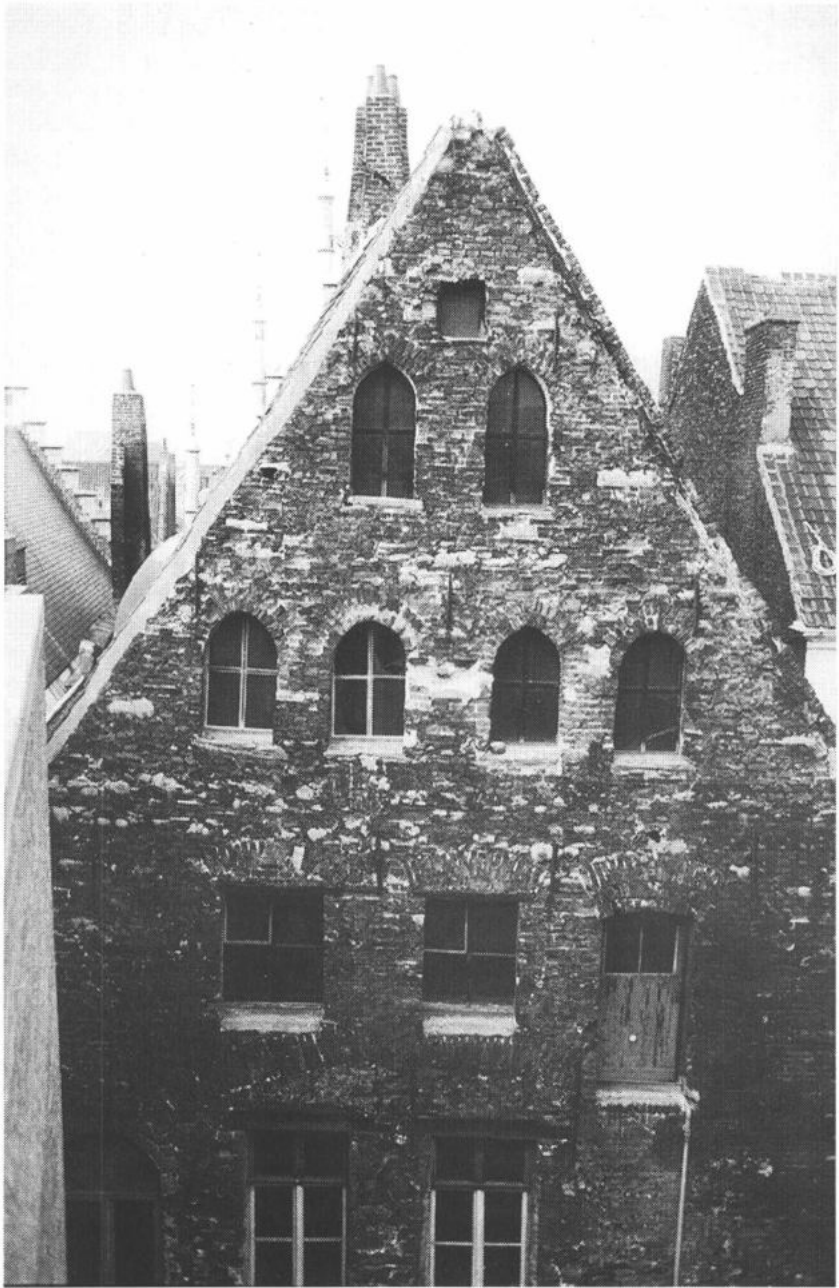
De O.W.-wand als interne scheiding in de oostelijke zone van de kelder-verdieping hoort eveneens bij diezelfde bouwfase. De onderste bouwlaag werd dus in twee ruimten, twee 'kelders' onderverdeeld. De N.Z.- wand die een zone in de zuidoosthoek van de kelder afschermt, was van iets jongere datum. De N.Z.-muur van ca. 45 cm breed die op alle bovenverdiepingen de ruime zalen in traveeën deelde en op zolderniveau overging in een grote schoorsteenconstructie, maakte van dezelfde bouwfase deel uit. De verbouwingen van deze fase werden alle gerealiseerd met bakstenen van 25.5/26.5 x 11/12 x 5.5 cm.

Vanaf de hoofdverdieping en zeker vanaf de tweede bovenverdieping werden grote delen van de buitenmuren heropgetrokken met bakstenen van 25.5/26.5 x 11/12 x 5.5 cm (afb. 7). Bij dat metselwerk horen een aantal mijterboogvormig afgedekte nissen. Mogelijk hadden ze ook een juridische functie en duiden ze bijvoorbeeld aan dat de zuidwand tot het pand Graslei 8 hoorde, om alle mogelijke betwistingen met het nevenliggende Korenmetershuis, dat toen nog van een houten gevel was voorzien, te voorkomen.

De houten draagstructuur met zware dwarsbalken, muurstijlen en korbelen, waarvan talrijke sporen op alle bovenverdiepingen terug te vinden waren, hoorde eveneens bij deze laat-middeleeuwse bouwcampagne (afb. 8). Ondanks een aantal verminkingen en verscheidene reparaties bepaalde deze structuur nog steeds in belangrijke mate de hele interne organisatie van het huis. Nergens werden bij de houten balken specifieke profileringen of versieringen opgemerkt. De balksleutels werden voorzien van een rolstaafbeëindiging. Op diverse plaatsen langsheen de langswanden en aan beide zijden van de zware N.Z.-gerichte dwarsmuur werden de balkenlagen ondersteund door dicht bij elkaar geplaatste natuurstenen kraagstenen. Deze maakten deel uit van het hele laat-middeleeuwse stabiliteitsconcept. De sobere indeling van de bovenverdiepingen ondersteunt de veronderstelling van een functie als stapelhuis.

Deze belangrijke verbouwing had wellicht tot gevolg dat een aantal oudere doorbrekingen buiten functie raakten en gedicht werden. Dit lijkt onder meer het geval voor het grote kruisvenster in de noordgevel, voorzien van een bakstenen invulling en een bakstenen ontlastingsboog op het niveau van de toen gerealiseerde balkenindeling.

Een groot gedeelte van de dakconstructie ging ongetwijfeld ook nog tot die bouwfase terug. Het ging om fijne, elegante jukken op de plaats van de binnenindeling, smalle kepers zonder nokverbinding, verstijvingen aan de voeten van de kepers met blokkelen en een kort verticaal verbindingstuk. Ter hoogte van de hanebalken werd in het oostelijke deel een vlieringzolder gerealiseerd. Opmerkelijk was ook de manier waarop de onderslagbalk van de

Afb. 7. De achtergevel vóór de jongste renovatiewerken (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Afb. 8. Sporen van de laat-middeleeuwse houten binnenindeling op de tweede bovenverdieping (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

dakconstructie zich V-vormig rond de schoorsteenpijp schaarde, een merkwaardige verbinding die aan beide zijden van de schoorsteen bewaard bleef en die vermoedelijk tot aan de voorgevel doorliep (afb. 9).

Een aantal sporen in het sterk verbouwde achterhuis laten vermoeden dat het toen reeds bestond, wat ook door geschreven bronnen wordt bevestigd. Wellicht omvatte het dan al drie bouwlagen, namelijk een benedenverdieping, een bovenverdieping en een zolder onder het zadeldak. Het erg verworden achterhuis bevatte heel wat herbruikmateriaal dat zowel uit het voorhuis als van vroegere bouwfazen van het achterhuis kon afkomstig zijn.

De belangrijke laat-middeleeuwse verbouwing geschiedde wellicht in opdracht van de brouwers. Nergens wordt dit expliciet in een geschreven bron vermeld. De talrijke schulden van de brouwersvereniging in de late 15de eeuw zouden (mede) het gevolg kunnen zijn van belangrijke verbouwingsactiviteiten. Het lijkt ook logisch te veronderstellen dat de brouwers de bestaande huisstructuur wensten aan te passen en het geheel een passend en herkenbaar uitzicht wilden geven als corporatiehuis. Bij recent onderzoek kon vastgesteld worden dat dit ook in andere gevallen zo verliep, zoals bijvoorbeeld bij het Metselaarshuis aan de Cataloniëstraat en het Kruideniershuis aan Klein Turkije.

Confiscatie

Ingevolge de Carolijnse Concessie van 1540 werden de bezittingen van alle neringen, waaronder ook die van de brouwers, geconfisqueerd⁶⁷. Uit de opsomming van wat Keizer Karel V door de confiscatie te beurt viel, blijkt dat het huis verkocht werd voor 109 pond 8 schelling, een bedrag dat gedeeltelijk terug aan de brouwers werd ter beschikking gesteld voor de aankoop van een ander huis. Tot de verdere inkomsten van de confiscatie behoorden de renten, de huur van het huis in 1541-1542, de verkoop van de meubelen en de huisraad. Er was ook nog sprake van renten, bezet op een ander huis van de brouwers, dat *De Arend* als uithangbord had.

Nochtans vonden de brouwers een achterpoortje om aan de confiscatie te ontsnappen, of om hun neringhuis aan de Graslei terug te kopen. In 1545 bezat de nering opnieuw *haerlieder huus up de Coorenleye daer den Ynghele vuyt steect*⁶⁸ en in 1556 werden de armen van de brouwersnering als de eigenaars van *den Inghel upde Coorleye* vermeld. Uiteindelijk verkochten de brouwers, met het akkoord van de stadsoverheid, het huis ten gunste van die armen. De kopers

⁶⁷ SAG, Reeks 94bis nr. 1, Compte et sommaire de ce qu'est venu au profit de Lempereur Charles V a cause de la confiscation des emotions en flandre advenus en lann, es 1439 et 1540, f. 6: Brasseurs.

⁶⁸ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S144, Armentafel, Legger van renten en pachtgoederen 1545, f. 22.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Afb. 9. De laat-middeleeuwse dakconstructie omheen de centrale schoorsteenpijp (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

waren Joos van Deelee en Lievin Brakelman, twee ingezetenen poorters. Het huis *de Inghel* met achterhuis en gang bracht toen 240 pond groot op⁶⁹.

Een opeenvolging van families

Voor de periode 1562-1577 worden de weduwe en de erfgenamen van Lieven Brakelman vermeld, soms vertegenwoordigd door Jan van Hecke⁷⁰. Op 6 mei 1577 geschiedde er voor de schepenen van gedele een erfenisverdeling. Het betrokken pand aan de Graslei kwam dan in handen van Anna Seys, weduwe van Joos van Deelee, Jan en Everaert van Deelee en *mer* Jan Meyntkens, gehuwd met Cathelyne van Deelee⁷¹. Bij akte van 1 juni 1579 werd Jan de Ceunynck, zoon van Jan, de erfgerechtigde. Volgens een staat van goed uit 1581 werd het huis na zijn overlijden geërfd door zijn weduwe Elisabeth Plasschaert en hun kinderen Jan, Daneel en Rachel. Elisabeth Plasschaert hertrouwde met Jan van Hecke. Na diens overlijden werd zijn enige zoon Pieter van Hecke, huidenvetter in Middelburg (Zeeland), mede-eigenaar van het huis. Na de dood van Rachel de Coninck ging haar deel over naar haar broers Jan en Daneel. In 1612 verkocht Pieter van Hecke zijn deel aan Jan de Conynck. Het deel van Elisabeth Plasschaert kwam in 1613 ook in handen van Jan de Coninck.

Door verkoop bij decreet werd het huis *de Inghel* in 1619 eigendom van Jan de Pottere, zoon van Alexander (Sander). Bij het overlijden van zijn echtgenote Suzanna de Clercq ging haar gedeelte over naar haar erfgenamen. In 1625 verkocht Jan de Pottere zijn grootste deel in het pand aan Lucas van Westergheem, zoon van Melchior, aan Jan Schouteet, zoon van Jan, en aan Balthazar Merchellis, zoon van Willem. Hierop had een ingewikkelde erfenisverdeling plaats. Uiteindelijk werd het pand in 1626 verkocht aan Jan van der Schueren (van der Scuere).

In 1627 werd er nogmaals bevestigd dat Jan van der Schueren volledige eigenaar was van het huis *de Inghel* met alle toebehoren⁷². Bij zijn overlijden werd de eigendom in 1634 geërfd door zijn weduwe Tanneken Galle en hun dochter Anthonette van der Schueren. Na het overlijden van Tanneken Galle ging het pand in 1636 voor de helft naar Pieter de Pape, gehuwd met Anthonette van der

⁶⁹ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S221, Ontvangboek van de Armentafel en van de Cotidiane van de renten binnen Gent 1556-1560, f. 3v°. Deze verkoop wordt ook vermeld in SAG, Reeks 153 nr. 2/II, Tweeden grooten boeck Vrij huus vry erve, f. 772 met verwijzing naar Jaarregister van de Keure op 6 april 1559, f. 69.

⁷⁰ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, SN123, Armentafel, Kladboek voor het aanleggen van nieuwe registers van renten en pachtgoederen 1694-1710, niet gefolieerd, nr. 3.

⁷¹ SAG, Reeks 153 nr. 2/II, Tweeden grooten boeck Vry huus vry erve, f. 772. De gegevens tot omstreeks 1800 werden vooral geput uit deze archiefbron.

⁷² RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, SN123, Armentafel, Kladboek voor het aanleggen van nieuwe registers van renten en pachtgoederen 1694-1710, niet gefolieerd, nr. 3.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Schueren, terwijl de andere helft geërfd werd door Charles de Bisschop, met wie Tanneken Galle hertrouwd was⁷³.

In 1652-1653 ontving de weduwe van Jan Ghyselins een stadstoelage van 12 pond groot voor het bouwen van een stenen gevel bij het zuidelijke buurpand⁷⁴. Dit gegeven komt overeen met de gebouwde realiteit vóór de recente 'historische reconstructie' uit de jaren '70. Voor *de Inghel* zelf bleven geen betoelagingen of bouwaanvragen uit het Ancien Regime bewaard.

Pieter de Pape en Anthonette vander Schueren, vermeld als eigenaars van het huis en de kelder, belastten die kelder in 1660 met een 'waterloop' ten voordele van Joos Audenrogghe, zoon van Joos en bewoner van het pand ten noorden. Dit zou een verbetering betekenen voor de afvoer van hemelwater vanaf de binnenplaats van Joos Audenrogghe tot in de greppel langs de muur van de gang die op straat uitkomt. Bij het onderzoek was deze situatie nog ter plaatse terug te vinden, maar het betrof wellicht een jongere bouwkundige toestand van hetzelfde infrastructuurelement.

Na het overlijden van Anthonette vander Schueren ging haar helft in het pand over op haar man Pieter de Pape, die ook nog andere delen verwierf, omdat Philips Janssens en Jacques Mahieu, respectievelijk gehuwd met Anne en Marie de Pape voor notaris Charles Schillewaert jr. aan hun erfenis hadden verzaakt. Het resterende gedeelte kwam toe aan Frans, Laureyns en Isabelle de Pape, kinderen van Pieter en Anthonette van der Schueren.

Trapevel en traptoren

Uiteindelijk verkochten de erfgenamen de Pape het hele huis in 1672 voor 1350 pond groot aan Joosijne Gheeraert, weduwe van Guillaume de Langhe⁷⁵. Zij had op zijn minst vijf kinderen, waarvan de respectievelijke leeftijden bekend zijn uit de *Status animarum* die Roger Nottingham als pastoor van de Sint-Niklaasparochie in 1681 opstelde. Livina was toen 25 jaar oud, Petrus 24, Franciscus 23, Joannes 18 en Jacobus 15. Tot het huishouden behoorde ook Joannes Baptista Lits, die door Nottingham op discrete manier *advena*, gast, wordt genoemd, terwijl hij in feite de latere echtgenoot van de oudste dochter Livina was⁷⁶. Voor de aankoop

⁷³ Pieter de Pape werd ook nog als eigenaar vermeld in 1640 (RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, S145, Armentafel, Legger van renten en pachtgoederen 1516-1654, met aanvullingen 1640-1654, f. 21v°.

⁷⁴ SAG, Reeks 535 bundel 144, Oude bouwaanvragen. Korenlei, met verwijzing naar SAG, Reeks 400 nr. 168, Stadsrekening 1652-1653, f. 140v°.

⁷⁵ SAG, Reeks 303 nr. 15, Jaarregisters van de Keure Vrij huis vrij erf, 1670-1673, f. 130 akte van 11 februari 1672.

⁷⁶ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk te Gent, S 348, Status animarum en kroniek van de kerk 1656-1690, met aanvullingen 1718-1719, f. 67.

van haar huis ontleende zij 1100 pond groot, bezet op het huis met de kelder aan de Korenlei, dat zij zelf bewoonde en gelegen tussen de woningen van weduwe Audenrogge en dat van jonkvrouw Ghijsselins⁷⁷. Wellicht was Joosijne Gheeraert opdrachtgeefster voor een belangrijke bouwcampagne die op grond van de materiële sporen in de 17de eeuw kan worden gesitueerd.

Een iconografische bron uit 1754, afkomstig uit een privé-verzameling, brengt een hoge bakstenen gevel in beeld (afb. 10)⁷⁸. Hij is vier traveeën breed. Bij de half-ondergrondse kelders zijn er twee vensteropeningen en een doorgang naast de steektrap die naar de *bel étage* leidde. Drie hoge langwerpige kruisvensters zorgden er voor de verlichting van de kamer aan de straatzijde. De zone van deze bouwlagen is witgeschilderd, een latere (18de-eeuwse ?) verfraaiing die slechts op een gedeelte van de gevel werd toegepast. Het parentment van de hogere bouwlagen is donker (rood) gekleurd met witte banden rondom de vensteropeningen. Deze roodschildering, gecombineerd met witsteenimitatie, werd reeds herhaalde malen op gevels waargenomen en werd in de 17de eeuw veelvuldig toegepast. Vermoedelijk werd de gevel door één van de 17de-eeuwse eigenaars in de toen gangbare stijl verfraaid. Er zijn twee bouwlagen met nagenoeg gelijke doorbrekingen. De invulling van die bovenste vensters is duidelijk verdeeld in zes. In de eigenlijke trapgevel zijn nog een rechthoekig venster en een oculus te zien. Boven het dak kwam nog een opmerkelijke nokbekroning.

Vanuit de steeg ten noorden en vanuit het huis had men toegang tot een traptoren die als circulatief element voor de verscheidene bovenverdiepingen dienst deed (afb. 11). De traptoren staat te paard op de noordelijke muur van het middeleeuwse huis. Het muurwerk omheen de trap draagt sporen van metselwerk uit diverse bouwfazen. Het oudste muurwerk was opgebouwd met strekken van 23.5/24.5 x ? x 5 cm en getuigde van een zeer verzorgde techniek. Een segmentbogig afgewerkte deuropening liet toe de trap aan de steeg af te sluiten. De deuromlijsting bestond uit baksteen en enkele blokken witte natuursteen. De aanwezigheid van duimen en aanslagen duidde op een naar buiten draaiende deur. In de westelijke rechtstand waren ook grendelgaten.

Tussen de steeg en de eerste overloop waren er twaalf stenen treden. De afwerking van elke trede geschiedde met overkragende witstenen platen zonder specifieke profilering. De optrede bestond telkens uit een laag strekken en twee rijen platte dakpannen. De eerste overloop was bedekt met grijze gebakken (gesmoorde) tegels van 20.5 x 20 cm. Nog voor de eerste overloop werd bereikt,

⁷⁷ SAG, Reeks 303 nr. 15, Jaarregisters van de Keure Vrij huis vrij erf, 1670-1673 f. 127v°, akte van 12 februari 1672.

⁷⁸ SAG, Atlas Goeghebuer, Lade 79 nr. 16a, De Graslei vanaf de Grasbrug, foto van een schilderij van 1754, destijds toebehorend aan M. Speltinck. Zie ook DECAVELE, J., DE HERDT, R. & DE CORTE, N., 1976, p. 97; DE VINCK, K., 1976, afb. 11.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Afb. 10. De Graslei in 1754, naar een schilderij uit de verzameling M. Speltinck, met uiterst links het huis de Inghel (foto SAG, Gent)

Afb. 11. De toegang vanuit de bel étage naar de traptoren die boven de noordelijke steeg werd uitgebouwd (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

kon men vanuit de traptoren naar de hoofdverdieping. Op die plaats, evenals hoger, bleek duidelijk dat de noordgevel van het eigenlijke huis zwaar doorbroken werd om de traptoren en zijn verbindingen naar de diverse verdiepingen te kunnen realiseren. Op twee plaatsen werd ook gebruik gemaakt van een kraagsteen in het huis om de structuur van de traptoren mede te helpen ondersteunen.

Vorbij de eerste overloop was de eigenlijke trap geheel in hout uitgewerkt. De treden vertrokken vanuit een polygonaal uitgewerkte trapboom. Verscheidene treden waren erg verzakt. De trapconstructie werd zwaar ondermijnd bij de heropbouw (misschien zelfs meerdere malen) van het nevenliggende pand. Merkwaardig was ook de houten wandafwerking met planken van 23.5 en 26 cm breed aan de zijde van het huis, tussen het tweede en het derde niveau van de traptoren.

De vensteropeningen aan de oostkant van de traptoren werden in jongere tijd - onder andere bij de heropbouw van het noordelijke buurpand - vergroot en/of aangepast met bakstenen van 19 x 9/10 x 4.5/5 cm. Mogelijk waren er aanvankelijk ook vensteropeningen aan de westzijde van de toren. Het is immers niet zeker dat het westelijke deel van de steeg toen reeds volledig overwelfd was. De bovenverdiepingen van de steeg zijn in elk geval het resultaat van de verbouwing uit 1912 en bestonden niet toen de traptoren werd opgetrokken.

Na het overlijden van Joosijne Gheeraert werd het huis in 1686 geërfd door de reeds vermelde kinderen Pieter, Frans, Joannes, Livijne (gehuwd met Jan Baptist Liets) en Jacobus de Langhe. Na het overlijden van Frans de Langhe en de intrede van Jacobus de Langhe bij de cellebroeders of alexianen waren de drie andere kinderen de Langhe eigenaar van het pand en zijn toebehoren.

In de 17de eeuw bevond *de Inghel* zich tussen het huis van Jan Ghijzelins, ten zuiden, en *het Maegdeken* ten noorden. Dit was eigendom van de weduwe van Joos Audenrogghe. Bij die situering wordt er vermeld dat *de Inghel* zo'n 6 voet uitspringt ten opzichte van het noordelijke huis en dat er een buitentrap was van zes tot zeven treden die toegang verschaftte tot de *bel étage*⁷⁹. Deze beschreven toestand stemt nog overeen met wat *in situ* wordt aangetroffen.

De 18de eeuw

Bij een erfverdeling voor notaris Frans Albert de Puijt op 21 november 1709 ging het huis uitsluitend naar Livyne de Langhe. Na haar dood kwam het pand in handen van haar enige zoon Jan Gheyselbrecht Liedts. Bij het overlijden van Jan

⁷⁹ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk Gent, SN 123, Armentafel, Kladboek voor het aanleggen van nieuwe registers van renten en pachtgoederen 1694-1710, niet gefolieerd, nr. 3.

Ghyselbrecht Liedts op 22 april 1749 en van zijn echtgenote Isabelle Clare de Scheemaecker op 30 november 1765 kwamen hun bezittingen in 1765 in handen van hun kinderen Guilliaeme Jacobus, Bernard Augustijn, Margarete Joanne en Louis de Vliegheer, gehuwd met Coleta Liedts. Tot de erfenis behoorde het huis *de Inghel*, omschreven als een stapelhuis aan de Korenlei. Het onderhuis, waarmee mogelijk de hoofdverdieping wordt bedoeld, werd toen voor 14 pond groot gehuurd door Jan Brosier. De kelder werd gehuurd door Pieter de Vuyst. Het stapelhuis of bovenhuis werd door de familie Liedts zelf benut.

Het huis bleef blijkbaar nog een eindje in handen van de familie Liedts. Voor de periode 1762-1772 wordt nog een weduwe J.B. Liedts als eigenaar vermeld⁸⁰. Toch zou het pand met zijn toebehoren in 1770 door de erfgenamen Liedts voor 725 pond wisselgeld verkocht zijn aan Joannes Jacobus Simon, meester-chirurgijn⁸¹. Het huis wordt dan nog omschreven als een stapelhuis op de Korenlei. De stapel in het woonhuis bleef ter beschikking van de eigenaar. Het onderhuis was verhuurd aan Jan Bertier (?). Verder omvatte het pand een kelder, een achterhuis en twee stalletjes. Dat het achterhuis een tijdlang als stal dienst deed, bleek tevens uit de talrijke voederkribben die op het ogenblik van het onderzoek nog in het bouwvallige gebouw aanwezig waren.

Mogelijk om zijn aankoop te kunnen financieren ging Joannes Jacobus Simon een lening van 750 pond groot aan bij Leopoldus van Mander⁸². Na de dood van Joannes Jacobus Simon en bij contract van 1772 werd het pand geërfd door zijn weduwe Petronella de Smet. Over het co-eigenaarschap van hun kinderen Marie Therese (gehuwd met Carolus van der Haghen), Joanna Catharina, Anna Catharina en Johannes Joseph geven de gevonden archiefdocumenten geen eensluitende informatie. Zoon Johannes Joseph, eveneens een meester-chirurgijn, wordt in 1778-1790 als mede-eigenaar vermeld⁸³, maar in de daaropvolgende eigenaarsgegevens wordt een weduwe Simon opnieuw alleen vermeld⁸⁴.

⁸⁰ SAG, Reeks 153/1 nr. 4, Oude registers van het huisgeld, wijk A, 1762-1772, f. 96.

⁸¹ SAG, Reeks 303 nr. 37, Jaarregisters van de Keure Vrij huis vrij erf, 1768-1771 f. 173, akte van 1 juni 1770. De erfenis werd genoteerd in hetzelfde register f. 174 op 8 juni 1770. Joannes Jacobus Simon ging een lening van 750 pond groot aan bij Leopoldus van Mander; dit werd geregistreerd in hetzelfde register f. 174v^o.

⁸² SAG, Reeks 303 nr. 37, Jaarregisters van de Keure Vrij huis vrij erf, 1768-1771 f. 174v^o.

⁸³ Weduwe Simon verkocht het pand in 1778 aan haar zoon Johan Joseph Simon, eveneens een meester-chirurgien, voor een bedrag van 950 pond groot wisselgeld, mits een lijfrente van 20 pond groot courant (SAG, Reeks 303 nr. 39, Jaarregister van de Keure Vrij huis vrij erf, 1776-1781 f. 197v^o); SAG, Reeks 153/1 nr. 6, Oude registers van het huisgeld, wijk A, 1782-1796, f. 96, genoteerd op 22 oktober 1790.

⁸⁴ SAG, Reeks 153/1 nr. 202, Concordantie tussen de nieuwe en de oude registers van het huisgeld, f. 245; SAG, Reeks 153/1 nr. 195, Nieuw register van het huisgeld, f. 26, Oostenrijkse huisnummers Q nr. 102 en 103 f. 26.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Ten tijde van Johannes Joseph Simon wordt het huis omschreven als een stapelhuis met een kelder eronder die als herberg dienst deed. Deze werd toen gehuurd door Pieter Notte. Omstreeks 1800 geeft men 9 m gevel en 3 m om de hoek op, wat overeenstemt met de realiteit. De kelder en de stal hoorden toen bij herberg *den Engel*, gehuurd door Jan van Belle⁸⁵.

Een aantal interieurelementen duiden op een belangrijke herinrichting, waarover geen expliciete archivalische inlichtingen bekend zijn en die op stijltypologische basis traditioneel in de late 18de eeuw wordt gesitueerd. Tot de onderdelen die tot die bouwtijd kunnen teruggaan, behoorde de monumentale trap met versierde trappaal in late Lodewijk XVI-decoratie. Ook de bevloering van de inkomhal, samengesteld uit grote natuurstenen tegels die in een specifiek legpatroon met kleine witte tegels of *cabochons* worden gecombineerd, sloot daarbij aan (afb. 12). Uit de ter plaatse aangetroffen sporen bleek dat deze inkomhal toen aansloot bij een klein kantoor van 2.22 (O.W.) bij 1.83 (N.Z.) m, waarvan de binnenmuren inmiddels waren verdwenen. Het nagenoeg vierkante kamertje was overdekt met een stucplafond, voorzien van een fijn geprofileerde lijst, en had een bevloering met rode tegels van 13 bij 13 cm. Vanuit de inkomhal bereikte men een grote voorkamer. De stucplafonds, met ingesnoerde hoeken in late Lodewijk XVI-traditie, werden aangepast aan de oudere houten draagstructuur met zware moer- en kinderbalken. Behalve de drie sobere plafondvelden behoorden ook de hardconstructie, de deur naar de inkomhal en de bevloering met natuursteentegels van 30 bij 30 cm tot die bouwfase. Vanuit de inkomhal kon men via een gang naar de achterkamer en de achterdeur. Het stucplafond met zijn twee velden en de hardconstructie konden tot diezelfde bouwcampagne teruggaan.

De monumentale trap ging tot de eerste bovenverdieping, maar kan aanvankelijk hoger opgegaan hebben. De kamerindeling op de eerste verdieping leek groten-deels tot die bouwfase terug te gaan. Dit gold in elk geval voor de deuren die op de overloop uitgaven. De zware moerbalken werden toen aangepakt en hersteld en werden misschien verborgen onder stucplafonds die inmiddels verdwenen. De achterkamer, in het oostelijke deel van het huis, had meer 18de-eeuwse interieurelementen behouden, wat te merken was aan de stucplafonds, de hardconstructie en het schrijnwerk in de beide vensteropeningen. Vermeldenswaard was ook de strook langsheen de noordgevel die niet door het stucplafond was ingenomen. De zone van ca. 1.83 m was volledig anders afgewerkt. Hier bevonden zich een ingebouwde alkoof met bijhorende kabinetten, zoals die uit ander huizenonderzoek bekend zijn. Vanuit die zone gaf een inmiddels gedichte deur op de overloop uit. De rondboogdoorgang tussen de overloop en de oostelijke kamers behoorde niet tot die wellicht laat 18de-eeuwse bouwfase.

⁸⁵ Universiteit Gent, Handschriften nr. 3066/2, Atlas Napoléon, Section C - Section du Centre, f. 16v°, Ilôt 20 nr. 102.

Afb. 12. Gezicht in de inkomhal met de laat-middeleeuwse houten draagstructuur, de 18de-eeuwse monumentale trap met versierde trappaal en de bijhorende bevoering (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

Horizontale lijstgevel

Op 15 juni 1818 meldde Jean Verbaere, koopman in Gent, zich met een akte van aankoop van het huis Graslei 15, verleden voor notaris Jean-Baptiste Driessens. Verbaere had het huis gekocht van weduwe Simon en haar verwanten⁸⁶. In de kelder was het *Cabaret l'Ange* gevestigd. Nog in 1818 diende Jean Verbaere een bouwaanvraag in om de stenen verdeling uit de vensteropeningen van de hoofdverdieping te mogen wegnemen, wat hem werd toegestaan⁸⁷. Bij deze aanvraag bevindt zich geen bouwtekening. Verbaere bewoonde het pand blijkbaar niet zelf en verhuurde het eigenlijke huis aan een zekere Spellebaut.

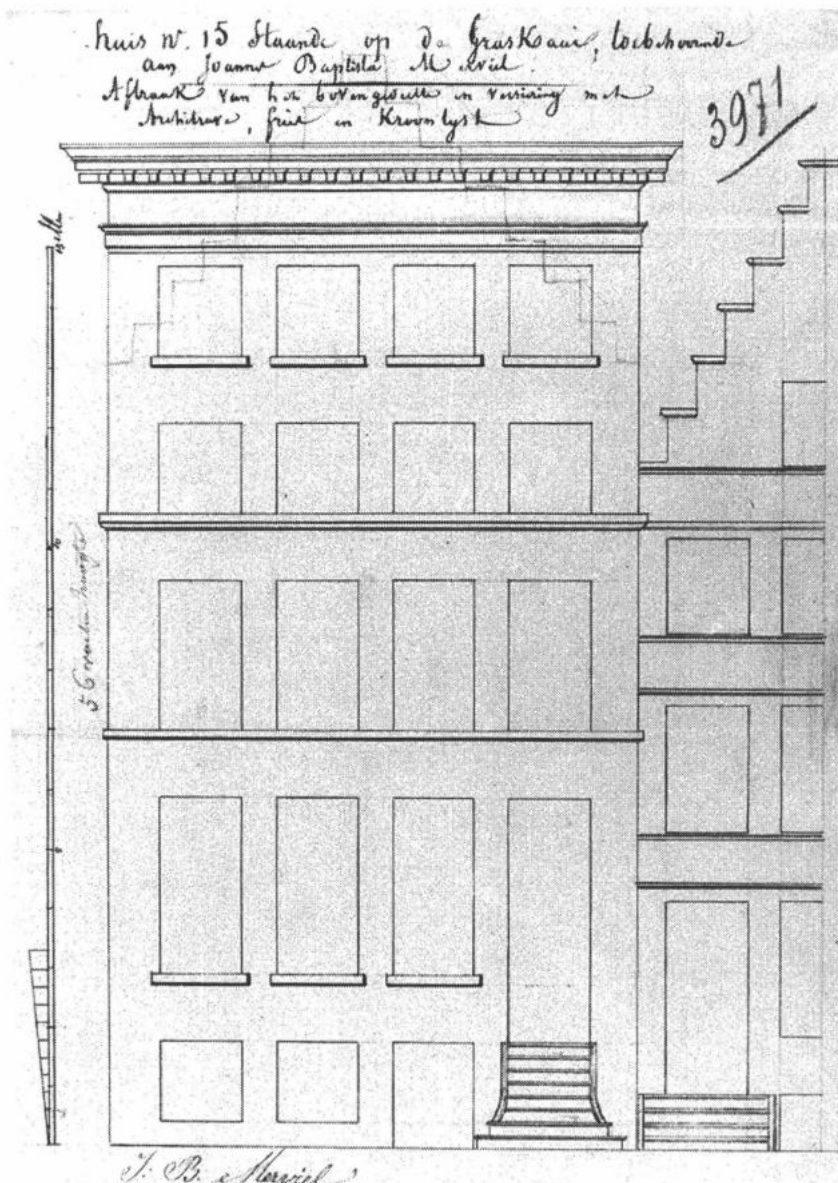
Een belangrijke verbouwing geschiedde in opdracht van Joannes Baptiste Merviel die van in de Hollandse tijd als eigenaar wordt vermeld⁸⁸. In 1830 diende Merviel, aangeduid als *voerman op de Graskaai*, een aanvraag in om het pand te verbouwen *ter versiering van de voorgevel*⁸⁹. Daartoe vroeg hij het bovendeel te mogen afbreken en te versieren met een architraaf, een fries en kroonlijst. Zoals uit de bijgevoegde bouwtekening blijkt, gaat het om een horizontale lijstgevel (afb. 13). Stadsbouwmeester Pierre-Jean de Broe (1761-1852) verleende gunstig advies en op 15 mei 1830 werd de bouwaanvraag goedgekeurd. Uit de bouwtekening blijkt ook dat het huis voordien met een trapgevel was afgewerkt die aanzette boven de vierde bouwlaag en hoger kwam dan de lijstgevel. De kelderverdieping was zoals in de bestaande toestand aan de straatzijde verlicht door twee nagenoeg vierkante vensters, waarnaast zich de keldertoeegang bevond. In de meest zuidelijke travee was de buitentrap met acht treden, die naar de *bel étage* leidde. Op de bouwtekening vertonen de drie hoge vensteropeningen van de *bel étage* een afzonderlijke uitspringende onderdorpel. De uitspringende horizontale lijst tussen de *bel étage* en de eerste bovenverdieping vormde meteen de doorlopende onderdorpel voor de vier vensteropeningen van die bouwlaag. Hetzelfde geldt voor de dubbel geprofileerde lijst tussen de eerste en de tweede bovenverdieping. Bij de vensteropeningen van de nieuwe derde bovenverdieping was er dan weer per venster een afzonderlijke dorpel. De vensteropeningen van de twee hoogste verdiepingen waren opmerkelijk kleiner dan die van de onderliggende bouwlagen. Volgens de tekening was de lijstgevel afgewerkt met een hoofdstel en een kroonlijst op klossen.

⁸⁶ SAG, Modern Archief, Reeks DD nr. 10, Mutatieregister 1811-1819, nr. 524; SAG, Modern archief, Reeks DD nr. 1, Frans kadaster, begin 19de eeuw, f. 55-56, nr. 544 en 545.

⁸⁷ SAG, Modern archief, Reeks G12, Moderne bouwaanvragen, nr. 3969 van 1818, met gunstig advies van P. De Broe 'architecte ordinaire de la Régence'.

⁸⁸ SAG, Modern Archief, Reeks DD nr. 14, Hollands kadaster, 1828, nr. 335, met verwijzing naar het Belgisch kadaster nr. 61.

⁸⁹ SAG, Modern archief, Reeks G12, Moderne bouwaanvragen, nr. 3971, 12 mei 1830.

Afb. 13. Bouwtekening, 1830 (foto SAG, Gent)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Bij deze verbouwing die als kenmerkend voor de lokale empire-architectuur kan worden aangezien, hoorde buiten de voorgevel ook een nieuwe toegangstrap met een sierlijke smeedijzeren trapleuning. Enkele elementen ervan zijn te zien op verscheidene iconografische bronnen. De duidelijkste details zijn terug te vinden bij een tekening van Armand Heins (1856-1938), gepubliceerd in de *Bulletin de la Société d'Archéologie et d'Histoire* van 1911 (afb. 4)⁹⁰. Daar is ook te merken hoe de toegang tot de kelderverdieping zich toen voordeed, met name een lager gelegen inkompartij met een iets meer naar achteren gelegen toegangsdeur, voorzien van een horizontaal uitgewerkt bovenlicht. Uit de tekening blijkt ook dat de bevoering van diagonaalsgewijze aangelegde grijze en gele (cement)tegels, die bij het onderzoek werd opgemerkt, toen reeds bestond.

Een aantal gebouwonderdelen die hun stempel achterlieten in het pand en bij het onderzoek werden vastgesteld, kunnen ook aan de bouwphase van 1830 worden toegeschreven. Dit gold onder meer voor de houten buitendeur met rondbogige waaier tussen de inkomhal en de gang naar de achterdeur (afb. 14). Eén van de meest merkwaardige elementen uit deze bouwphase was de invulling van het grote venster dat de achterkamer verlichtte (afb. 15). Op de eerste bovenverdieping hoorde het houten steunzuiltje in empiretraditie en de met baksteen afgewerkte rondboogdoorgang naar het oostelijke deel wellicht bij diezelfde bouwphase.

In 1833 diende de eigenaar van het zuidelijke buurpand, handelaar Joseph Delinge-Servaes, eveneens een aanvraag in om de trapgevel van zijn woning te mogen vervangen door een gevel met horizontale kroonlijst en om vensteropeningen te moderniseren⁹¹. Ook deze transformatie is gedocumenteerd door een bouwtekening met weergave van de bestaande en de geplande toestand. Er is geen bijkomende informatie over het hier besproken huis.

Het 19de-eeuwse kadaster toont aan dat voor- en achterhuis via een kleine aanbouw tegen de zuidelijke perceelsgrens verbonden waren. Deze aanbouw is inmiddels verdwenen. Een aantal interieurelementen, zoals de diagonaalsgewijs aangelegde vloeren met grijze en beige tegels, kunnen als nog jongere wijzigingen worden beschouwd en kwamen ten laatste in het begin van de 20ste eeuw tot stand.

Iconografische documenten en foto's uit de 19de eeuw tonen het huis als één van de hoogste gebouwen langsheen de Graslei (afb. 16-17)⁹². Aan de straatzijde was het gebouw dan afgewerkt met een hoge bepleisterde lijstgevel. Boven de kelderverdieping waren er vier bouwlagen. Tussen de twee hogere verdiepingen

⁹⁰ HEINS, A., 1911, p. 191-223.

⁹¹ SAG, Modern archief, Reeks G12, Moderne bouwaanvragen, nr. 3973, 2 juli 1833.

⁹² Zie onder meer fotoverzameling Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, Gent (S.C.M.S).

Afb. 14. De empiredeur in de inkomhal (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

Afb. 15. Vensteropening met schrijnwerk in empiretraditie, 1830, bij de bel étage aan de erfzijde (foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

en de twee lagere bouwniveaus was een horizontale lijst. Het voorste deel, tegen de straat, was afgedekt met een hoog tentdak dat verder aansloot bij een lager zadeldak.

De Wereldtentoonstelling van 1913

In 1905 viel de beslissing om in 1913 in Gent een Wereldtentoonstelling te organiseren. De renovatie of de restauratie van de Graslei vormde één van de belangrijkste projecten. Dit schitterend decor langsheen de Graslei moest één van de grote blikvangers worden. De luister van het Gentse ambachtswezen en de betekenis van de middeleeuwse haven zouden via representatieve architectuur een voor iedere bezoeker visueel herkenbare klemtoon krijgen. De meeste huizen langsheen de Graslei kregen tussen 1907 en 1913 een ingrijpende opknopbeurt. De architecten Armand Janssens en Joseph De Waele voerden het merendeel van de opdrachten uit.

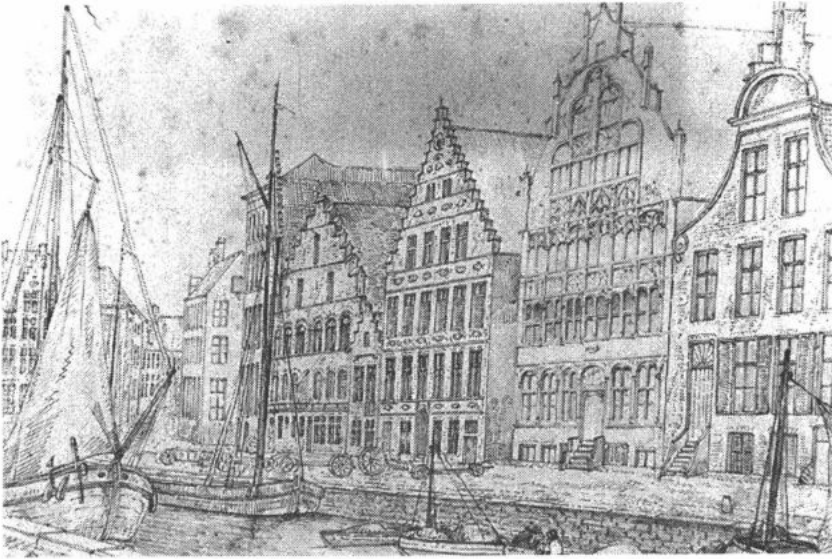
Het betrokken huis werd in 1912 door architect Armand Janssens aangepast. In navolging van de Wereldtentoonstelling die in 1910 in Brussel had plaats gevonden, zou men hier het laat-gotische Metselaarshuis reconstrueren⁹³. Het originele 16de-eeuwse corporatiehuis, opgetrokken onder meer met medewerking van meester-metselaar Christoffel van den Berghe, staat aan de Cataloniëstraat, maar was sedert 1852 omgebouwd in een 19de-eeuwse woning met bepleisterde, horizontale lijstgevel. Het nieuwe Metselaarshuis aan de Graslei werd ontworpen op basis van iconografisch materiaal en werd aangepast aan de structuur van *de Inghel*.

Wanneer men de beschikbare documentatie over de 'reconstructie' van het Metselaarshuis aan de Graslei nader ontleedt, stelt men vast dat niet alles zo vlot verliep als veelal in de korte historische overzichten wordt weergegeven. De tol voor het schitterend decor dat men tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 voor de talrijke bezoekers uit binnen- en buitenland wenste tentoon te spreiden, werd vaak betaald door de eigenaars en bewoners van de huizen die aan een opknopbeurt onderworpen werden of die werden 'aangepast' aan het architectonisch decor waarvan zij deel moesten uitmaken. Deze tol werd ook betaald door de vele bouwvaklieden die werden uitgebuit. De bouwgeschiedenis van *de Inghel* is hiervoor een treffend voorbeeld.

Voor *de Inghel* was industrieel Henry de Smet de Naeyer, tevens commissaris van de Wereldtentoonstelling, door het stadsbestuur afgevaardigd om met de eigenaars van het pand, het echtpaar Hubert Stals-Mollet uit Borgerhout, te onderhandelen over de geplande werken. Het huis was toen voor 1680 fr. per jaar

⁹³ S.C.M.S., Dossier Graslei. De Engel; SAG, Reeks VII, Openbare en private werken, nr. 2254/3 met Bestek 2089bis.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Afb. 16. De Graslei, tekening A. Van Lokeren, 1834 (foto SAG, Gent)

Afb. 17. De Graslei vóór 1912 (foto S.C.M.S, Gent)

verhuurd aan brouwer Maurice Saverys, één van de belangrijkste brouwers van de stad, die zijn bedrijf had in de Posteernestraat. Hij verhuurde de kelder onder aan Gustaaf Leenaerts, een fruithandelaar die er herberg *l'Ange* uitbaatte en tevens wagens verhuurde. De eerste verdieping werd onderverhuurd aan een Charles Wicart, de tweede bovenverdieping en de zolders aan sigarenfabrikant Joseph Verheyen.

Op 13 november 1910 bevestigde de Smet de Naeyer aan de eigenaars de toezegging dat de Stad alle verbouwingskosten op zich nam. Het akkoord tussen beide partijen werd op 22 januari 1911 ter studie van notaris Edmond van der Donckt ondertekend. De Stad zou de gevel van *de Inghel* restaureren volgens het bijgevoegd plan en deze verder onderhouden tot 75 cm achter het parement van de voorgevel. De eigenaars aanvaardden het uitzicht van de gevel te behouden en er geen werken te laten uitvoeren zonder toestemming van de Stad. De Stad verwierf toen ook een optie voor drie jaar om het huis aan te kopen voor 42000 fr.

Bijna een eeuw na de feiten wordt het meestal zo voorgesteld als werd de idee van de nieuwe gevel van het Metselaarshuis voetstoots aanvaard en zelfs toegejuicht. Niets is minder waar. De publieke opinie sprak wel degelijk haar ongenoegen uit over die plannen. Zo schreef R. vander Mensbrugge in *Le Bien Public* van 28 maart 1911 dat men met dit initiatief de klok dertig jaar teruggedraaide en hij weigerde te geloven dat de Stedelijke Commissie voor Monumenten dit project had goedgekeurd. Volgens hem was het onmogelijk het huis zelf te herstellen en hij verwees naar enkele bouwfazen, zoals die ook bij het recente archeologisch en bouwhistorisch onderzoek werden vastgesteld. De auteur beklemtoonde trouwens ook dat het eigenlijke Metselaarshuis in de Cataloniëstraat nog steeds bestond en dat er elementen intact of goed herkenbaar waren. Vander Mensbrugge vroeg zich af wat men in het buitenland wel zou denken van een dergelijk project *qui constituerait... un acte de vandalisme architectural, un mensonge historique et un crime de lèse-archéologie* en hij stelde de vraag of de bevoegden wisten dat ze de goede naam van Gent in de weegschaal brachten *par l'application de ce déplorable travail, de compromettre le renom de bon sens qui est une des caractéristiques du Gantois*.

De tegenreactie werd verwoord door Henry de Smet de Naeyer. De restauratie van het Metselaarshuis op zijn oorspronkelijke plaats zou te weinig weerklank hebben. De oorspronkelijke gevel van de Graslei kon niet worden gereconstrueerd. Het interessante deel, de onderste bouwlaag, zou behouden worden. Een project naar het voorbeeld van welbekende Gentse architectuur uit de eerste helft van de 16de eeuw achtte men veiliger dan alles over te laten aan de fantasie van de architect. Eigenlijk ging het niet om een restauratie of getrouwe reconstructie omdat architect A.R. Janssens het model aan de bestaande situatie, een totaal ander huis, diende aan te passen (afb. 18).

De polemiek liet ook het Stadhuis niet onberoerd. Er werd een verantwoording

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

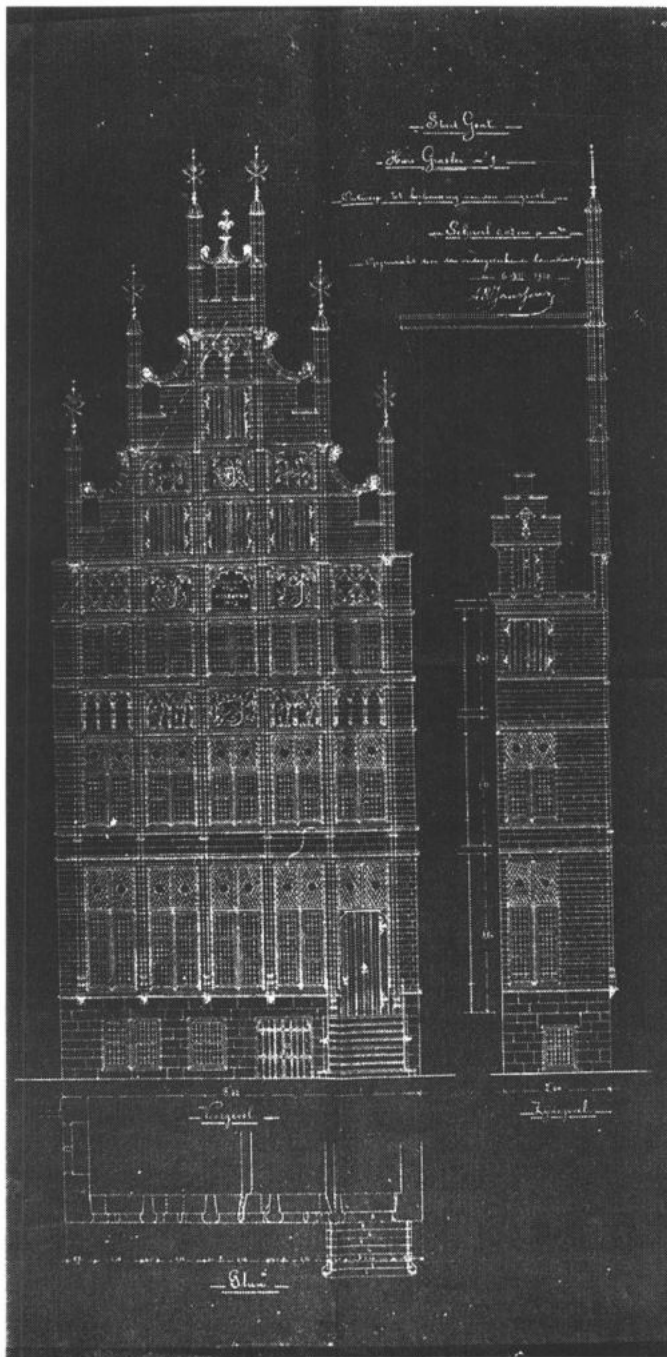
gevraagd aan de architect en aan de Stedelijke Commissie voor Monumenten. Het rapport van A.R. Janssens van 29 maart 1911 geeft een beschrijving van het huis, die overeenstemt met wat tijdens het recente onderzoek werd vastgesteld. De tekst toont aan dat de architect een vrij correct inzicht had in de hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis, en de hoofdstructuren en elementen uit diverse bouwfazen goed wist in te schatten. Hij had ook delen ontleisterd om het pand beter te leren kennen. Behalve voor de kelderverdieping waren er te weinig gegevens om de voorgevel van het middeleeuwse Steen te reconstrueren, wat de weg vrijmaakte voor het Metselaarshuisproject. Hij bevestigde terecht dat het niet om een reconstructie ging - er was onder andere een verdieping meer - maar om een aangepast ontwerp. De architect geeft een opsomming van de verscheidene verschillen en vergelijkt dit met de beschrijving van het oorspronkelijk Metselaarshuis, zoals dit door Minard-Van Hoorebeke in de *Description de Méreaux* was weergegeven⁹⁴. Herhaaldelijk wordt in de tijdsdocumenten op een fundamentele denkfout gewezen als men *de Inghel* meende te kunnen of moeten identificeren met het Metselaarshuis, een vergissing die nog steeds veel aanhang kent.

Victor Van der Haeghen verdedigde op 30 maart 1911 het standpunt van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en gaf eveneens een summier overzicht van de bouwgeschiedenis van *thuus ghenaeempt den Inghel*, dat in de 15de en de 16de eeuw aan de brouwers had toebehoord. De constructie van een nieuwe gevel in laat-gotische traditie aan de Graslei moest geen hinder zijn om ook te pleiten voor de restauratie van het eigenlijke Metselaarshuis.

Beide rapporten ondersteunden de beslissing om met het project verder te gaan. Op 8 juli 1911 werd de opdracht toegewezen aan aannemer Charles van Driessche, Jan Breidelstraat 11 te Gent, voor 27224 fr. Op diens voorstel om de werken goedkoper te kunnen uitvoeren met Reffroysteen werd niet ingegaan. Men hield het bij de voorziene Lediaanse steen (z.g. Balemse steen). Het vervaardigen van modellen in pleister en de uitvoering in steen van het beeldhouwwerk werden toevertrouwd aan beeldhouwer Oscar Sinia. De voorziene Lediaanse kalkzandsteen werd voor de vijf reliëfs vervangen door Senonvillesteen, omdat het gewenste formaat in steen van eerste kwaliteit niet meer kon verkregen worden.

Het geschreven bronnenmateriaal over dat bouwproject geeft uitvoerig inlichtingen over de talrijke conflicten tussen Charles van Driessche en de steenhouwers die niet tijdig of te weinig werden betaald. De uitbuiting van de bouwvaklui

⁹⁴ MINARD-VAN HOOREBEKE, L., *Description de méreaux et jetons de présence des gildes et corps des métiers*, Gand, 1879. Verwonderlijk genoeg werd deze bron niet benut voor de recente restauratie met reconstructie van de geveltop voor het oorspronkelijke Metselaarshuis aan de Cataloniëstraat.

Afb. 18. Ontwerp voor de constructie van een aangepast Metselaarshuis voor de Inghel, architect A.R. Janssens (foto SAG, Gent)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

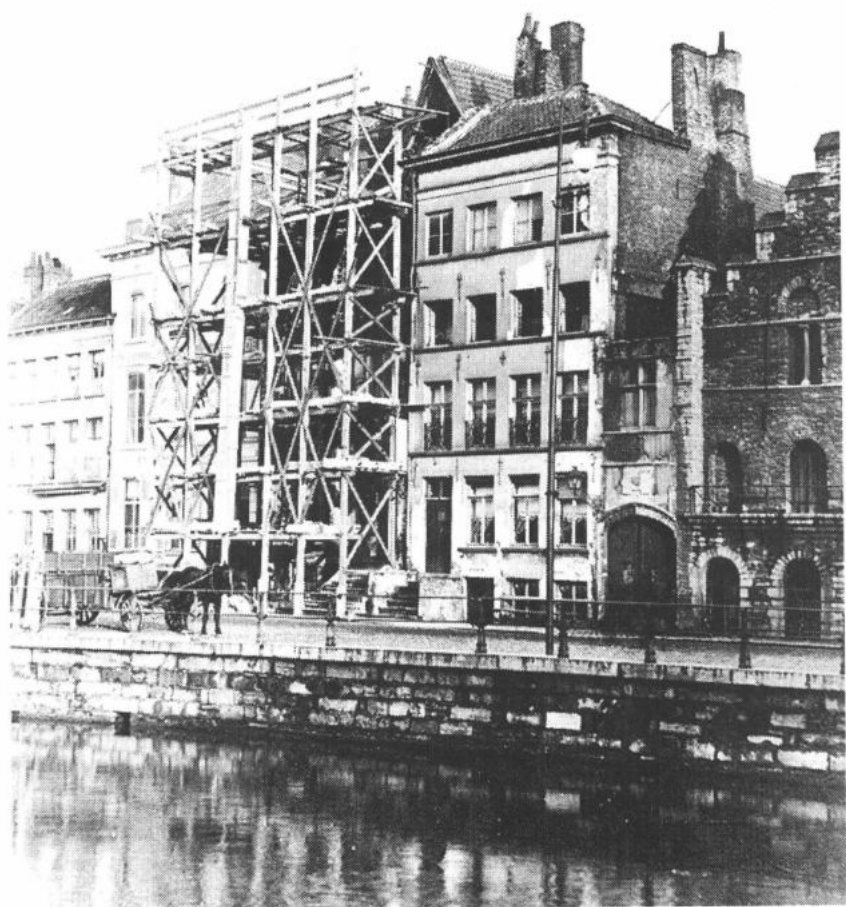
door de aannemer leidde herhaaldelijk tot een hoog oplopend sociaal ongenoegen. Deze details werpen een schril licht op de sociale context waarin een prestigegebouw als de historisch-valse gevel tot stand kwam en op de tegenstellingen tussen de luxe van de Wereldtentoonstelling en de armzalige loonsituatie van de werklieden die ze met hun handen tot stand brachten.

Ook de contacten tussen architect A.R. Janssens en de aannemer verliepen niet zonder problemen. Herhaaldelijk ging het er scherp aan toe, omwille van ongepaste bouwmaterialen, zowel voor de baksteen als voor de witte natuursteen, of van mank lopende uitvoeringswijzen. Daarnaast waren er de talrijke moeilijkheden tussen de aannemer en de huurders van het pand. Deze konden er soms nauwelijks wonen of hun beroepsactiviteiten uitoefenen: *les pauvres gens sont mouillés jusque dans leur lit*. Uiteraard betaalden de huurders geen pacht meer. Net als de eigenaars poogden zij een schadevergoeding toegekend te krijgen. Het conflict kende een hoogtepunt in oktober 1912, toen advocaat A. Molitor de belangen van de eigenaars verdedigde. De eigenaars en huurders kregen uiteindelijk een rechtmatige schadevergoeding uitbetaald. Alle moeilijkheden zorgden uiteraard voor vertragingen bij het uitvoeren van de werken (afb. 19).

De voorlopige oplevering van de nieuwe gevel bij *de Inghel* vond plaats op 29 januari 1913, terwijl de werken hadden moeten voltooid zijn op 1 juli 1912. De vertraging werd vooral toegeschreven aan de niet-tijdige leveringen van de Lediaanse kalkzandsteen uit de groeven van Bambrugge. De aannemer liep voor de vertraging een boete op van 3000 fr. In zijn tegenbetoog vond hij dat hijzelf recht had op schadevergoeding omdat hij niet minder dan 12000 fr. verlies had geleden in de onderneming. De definitieve oplevering volgde op 5 maart 1914, toen de discussie over de schadevergoedingen nog volop hangend was⁹⁵.

De renovatie-opdracht van 1912 wordt ook door heel gedetailleerde bouwtekeningen gedocumenteerd, waaruit blijkt dat de aandacht vooral uitging naar de voorgevel en de eerste travee die uitspringt ten opzichte van de rooilijn van de noordelijk gelegen huizen. Behalve voor de kelderverdieping werden de hoofdgevel en een klein gedeelte van de noordgevel volledig vernieuwd. Op die plaats bleven geen oudere sporen *in situ* behouden. De buitenparementen van het bovengrondse muurwerk werden ook op kelderniveau bijgewerkt en aangevuld met hardsteen. De vormgeving van de vensteropeningen en de deur is zeker niet volledig getrouw aan de laat-middeleeuwse toestand. De eigenlijke zogenoemde reconstructie zette pas boven de kelderverdieping aan. De centrale deuropening van het oude Metselaarshuis werd naar de meest zuidelijke travee verplaatst,

⁹⁵ In 1965-1966 werd in opdracht van de Stad Gent nog een gedeeltelijke restauratie uitgevoerd door het aannemersbedrijf Ets. Fl. Bruxelman & Zonen, Reigerstraat 6, Gent. Toen werden zeer gedetailleerde opmetingsplannen opgemaakt door L. Goossens.

Afb. 19. De Graslei tijdens de opbouw van het zogenaamde Metselaarshuis, 1911-1913 (foto S.C.M.S., Gent)

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

waar reeds van in de late middeleeuwen de toegang tot de bovenbouw van *de Inghel* was. De rechte trap bleef dus op de plaats van zijn voorgangers. Achter die meest westelijke zone bleef het pand bewaard zoals het zich sinds eeuwen had ontwikkeld. De nogal gebrekkige manier waarop de nieuwe gevel bij het oude pand werd toegevoegd, toonde dat er tussen beide weinig organisch verband bestond. De nieuwe gevel die in 1912 voor het bestaande huis werd opgetrokken, is derhalve een typisch neogotisch en/of zelfs eclectisch produkt. In 1912 ging het vooral om de *façade* en kreeg de historische waarde van het huis weinig aandacht. Dit is één van de redenen waarom het huis tot voor kort nog veel intrinsieke bouwkundige waarden had. Toch is de vernieuwing van 1912 inmiddels ook als een historische verworvenheid te aanvaarden met een sterke beeldbepalende functie in het stadsgezicht van Gras- en Korenlei.

Boven een hoge sokkel van Doornikse steen, de oudste bouwlaag van het oude Steen, werd een weelderig, versierde laat-gotische gevel in Lediaanse kalkzandsteen ontworpen (afb. 1). Deze gevel toont drie bouwlagen van vijf traveeën, waarboven een met fialen en voluten uitgewerkte top verrijst. Het gaat om een druk geritmeerde skeletstructuur waarbij de muurdelen tussen de doorbrekingen tot een minimum werden herleid. De *bel étage* heeft vier hoge kruisvensters en een deuropening in de zuidelijke of meest rechtse travee, op een plaats waar de toegang tot het bestaande huis gelegen was. Het bovenlicht van de deur is gelijk aan het bovendeel van de nevenliggende vensters. Deze doorbrekingen werden ingeschreven in een stenen skelet dat met verticale en horizontale architectuurelementen, zoals rijzige kolommetjes en fijne lijsten, werd opgesmukt. De vijf kruisvensters van de eerste bovenverdieping zijn minder hoog, maar vertolken eenzelfde vormgeving. De borstwering tussen de eerste en de tweede bovenverdieping, opgesplitst in panelen volgens de travee-indeling, is bijzonder rijk versierd. De twee uiterste traveeën vertonen een blind tracerwerk met drie gekoppelde spitsboognissen. In het middelste vak bevindt zich het wapenschild van de metselaars, omgeven door rankwerk en voorzien van de spreuk *Het moet wel*. In de twee panelen ernaast bemerkt men vier personages met attributen, waarin werktuigen van de steenhouders en metselaars worden herkend, zoals een kompas, een troffel, een schietlood, hamer en beitel. Het gaat om een voorstelling van de zogenaamde Vier Gekroonden, die als de patroonheiligen van de metselaars en steenhouders worden aangezien⁹⁶. Hun verhaal gaat terug op steenhouders die de marteldood stierven ten tijde van de Romeinse keizer Diocletianus (245-313). Hoewel het aantal steenhouders nogal wisselde en de 4de eeuwse *Passio Quatuor Coronatorum* in jongere tijd veel aanpassingen en

⁹⁶ Zie onder meer: SAG, Reeks 400 nr. 43, Stadsrekening 1517-1518, f. 105; VAN WERVEKE, A., *De oudst gekende metselaarsloge te Gent en de kenteekens van haar leden*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1907, p. 148; ADRIAENSSENS, R., *Over enkele definitives, de 'Vier Gekroonden' te Antwerpen, een handtekening met merk op een archiefstuk*, in: *Bulletin Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, Antwerpen; 1978, nr. 3.3, s.p.

bijvoegingen kende, neemt men in onze contreien aan dat het gaat om Severus, Victorinus, Carpophorus en Severinus. Een iets jongere voorstelling van de Vier Gekroonden vindt men bij een huis aan de Ketelvest dat in 1666 door meestersteenhouwer Jan van den Linden werd opgetrokken⁹⁷.

De tweede bovenverdieping van de 20ste-eeuwse gevel bij *de Inghel* toont tweelichtvensters die wat de vorm betreft volledig aansluiten bij de kruisvensters van de lagere verdiepingen. Alle vensters zijn voorzien van donker glas-in-lood met een zeer strak loodrooster, geheel volgens de inzichten van de neogotiek en de heropleving van de glaskunst die daardoor werd tot stand gebracht. De in vijf vakken opgedeelde borstwering tussen de tweede bovenverdieping en de geveltop is opnieuw van beeldhouwwerk voorzien. Blind traceerwerk vult de uiterste vakken. In het centrale paneel wordt een engel voorgesteld, geduid door het bijschrift *Den Enghel*. Behalve in de naam van de herberg die in de kelder-verdieping was ondergebracht, werd voorheen slechts sporadisch een verband gelegd tussen de huisnaam *de Inghel* en een engelenfiguur. De constructie van de nieuwe gevel in 1911-1913 heeft ertoe geleid dat de wellicht onterechte vertaling vrijwel uitsluitend bekend is gebleven, want het is pas nadien - niet in de documenten van de bouwcampagne - dat het huis Graslei 8 gemeenzaam met de naam *De Engel* wordt aangeduid. In de beide panelen naast deze centrale sculptuur worden de wapenschilden van Gent en Vlaanderen uitgebeeld.

De geveltop omvat twee registers, voorzien van tweelichten met luiken aan de buitenzijde. Bij de andere verdiepingen waren de luiken naar binnen draaiend. Tussen beide registers van de topgevel bemerkt men nog drie panelen met sculptuurelementen. In het midden komt het wapenschild voor van keizer Karel V, de regerende vorst ten tijde van de bouw van het oorspronkelijke Metselaars-huis. De twee andere vakken vertonen elk twee zuilen met een banderol, voorzien van de spreuk *Plus Oultre*. Boven het hoogste venster is nog een paneel met blind traceerwerk te zien. De hoogterichting van de geveltop wordt beklemtoond door zes achthoekige fialen, bekroond door dubbele arenden in verguld metaal. Op de spits bevindt zich een kruisbloem. Dit 20ste-eeuwse gevelconcept naar laat-gotisch 16de-eeuws model bepaalt mede het merkwaardige en architectuurhistorisch waardevolle stadsbeeld van Gras- en Korenlei. Als getuigen van de bloeiende ambachten en gilden in de stad hebben de metselaars de brouwers die *de Inghel* als hun corporatiehuis hadden uitgekozen, definitief verdrongen.

⁹⁷ SAG, Reeks 400 nr.184, Stadsrekening 1667-1668, f. 144; VAN DER HAEGHEN, V., *Façade de maison de 1666*, in: *Inventaire archéologique*, Gand, 1900, nr.20, p. 196-197; HOSTE, L., *Uithangborden te Gent*, in: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 1988, jg. 17 nr. 5, p. 264.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Renovatie

Het archeologisch en bouwhistorisch vooronderzoek, waarvan de resultaten in deze bijdrage werden samengevat, werd gerealiseerd in functie van een renovatieproject, waarbij het leegstaande pand werd heringericht met het oog op een nieuwe winkelfunctie. Het is enigszins delicaat de recentelijk aan dit merkwaardig gebouw uitgevoerde werken te beoordelen. De 'gereconstrueerde' gevel uit 1911-1912 werd als monument wettelijk beschermd bij Koninklijk Besluit van 1 april 1952, in tegenstelling tot het achterliggende gebouw dat geen enkele vorm van bescherming geniet, ook al gaat het tot de 14de eeuw terug, ondanks de verbouwingen en verfraaiingen in diverse stijlen. De voorgevel is daarenboven sedert 1911 een zogenaamde conventiegevel, wat wil zeggen dat deze door de Stad Gent moet worden onderhouden. Ingevolge deze wettelijke situatie kon het achterliggende gebouw dus, weliswaar binnen het kader van een goedgekeurde bouwaanvraag, vrij door de eigenaar worden verbouwd.

Bij de recente bouwcampagne liet de eigenaar de vervuilde en lichtelijk afgetakelde voorgevel reinigen en er de allernoodzakelijkste herstellingen aan uitvoeren, ook al behoorde dit in feite tot de verantwoordelijkheid van de Stad Gent. Er werd geopteerd voor een zachte reiniging, met een minimale vervanging van natuurstenen elementen die desnoods door middel van reparatiemortels werden hersteld. Het Steen met zijn muren in Doornikse steen en de latere ingrepen in baksteen verkeerde echter in een bedenkelijke toestand. Dit was als gevolg van de jarenlange verwaarlozing ook het geval met de houten balklagen en dito dakconstructie. Men had heel wat meer kunnen redden van deze merkwaardige constructie indien deze een wettelijke bescherming had genoten. De eigenaar had dan bij de restauratie van een subsidie kunnen genieten. Dit mag niet worden geïnterpreteerd als zou de huidige eigenaar geen inspanning gedaan hebben. Men is er uiteindelijk in geslaagd relatief veel van het oude werk te behouden, ook al brachten de hoog oplopende conservatie- en restauratiekosten het beperkte budget ernstig in het gedrang.

De stenen ruwbouwconstructie bleef zo goed als volledig behouden en werd geconsolideerd en hersteld waar dit nodig was. De originele sporenkap en de later toegevoegde constructie werden echter ontmanteld en de dakconstructie werd gereconstrueerd met gebruik van het gerecupereerde materiaal, aangevuld met nieuw hout. Het logische gevolg hiervan is dat dit ten koste ging van de originaliteit en dat hiermee ook een deel informatie verloren ging. Ter hoogte van elke balklaag werd een lichte metalen constructie ingebracht. Deze ingreep had niet enkel tot bedoeling een nieuwe draagkrachtige vloeropbouw te verzekeren, doch moest vooral de vier wanden bij elkaar zien te houden. Om allerlei redenen waren de buitenmuren immers verzakt en hielden ze gevaarlijk over. Aan de metalen vloerconstructie bevestigde men trekankers die door middel van injecties in de natuurstenen muren werden verankerd. Voor het overige werden de houten balklagen geconsolideerd.

De meest fragiele onderdelen van het gebouw, namelijk de interieurafwerking uit de 18de en de 19de eeuw, ging bij de verbouwing jammer genoeg volledig verloren. Een deel van de 18de-eeuwse stucversiering werd weliswaar 'gereconstrueerd', maar mist elk verband met de oorspronkelijke afwerking als gevolg van de verwijdering van de vroegere kamerindeling; ook de binnendeuren uit dezelfde periode werden verwijderd. De sierlijke eikehouten trap met gesculpteerde trappaal werd daarentegen wel opnieuw gebruikt, zij het dat de trap zich nu zowat 20 cm hoger bevindt dan voordien wegens de ontubbeling van de natuurstenen bloktrede. Dit was nodig omdat door de ophoging van de vloerconstructie de oude trap één trede te laag was. Van de oudste spiltrap in de traptorenconstructie bleef het grootste deel ter plaatse bewaard en werd slechts het allernoodzakelijkste vernieuwd. Van de oorspronkelijke vloer daarentegen bleef niets meer bewaard.

Tot besluit dient te worden beklemtoond dat er vooral dank zij de welwillendheid van de opdrachtgever relatief veel behouden bleef, terwijl er anderzijds bij gebrek aan een doeltreffend beschermingsbeleid nog te veel verloren ging. Dit gebouw is echter niet het enige Steen in de Stad Gent dat niet wettelijk beschermd is, zodat de gegronde vrees moet uitgedrukt worden dat er bij een volgend gelijkaardig geval een catastrofe voor het waardevolle bouwkundig erfgoed niet uit te sluiten valt.

Slotbeschouwing

Met de publikatie van de samenvattende resultaten over het huis *de Inghel* aan de Graslei wordt een nieuwe huisgeschiedenis in geschreven documentatie vastgelegd. Waarom leidde het plan voor de renovatie van dit toen leegstaande pand tot een dergelijk, uitgebreid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek? Hoewel de middeleeuwse origine van het huis al door vroegere, beperkte archeologische interventies bekend was en het pand als een belangrijk Gents monument bekend stond, bleek bij nader inzien zeer weinig geweten over het gebouw en zijn ontwikkeling. Wat dan wel bekend was, bleek niet geheel in overeenstemming met de eerste archeologische en bouwkundige bevindingen. Een renovatieproject van een historisch pand, al dan niet wettelijk beschermd, zou ook niet mogen kunnen zonder de grondige kennis van de bouwkundige entiteit die moet worden gerestaureerd of gerenoveerd. Een verantwoorde aanpak van dit patrimonium is pas mogelijk als de materiële bronnen in hun geheel, in hun details, in hun samenhang en hun ontwikkeling bekend zijn. De materiële relictten zijn niet de enige die inlichtingen verschaffen over het te behandelen pand. Samen met de beschikbare geschreven bronnen en iconografische documenten laten ze toe een 'constructie' op te bouwen, waarbij gepoogd wordt de wellicht nooit te achterhalen 'waarheid' zo precies mogelijk te benaderen.

HUIS 'DE INGHEL' IN GENT

Een bijkomende reden om *de Inghel* aan een grondig multidisciplinair onderzoek te onderwerpen houdt verband met een veel bredere vraagstelling. De ligging van het pand, op de oostelijke Leie-oever, onderstreepte de betekenis van dit gebouw voor een betere kennis van het middeleeuwse Gent. De bevindingen voor die uitgelezen plek kunnen namelijk vergeleken en geëvalueerd worden met wat voor andere lokaties, gespreid over de hele stad, aan kennis werd ingewonnen. In onderhavig geval heeft vooral de confrontatie met huizen langsheen de hoofdassen zoals Hoogpoort en Onderstraat enerzijds, met arealen in buitenwijken die na de 13de-eeuwse ophoging werden verkaveld anderzijds, geleid tot een veel beter inzicht in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent, met inbegrip van tal van sociaal-economische aspecten. Via het onderzoek van *de Inghel* rezen ook vragen over de vroegere hydrografie en topografie van Gent en de evolutie ervan in de latere middeleeuwen. De stapelfunctie, die in het bestudeerde pand wellicht van in den beginne tot in de 18de eeuw en mogelijk ook nog later manifest aanwezig was, leidde tot denkwerk over de stapelhuizen aan de Leie-oever en hun relatie tot de stedelijke economie, inzonder het graanstapelrecht. Dat voormalige patriciërswoningen in de 14de eeuw als corporatiehuis gegeerd waren, was reeds door voormalig huizenonderzoek in Gent bekend en werd in dit geval nogmaals bevestigd. De verleiding is hier groot om opnieuw de betekenis van de brouwers in de belangstelling te brengen, terwijl thans door de constructie van een nieuwe gevel naar laat-gotisch model de klemtoon wordt gelegd op de metselaars en zo de historische waarheid geweld wordt aangedaan. Toch zijn de hele transformatie van het Gentse centrum als uithangbord voor de Wereldtentoonstelling van 1913 en de vele achtergronden en ondergronden die ermee te maken hadden, ook geschiedenis geworden. In conclusie kan derhalve gesteld dat het gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van een huis als *de Inghel* niet alleen van betekenis is voor de geschiedenis van dat pand, maar in ruime mate bijdraagt tot de kennis van het verschijnsel stad vanaf het midden van de 10de eeuw.

Interdisciplinair huizenonderzoek is in Gent geen nieuw gegeven. Het vorsingswerk kent een lange traditie en ontwikkelde zich in recente tijd tot grondig wetenschappelijk team-werk. Reeds meer dan twee decennia worden de meeste onderzoeksprojecten van de Dienst Stadsarcheologie in samenwerkingsverbanden met verschillende disciplines uitgewerkt. Langzamerhand groeide er een geïntegreerde, complementaire samenwerking. Verschillende huis-geschiedenissen getuigen van die positieve samenwerking aan de basis, waar ook de ruimere context en de brede vraagstelling niet ontbreekt. De resultaten van *de Inghel* vormen één van de vele voorbeelden uit de praktijk. De vermenigvuldiging van dergelijke interdisciplinaire projecten is noodzakelijk en moet een complementaire tegenhanger vormen voor het theoretisch werk rond de samenwerking van archeologie en geschiedenis, dat geregeld het gespreksthema vormt voor besprekingen in meer overkoepelende organisaties of geïnstitutionaliseerde structuren.

De jongste ontwikkelingen in het huizenonderzoek, beïnvloed door het benutten van voorheen weinig geconsulteerde bronnen⁹⁸, waren geen reden tot euforie en terecht werd herhaaldelijk gewezen op de beperkingen. Het onderzoek is inderdaad afhankelijk van de beschikbare materiële en geschreven bronnen, en van de kennis van dit bronnenmateriaal. Elke constructie van het verleden moet hoe dan ook uit fragmenten worden opgebouwd. De bezorgdheid als zou men via dergelijke projecten alleen met de top van de maatschappij in contact komen, zijn door de vele resultaten van individuele projecten weerlegd. De verzamelde informatie verschaft immers niet alleen inlichtingen over bouwheren of eigenaars maar leidt tot een breed sociaal-maatschappelijk spectrum voor verschillende periodes van het verleden vanaf de late middeleeuwen. Terecht werd er ook gewaarschuwd voor het extrapoleren van bepaalde resultaten. Dit is één van de redenen waarom er in Gent gepleit wordt voor meer grondiger basisonderzoek, verspreid over de hele stad. Vergelijkingen en evaluaties zijn enkel mogelijk met even goed onderzochte panden. Dit lijkt een noodzakelijke voorwaarde om tot verantwoorde algemene inzichten en ontwikkelingslijnen te kunnen komen. Deze bijdrage over *de Inghel* aan de Graslei wil daar een stimulans voor zijn⁹⁹.

⁹⁸ Zie: BOONE, M., *Stadsarcheologie, bouwgeschiedenis en sociale geschiedenis. Een slotbeschouwing*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1992, jg. 16 nr. 2, p. 38-42; CHARLES, L., *De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen (17de-18de eeuw)*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1992, p. 151-193; LALEMAN, M.C., *Van materieel spoor tot boek. Nieuwe wegen voor het huizenonderzoek in Gent*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1992, jg. 16 nr. 2, p. 5-8; LIEVOIS, D., *Bouwhistorisch onderzoek van particuliere huizen in stedelijk milieu*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1992, jg. 16 nr. 2, p. 9-26; CHARLES, L., *Kadaster en familiekunde: de Gentse registers van het huisgeld (17de-18de eeuw)*, in: *Vlaamse stam*, Oostende, 1994, jg. 30 nr. 6, p. 289-308; CHARLES, L., e.a., *Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 1994.

⁹⁹ De auteurs willen hierbij ook allen danken die op de een of andere manier hebben bijgedragen tot het welslagen van het onderzoeksproject, de uitwerking van de gegevens en de samenstelling van deze bijdrage. In het bijzonder gaat hun erkentelijkheid uit naar de heer A. Derumeaux, de N.V. Koriander, architect R. Bruggeman en de medewerkers van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent.

DE BIJLOKE IN NOORDOOST-VLAANDEREN, HAAR GRONDBEZIT EN DE EXPLOITATIE DAARVAN IN DE VIER AMBACHTEN, TUSSEN 1200 EN 1600

Adrie de Kraker

1. Inleiding*

Een onderwerp als de economische activiteit van Vlaamse kloosters in gebieden buiten het huidige Vlaanderen, krijgt over het algemeen weinig aandacht. Belangrijke onderzoeksresultaten op dit vlak dateren alweer van enkele decennia terug, terwijl meer recente onderzoeksresultaten maar moeilijk toegankelijk zijn.¹ Dit artikel wil daarom voorzien in een leemte op genoemd terrein. In deze bijdrage bestuderen we het grondbezit van De Bijloke, klooster annex hospitaal te Gent.² Centraal hierin staat de abdij, die sedert haar oprichting in

* Dank is verschuldigd aan em. prof A. Verhulst voor zijn aanwijzingen.

¹ VERHULST (A.), *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw)*. Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen, Brussel, 1958. DE MEY (G.), *De financiële organisatie van de Sint-Pietersabdij te Gent in de tweede helft van de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw*, ongepubl. lic. verhandeling Gent 1979/80. PAIRON (E.), *De financiële organisatie van de Sint-Baafsabdij te Gent in de XIVe - XVe eeuw*, ongepubl. lic. verhandeling Gent, 1977/78. PAIRON (E.), De financiën van de Sint-Baafsabdij in de 14e - 15e eeuw, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., XXXV, 1981, pp. 61-79. VERELST (D.), *Grondbezit en grondbeheer van de abdij van Boudelo van de 14de eeuw tot omstreeks 1578*, ongepubl. lic. verhandeling Gent, 1976/77. VERHOEST (Chr.), *De financiële organisatie van de abdij Nieuwenbos (1433-1504)*, (ongepubl. lic. verhandeling Gent, 1970.

² VAN ACKER (G.), *Abbaye de la Byloque à Gand*, in: *Monasticon Belge*, t. VII, dl. 3, pp. 329-355. Vgl. ook: VAN DEN KERKHOVE (A.) en Y. HOLLEBOSCH - VAN RECK, *Het abdijs hospitaal van de Bijloke*, Gent, 1973, catalogus bij de tentoonstelling in het Museum De Bijloke te Gent van 19 mei - 30 juni 1973, hiervan pp. 7-22. A. VAN HEDDEGHEM, *Een Middeleeuws Abdijs hospitaal De Oude Bijloke. Gentse hospitalen en ziekenverzorging, 1146 - 1797*. Antwerpen/Amsterdam, 1978. WALTERS (Jos.), *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929. In dit boek wordt een chronologisch overzicht van de geschiedenis van genoemde instelling gegeven, waarbij terloops het grondbezit wordt aangeroerd. Meer aandacht aan het grondbezit treffen we aan in GOTTSCHALK (M.K.E.), *De Vier Ambachten en het Land van Saafinghe in de Middeleeuwen*, Assen, 1984.

1228 de goederen van het hospitaal beheerde.³ Het zwaartepunt van het grondbezit van de abdij lag benoorden Gent in het gebied dat de Vier Ambachten was genaamd. Dankzij de inkomsten uit dit noordelijk gelegen grondbezit konden de nonnen hun religieuze plichten vervullen en de zieken in het hospitaal worden verzorgd.

We richten in het bijzonder de aandacht op de opbouw en omvang van het grond- en tiendbezit van De Bijloke in de Vier Ambachten.⁴ Het gaat hier overwegend

1. Fragment van de zgn. Dampierre-kaart. Het gebied met de Vier Ambachten benoorden Gent circa 1280 (Rijksarchief Gent, Kaarten & Plans, 812)

³ Vgl. C. VLEESCHOUWERS, Het beheer van het O.L.V.-hospitaal te Gent en de stichting van de cisterciënzerinnenabdij O.L. Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door Uten Hove's, in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis*, IX, 1971, pp. 13-34. Aanvankelijk zou de in 1215 gestichte abdij O.L.Vrouw-ten-Bos de hospitaalgoederen beheren. Maar door onenigheid tussen abdij en hospitaal werd in 1228 de Bijloke-abdij gesticht. Om te voorkomen dat de nieuwe abdij te machtig werd, werd vastgelegd dat de inkomsten ten goede zouden komen aan de verzorging der zieken in het hospitaal en dat het aantal monialen aanvankelijk tot 25 beperkt zou blijven. Later werd dit aantal verder uitgebreid. Vgl. VAN HEDDEGHEM, o.c., pp. 53-62.

⁴ Vgl. onze eerdere studies over de Vlaamse abdiigoederen: DE KRAKER (A.M.J.), Het grondbezit van de abdij Ter Duinen en de exploitatie daarvan in Noordoost-Vlaanderen tussen 1196 en 1645, in: *De Duinen*, 20e, 1990, pp. 33-84. DE KRAKER (A.M.J.), De rol van de cisterciënzer abdijen bij de vorming van het middeleeuwse landschap en de exploitatie van de grond tot het eind van de zestiende eeuw, in: DE KRAKER (A.M.J.), Harry VAN ROYEN en Marc E.E. DE SMET, 'Over den Vier Ambachten', 750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande, 1993, pp. 251-263.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

om een gebied met vruchtbare polders dat lag ingeklemd tussen de Honte of Westerschelde in het noorden en de Oudburg van Gent met het Land van Waas in het zuiden. Deze zeepolders liggen nu goeddeels in Zeeuwsch-Vlaanderen en vielen tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw ten prooi aan militaire inundaties. Nog steeds ligt een deel van het oude cultuurland onder water.

Verder zullen we onderzoeken op welke wijze De Bijloke haar grondbezit in deze polders heeft uitgebaat. We proberen daarbij tevens na te gaan welk profijt dit grond- en tiendbezit het klooster heeft gebracht.

Over het grondbezit van het klooster bestaan enkele belangrijke bronnen. Naast de vele losse documenten die zich in het fonds De Bijloke en Terhagen bevinden in de Kliniek van Maria Middelaes (St.-Denijs Westrem), worden in het Stadsarchief te Gent enkele leggers van goederen uit de veertiende en vijftiende eeuw bewaard.⁵ Vanaf 1469 is er nog een hele reeks pachthandboeken. De algemene rekeningen zijn daarentegen pas vanaf het midden van de zestiende eeuw bewaard gebleven. Ondanks dit bronnenmateriaal kan het onderzoek naar de hier behandelde aspecten van het grondbezit van De Bijloke geenszins aanspraak maken op volledigheid.

2. De opbouw van het grond- en tiendbezit

De vroegste activiteit van De Bijloke, aanvankelijk O.L. Vrouwe Ten Bossche geheten, in de Vier Ambachten dateert van even na 1215, toen het klooster een uithof (*curtis*) stichtte in de nabijheid van de Antwerpse heerweg.⁶ Deze uithof die *Rostine* werd genaamd, bestond voornamelijk uit heide en lag even ten zuiden van Zelzate.⁷ Daarnaast werden door Ten Bossche ook andere bezittingen in het Assenederambacht verworven.⁸

Toen de scheiding tussen Ten Bossche en het hospitaal te Gent in 1228 een feit was, ontstond de nieuwe abdij 'De Bijloke' die in de eerste helft van de dertiende

⁵ H. ROMBAUT, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middel-eeuwse graafschap Vlaanderen*. Dl. III. *Dokumenten bewaard in de stadsarchieven te Aalst, Brugge, Gent, Hulst, Menen, Oudenaarde, Tielt, Veurne en de O.C.M.W.-archieven te Brugge, Damme, Ieper, Oudenaarde*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publikatie nr. 106. Gent 1991, pp. 53-60.

⁶ VLEESCHOUWERS (C.), De sites van de cisterciënserzinnenabdij O.L. Vrouw-Ten-Bos (Nieuwenbos), in: *Kultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1971, pp. 259-266. VLEESCHOUWERS (C.), Het beheer, art. o.c. Vgl. ook GOTTSCHALK, o.c., p. 82.

⁷ VERHULST (Adriaan), *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Gemeentekrediet Gent, 1995, pp. 81-83 en 134-139. GOTTSCHALK, o.c., p. 22.

⁸ VLEESCHOUWERS (C.), *Het archief van de abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent*, Deel II, Regesten der Oorkonden, Brussel, 1983, 2 banden, hiervan regesten nrs. 10, 19 en 43 (overgenomen cijns van het Wittochospitaal) en nr. 51 (goederen te Gent).

eeuw steeds meer gronden verwierf.⁹ De abdij telde toen 25 zusters.¹⁰ In 1246 bevestigde gravin Margaretha het bezit van De Bijloke in het Assenederambacht dat reeds 328 bunder of 984 gemeten omvatte.¹¹

Eveneens breidde het goederenbezit zich in het Axelambacht uit. Bij Zaamslag verwierf de abdij 300 gemeten land en een tiende. Door voortdurende uitbreiding rondom Zaamslag en verder onder meer te Willemskerke kwamen er nog eens 361 gemeten en enkele tienden bij. De abdij liet intussen haar twee uithoven omgeven door grachten.¹² Ook in de parochie Wachtebeke verwierf de abdij bezit in de vorm van moergronden die naast het bezit van de abdij van Marquette lagen in het zogeheten *Marquettemoer*.¹³ Inmiddels deelde De Bijloke de inkomsten uit haar bezittingen met het hospitaal te Gent.

In de tweede helft van de dertiende eeuw ging de uitbreiding van het bezit van De Bijloke voort. Bij Axel in de polder Geroudsee en in de Grote en de Kleine Buth bezat De Bijloke in 1260 al ruim 193 gemeten en had ook daar een nieuwe uithof gesticht.¹⁴ Kort daarna kreeg de abdij nog een schenking van 25 gemeten land vlakbij Axel, 60 gemeten in Copwijck en een stuk moergrond in Zuiddorpe.¹⁵

⁹ VLEESCHOUWERS, Het beheer, art. o.c., (zie hiervoor, noot 3) en VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nr. 86, oorkonde van 1234, vgl. nrs. 87 en 107.

¹⁰ VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nr. 117 (anno 1243).

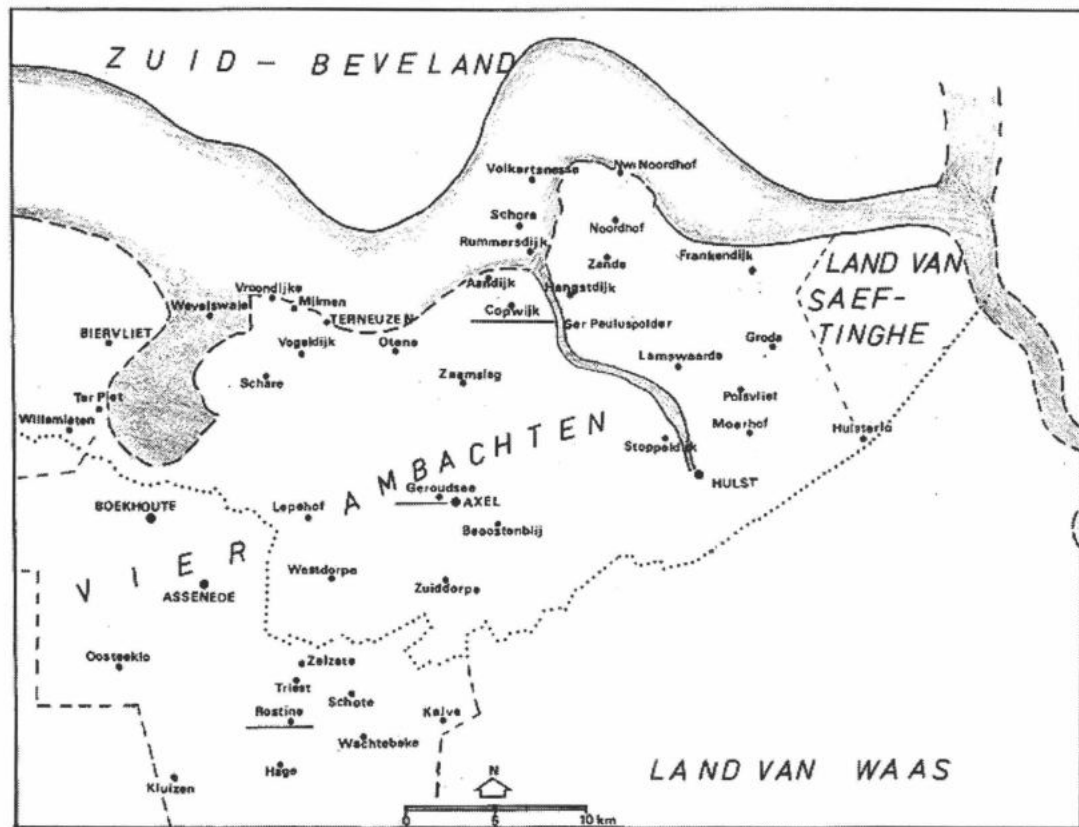
¹¹ GOTTSCHALK, o.c., pp. 82-83. Op p. 94 noemt de auteur nog de verwerving van novale tienden van Zeger van Kortrijk in het Assenederambacht. Het is niet duidelijk of deze in de bevestigingsoorkonde van 1246 zijn opgenomen. Reeds in 1238 bevestigde Otto, elect-bisschop van Utrecht het tiendbezit van De Bijloke in de 'Gentse Vier Ambachten' (VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nrs. 102 en vgl. 134).

¹² GOTTSCHALK, o.c., pp. 83-84.

¹³ Vgl. DE REU (E.), Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de vier ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw, in: *Jaarboek v/d Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*, 1960/61, pp. 31-70. Vgl. ook BOONE (Marc), Twee enquêtes over het beheer van de grafelijke moergronden in de Vier Ambachten (1424-1425), in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, t. CLXI, 1995, pp. 227-278. Vgl. ook VERHULST, *Landschap en landbouw*, o.c., pp. 81-83.

¹⁴ GOTTSCHALK, o.c., p. 103. De polder Geroudsee bestaat thans niet meer.

¹⁵ GOTTSCHALK, o.c. pp. 103 en 133. Copwijck lag benoorden Zaamslag en paalde in het oosten aan de Hulsterhaven die Hulst met de Honte verbond.

2. Uitbatingscentra van abdijen in de Vier Ambachten, circa 1400. De drie onderstreepte namen zijn uithoven of exploitatiecentra van De Bijloke (bewerkt naar Gottschalk, 1984, p. 72-73).

ADRIE DE KRAKER

Tabel 1. Grond- en tiendbezit van De Bijloke in de Vier Ambachten rond 1300

plaats	woestine/moer	land
1. Uithof Rostine	984 gemeten	
2. Copwijck en omstr.		40,5 gemeten (uithof)
3. Zaamslag en omstr.		312 gemeten
4. Willemskerke		60 gemeten
5. Koudekerke		18 gemeten
6. diverse locaties	—	—
7. Axel en omstr.	204 gem. moer 6 gem. woest.	174 gemeten (2 uithoven)
8. Zuiddorpe	60 gem. moer	
9. Westdorpe (Lepe)	30 gem. moer 3 gem. woest.	
10. Wachtebeke	54 gem. moer	
- tiende te Wevelswale		6 gemeten
- tienden Wachtebeke (2/3 in novale en oude)		

— geen gegevens

BRON: Gottschalk, o.c., pp. 153-154, 265

Rond 1290 schijnt de abdij bij Axel een polder te hebben bedijkt.¹⁶ De grootte van dit nieuw bedijkte land blijft echter onduidelijk. Tegen 1300 stagneerde de snelle uitbreiding van het bezit van De Bijloke. De abdij bezat toen ruim 610 gemeten land en circa 1340 gemeten woeste gronden die voor een belangrijk gedeelte uit moer bestonden. Gottschalk schrijft de snelle uitbreiding van het bezit van de abdij toe aan de nauwe banden die er tijdens de dertiende eeuw hebben bestaan met de heren van Axel.¹⁷

Tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw breidde het bezit van De Bijloke zich nog uit met 15 gemeten moer te Moerbeke, enkele kleinere percelen land te Aandijke en enige aankopen nabij Zaamslag en Axel.¹⁸

In de legger uit 1344 treffen we alle goederen van De Bijloke aan, hierin wordt echter geen omvang van het goed *Rostine* genoemd. Het vergt dan ook een grondige analyse van dit register om precies te weten hoe omvangrijk het grond- en moerbezit van de abdij toen reeds was geworden. Na een eerste lezing van het document blijkt het bezit met inbegrip van de uithof *Rostine* al bijna 2400 gemeten te omvatten (tabel 2).¹⁹

¹⁶ GOTTSCHALK, o.c., p. 206.

¹⁷ GOTTSCHALK, o.c., p. 152. De zus van Olivier II, heer van Axel was religieuze te Bijloke en zijn broer was daar kapelaan.

¹⁸ GOTTSCHALK, o.c., pp. 225, 232-233 en 258.

¹⁹ Stadsarchief Gent (verder afgekort als SAG), reeks LXXV De Bijloke, nr. 230.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Tabel 2. Het landbezit van De Bijloke in de Vier Ambachten in 1344

Gebieden	gemeten	roeden
1. Zaamslag/Ghenderdijck	107m	202,5r
2. Oud- en Nieuw-Othene	67m	401r
3. Aendijcke	78m	120r
4. Copwijck	254m	176r
5. Beoostenblijje	432m	34,5r
6. Geertsee	93m	150r
7. Steelandt	84m	13r
8. Willemskerke	87m	180r
9. Mulmepolder	26m	19r
10. Vremdijke/Terneuzen	17m	89r
11. Koudekerke	35m	126r
12. Boekhoute	29m	224r
13. Peerboom	12m	293r
14. Moerkerke	14m	75r
15. Nieuwekerke	25m	41r
16. Wevelswale/Hertinghe	18m	172r
17. Assenede	10m	256r
18. Hulsterambacht	3m	28r
west v/d Hulsterhaven		
oost v/d Hulsterhaven		
19. Uithof 'Rostine'	984m*	
Totalis	2383m	200r +
	(1062 ha)	

BRON: SAG De Bijloke nr. 230, gefol. legger 1344. De woeste gronden in Assenederambacht ontbreken in de legger. Bij het grondbezit in Beoostenblijje zijn ook 150 gemeten en 158 roeden woeste gronden inbegrepen. *GOTTSCHALK, o.c., p. 131.

Ook na 1344 gaat de uitbreiding van het bezit van het klooster in de Vier Ambachten door. Vooral in de polders rondom Zaamslag, in Copwijck en vlakbij Axel is een forse toename te bespeuren en in de evering Copwijck.²⁰ Maar op sommige plaatsen, zoals te Othene, is er echter ook landverlies. Behalve de legger uit 1420 geven ook de handboeken, waarvan er enkele uit de tweede helft van de vijftiende eeuw worden bewaard, de omvang van het bezit

²⁰ Zo kocht De Bijloke in 1411 verder ook nog twee percelen land in het Hulsterambacht, tezamen 48 gemeten. GOTTSCHALK, o.c., pp. 406-407. Vgl. verder VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nr. 906, aankoop van moergrond in 1445 op een niet nader genoemde plaats zodat de wekelijkse bier- en wijnpitanties in het hospitaal konden worden verhoogd.

ADRIE DE KRAKER

weer.²¹ In principe kan de omvang van het bezit van De Bijloke aan de hand van deze documenten worden gereconstrueerd. Maar in realiteit stuit zo'n reconstructie op wezenlijke problemen. Zo merkt de ontvanger meermaals op in zijn handboeken dat hij de juiste grootte van bepaalde percelen niet wist. Bovendien hanteert hij voor de geografische ordening twee verschillende criteria en probeert hij de pachtlanden zowel per evering als per parochie te ordenen.²² De reconstructie van deze handboeken en de legger uit 1420 is slechts mogelijk na een zeer nauwkeurige en omstandig beredeneerde analyse. Slechts bij benadering - en onder zeer groot voorbehoud! - schatten we de grootte van het bezit van De Bijloke in de Vier Ambachten in de tweede helft van de vijftiende eeuw op circa 3600 tot 3700 gemeten.²³

Aan de uitbreiding van het bezit van De Bijloke kwam een abrupt einde door de troebelen die plaatsvonden tijdens de burgerkrijg tussen Gent en Maximiliaan van Oostenrijk enerzijds en door de nood die kennelijk in het hospitaal te Gent heerste anderzijds. Zo verkocht de abdis 60 gemeten land in de parochie

²¹ SAG De Bijloke, 409, legger uit 1420; nr. 392, handboeken van verpachtingen uit 1469-1474.

²² SAG De Bijloke, nr. 392 e.v. Zo strekte de parochie Aandijke zich uit tot een eind in de evering [= watering] Copwijck. Bovendien lag in deze evering ook de grens tussen het Axel- en Hulsterambacht, waardoor percelen onder Hulsterambacht worden geplaatst die eigenlijk in de evering Copwijck lagen. Hoewel het in het kader van dit artikel te ver leidt een nauwkeurige reconstructie te maken, strekt het toch tot aanbeveling dit alsnog te doen omdat het belangrijk inzicht kan geven in onder meer de percelering en bedrijfsgrootte van laat-middeleeuwse pachthoeven in zeekeleipoldergebieden.

²³ Volgens de handboeken uit 1469/74 was de omvang van het land van De Bijloke het meest uitgebreid onder meer te Zaamslag (646 gemeten), in Copwijck (584 gemeten), Aandijke (100 gemeten), aanweerszijden in van de Hulsterhaven in Hulsterambacht (223 gemeten) en in Gheertsee (341 gemeten). De grootte van het goed 'Rostine' werd vermeld. Ook met de reeds in tabel 1 genoemde locaties komen we rond 1470 op een geschatte totale omvang van 3700 tot 3800 gemeten.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Zaamslag ten behoeve van de verzorging van de zieken in het hospitaal te Gent.²⁴ In 1488 overstroomde een belangrijk deel van het grondbezit in het westen van de Vier Ambachten (tabel 3).²⁵

Tabel 3. Grond- en tiendbezit van De Bijloke in de Vier Ambachten door inundatie in 1488 verloren

gebieden	handboeken		volgens WALTERS	
1. Gheertsee	340m	156,5r	346m	25r
2. Terneuzen: 12 hofsteden en	129m	262,5r	} 244m	80r
3. Willemskerke	81m	86r		
4. Hertinghe/Vremdijke	24m	6r	} 94m	168r
5. Steelandt	87m	225r		
6. Peerboom en Moerstraete	27m	247r	34m	47r
7. Assenede	—		22m	225r
8. Nieuw-Othene			12m	
Tezamen:	691m	83r	755m	245r
	(308 ha)		(337 ha)	+

BRON: SAG, De Bijloke, nr. 392; WALTERS, p. 137.

Bij de verschillen dienen enkele kanttekeningen te worden gemaakt.²⁶ Walters heeft kennelijk abusievelijk het bezit dat De Bijloke in Nieuw-Othene reeds verloren had in verband gebracht met de inundatie in 1488. Dit geldt ook voor een deel van het bezit bij Assenede. Ook gedurende de zestiende eeuw bleef hier een deel van het landbezit behouden, want reeds in 1494 werd bij Assenede wat gebied herwonnen door de aanleg van de Landdijk van de Vier Ambachten.²⁷ Van het overige in 1488 overstroomde bezit werd maar weinig meer gerecupereerd. Bij de herdijking van Willemskerke legde de abdij in 1515 nog in voor 170 gemeten, maar na enkele mislukte bedijkingspogingen was dit voor nog slechts 100 gemeten.²⁸

²⁴ GOTTSCHALK, o.c., p. 525.

²⁵ DE KRAKER (A.M.J.), Dijk aanleg en dijkherstel in Noordoost-Vlaanderen tijdens de zestiende eeuw. Een kwestie van geld en organisatie, in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2e, 1993, pp. 26-38. DE KRAKER (Adrie), De grote Landdijk van de Vier Ambachten, 1494-1586, in: DE KRAKER (A.M.J.), Harry VAN ROYEN en Marc E.E. DE SMET, 'Over den Vier Ambachten', o.c., pp. 187-193.

²⁶ Ter vergelijking een processtuk uit de achttiende eeuw dat uitgaat van een verlies van 1208 *lb. gr. vls.* en 579 gemeten en 134 roeden pachtland van De Bijloke in 1488 (SAG, De Bijloke, nr. 448, bundel met o.a. processtukken). In dit stuk treffen we wat cijfers aan die ook door WALTERS worden genoemd (p. 137).

²⁷ DE KRAKER, Landdijk, o.c.

²⁸ Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr. 28055, bedijkingsrekening van Willemskerke 1514/15 en nr. 28057, bedijkingsrekening van Willemskerke van 1516/18.

ADRIE DE KRAKER

Leverde de reconstructie van het grondbezit van De Bijloke voor 1500 aan de hand van de leggers en handboeken van de ontvanger problemen op, voor de zestiende eeuw kunnen we een beroep doen op de everingboeken.²⁹ De gegevens uit deze bronnen kunnen we vervolgens confronteren met de gegevens omtrent de omvang van het grondbezit van De Bijloke uit de pachthandboeken, de algemene rekeningen en de in 1579 opgemaakte staat van het klooster (zie tabel 4).

Tabel 4. Omvang van het grond- en tiendbezit van De Bijloke in de Vier Ambachten, tweede helft zestiende eeuw

gebieden	everingboek		1556		1573		1579	
1. Zaamslag, Aend- en Ghenderdijcke*	616m	128,5r	656m	107,5r	616m	9r	601m	94r
2. Copwijck	575m	110r	609m	296r	609m	26r	603m	64r
3. Beosten- en Bewestenblijje	659m	111r	776m	53,5	737m	119r	707m	131,5r
4. Hulsterambacht	33m	150r*	175m	162r	193m	160r	166m	8r
5. Boekhoute	9m	110r	—	—	—	—	—	—
6. Assenede	—	—	—	—	87m	213r	—	—
Goed 'Rostine'	—	—	—	—	988m	146r	964m	209r
Goed te 'Loos' verspreid	—	—	65m	177r	66m	192r	—	—
			—	—	352m	177r**	—	—
totaal:					3661m	14r	3109m	98,5r
							(1631 ha)	(1385 ha)
tiendbezit: ³⁰ - tiende te Wachtebeke (grote tiende) - tiende te Zelzate - tiende St. Andriesspolder - tiende te Assenede (<i>Pollanentiende</i>) - tiende te Winkel - tiende te Bassevelde (<i>Spillehillietiende</i>) - tiende te Ertvelde								

— geen gegevens.

* Hierbij is inbegrepen de Schreydijckpolder, die volgens het everingboek tot Copwijck behoort. In Schreydijck was circa 100 gemeten van De Bijloke.

** De rekening geeft geen nadere gegevens omtrent aard of ligging van dit bezit.

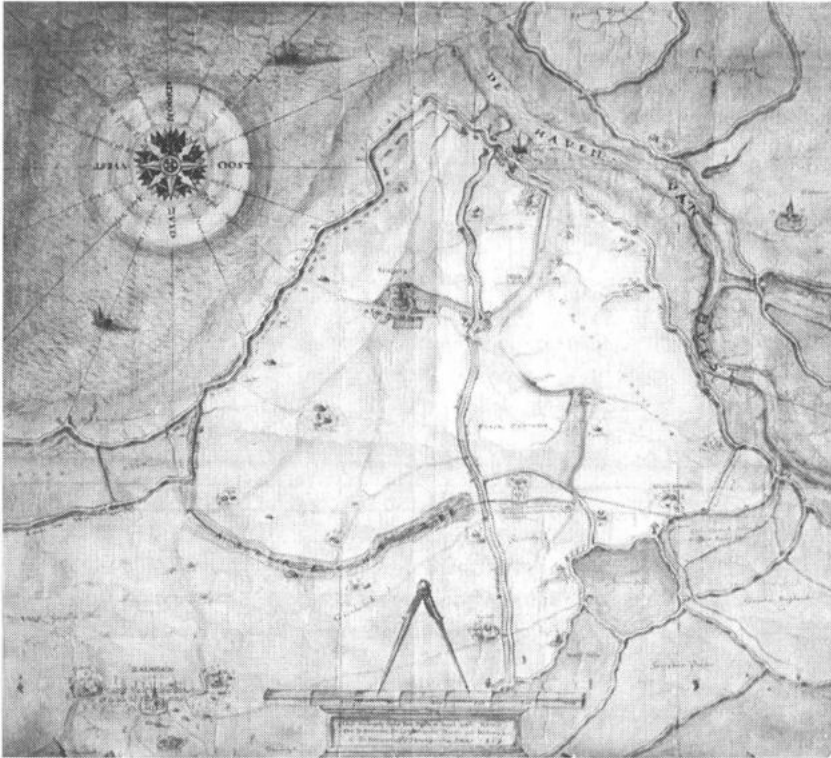
BRON: Stadsarchief Gent, De Bijloke, nrs. 297, 395 en 415.

²⁹ Zie over de everingboeken uit de Vier Ambachten: DE KRAKER (Adrie), Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron, in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1, 1995, pp. 20-34.

³⁰ Kliniek Maria Middelaars te Sint-Denijs-Westrem (verder afgekort als KMM), fonds De Bijloke, Q-16, stuk van 23 mei 1513, waarin de afbakening en de grootte van de tiende van Wachtebeke wordt omschreven. Ook nrs. Q-18 e.v., nrs. R-19, 20 en 21, R-33. R-15, 16 en 17 over de tiende te Zelzate. Nrs. S-1 tot en met S-8, S-20 en S-30 over de tienden te Zelzate, Winkel, Wachtebeke en in de St. Andriesspolder. Ook nr. U-31 over de tiende te Wachtebeke.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Volgens het uit 1562 daterende everingboek van Copwijck bezat het klooster hier 575 gemeten en 110 roeden, terwijl de andere wat vroegere en latere bronnen eenduidig een omvang van wat boven 600 gemeten aangeven.³¹ Waar dit verschil vandaan komt, blijft onduidelijk. Verder bezat het klooster in de overige polders rondom Zaamslag volgens de everingboeken van de Zaamslagpolders ca. 616 gemeten, hetgeen vrijwel overeenkomt met de andere bronnen.³² De

3. Kaart van Franchois Horenbault uit 1569 met de evering Copwijck en daarin enkele hoeven van De Bijloke (Rijksarchief Gent, Kaarten & Plans, 2547)

³¹ SAG De Bijloke, nr. 406 (everingboek Copwijck). In een verpachtingskohier uit 1582 wordt een omvang van minstens 160 gemeten 127 roeden vermeld (KMM, De Bijloke, V-26, kohier van 25 april 1582).

³² KMM Terhagen, nr. D-19, everingboeken uit 1564 van Aandijke, Oudt- en Nieuw-Othene. Vgl. Rijksarchief in Zeeland, Ambachtsheerlijkheid Zaamslag, 71, everingboeken Ghenderdijcke, West-Zaamslag en Oudt-Othene 1543-1557. Vgl. SAG De Bijloke, nr. 395. Het pachthandboek uit de jaren 1556/57 geeft - wellicht abusievelijk - een grotere omvang van het grondbezit. Dit verschil komt vooral tot uiting in de evering Ghenderdijcke. Volgens het everingboek uit 1543 bezat De Bijloke hier echter maar 415 gemeten.

Bijlokeabdij was samen met Boudelo, het Rijke Gasthuis en de Orde der Tempeliers verantwoordelijk voor het dijkonderhoud benoorden Zaaamslag.³³ Uit het everingboek van Bewestenblijje weten we dat De Bijloke ca. 395 gemeten bezat die voornamelijk in de Bijloke- en Justaespolder lagen.³⁴ Dit bezit maakte deel uit van de uithof van de abdij die in laatstgenoemde polder lag. In de evering van Beoostenblijje lag het grondbezit van het klooster zeer verspreid. In totaal beliep het grondbezit volgens het uit 1566 daterende everingboek 264 gemeten en 43 roeden.³⁵ De verschillen in omvang van het grondbezit in beide everingboeken vermeld en uit de andere bronnen, wordt vooral verklaard uit het feit dat in die de algemene rekening en pachthandboeken ook landbezit bij 'Speye' wordt vermeld.³⁶

Volgens het everingboek van Rietvliet uit 1518 had De Bijloke daar 33 gemeten en 150 roeden.³⁷ Deze evering lag evenwel beoosten de Hulsterhaven, terwijl de andere bronnen het volledige grondbezit van De Bijloke in Hulsterambacht hebben opgenomen, dus ook dat aan de westzijde van genoemde haven.

Het grondbezit in Assenederambacht was volgens het everingboek uit 1565 slechts 35 gemeten en 231 roeden, maar volgens een kohiertje uit 1610, dat in het archief van De Bijloke zelf berust was dit inmiddels veel meer geworden.³⁸ We zagen ook eerder dat de abdij bezuiden Zelzate en rondom Wachtebeke uitgestrekte woeste gronden en moeren bezat. In Boekhouterambacht had De Bijloke slechts 9 gemeten en 110 roeden land.³⁹

Hoewel ook de algemene rekening van 1573/74 niet overal volledig is en de staat van de kloostergoederen uit 1579 evenmin, is het toch wel duidelijk dat De

³³ Rijksarchief Gent, Boudelo, 2699. Vgl. ook DE KRAKER (Adrie), *Activiteiten van de Tempeliers in Zeeland. Domein en invloed van de Tempelridders nabij Axel en Zaaamslag, 1200-1584*, in: *Zeeland*, 1994, pp. 1-9.

³⁴ KMM Terhagen, D-16, everingboek van Bewestenblijje uit 1549. In de Bijlokepolder bezat het hospitaal 115,5 gemeten en in de Justaespolder 20 gemeten. Vgl. KMM Bijloke, IV-16, achttiende-eeuws afschrift over grondbezit in de Justaes- en Bijlokepolder (resp. 32 gemeten 225 roeden en 95 gemeten 277 roeden) Zie ook: GOTTSCHALK, o.c., pp. 464 en 489.

³⁵ Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal, nr. 12.575.

³⁶ Het is niet uitgesloten dat het hier om enkele polders rondom 'Zauterspuije' gaat langs de Axelse Vaart die nog tot Bewesten- noch tot Beoostenblijje werden gerekend. Vgl. Rijksarchief Gent, Kaarten & Plans, nr. 2644.

³⁷ Rijksarchief Kortrijk, Fonds d'Ennetière, nr. 3034, everingboek van Rietvliet 1518. Vgl. KMM, De Bijloke, S-44, stuk van 24 februari 1539 (=1540) over 43 gemeten en 106 roeden in Hulsterambacht n.a.v. akkoord met Philips van Coudenhove.

³⁸ RAG, Fonds Assenederambacht, 217, everingboek van Assenederambacht 1565. Vgl. KMM Bijloke, IV-19, kohiertje ca. 1610. Hierin: te Overslag 11 gemeten 80 roeden, te Zelzate 31 gemeten, te Doornzele 32 gemeten, te Winkel 49 gemeten 135 roeden, te Wachtebeke 203 gemeten 262 roeden en te Loos (buiten de Vier Ambachten) 53 gemeten 107 roeden. In Assenederambacht derhalve een totaal grondbezit van 327 gemeten 177 roeden.

³⁹ RAG, Fonds Nieuwenbosch, 7, everingboek van Boekhoute uit 1511.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Bijloke vlak voor de grote inundaties in de Vier Ambachten een bezit had met een omvang van nog steeds meer dan 3000 gemeten.

4. Exploitatie en profijt

Exploitatievorm

Over de exploitatie van het grondbezit van De Bijloke tijdens de dertiende en het begin van de veertiende eeuw zijn weinig of geen bronnen voorhanden.⁴⁰ We nemen aan dat, zeker tijdens de eerste anderhalve eeuw, grote delen van het grondbezit van De Bijloke een vorm van directe exploitatie hebben gekend.⁴¹ Pas vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw krijgen we enig inzicht in de wijze waarop de abdij haar tienden, moeren, woeste gronden en land heeft geëxploiteerd.

Bij de aankoop of schenking van woeste gronden, bijvoorbeeld van moeren werden in de akte allerlei bepalingen omtrent de verdere exploitatie van de gronden opgenomen. Zo kon de schenker of verkoper een jaarlijks vruchtgebruik bedingen of was er sprake van een helftwinning bij het in cultuur brengen van de woeste grond.⁴² Aangaande het in cultuur brengen van woeste gronden is het volgende voorbeeld zeer illustratief. Zo verpachtte De Bijloke in 1349 in Zuiddorpe 21,5 gemeten uitgegraven moer voor de termijn van dertig jaar. De pachter had de plicht om van deze woeste grond weide en akkerland te maken.⁴³ We nemen dus aan de abdij de woeste gronden en moerlanden heeft doen uitbaten en de turf uit dit bezit liet afvoeren naar Gent door een netwerk van moervaarten en leden. Nadat de moergebieden waren uitgeput, werden deze in pacht uitgegeven voor langere termijn om de pachter tegen een lage pacht in staat te stellen het land in cultuur te brengen. Deze pachtvorm lijkt veel op erfpacht,

⁴⁰ Vgl. E. WILLE, *De landbouw pacht in de Vier Ambachten vanaf haar ontstaan tot bij het begin van de 15e eeuw* (ongepubl. licentiaatsverhandeling Universiteit van Gent, 1959-1960), pp. 121-122. Met dank aan de auteur (Maldegem, B.) die toestemming verleende om zijn verhandeling te raadplegen.

⁴¹ WILLE, o.c., p. 122 meent dat er pas rond 1350 pachtcontracten zijn en dat daarmee aan de rechtstreekse grondexploitatie door het klooster een eind kwam. Zie over de vormen van grondexploitatie: VERHULST (A.), Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de Late Middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuw), in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, Wageningen, 1964, p. 205-235, hiervan in het bijzonder p. 209. Zelfs tot in de zestiende eeuw kwam bij de abdij Terhagen in het Axelambacht nog op zeer beperkte schaal directe grondexploitatie voor (DE KRAKER, o.c., p. 261).

⁴² Vgl. VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nr. 357, oorkonde uit mei 1296 betreffend de gronden van de abdij Boudelo.

⁴³ GOTTSCHALK, o.c., p. 294. Vgl. ook de legger van 1344 (folio 21) waar de pachter van een *woestine* in het Haverland een pacht had van 30 jaar en de plicht had dit 'te winnen, te coerne en te pasturerene ...' Vgl. ook WILLE, o.c., pp. 105-106 waar hij verpachtingen uit 1340 vermeldt met een duur van 30 jaar.

waarbij land eveneens tegen lange, veelal onbepaalde tijd en tegen een laag maar wel gefixeerd pachtbedrag werd uitgegeven. Achter in de legger van 1344 treffen we daarvan enkele voorbeelden aan. Zo werden acht bunder *woestine* verpacht voor de duur van vijftig jaar tegen een jaarlijkse pacht van 16 *s.pars.*, terwijl een andere partij voor 25 *s.pars.* per jaar werd verpacht met het bijkomende beding om regelmatig een kapoen te leveren.⁴⁴

In de heide- en moergebieden bezat De Bijloke ook tienden, waarover na uitgraving van het moer onvermijdelijk geschillen ontstonden met de andere tiendheffers, zoals de St.-Pietersabdij (Gent). De geschillen over de tienden deden zich vooral voor toen de plaatselijke moeren al min of meer waren uitgegraven.

Voor wat de uitbating van het akkerland en de weiden in de polders betreft, zijn over de eerste eeuwen geen algemene rekeningen of pachtcontracten voorhanden. Gelet echter op het feit dat De Bijloke een cisterciënzer abdij was, heeft de verpachting van akkerland in de polders naar alle waarschijnlijkheid zijn intrede gedaan rond het midden van de veertiende eeuw.⁴⁵ Zodra de pacht was geïntroduceerd, is het bij gebrek aan goede documentatie nauwelijks na te gaan of dat toen erfpacht betrof of dat het om tijdpacht tegen kortlopende termijnen ging.⁴⁶

Pas voor het derde kwart van vijftiende eeuw wordt het duidelijk dat de verpachting in de polders benoorden Axel plaatsvond tegen kortlopende termijnen van zes of negen jaar. Naast een geldbedrag verplichtten de pachters van de grote hofsteden zich tevens tot het leveren van bepaalde hoeveelheden tarwe en gerst e.d.⁴⁷ In de polders in het oostelijke Braakmangebied is er tevens sprake van leveranties in boter. En op een vrij groot pachtgoed te Gheertsee moest pachter Pieter Moen naast de vaste quota graan en boter ook nog rijshout leveren voor het dijkonderhoud én gedurende twaalf dagen per jaar voor het klooster werk verrichten.⁴⁸ Dergelijke pachtprestaties deels in geld en deels in natura, kwamen

⁴⁴ SAG De Bijloke, 230. Vgl. WILLE, o.c., pp. 150 e.v. over de leveranties in natura.

⁴⁵ Vgl. WILLE, o.c.. Bij de abdij Ter Duinen vond verpachting plaats begin 14e eeuw (pp. 101-103); bij de abdij Ter Doest sedert 1340 (pp. 105-106) en bij de abdij Doornzele eveneens in de 14e eeuw (p. 118).

⁴⁶ Vgl. DE KRAKER, Het grondbezit van de abdij Ter Duinen, o.c., pp. 59-63. Vgl. WILLE, o.c. (pp. 101-120) noemt sterk uiteenlopende pachttermijnen.

⁴⁷ Zo diende de pachter van de grootste hoeve in Copwijck over de 85 gemeten land en 3 gemeten zeedijk in 1509 een schotvrij geldbedrag van 244-14-8 *d.pars.* te betalen. Daarnaast werd nog melding gemaakt van de levering van 4 zakken tarwe, 2 zakken gerst en 4 zakken haver, welke leveranties werden gekoppeld aan een oppervlakte van resp. 40, 15 en 16 gemeten (SAG De Bijloke, nr. 393, pachthandboek 1510/11).

⁴⁸ SAG De Bijloke, 392, handboek over het jaar 1473/74, fo 20vo. Vgl. met betrekking tot de *corvées* ook DE KRAKER, Ter Duinen, o.c., p. 60.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

overigens ook bij andere abdijen voor.⁴⁹ Gelet op de geldontwaarding tijdens de navolgende periode, was een dergelijke grondexploitatie voor de verpachter, in casu de abdi, kennelijk zeer profijtelijk. Ook tijdens de zestiende eeuw bleven de leveranties in natura nog bestaan (vgl. hierna). Zij daarbij nog opgemerkt dat de ontvangen hoeveelheden graan, boter, vlees, e.a. uiteraard direct ten goede kwamen aan de verzorging van de zieken in het hospitaal te Gent.

De Bijloke bezat ook een korenmolen bij Zaamslag (Schreydijck) die voor een termijn van zes jaar werd verpacht. Het is niet duidelijk of de pachtboeren van de abdi ook de plicht hadden hun graan op de abdi molen bij Zaamslag te laten malen, maar dat lag wel zeer voor de hand, daar andere kloosters in de Vier Ambachten het malen op hun molens wel verplicht stelden.⁵⁰

De zestiende-eeuwse bronnen maken duidelijk dat er nog steeds sprake was van tijdpacht tegen kortlopende termijnen. In de poldergebieden drukten de kosten van het dijkonderhoud zwaar op de grond. Over de verdeling van de dijkgeschotten werden tussen de abdijen en hun pachter afspraken gemaakt. Bij de verpachting van de landen van De Bijloke was bepaald dat de kosten van de dijkgeschotten goeddeels voor rekening van de pachter kwamen.⁵¹ In de polders werd er verpacht volgens het principe *vrij zuver ghelt*, waarbij de abdi alleen in bijzondere gevallen de extra-ordinaris dijkgeschotten voor eigen rekening nam, zoals de constructie van nieuwe werken, de vervanging van sluizen en de herstellingen na een algemene inundatie van de desbetreffende polder.⁵²

Een verpachtingskohier van 25 april 1582 bevat belangrijke informatie over de verpachting van tal van percelen land in het Axelambacht voor de duur van zes jaar.⁵³ In totaal gaat het om de verpachting van 383 gemeten en 176 roeden die verspreid lagen in Beosten- en Bewestenblij, Aen- en Ghenderdijcke, Copwijck (bijna de helft) en het Haverland bij Zuiddorpe.

Bij sommige van de verpachte percelen in Copwijck en Bewestenblij werd de bepaling *vrij zuver gelt* in acht genomen. Voor een enkele pachter werden er omtrent het gebruik van de bomen ten behoeve van zijn huizen en schuren nog enige bepalingen aan toegevoegd. Bij een aantal pachters werd naast een prestatie in geld ook nog een verplichting in zakken graan verlangd. Zo diende

⁴⁹ Vgl. WILLE, o.c., pp. 71-73 wijst er met nadruk op dat in de Vier Ambachten de pachtprestatie in geld domineerde met hier en daar wat 'capones'. Op pp. 150, e.v. spreekt de auteur zich weer min of meer tegen. Naar onze mening kan worden gesteld dat in de Vier Ambachten de geldpacht overheerste, maar dat bij diverse abdijen leveranties in natura (graan, boter, vlees) zelfs tot in de 16e eeuw bleven voorkomen.

⁵⁰ Vgl. de abdi Ter Duinen in het Hulsterambacht.

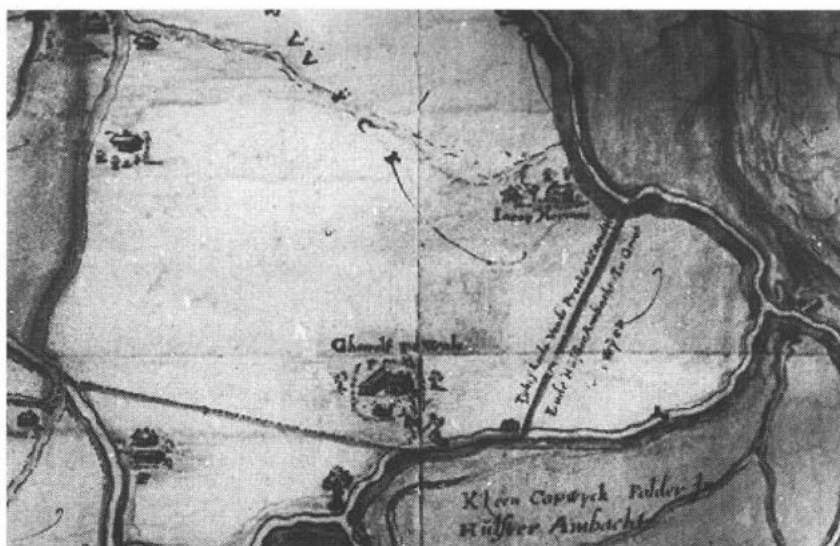
⁵¹ SAG De Bijloke, 393, In het handboek over het jaar 1533 wordt op verschillende plaatsen uitdrukkelijk vermeld dat het om pacht gaat *sonder bate ende naerhede*. De pachters van de abdi konden dus geen erfpacht pretenderen, zoals bij verschillende andere abdijen wel gebeurde. Vgl. WILLE, o.c., pp. 149, e.v.

⁵² KMM De Bijloke, V-26, kohier uit april 1582.

⁵³ KMM De Bijloke, V-26.

de pachter van een hoeve van 85 gemeten naast zijn pacht van achttien pond tevens vier zakken tarwe eens te betalen. In Copwijck verkocht De Bijloke een hoeve met huizen en schuren voor 50 *lb.gr.vls.* De pachter van een hoeve van ruim 44 gemeten in diezelfde polder werd verplicht gedurende zijn pacht de vervallen stallingen en het woonhuis te herstellen. In de woning moest namelijk een geheel nieuwe keuken komen die vervolgens van witte kalkmuren diende te worden voorzien. De kosten van de reparaties werden geschat op ruim zestien pond. Hoewel het aantal gemeten dat in 1582 in het Axelambacht opnieuw werd verpacht maar een gering gedeelte was van het totale landbezit van De Bijloke, kan hieruit worden opgemaakt dat het met name in Copwijck toch om redelijk grote bedrijven ging.⁵⁴

Over de heersende pachtverhoudingen rees tijdens de zestiende eeuw slechts één geschil. Dit was een proces dat de abdij tegen haar pachters in de evering van Rietdijck & Wulfsdijck aanspande. Het ging hierbij om slechts 12 gemeten en 100 roeden die de pachters zich in feite als erfpacht hadden toegeëigend. De

4. Pachtgoederen van De Bijloke in de evering Copwijck (Rijksarchief Gent, Kaarten & Plans, 2547, detail)

⁵⁴ RAG, Kaarten & Plans, 2647, kaart van Zaamslag en Aendijcke van Francois Horenbault uit 1569. Hierop zijn ook de grotere afzonderlijke pachthoeven van De Bijloke in Copwijck te zien. Deze kaart is afgedrukt in VERHULST, *Landschap en landbouw*, o.c., pp. 72-73. Vgl. WILLE, o.c., pp. 169-178 waar hij spreekt over kapitaalkrachtige particuliere exploitanten van abdijgoederen gedurende de 13e - 15e eeuw.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Bijloke kreeg van de Raad van Vlaanderen gelijk, maar de pachters gingen te Mechelen in beroep waar hun appèl tenslotte ongegrond werd verklaard.⁵⁵

De opbrengst

Nu we enig inzicht hebben gekregen op welke wijze de abdij De Bijloke haar bezit heeft uitgebaat, rest nog de vraag welk profijt zij uit haar bezit heeft getrokken. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen we de jaarlijkse opbrengsten uit de algemene rekening wat nader te bekijken.⁵⁶

Met uitzondering van het genoemde proces duiden de omvang van haar bezit en bovenstaande pachtverhoudingen er op dat De Bijloke hoogst waarschijnlijk vrij sterk van haar moeren, land en tienden in de Vier Ambachten heeft kunnen profiteren. Met name de opbrengst van de tienden, die steeds voor een termijn van drie of zes jaar werden verpacht, zal daar zeker toe hebben bijgedragen.

Uit de tweede helft van de vijftiende eeuw zijn er enkele -reeds genoemde - handboeken van de ontvanger bewaard gebleven waarin de pachtontvangsten werden genoteerd. De pachtontvangsten werden gerubriceerd naar polder. Zoals elk handboek van dergelijke aard vergt het heel wat bewerking en vergelijking om de gegevens kwantitatief te kunnen verwerken. Alleen waar het de totaalontvangsten (met achterstallen) uit de Vier Ambachten betrof hebben we de gegevens uit de handboeken in de onderstaande tabel opgenomen. Maar ook dat hebben we met veel reserve gedaan, temeer daar de abdij aparte regelingen met de pachters had inzake de betaling van de dijkgeschotten. In de meeste gevallen werden de dijkgeschotten op de jaarlijkse pacht gekort, maar in andere gevallen diende de pachter even geduld te hebben. Dit laatste was het geval over de jaren 1554 en 1555, zoals het handboek uit die jaren vermeldt.⁵⁷ We hebben de inkomsten uit deze handboeken vanaf 1471 tot 1552 in onderstaande tabel samengevat.

Pas voor de tweede helft van de zestiende eeuw beschikken we over enkele rekeningen van De Bijloke, die betrekking hebben op het volledige grond- en tiendbezit in de Vier Ambachten en daarbuiten. Het gaat hier om algemene rekeningen die met enige hiaten lopen vanaf 1555 tot 1584.

De ontvangsten zijn drie hoofdstukken gerubriceerd, te weten, de pachten in het Axelambacht (A), de cijzen in het Assenederambacht (B) en de tienden in de

⁵⁵ ARAB, Fonds Grote Raad, 843 (127), pp. 1309-1315, geëxtendeerde sententie van 5 april 1544. De Raad van Vlaanderen had reeds op 28 april (1543) vonnis gewezen, waarin de pachters de achterstallige pacht vanaf 1530 dienden te betalen.

⁵⁶ Vgl. VAN HEDDEGHEM, o.c., pp. 228-238.

⁵⁷ SAG, De Bijloke, 395. *Es te weten dat tgheschot van Copwijck, Schreydijck ende Bayaertspoldere vanden jare XVc LIIII ende LV den pachters niet afgeslegghen es gheweest nemaer alhier ghestelt ghelycquideert ende afgheslegghen mette gheschote vanden jaere XVc LVI elc in particuliere naer uutwijssen huerliedder pachtbrieven ende voorwaerden ...*

ADRIE DE KRAKER

Vier Ambachten (C). Daarnaast is er nog een rubriek met ontvangsten uit Gent en omstreken en een rubriek met ontvangsten van allerlei soorten renten. Daar de ontvangstrubrieken weinig gespecificeerd zijn, is moeilijk na te gaan waar de schommelingen in de bedragen aan toe geschreven dienen te worden.

Tabel 5. De inkomsten uit het grond- en tiendbezit van De Bijloke in de Vier Ambacht en elders tussen 1471 en 1585

Jaar	A	B	C	sub. Vier Amb.	Gent	renten	totalis
1471				4.177-13- 3			
1504				3.112- 1- 2			
1529				5.016-16- 1			
1533				3.983-15- 2			
1549/50				5.196-14- 7			
1551/52	2071						
1555/56	4932	1942	1161	8.035-11- 6	2907	7662	18.603- 9- 4
1557/58	3341	1328	1105	5.774- 0-11			12.659-12- 7
1558/59	3485	1428	1366	6.279- 7-10	2470	5285	14.033-14- 7
1559/60	3442	1003	935	5.379-18- 7	3173	4339	12.892- 0- 4
1560/61	2364	1137	1016	4.516-15- 5	3030	4673	12.218-19- 4
1561/62	3410	1411	1242	6.062-14- 8	2760	4954	13.777- 2-11
1563/64	3623	1482	1104	6.128-18- 9	2938	4052	13.118- 4- 5
1567/68	3467	887	1431	5.784-15- 6	4224	2918	12.927-18- 3
1568/69	2932	1392	833	5.157- 2- 5	3213	3542	11.912- 4- 0
1571/72	1614	1144	1250	4.008- 1-11	2795	4773	11.576- 3- 0
1573/74	3626	1902	1377	6.904-16- 7	3724	3781	14.409-13- 7
1584/85	150	82	80				539- 2- 6

BRON: SAG De Bijloke, nrs. 297-300 en 392-395. Alle bedragen in *lb.pars.* Vgl. ook VAN HEDDEGHEM, o.c., pp. 228-238.

Uit bovenstaande tabel maken we op dat de inkomsten uit de Vier Ambachten gemiddeld 40 tot 45% van de totale inkomsten van de abdij vormden. Het rekenjaar 1571/72 vormt hierop een uitzondering vanwege het oorlogsgewoel in het gebied.⁵⁸

⁵⁸ Vgl. DE KRAKER (A.M.J.), De woelingen der Watergeuzen in het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun akties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576, in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*, 1980/81, pp. 65-186. VAN HEDDEGHEM, o.c., pp. 236-237 heeft dit rekenjaar verder uitgewerkt. De ontvangsten van cijzen, tienden en pachten vormden 59% van de totale ontvangst die hij abusievelijk op 11.596-3-6 *d.pars.* stelt.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

Zoals we eerder aan de hand van de verpachtingen in het Axelambacht uit 1582 opmerkten, ontving de abdij ook een bescheiden pacht in natura, namelijk in graan.

Uit de informatie die in 1556 werd gehouden naar de staat van het klooster blijkt dat het jaarlijkse inkomen tussen 600 en 700 *lb.gr.vls.* bedroeg.⁵⁹ De ontvangst over 1552 bedroeg ruim 8318 *lb.pars.* en over 1553 en 1554 resp. 7981 en 7193 *lb.pars.* Kennelijk gaat het hier alleen om de inkomsten uit de Vier Ambachten. De uitgaven over al deze jaren overtroffen de inkomsten. Zo was het tekort in 1552 nog gedekt door de verkoop van bomen. Verder dacht de abdis de tekorten te dekken door nog meer hout te verkopen en daarnaast nog diverse kleinere percelen land.

In de informatie worden ook oorzaken aangegeven van de financiële problemen van De Bijloke. Niet door slecht bestuur, maar vooral door de last van de bedden, subventiën, dijkgeschotten en door het grote aantal zieken in het hospitaal, maakte het klooster moeilijke tijden door. Zo was de abdis nog 300,- ten achter met het betalen van de geschoten. Met name op het vlak van de waterstaat speelde de abdij een leidende rol. Als grootste grondbezitter was zij namelijk verantwoordelijk voor de dijkzorg in de evering Copwijk. Bovendien had zij een belangrijke stem in het kapittel als het ging over de uitwatering van de wat zuidelijker gelegen evering Rietdijk-Wulfsdijk en sprak de abdis een flink woordje mee in de dijkzorg van de Zaamslagpolders. Verder werden er uitgaven gedaan voor het herstel van gebouwen en pachtgoederen. De in 1552 bij zware stormen vernielde zeedijken had de druk van de dijkgeschotten omhoog gestuwd. Bovendien moesten huizen en schuren van diverse pachters worden hersteld.⁶⁰ In 1558/59 - dus na de informatie - moesten weer grondige herstellingen aan de abdijsmolen in Copwijk worden verricht.⁶¹

5. Het 'einde' van de invloed van De Bijloke in de Vier Ambachten

Ten tijde van de Calvinistische Rpubliek (1578-1584) werden de goederen van De Bijloke door de Gentse magistraat genaast.⁶² In 1579 werd de staat van baten

⁵⁹ ARAB Fonds Staat en Audiencie, (afgekort als Aud), nr. 898, folio's 173ro-204vo. Zuster Anna Uuijtenhove, 50 jaar, deelde mee dat het jaarlijkse inkomen tussen 100 en 1200 *lb.gr.vls.* schommelde, zusters Lysbet vanden Catulle, 62 jaar, en Agnez van Cauwenhove, 41 jaar, noemden een jaarlijks inkomen van tussen 6 en 700 *lb.gr.vls.*, terwijl zuster Josine van Overwale, 52 jaar oud het inkomen honderd pond lager schatte. Tenslotte werd in het eindverslag van 19 september 1556 een jaarlijks inkomen van tussen 600 en 700 *lb.gr.vls.* aangehouden.

⁶⁰ SAG De Bijloke, rekening 1555/56.

⁶¹ SAG De Bijloke, nr. 395, rekening 1558/59, herstellingen aan de abdijsmolen tot een bedrag van 100 *lb.pars.*

⁶² Vgl. DE KRAKER, Ter Duinen, o.c., pp. 48-50. Zie ook VAN HEDDEGHEM, o.c., pp. 183, *passim*. En reeds in 1566 was het interieur en de inboedel van de gebouwen te Gent door de Beeldenstormers flink toegetakeld.

en lasten van het klooster opgemaakt. De inkomsten uit de Vier Ambachten bedroegen ruim 833 *lb. gr. vls.* De lasten die op dat bezit drukten bedroegen ruim de helft, waarvan de dijkgeschotten alleen al 315 *lb. gr. vls.* In deze staat worden verder geen omrekeningen gemaakt inzake leveranties van granen of andere goederen, wel wordt nog ruim aandacht besteed aan de houtverwerving van het klooster, maar dit valt verder buiten het kader van ons onderwerp.

Enkele zusters waren na de confiscatie van de kloostergoederen vanuit Gent via Oudenaarde naar Doornik vertrokken. Andere zusters waren naar familieleden te Antwerpen en Brugge gegaan en weer andere naar zusterorden in Noord-Frankrijk.⁶³

Terwijl de Gentse calvinisten de inkomsten van De Bijloke opstreken, werd het Gentse kwartier in 1583 opnieuw toneel van het strijdgewoel. De veldtocht van Alexander Farnese in dit gebied eindigde met de verovering van de Vier Ambachten (1583), de stad Gent (1584) en Antwerpen het jaar daarna. De oorlogshandelingen brachten ook grootschalige inundatie met zich mee tussen 1584 en 1586. Daardoor liepen de inkomsten uit de goederen van De Bijloke zeer sterk terug. Alle polders benoorden de lijn Sas van Gent -Zuiddorpe - Hulst waren overstroomd. Alleen de stad Axel lag nog als een eiland in zee.⁶⁴

De rekening van 1584/86 maakt zeer omstandig gewag van de oorlogsellende die het gebied heeft getroffen in de vorm van een grootschalige inundatie. De ontvanger had op 15 juli 1586 juist in Axel zijn traditionele zitdag gehouden en van alle pachters de jaarlijkse pacht in ontvangst genomen toen in diezelfde nacht de Staatse troepen de stad veroverden. Hij wist niet te ontkomen en werd met zijn gezin naar Vlissingen gevoerd. Zijn hele administratie en ontvangen inkomsten werden hem ontnomen, maar na grote inspanningen kon hij zijn documenten enige tijd later weer terug in bezit nemen.⁶⁵

Kort na het innemen van Axel drong het zeewater ook in zuidelijke richting door tot voorbij Sas van Gent en Zuiddorpe. Dat houdt dus in dat alle grondbezit van De Bijloke in het Axelambacht, dat is circa 2000 gemeten verloren ging. Hoewel er rondom Axel later weer polders werden bedijkt, gebeurde drooglegging onder Staats toezicht, waarbij uit godsdienstige overwegingen aan de oude geestelijke instellingen geen plaats meer was toebedeeld.⁶⁶ Wel deed het klooster begin

⁶³ ARAB Aud, 912, fos 2-25, informatie gehouden op 14 januari 1585. Vgl. VAN HEDDEGHEM, o.c., p. 183, e.v.

⁶⁴ Vgl. DE KRAKER (A.M.J.), De overgang van Axel, een herwaardering van de gebeurtenissen tussen 1565 en 1590, in: *Zeeuws Tijdschrift*, 1986, pp. 161-171.

⁶⁵ SAG De Bijloke, nr. 299, rekening over 1584 en 1585, fos 65vo-66ro. Deze rekening werd gesloten op 25 mei 1588. Vgl. ook de informatie uit 1587 (ARAB Aud, 913, fos 212ro-232ro), waaruit een en al treurnis spreekt over de achttien overgebleven religieuzen in de abdij.

⁶⁶ Pas bij de herdijkingen tijdens het Twaalfjarige Bestand kreeg De Bijloke weer wat invloed bezuiden Axel, maar de meeste bedijkingen waren hier na 1621 geen lang leven beschoren. De Bijloke bleef daarom vooral tiendbezitter in dit gebied.

GRONDBEZIT BIJLOKE IN DE VIER AMBACHTEN

zeventiende eeuw nog mee aan de bedijkingen in en rondom Zuiddorpe. In 1617 dijkte zij mee voor 172 gemeten en in 1634 opnieuw voor 107 gemeten.⁶⁷

In 1585 werd dan ook over een 'enorme schuldenlast' van De Bijloke gesproken, die vooral was ontstaan door voedseluitdelingen.⁶⁸ Genoemd jaar was een tijd van hoge graanprijzen en gelet op de grote militaire campagnes van Farnese in dit en voorgaande jaren, leefden kennelijk velen van de bedeling. Dat betekende voor De Bijloke vele extra uitgaven, waar slechts zeer geringe inkomsten tegenover stonden.

6. Conclusies

Overzien we de invloed van het klooster De Bijloke benoorden Gent, dan is het duidelijk dat deze vooral geconcentreerd was in de Vier Ambachten. Na een betrekkelijk snelle opbouw van het grond- en tiendbezit tijdens de dertiende en veertiende eeuw, ging de uitbreiding van dit bezit in de volgende eeuw in een wat trager tempo door. Rond 1450 moet de totale omvang van het grondbezit het klooster in de Vier Ambachten tussen 3700 en 3800 gemeten (1650 à 1692 ha) worden geschat. Eind vijftiende eeuw kreeg De Bijloke een grote klap te verwerken toen circa 700 gemeten (312 ha) land in de oostelijke Braakman verloren gingen. Terwijl de abdij rond 1580 nog ruim 3100 gemeten (1380 ha) bezat, ging eind zestiende eeuw vrijwel al het landbezit in het Axelambacht door inundatie verloren. Met uitzondering van het land rondom Zuiddorpe, werd van het bezit verder weinig meer gerecupereerd. Rond 1600 bezat De Bijloke overwegend nog tienden en minder vruchtbare gronden in het Asseneder- en Boekhouterambacht.

Het is niet overdreven te stellen dat De Bijloke vier eeuwen lang bijna de helft van haar inkomsten uit De Vier Ambachten betrok. Hierbij waren vooral de inkomsten uit tienden en uit de landerijen in de polders van groot belang. Behalve inkomsten in de vorm van geld trok de abdij ook heel wat inkomsten uit de Vier Ambachten in de vorm van leveranties in natura en turf.⁶⁹ Gelet op de unieke samenwerking tussen abdij en hospitaal, hing de verzorging van zieken en behoeftigen in Gent en omliggende parochies goeddeels af van het wel en wee van het abdijbezit in de Vier Ambachten. Aan het einde van de zestiende eeuw heeft De Bijloke zich voor wat haar inkomsten betreft dan ook sterk moeten heroriënteren.

⁶⁷ SAG De Bijloke, nr. 405, everingboek van de polders bezuiden Axel (amodiatie 1634), nrs. 435, 444 en nr. 448 uiteenlopende stukken betreffende polderzaken.

⁶⁸ VLEESCHOUWERS, *Regesten*, nr. 1140.

⁶⁹ Hiermee onderstrepen het belang van de zeepolders van de Vier Ambachten voor de Vlaamse economie en samenleving zoals verwoord door VERHULST, *Landschap en landbouw*, o.c., p. 102.

CONFISCATIES ALS POLITIEK WAPEN IN INTERN STEDELIJKE CONFLICTEN CASUS: GENT, 1477-1492

Katia Hancké

Dit artikel handelt over de stad Gent in de periode van opstandigheid die begon na de dood van Karel de Stoute (januari 1477) en eindigde met de Vrede van Cadzand (juli 1492)¹. De informatie die de bewaarde confiscatierekeningen uit deze periode met betrekking tot de inwoners van Gent en uitgaande van het bestuur van de stad ons leveren, werden hierbij als uitgangspunt genomen.

Van de oproeren/opstanden die tussen 1477 en 1492 binnen Gent ontstaan, is enkel dat van februari 1479 gedetailleerd bestudeerd in een artikel uit 1909². In een verkennend onderzoek uit de jaren '70 werd aangetoond dat de onrust in deze periode van 15 jaar uitzonderlijk groot is en de oorzaken velerlei: politiek verzet tegen de centrale macht, klassenstrijd binnen de stad, hongerrellen en meer algemeen protest tegen de penibele economische situatie van de stad³.

Als basis voor ons onderzoek dienden de rekeningen over de restitutie van schepenpensioenen uit 1455-67 die in 1477 werden opgesteld⁴, en de bewaarde rekeningen die verslag uitbrengen over de confiscatie-activiteiten die door de stad georganiseerd werden tussen 1487 en 1492⁵. Documenten als deze, waarin een opstandig stedelijk regime zich op politieke motieven beroept om personen binnen de stad te viseren, zijn slechts uitzonderlijk bewaard. Het feit dat het

1 Gebaseerd op HANCKE (K.), *Conflict en confiscatie* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1995.

2 FRIS (V.), *L'Emeute de Gand en février 1479*, *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 1909, p.1-16.

3 BLOCKMANS (W.) ed., *Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13e tot de 16e eeuw*, Postakademiale werkkolleges 1973-74, cyclus mechanismen van machtsverwerving en machtsbehoud (dossier 1).

4 SAG, reeks 400 n°25, f°418-425; SAG, reeks 400 n°27, f°129-134; RAG, fonds Gent 158, f°254-301.

5 SAG, reeks 20 n°5, 11, 10 en 11bis. Deze reeks, waarin de documenten met betrekking tot de oorlogscomptabiliteit van eind XVde-begin XVIde eeuw samengebracht zijn, bevat naast confiscatierekeningen ook lijsten in verband met het innen van oorlogsbelastingen etc. Zie: DECAVELE (J.) & VANNIEUWENHUYSE (J.), *Stadsarchief van Gent: archiefgids. dl.I: oud archief*, Gent, 1983. Het nummer 4 uit deze reeks is een verslag van de confiscaties van renten op het stedelijk domein die de stad heeft uitgevoerd tussen 14/8/1488 en 8/12/1489. Soortgelijke lijsten zijn terug te vinden in het fonds over de renteboekhouding van de stad (SAG, reeks 406), we pleiten er dan ook voor dit document in samenhang met de bronnen uit voornoemd fonds te beschouwen. Zie: HANCKE, *op.cit.*, p.77-82.

stadsbestuur een dergelijk initiatief kan uitvoeren, wijst op een consolidatie van het regime. Niet alleen omdat de praktische organisatie over een periode van maanden, zelfs jaren loopt, maar ook omdat (vooral voor de confiscaties) op een actieve medewerking van de inwoners van de stad wordt gerekend. De manier waarop de terugbetalingen/inbeslagnemingen georganiseerd worden, de wijze waarop daarvan in de rekeningen verslag wordt uitgebracht, de argumentatie die ter verantwoording wordt gebruikt, het tijdstip waarop de restituties en confiscaties werden uitgevoerd, opgetekend en afgerekend geven op zich reeds interessante informatie over de toestand in de stad. Daarnaast hebben we de politieke relevantie van de inhoud van de bronnen onderzocht. Was de politieke situatie die in de bron wordt genoemd het enige dat meespeelde? De argumentatie die in de rekeningen wordt gegeven voor het organiseren van de confiscaties of restituties is eerder vaag: veel meer dan een verwijzing naar de politieke "vijanden van de stad" levert het ons niet op. Dat dit bovendien een wel erg aantrekkelijke verantwoording is voor een stadsbestuur in een periode van opstandigheid, maakt de informatie er niet waardevoller op. Het is duidelijk dat deze motivatie niet zonder meer kan aanvaard worden. Bij het onderzoek werden als werkhypothese de mogelijke motieven op drie terreinen voor de inbeslagnemingen en/of terugvorderingen weerhouden. We sommen ze op.

Een eerste kader zijn de conflicten tussen enerzijds de centrale staat en anderzijds de Leden van Vlaanderen en/of de stad Gent. Ook de oorlog tussen Frankrijk en de Bourgondische overheid, waarin Vlaanderen en Gent verschillende malen van kamp wisselen, moet in dit kader betrokken worden. De bewaarde rekeningen dateren allen uit periodes waarin het stadsbestuur van Gent niet in handen was van partijgangers van de aartshertog. In hoeverre zijn de verschillende rekeningen bedoeld als represaille tegen de aanhangers van de centrale politiek? Heeft de veranderende verhouding tussen de stad en Frankrijk invloed gehad op de organisatie van de confiscaties? Viseert het stadsbestuur politieke tegenstanders uit haar eigen stad of de inwoners van gebieden die de centrale overheid trouw blijven?

Een tweede terrein waarin de rekeningen moeten worden gekaderd, is dat van de stedelijke politiek. Gezien de snelle opeenvolging van conflicten die in deze periode op verschillende niveaus van de stedelijke samenleving terug te vinden zijn, is ook hier de vraagstelling verder onder te verdelen⁶. Weerspiegelen deze confiscaties een vijandschap binnen de stedelijke elite of tegenstellingen tussen verschillende klassen in de stedelijke samenleving? Welke rol spelen de recente politieke ontwikkelingen in deze tegenstellingen? Wordt hier bewust een bepaalde groep van de bevolking gevisieerd of neemt de stad gewoon wat ze krijgen kan?

6 BLOCKMANS (W.), Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de XVe eeuw, *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen, Handelingen van het Colloquium*, 1975, pp.92-103.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

Het laatste terrein betreft de financiële noden van de organiserende instantie. De confiscaties en restituties leveren de stad heel wat geld op. Reeds sinds het Verdrag van Gavere in 1453 waren de stedelijke financiën uit evenwicht gebracht en de situatie was er in de volgende decennia bepaald niet rooskleuriger op geworden⁷. Voor de stedelijke magistraat is dit soort inkomsten veel aantrekkelijker (politiek minder gevaarlijk) dan weer eens nieuwe belastingen te moeten instellen voor de hele bevolking, wat reeds meer dan eens aanleiding gaf tot oproer. Hoe belangrijk was de financiële nood van de stad als motief voor het organiseren van inbeslagnames en terugvorderingen?

Uiteraard zijn deze drie terreinen nauw met elkaar verbonden en overlapt de vraagstelling op één gebied dikwijls (ten dele) die op een ander terrein. De redenen waarom de stad is overgegaan tot het organiseren van dit soort activiteiten zijn niet te herleiden tot één motief. Het gewicht van de verschillende motieven is afhankelijk van allerlei factoren en verschilt van periode tot periode.

Restitutie van pensioenen van schepenen uit de periode 1455-1467 (1477-1484)

De activiteiten die in opdracht van de drie leden van de stad Gent vanaf 1477 ontplooid werden om een deel van de pensioenen die tussen augustus 1455 en 1467 uitbetaald waren aan Gentse schepenen terug te vorderen, zijn bekend via drie documenten. Twee van de documenten zijn rekeningen die verslag uitbrengen van de inkomsten en uitgaven die de procureur Jan van Coppenhole, verantwoordelijk voor de restituties, heeft gehad. De eerste rekening wordt afgesloten op 18 februari 1478⁸, de tweede is van latere datum⁹. Het derde document is een bundeling van kopies van verschillende rekeningen die een overzicht geven van inkomsten en uitgaven van de procureur gedurende een beperkte periode van de restitutie, aangevuld met een overzicht van alle restituties dat werd opgesteld tegen het einde van de termijn die de procureur ter beschikking had¹⁰.

7 BOONE (M.), *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Verhandelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent XV, 1990, pp.60-67

8 SAG, reeks 400 n°25, f°418-425. Deze rekening is samen met diverse ondergeschikte rekeningen is ingebonden achter de stadsrekening voor de termijn februari- augustus 1477.

9 SAG, reeks 400 n°27, f°129-134. De rekening is ingebonden na de stadsrekening voor het schepenenjaar 1479-1480.

10 RAG, fonds Gent 158, f°254-301 (contemporaine nummering f°2-47). Het document is ingebonden na het manuscript van het Dagboek van Gent. V.FRIS vermeldt in het voorwoord bij zijn uitgave van het Dagboek reeds de aanwezigheid van dit stuk tussen het amalgaam van inventarissen en werkdocumenten uit de stedelijke administratie uit de periode 1480-1525, die aan het manuscript zijn toegevoegd. FRIS (V.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1901-1904, p.IV

Deze laatste bron verstrekt ons veruit het meeste informatie. Het 48 folio's tellende dossier dateert van 1484 en werd opgesteld door Pieter van Coppenhole, familie van de procureur die verantwoordelijk was voor het verzamelen van de restituties¹¹. In de kopie is niet alleen de tekst van de oorspronkelijke rekening overgenomen, ook de opmerkingen van de stedelijke controleurs zijn erin terug te vinden. Het document in zijn huidige staat van bewaring is niet volledig. Zo ontbreekt de eerste folio van het dossier. In wat wel bewaard is, wordt nergens een expliciete verantwoording gegeven voor het samenstellen van het dossier.

In het document zijn acht verschillende rekeningen samengebracht¹², die informatie verschaffen over zowel de restitutie zelf (organisatie, wie heeft wat betaald voor wie,...) als de uitgaven die met de restituties bekostigd werden. Het document eindigt met een opsomming van enkele losse inkomsten en uitgaven "*omme te beziene oft al wel gherekent es*"¹³. In tegenstelling tot wat de titel belooft, wordt er echter geen eindsaldo voor het geheel van de restituties opgemaakt.

De bundeling van kopies van de verschillende rekeningen is in de eerste plaats interessant omdat zij een verband aangeeft tussen verschillende rekeningen dat achteraf moeilijk te reconstrueren zou zijn geweest. Ondergeschikte rekeningen over één bepaalde transactie van de stad zijn immers allesbehalve systematisch bewaard, en bovendien valt uit de afzonderlijk rekeningen moeilijk af te leiden welke link gelegd moet worden tussen pakweg werken aan het schepenhuis en terugvorderingen van twintig jaar oude pensioenen. Door de samenstelling van het dossier, soms nog bevestigd door een expliciete verantwoording van de procureur die werd overgenomen tussen twee rekeningen¹⁴, zijn we nu goed ingelicht over de manier waarop en de onderwerpen waaraan de opbrengst van de restituties gespendeerd werd.

11 RAG, fonds Gent 158, f°47 v°; op het einde van het dossier is in hetzelfde handschrift als de rest van het document volgende nota toegevoegd, ondertekend met PCoppenole: "*Ic Pieter van Coppenole fs. Fransoys kenne over dat mij mijn heeren de auditeurs van deser stede hedent deser daghe ghegheven hebben in mijn handen de originale registen ende rekeninghe danof deser jeghenwordighe copie mencie maect, die ic bij desen mijnen handghescrijfte belove wedre te ghevene zonder der inne eeneghe vicie of rasuere te doene, ter kennesse mijns handteeckens hierondre ghestelt den XXen junio anno LXXXIII.*"

Pieter van Coppenhole fs. Fransoys is tijdens de opstand van de stad tegen het centrale gezag vanaf november 1487 tot 1492, actief in de stedelijke administratie. Van augustus 1488 tot augustus 1491 is hij secretaris van gedele.

12 Bepaalde rekeningen zijn tweemaal opgenomen in het dossier. De verschillen tussen twee kopies zijn beperkt tot enkele voor de betekenis van de tekst onbelangrijke veranderingen, die kunnen beschouwd worden als onnauwkeurigheden van de kopiist. De rekening op f°34 r° tot 39 r° is een herhaling van f°27 r° tot 33 r°, die op f°41 v° tot 44 r° is een herhaling van f°40 v° - f°41 v°.

13 RAG, fonds Gent 158, f°47 v°.

14 Ibidem, f°41 v°.

Dit dossier geeft ons ook een mooi beeld van het beheer van de stadsfinanciën zoals dat door de ontvanger-boekhouder werd gevoerd. De verschillende financiële activiteiten werden organisatorisch vrij strikt gescheiden gehouden en enkel hijzelf zorgde ervoor dat opbrengsten uit de ene rekening benut werden om tekorten van een andere rekening te compenseren. Uit het dossier blijkt een nauwe betrokkenheid van de ontvanger-boekhouder bij activiteiten van de verschillende stedelijke procureurs. Deze functie is dus wel degelijk meer dan een officiële titel die uitgedeeld werd aan de rijkste poorters van de stad, van wie enkel verwacht werd dat ze de tekorten in de stedelijke kas zouden oplappen met hun persoonlijk fortuin¹⁵.

De eerste twee rekeningen uit de bundel, die een overzicht geven van de ontvangsten tot augustus 1478, verschaffen ons door hun rijke details zeer veel informatie over verschillende aspecten van de restituties. Voor iedere inkomst wordt de betaling, het totaal verschuldigde bedrag, de betaler(s), de persoon en het pensioen/de pensioenen (met vermelding van jaartal en functie) waarop de restitutie betrekking heeft, vermeld. Indien de persoon reeds gestorven is in 1477, wordt de restitutie verhaald op zijn erfgenamen, in de tekst aangegeven door de vermelding "*weduwe ende hoys*". Voor de 176 betrokken personen krijgen we hier dus een volledig overzicht van hun schepencarrière tussen 1455 en 1467, wat de identificatieproblemen waarvoor de schepenlijsten uit deze periode ons stelden, uit de weg ruimt. Het feit dat voor alle betrokkenen ook vermeld wordt of zij nog leven in 1477-78, is een extra hulp om identificaties van latere datum te vergemakkelijken. Daarnaast weten we ook welke personen de ex-schepenen geholpen hebben bij het afbetalen van hun schuld, wat dan weer informatie levert over familiale banden en de kring van vrienden en magen waarop de door de stad geviseerden (die allemaal in meer of mindere mate behoren tot de politieke elite van de stad) konden terugvallen. Een interessante bron dus voor een studie over de openheid van de elite en het belang van patronage en informele machtsuitoefening in de Gentse stedelijke politiek.

De twee andere, originele rekeningen verstrekken ons weinig extra informatie over de restitutie zelf. De eerste, die loopt tot 18 februari 1478, komt volledig overeen met de gegevens uit de eerste rekeningkopie, maar is heel wat beknopter dan deze kopie. Bij de tweede rekening, waarvan de folio's in een foute volgorde zijn ingebundeld, zijn vooral de aantekeningen *in margine* interessant. Ze geven ons meer uitleg over de identiteit van de procureur en laten toe een hypothese te vormen over de redenen waarom in 1484 een dossier van de restitutieactiviteit wordt samengesteld. Deze aantekeningen *in margine* zijn, in tegenstelling tot de tekst van de rekening, niet terug te vinden in de kopie van deze rekening die in het dossier uit 1484 is opgenomen. De beide originele rekeningen zijn uiteraard ook van belang omdat zij ons verzekeren dat de kopies uit het dossier van 1484 de informatie uit de oorspronkelijke rekeningen accuraat weergeven.

15 BOONE (M.), *Geld en macht*, p. 199-207.

KATIA HANCKÉ

Na de regimewisseling van februari 1477 wordt door de nieuwe magistraat besloten tot het terugvorderen van delen van pensioenen die de stad in vroegere tijden uitbetaald heeft aan haar politiek personeel. Meer bepaald worden de personen gevisieerd die in de periode tussen augustus 1455 en augustus 1467 een schepenambt hebben vervuld binnen de stad.

De periode waarvoor de restitutierekeringen ons informeren over de verdeling van schepenambten, lijkt ons lang genoeg om een relevant beeld te geven van het carrièreverloop van een schepen. Uit eerder onderzoek bleek reeds dat een politieke loopbaan te Gent gemiddeld 10,37 jaar duurde en dat voor de helft van het politiek personeel hun carrière maximum vijf jaar bedroeg¹⁶.

Gedurende deze twaalf jaar waren 312 schepenambten te verdelen binnen de stad. Ze werden toegewezen aan 173 personen. Negentig van hen vervullen in deze 12 jaar slechts een mandaat, 38 zijn tweemaal schepen, 24 driemaal. Van de tien overblijvende personen werden er acht viermaal tot schepen gekozen, de overige twee vervulden elk vijfmaal een mandaat.

De regels voor de wepelplicht (twee ambtsloze jaren na een ambt in de bank van de keure, één na een ambt in de bank van gedele) werden in deze jaren strikt gerespecteerd¹⁷.

Voor alle pensioenen die aan schepenen werden uitgekeerd tussen augustus 1455 en augustus 1467 eist de stad een vergoeding terug. Het bedrag, steeds een ronde som, varieert tussen 3 en 10 lb.gr. (720 gr. tot 2.400 gr.) per schepenpensioen. Hoe hoger in rang, hoe groter de som. Het bedrag van 2.400 gr. wordt b.v. enkel van personen teruggevorderd die voorschepen zijn geweest. Voor de laagste posten in elke bank wordt een bedrag tussen de 720 en de 1.200 gr. aangerekend, afhankelijk van het jaar waarin het mandaat werd uitgeoefend. De som die betaald moet worden is meestal louter een restitutie van pensioen, voor enkele schepenjaren (1455-56, 1457-58, 1462-63 en 1466-67) wordt hier een bedrag bijgeteld ter restitutie van "voedinghe".

De bedragen die voor pensioenen worden teruggevorderd komen overeen met de sommen die in de stadsrekeningen worden vermeld¹⁸. Voor het schepenjaar 1455-56 is dit voor de bank van de keure 10 lb.gr. voor de voorschepen, 8 lb.gr.

16 BLOCKMANS (W.), Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15e eeuw, *HMGOG*, XLI, 1987, p.79.

17 BOONE (M.), *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Verhandelingen van de AWLSK CXXXIII, 1990, pp.33-36

18 Het hoofdstuk pensioenen van iedere stadsrekening vangt steevast aan met de uitgavenpost voor schepenpensioenen. Voor de stadsrekeningen die voor deze periode bewaard zijn, zie SAG, reeks 400, n° 18: f°76 r° (1455-56), f°380 r° (1456-57); n° 19: f°34 r° (1457-58), f°118 r° (1458-59), f°302 r° (1459-60), f°388 r° (1460-61); n° 20: f°131 r° (1463-64); n° 21: f°93 r° (1465-66), f°135 r° (1466-67).

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

voor de eerste en tweede schepenen, 6 lb.gr. voor de overige schepenen van de bank. Dezelfde functies in de bank van gedele leveren respectievelijk 6 lb.gr., 4 lb.gr. en 3 lb.gr. op. Vanaf het volgende schepenjaar tot augustus 1467 vermindert het loon van de schepenen van de keure tot 10 lb.gr. voor de voorschepen, 6 lb.gr. voor de eerste en tweede schepen en 5 lb.gr. voor de rest van de bank. De pensioenen voor de schepenen van gedele blijven gelijk. Vanaf augustus 1467 verdwijnen de meldingen van pensioenen uitbetaald aan de schepenen uit de stadsrekeningen. Voortaan wordt het politiek personeel van de stad niet meer officieel betaald voor zijn diensten¹⁹. De vergoedingen *in natura*, de dure kledij die de stad jaarlijks voor haar magistraat laat maken en allerlei soorten extraatjes waarvan de schepenen kunnen profiteren (banketten, diplomatieke reizen etc.) blijven wel terug te vinden in de stadsrekeningen van de volgende jaren.

Ongeveer 1/3de van de personen (57 van de 173 schepenen) moet aan de stad het minimumbedrag van 720 gr. terugbetalen. Eenmaal wordt een bedrag van minder dan 720 gr. teruggevorderd: een schepen die slechts een half jaar zijn ambt vervuld heeft, wordt 360 gr. aangerekend²⁰. De grootste som die teruggevorderd wordt voor schepenpensioenen van één man, bedraagt 6.720 gr.²¹ Twee andere ex-schepenen moeten nog meer terugbetalen, maar een groot deel van deze terugvorderingen heeft geen betrekking op de pensioenen die zij als schepenen hebben uitbetaald gekregen. Ten slotte worden nog twee personen die geen schepenambt hebben vervuld tussen augustus 1455 en augustus 1467 tot restitutie aan de stad veroordeeld. Ook hier gaat het om bedragen die de restituties van pensioenen ver overtreffen. Elk van deze vier gevallen lijkt ons opmerkelijk genoeg om apart besproken te worden.

Van Pieter Beys de oude, een man met een zeer aanzienlijke loopbaan in de Gentse politiek²², wordt naast 4.320 gr. voor pensioenen ook 24.180 gr. teruggevorderd voor de wijnassizen die hij in 1458 pachtte²³.

Boudin Rijm²⁴, die eveneens 4.320 gr. moet terugbetalen voor pensioenen, is daarnaast de stad nog 3.360 gr. schuldig voor "*zekere sommen van ghelde die hij*

19 Zie ook: FRIS (V.), La restriction de Gand (13 juillet 1468), *Bulletijn der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent*, XXXI, 1923, pp.57-142.

20 RAG, fonds Gent 158, f°12 v°. Meester Jan Sersanders de oude verving in het schepenjaar 1465-66 Claeys Uuutenhove als 6de schepen van de keure.

21 Ter vergelijking: het dagloon van een meester ambachtsman schommelt tussen de 10 en 12 d.gr., wat neerkomt op een jaarinkomen van ongeveer 2.400 d.gr.

22 Tussen 1457 en 1474 (o.a.) vier maal eerste schepen van de keure, twee jaar overdeken van de neringen en twee maal ontvanger-boekhouder van de stedelijke financiën.

23 RAG, fonds Gent 158, f°2 r°.

24 Boudin Rijm was tussen 1459 en 1472 tweemaal voorschepen van gedele, tweemaal tweede schepen van de keure en éénmaal voorschepen van de keure. Dit zijn de enige activiteiten die hij (sinds 1455) in dienst van de stad heeft verricht.

t'anderen tijde ontfaen heeft van der stede van Ghent".

Van Jacob van den Abeele eist de stad 20.880 gr. terug. Dit bedrag wordt aan de stad betaald door zijn borgen²⁵. De enige functie die de man tussen 1455 en 1477 in stadsdienst had, was pachter van assizen in 1457 (turf) en 1460 (inbrouwen bier). Dit, in combinatie met de verwijzing naar borgen, geeft ons een duidelijke aanwijzing dat de restitutie in verband staat met het pachten van assizen.

Jacob Donche ten slotte moet een bedrag van 9.120 gr. terugbetalen voor "*zekeren sommen van penninghen die de voors. Jacop tanderen tijde ontfaen heeft van der stede van Ghendt zonder dweten of consent van den drie leden van deser stede*"²⁶. Misschien gaat het hier om bedragen die hij tijdens zijn loopbaan als secretaris van gedele (van aug. 1455 tot aug. 1458) ontvangen heeft²⁷.

Hoewel deze enkele gevallen uitzonderingen te noemen zijn in het geheel van de restituties (slechts 2,3% van de genoemde personen moeten een bedrag terugbetalen dat niet in verband wordt gebracht met een pensioen dat ze eertijds hebben ontvangen), vertegenwoordigen ze wel een aanzienlijk deel (19,4 %) van het totale bedrag dat door de stad teruggevorderd wordt.

Naast het innen van deze restituties was de procureur ook verantwoordelijk voor de ontvangsten met betrekking tot de bedragen waarvoor de erfgenamen en borgen van Jan van Melle en de erfgenamen van Pieter Boudins aansprakelijk waren gesteld en die eveneens aan de stad moesten worden terugbetaald. Zoals reeds eerder vermeld, leveren vooral deze terugvorderingen de stad grote inkomsten op. Een andere rekening vermeldt trouwens dat de verkoop van de (omvangrijke) inboedel van Jan van Melle reeds 37.033,2 gr. opleverde voor de stad²⁸.

Deze maatregelen, die ook in politiek opzicht voordelig moeten zijn geweest voor de nieuwe magistraat (beide personen zijn emanaties bij uitstek van het oude stadsbestuur, hun openbare executie die in maart 1477 werd doorgevoerd onder druk van het gemeen bewees reeds dat ze geen van beiden last hadden van enige populariteit), waren broodnodig voor de stedelijke financiën.

De hele restitutie-activiteit kan niet los gezien worden van de financiële nood waarin de stad verkeerde. Na de dood van Karel de Stoute is financieel wanbeleid

25 RAG, fonds Gent 158, f°19v°-20 r°.

26 RAG, fonds Gent 158, f°14 r°.

27 Sinds 1458 komen wij hem niet meer tegen onder de stedelijke functionarissen. In 1501 vinden we wel een Jacob Donche vermeld als lid van de hertogelijke raad.

28 SAG, reeks 400, n°25, f°325 r°-339 r°; uitgegeven door BLOCKMANS (W.), *Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15e eeuw, Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de XIVe en XVe eeuw*, Standen en Landen LIV, Heule, 1971, p.255-262.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

juist een van de belangrijkste grieven die tegen de oude magistraat geuit worden. Met de aanstelling van een nieuwe magistraat onder druk van de bevolking in februari 1477, verandert er echter niets aan de zware schuldenlast ten gevolge van het grote aantal renteverkopen op het stedelijk domein sinds 1453. Ook de tijdgenoot beseft dat dit een enorme hypotheek legde op de stadsfinanciën²⁹. Tegelijkertijd wordt het nieuwe stadsbestuur geconfronteerd met een aanzienlijke stijging van de uitgaven ten gevolge van de onkosten veroorzaakt door de oorlog met Frankrijk die op dat ogenblik woedt. Om deze te bekostigen worden in 1477 speciale oorlogsbelastingen geïnd.

De magistraat kan zich in de gegeven omstandigheden duidelijk niet permitteren de lasten voor de bevolking verder te verzwaren door nieuwe indirecte belastingen in te voeren. Het organiseren van restituties van pensioenen die meer dan 10 jaar geleden aan schepenen werden uitbetaald, is een politiek veilig middel om de inkomsten van de stad op te schroeven. Daardoor wordt slechts een klein deel van de bevolking geraakt, dat niet bepaald behoort tot de armsten binnen de stad. Dat blijkt ook uit de betalingen die, in verhouding tot de grote bedragen die geëist worden, vrij vlot verlopen.

De terugvorderingen die de stad eist, zouden in totaal 403.480 gr. hebben moeten opleveren. Uit de rekeningen van de procureur blijkt dat hij over de hele periode (inkomsten met betrekking tot Jan van Melle en Pieter Boudins bijgeteld) 868.405,6 gr. ontvangen heeft. Uit de bewaarde uitgavenrekeningen blijkt dat een zeer groot deel van deze inkomsten wordt gebruikt om renten op de stad af te lossen en onkosten met betrekking tot de oorlog te dekken.

De strikte regels die gehanteerd werden bij het terugvorderen van bedragen voor eertijds uitbetaalde pensioenen (twee personen niet te na gesproken betreft het hier enkel schepenen, die alleen voor mandaten tussen augustus 1455 en augustus 1467 tot restitutie verplicht worden, waarbij vaste bedragen per mandaat worden teruggevorderd), wijzen erop dat ook andere dan financiële beweegredenen invloed hebben uitgeoefend op de organisatie van de restituties. De termini voor de restitutie, 1455 en 1467, komen overeen met twee tussenkomsten van de vorst in de stedelijke politiek. De restitutie begint na de Vrede van Gavere, waarin Filips de Goede een aanzienlijke uitbreiding van zijn invloed bij het aanstellen van de magistraat verkregen heeft. Het einde van de restitutie valt samen met de Blijde Inkomst van Karel de Stoute in Gent (28 juni 1467), wanneer onder druk van het verzamelde volk de hertog belooft maatregelen te treffen en de verantwoordelijken voor het slechte bestuur van de stad te bestraffen. De onrust die het daaropvolgende jaar binnen de stad heerst, noopt

29 BOONE (M.), "Plus deuil que joie". Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën, *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet*, jg.45, 1991, pp.3-26.

de hertog ertoe de *Besnijdenisse* van 13 juli 1468 uit te vaardigen, waarin onder andere de vergoedingen voor het politiek personeel van de stad officieel worden vastgelegd³⁰.

Nochtans kan geenszins gesteld worden dat het politiek personeel tussen augustus 1455 en augustus 1467 zichzelf buitensporige vergoedingen toekende. Integendeel zelfs, de enorme boete die de stad opgelegd krijgt in 1453 leidt tot een inkrimping van het budget voor bestuurlijke uitgaven. Bij de herschikking van de stadsfinancien waartoe men vervolgens gedwongen is, worden de pensioenen voor o.a. schepenen ingekrompen³¹. Een concrete aanleiding om (een deel van de) uitbetaalde pensioenen terug te vorderen, lijkt er dus niet te zijn. Toch wordt zowel in de restitutie van 1477 als in het protest van 1467-68 specifiek het politiek personeel uit de periode 1455-67 geïmponeerd en beschuldigd van profitaat. De oorzaak hiervan lijkt ons te liggen in de sociale polarisatie die zich in de jaren na de Vrede van Gavere zeer sterk en in versneld tempo binnen de stad ontwikkelt.

Eenzijds wordt het gros van de bevolking zwaar getroffen door de asociale maatregelen die het stadsbestuur neemt om de geldboete uit 1453 te kunnen betalen. Naast nieuwe indirecte belastingen, waardoor de levensstandaard van een groot deel van de inwoners van de stad aanzienlijk daalt, zijn er ook nog de massale renteverkopen op het stedelijk domein. De nefaste gevolgen die deze met zich meebrengen voor de stedelijke financiën (een heuse XVde-eeuwse rentesnieuwbal) zijn tegen 1477 ook voor heel wat tijdgenoten duidelijk³².

Anderzijds leidt de verminderde vergoeding voor een politiek mandaat binnen de stad ertoe dat de recruiteringsbasis voor het politiek personeel versmalt. Een schepenambt is alleen nog weggelegd voor personen die reeds een zekere (vrij grote) welstand genieten.

Het bestuur van de stad komt dus in handen van een kleine elite, die niet alleen het minst van de hele bevolking getroffen wordt door de eerder genoemde maatregelen, maar er zelfs tot op zekere hoogte voordeel uit haalt. Slechts de rijkste lagen van de bevolking kunnen het zich permitteren een rente op de stad te kopen of assizen van de stad te pachten om op die manier persoonlijk gewin te halen uit de financiële neergang van de stad.

Daarnaast was in 1453 ook de invloed van de hertog op de aanstelling van de magistraat aanzienlijk uitgebreid. Tegelijk werd een einde gemaakt aan de proportionele verdeling van (onder andere) de schepenambten onder de drie

30 FRIS (V.), *La restriction de Gand* (13 juillet 1468), *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1923.

31 BOONE (M.), *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453*, p.235.

32 BOONE (M.), "*Plus deuil que joie*", pp.16-17.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

leden van de stad. Indien voordien het systeem van de drie leden een gevoel van verticale solidariteit en verbondenheid met het stadsbestuur had opgeroepen, werd dit in 1453 wel geheel teniet gedaan. De stad werd nu geleid door een rijke, met de vorst sympathiserende elite die, om de centrale schatkist te spijzen allerlei maatregelen trof die de rest van de bevolking wel in haar geldbuidel voelde, maar slechts weinig zoden aan de dijk brachten.

Dat in 1477 bij het bevel tot restitutie van pensioenen het schepenjaar 1455-56 als begindatum gehanteerd wordt, is in deze context niet verwonderlijk.

Het is opmerkelijk dat de restitutie niet geldt voor pensioenen die schepenen uitbetaald kregen in de jaren 1467-1476. Thema's als corruptie, nepotisme en profitariaat stonden in 1477 hoog op de politieke agenda. Bijna een kwart van de privileges die in februari van dit jaar worden verleend op verschillende niveaus handelt over deze onderwerpen³³. Hoewel in de aan Gent verleende privileges geen artikels terug te vinden zijn die expliciet handelen over corruptie, leeft ook binnen deze stad de problematiek³⁴. Wanneer in de loop van maart enkele boegbeelden uit de stedelijke politiek van de voorbije jaren openbaar geëxecuteerd worden, is dit op beschuldiging van corruptie. Bij de keuze van het politiek personeel van de stad zijn nog jarenlang schepenen uit de periode juist voor 1477 opvallend ondervetegenwoordigd. Personen die wel eerder politiek actief waren, maar geen functie hebben uitgeoefend in de jaren net voor 1477, zijn wel terug te vinden in de schepenlijsten. Het is zelfs opvallend hoeveel personen die enkel voor 1468 een politiek mandaat hebben vervuld, vanaf 1477 opnieuw actief worden. De samenstelling van het politiek personeel in 1477 en volgende jaren wijst dus in de richting van een zich afzetten tegen het stedelijk beleid onder Karel de Stoute.

Toch stopt de restitutie van schepenpensioenen in het jaar 1467. De personen waarvan men zou verwachten dat ze het hardst aangepakt worden, zijn integendeel (financieel) ongemoeid gelaten.

Zoals reeds vermeld, valt de einddatum van de restitutie samen met de Blijde Inkomst van Karel de Stoute. De pensioenen van het politiek personeel worden echter pas aan banden gelegd in de *Besnijdenisse* van 1468. Door de tijdgenoot worden beide gebeurtenissen blijkbaar in verband gebracht met elkaar, als twee

33 BLOCKMANS (W.), Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11, 1985, p.234: het Algemeen Privilegie en de vier privileges verleend aan afzonderlijke vorstendommen tellen samen 264 artikels, 60 daarvan handelen over vormen van corruptie op alle niveaus van het bestuur.

34 De tekst van het privilege dat aan de stad Gent werd verleend, is uitgegeven in HAEGHEN (V. Vander), *La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne en 1477*, *Mélanges Paul Frédéricq*, Brussel, 1904, pp.273-278.

uitingen van een historisch evenement: de opvolging van hertog Filips de Goede door zijn zoon Karel.

In de historiografie over de geschiedenis van Gent is tot nu toe weinig aandacht besteed en belang gehecht aan de vele uitingen van protest die zich in de jaren 1467-68 hebben afgespeeld³⁵. Toch blijkt dat deze episode, alvast in de ogen van de tijdgenoot, niet zonder belang was. Dat de intrede van de nieuwe hertog in de stad en alle feestelijkheden die eraan verbonden zijn, zeker na de uitermate lange regeerperiode van Filips de Goede, grote indruk maakt op de tijdgenoot en door hem als een belangrijke datum wordt beschouwd, is aannemelijk.

Hier wordt deze gebeurtenis echter ook beschouwd als eindpunt van bepaalde uitwassen binnen de stedelijke politiek.

Het belang dat bij de restitutie anno 1477 wordt gehecht aan het jaar 1467, wijst erop dat het interessant zou zijn het (beperkte) bronnenmateriaal voor deze periode te herevalueren om zo te komen tot een betere integratie van de evenementen uit 1467-68 in de geschiedenis van Gent onder het Bourgondische bewind.

De praktische organisatie van de restituties waartoe in 1477 door de drie leden van de stad werd besloten, is overgelaten aan Jan van Coppenhole. Deze is gestorven nog voor hij zijn taak had volbracht; zijn laatste overzicht van inkomsten en uitgaven die aan zijn taak verbonden waren is niet volledig. Zijn weduwe en erfgenamen hebben het werk voor hem afgemaakt³⁶. Op 20 juni 1484 worden aan Pieter van Coppenhole fs. Fransoys, erfgenaam van Jan, officieel de originelen overhandigd van alle rekeningen die de procureur met betrekking tot de restituties ter controle heeft overgegeven aan de stedelijke administratie, zodat hij in de mogelijkheid is een afschrift te maken³⁷. Waarschijnlijk had deze dit materiaal nodig om de voornoemde laatste rekening te kunnen voltooien.

De naam Jan van Coppenhole komen we in de schepenjaren 1478-79 tot 1483-84 ook tegen als secretaris van de keure. Er zijn meerdere voorbeelden van personen die eerst door de stad in dienst worden genomen als procureur en later (als beloning voor de bewezen diensten ?) gepromoveerd worden tot secretaris van een schepenbank. Bovendien is de einddatum van zijn termijn als secretaris

35 We beschikken over het reeds geciteerde artikel van FRIS (*La restriction*), waarin een chronologische opsomming van de gebeurtenissen wordt gegeven, en over een artikel van ARNADE (P.), *HMGOG*, 1991

36 SAG reeks 400, n°27, f°129: de rekening die achter de stadsrekening voor het schepjenjaar 1479-80 zit, begint als volgt: "*Rekeninghe van der weduwe ende hoys van wijlen Janne van Coppenhole als procureur gheweest hebbende van der stede van Ghent*".

37 SAG, reeks 400 n°27, f°301 v°.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

van de keure in overeenstemming met de hierboven aangehaalde vermelding die 20 juni 1484 als terminus ante quem geeft voor de dood van procureur Jan van Copenhole.

Als termini voor de sterfdatum van Jan van Copenhole krijgen we dan 15 augustus 1483 en 20 juni 1484.

De stelling van Victor Fris dat de procureur van de restituties de "volksheld" Jan van Copenhole is die tijdens de opstand tegen Maximiliaan van 1487 tot 1492 de radicale factie binnen Gent leidde, wordt door deze informatie definitief ontkracht³⁸. Uit de overhandiging van de kopie van de rekeningen blijkt dat een zoon van Fransoys van Copenhole erfgenaam was van procureur Jan. Fransoys zou een tweelingbroer met de naam Jan hebben gehad³⁹.

Ondanks het feit dat begin de jaren 1480 hoogstwaarschijnlijk twee Jan van Copenholes actief zijn geweest te Gent, wordt nergens in de bronnen een bijnaam vermeld om de twee van elkaar te onderscheiden. Misschien dat het materiaal dat Fris gebruikte voor het samenstellen van zijn biografisch artikel een duidelijker licht kan werpen op de carrière van beide personen. Helaas bevat het genoemde artikel geen bronvermeldingen.

Confiscaties in opdracht van het stadsbestuur

Ook tijdens de heropflakking van de opstand tegen de centrale macht na november 1487, grijpt het stadsbestuur de politieke gebeurtenissen aan om een financiële represaille tegen (al dan niet vermeende) tegenstanders te organiseren. Van deze activiteiten getuigen vier confiscatierekeningen die ons informeren over de periodes 11/11/1488-28/11/1489⁴⁰ en 20/8/1491-31/3/1492⁴¹. Opmerkingen in de rekeningen geven echter duidelijk aan dat de stad ook buiten deze periodes soortgelijke confiscaties heeft georganiseerd⁴².

38 FRIS (V.), Jan van Copenhole. Een Gentsch politicus in de 15e eeuw, *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand*, XIV, 1906, p.95-96.

39 FRIS (V.), art.cit., p.94.

40 SAG, reeks 20 n°5; 205 folio's, de rekening is volledig bewaard.

41 SAG, reeks 20 n°10, 11, 11bis; n°11 (23 folio's) handelt over de periode 20/8/1491-20/11/1491, n°10 (37 folio's) en n°11bis (59 folio's) handelen beide over de periode 20/11/1491-31/3/1492

42 SAG, reeks 20 n°5, f°1 r°. De aanhef van de rekening voor de periode 11/11/1488-28/11/1489 verwijst duidelijk naar het feit dat het hier de tweede rekening m.b.t. confiscaties in opdracht van de stad betreft. De eerste (bewaarde) ordonnantie (uitgevaardigd door Philips van Kleef in naam van de regentschapsraad van hertog Philips) die de stad toelating verleent een dergelijke inbeslagname te organiseren, dateert echter van 9/9/1488 (origineel in slechte staat bewaard in SAG, reeks 94, n°766; afschriften: SAG, reeks 93, G f°58 r°; ADN, série B, n°17753, "Gand confiscations", f°1r°-v°)

De rekeningen geven een gedetailleerd verslag van de confiscatieactiviteiten: niet alleen wordt aangegeven wie voor welk bedrag geconfiscieerd is, maar ook wat juist in beslag werd genomen en de waarde ervan wordt (dikwijls uitvoerig) omschreven. Daarnaast worden zeer vaak nog allerlei inlichtingen gegeven (over de aangever, de huidige verblijfplaats van de gedupeerde, de vindplaats van de geconfiscieerde goederen,...)

Alle rekeningen bevatten ook een uitgavenpost waarin (onder andere) gedetailleerd is neergeschreven welke onkosten gedaan werden met betrekking tot de uitvoering en administratie van de confiscatie.

De vier rekeningen zijn grosso modo volgens hetzelfde principe georganiseerd. Het stadsbestuur stelt één of twee procureurs⁴³ aan die in haar naam de confiscaties uitvoeren en verantwoordelijk zijn voor de administratie. Deze procureurs ontvangen voor hun diensten geen vast dagloon, maar hebben recht op een "16sten penninc" (6,6%) op de totale inkomsten⁴⁴ van de confiscaties voor de termijn van de rekening. Met dit loon moeten de procureurs dan zelf instaan voor de onkosten die organisatie en registratie van de in de rekening beschreven activiteiten met zich meebrengen.

De magistraat vordert ordonnanties uit waarin ieder inwoner van de stad wordt aangespoord bij de procureurs "*over te bringhene alzulke catteylen, sculden van baten ende andre goede als hij onder hem hadde toebehoorende personen houdende partie contrarie etc.*"⁴⁵. Om de inwoners te stimuleren tot meewerken aan de confiscatie, wordt de aanbrenger een deel van de waarde van het aangegeven goed uitbetaald. De grootte van dit deel varieert doorheen de rekeningen tussen 50% en 20%. De registratie van de aangifte gebeurde eerst op losse blaadjes; zowel de aanbrenger als de stad kregen een kopie ten bewijze van de overdracht van de goederen en de uitbetaling van de beloofde "*penninc*"⁴⁶.

SAG, reeks 20 n° 11bis, f° 59 r° *in margine*). Ook na 31/3/1492 heeft de stad nog opdracht gegeven tot het uitvoeren van confiscaties. Of deze inbeslagnames ook effectief zijn uitgevoerd, is onduidelijk.

43 Voor de periode 11/11/1488-28/11/1489 Jan Uutermeere en Lievin Brixus. Brixus sterft tijdens zijn ambtstermijn (op 7/7/1489) en wordt vervangen door Lodewijk de Bave. Voor de periodes 20/8/1491-20/11/1491 en 20/11/1491-31/3/1492 worden Adriaan Claeus en Jan Uutermeere aangesteld als procureurs, wat voor de laatste termijn resulteert in twee afzonderlijke rekeningen (SAG, reeks 20 n° 10 is het verslag van de activiteiten van Adriaan Claeus, n° 11bis van de activiteiten van Jan Uutermeere)

44 Voor de eerste periode wordt hun loon nog berekend op de bruto-waarde van de confiscaties, voor de tweede periode wordt de inkomst die de stad overhoudt via betaling van het deel waar de aanbrenger recht op heeft, als basis genomen.

45 SAG reeks 20 n° 5, f° 174. De tekst van de ordonnantie van 2/12/12/1488 wordt als verantwoording overgenomen door de procureurs.

46 Hier en daar zijn soortgelijke briefjes mee ingebonden in de definitieve rekeningen; b.v. SAG reeks 20 n° 5, f° 31-32.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

Later werden deze confiscaties dan samen met een overzicht van de onkosten waarvoor de procureurs verantwoordelijk waren, verzameld in een definitieve rekening die de procureurs ter auditie moesten voorleggen aan het stadsbestuur.

De controle van de boekhouding werd uitgevoerd door drie of vier door de stad hiertoe aangeduide personen. De bemerkingen van deze controleurs zijn terug te vinden *in margine* in de bewaarde rekeningen. Vooral voor de rekening waarin procureur Jan Utermeere een overzicht geeft van de confiscaties die onder zijn verantwoordelijkheid werden uitgevoerd tussen 20/11/1491 en 31/3/1492⁴⁷, geven deze aantekeningen interessante extra informatie. Deze rekening werd zeer uitvoerig gecontroleerd door de vertegenwoordigers van de stad. Iedere confiscatie werd apart bekeken, alle aanbrengrers werden ondervraagd en waar mogelijk werden ook getuigen gehoord. De procureur blijkt de stad voor grote bedragen te hebben opgelicht⁴⁸. Uit het geheel van getuigenissen krijgt men de indruk dat de procureur het op een akkoordje gegooid had met een Gents oudkleerkoper. De procureur verleende de oudkleerkoper een quasi-monopolie bij het opkopen van geconfiscieerde gebruiksvoorwerpen, (kleine) meubelen en kledij. Deze (veel) te lage prijzen gaf hij aan als inkomsten voor de stad. In ruil had hij recht op een deel van de winst die zijn handlanger maakte bij het verkopen van deze goederen. Daarnaast hebben beiden ook nog de nodige inkomsten gehad uit goederen die zij in beslag namen ten eigen bate.

De controle van de rekening ving aan op 7 mei 1492, op een ogenblik dus dat Jan Utermeere reeds begonnen was aan een nieuwe termijn als procureur in dienst van de stad⁴⁹. In concluderende bemerkingen van de controleurs aan het einde van de rekening wordt nergens ingegaan op de maatregelen die de stad treft om de procureur te bestraffen.

In de rekening van de baljuw van de stad Gent wordt wel melding gemaakt van ene Jehan Utermeere⁵⁰. In het deel uitgaven wordt een betaling aan de beul geboekt voor de *tortuur* die deze Jehan Utermeere heeft toegediend. De gevangene werd vervolgens aan het *piloors*, de schandpaal, geplaatst.

Misschien ligt in het bedrog van Jan Utermeere wel de oorzaak van het opsplitsen van de confiscatierekening voor deze periode. Een vergelijking van

47 SAG, reeks 20 n°11bis.

48 In de eerste plaats door voor de geconfiscieerde goederen een te lage waarde aan te geven (getuigenissen bewijzen dit voor ruim 1/3e van de confiscaties), maar ook door chantage, manipulatie en het verduisteren van goederen.

49 SAG, reeks 20 n°11bis, f°59 r°. In de aantekening *in margine* wordt verwezen naar de volgende rekening van Jan Utermeere: "...in zijn naevolghende rekeninghe beghinnende den eersten van april XCI voor paesschen..."

50 ARA, RK 14.118, f°86 r°. De rekening voor de periode 12/8/1492-12/8/1493 van baljuw Joos van Ghistel, deel uitgaven.

beide rekeningen levert immers geen andere mogelijke redenen op voor het stopzetten van de samenwerking tussen beide procureurs. De twee procureurs hadden reeds samengewerkt bij de inbeslagnames in de voorgaande periode. De rekeningen van de beide procureurs zijn op boekhoudkundig vlak op identieke wijze georganiseerd. De procureurs zijn ook allebei in dezelfde regio's actief geweest. Het enige verschil is dat bij de controle van de rekening van procureur Adriaen Claeus geen onregelmatigheden werden geconstateerd.

Rekening houdend met al deze factoren, lijkt een mogelijke verklaring voor de dubbele boekhouding ons dat Adriaen Claeus weigerde mee verantwoordelijk te zijn voor het persoonlijk winstbejag van Jan Uutermeere, en dus een eigen rekening met een verslag van zijn werkzaamheden heeft opgemaakt.

De oplichterspraktijken werpen ook een licht op de verschillende klemtonen in de twee rekeningen wat betreft het soort confiscaties. In de rekening van Jan Uutermeere komen zeer veel persoonlijke bezittingen en erfenissen voor, juist twee categorieën waarin voornamelijk huisraad, (kleine) meubelen, kledij en waardevolle voorwerpen worden in beslag genomen. Goederen waarin oudkleerkoper Andries Vyncke ook wel geïnteresseerd zal geweest zijn... De rekening van Adriaen Claeus bestaat voor meer dan de helft uit pachten, een categorie confiscaties waarmee veel moeilijker gesjoemeld kon worden: de pachtprizen waren immers vastgelegd in een pachtcontract.

Wanneer we beide rekeningen samen beschouwen, krijgen we een beeld dat veel meer aansluit bij de samenstelling van de overige rekeningen.

In de stadsrekeningen wordt nergens teruggekomen op de confiscatieactiviteiten: zelfs de eind-balans van de confiscatierekeningen hebben de ontvangers van de stad niet overgenomen in hun boekhouding⁵¹. De inkomsten en uitgaven zijn bij het opmaken van de rekeningen duidelijk gescheiden ondergebracht in twee delen.

De indeling van de confiscaties in verschillende hoofdstukken van het deel inkomsten gebeurde op basis van de woonplaats of de (veronderstelde) verblijfplaats van de eigenaar. Zo zijn hoofdstukken opgenomen, die volgens de hoofding schijnen te handelen over confiscaties in Holland, Zeeland, Tienen, Bergen op Zoom en zelfs Bretagne. In praktijk blijkt het echter steeds te gaan om goederen in de onmiddellijke omgeving van Gent waarvan de eigenaar (volgens geruchten) zich zou bevinden in de in de titel van het hoofdstuk genoemde streek.

51 SAG, reeks 400 n°30 (aug.1488 - aug.1489, aug. 1489-aug.1490, aug.1490-aug.1491) en n°31 (aug.1492-aug.1493). Helaas is de stadsrekening voor het schepenjaar 1491-92 niet bewaard, waardoor we niet met zekerheid kunnen stellen dat de confiscaties nergens terug te vinden zijn in de administratie van de stedelijke financiën uit deze periode.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

Hoewel dus de geografische omschrijvingen die door de procureur(s) gebruikt worden de indruk (willen?) wekken dat de stad in staat is tot ver buiten de grenzen van het graafschap bezittingen van tegenstanders in beslag te nemen, blijkt in realiteit de reikwijdte van de confiscaties heel wat bescheidener van omvang te zijn geweest. Hoeveel moeite in de rekeningen ook wordt gedaan om iets anders te suggereren, men kan toch niet anders dan besluiten dat de invloed van de stad Gent ook in deze periode beperkt blijft tot haar traditionele hinterland. Zelfs wanneer we de geografische indeling van de procureurs respecteren, blijkt dat in de hoofdstukken over gebieden binnen het Gentse Kwartier meer dan de helft van de confiscaties en van de inkomsten terug te vinden zijn.

Veruit het grootste deel van de eigendommen die geconfiscieerd worden, is onder te brengen onder één van de volgende drie categorieën: pachten, erfenissen, persoonlijke bezittingen.

Ongeveer 1/3 van alle confiscaties uit de rekeningen zijn inbeslagnemingen van pachten. In totaal brachten ze de stad 83.882 d.gr. op, d.i. 17,3% van alle inkomsten. Pachten komen voornamelijk voor in de kapitels over het Gentse Kwartier. Voor de pachtboeren was het interessant de *paymenten* voor hun pacht aan de stad Gent te betalen in plaats van aan de eigenaar van de grond. Bij aangifte aan de stad hadden ze niet alleen recht op 1/6 tot 1/4 vermindering van betaling (onder de vorm van de 4de of 6de *penninc* waar ze als aanbinger recht op hadden) maar de stad was ook ruim in het toekennen van pachtafslagen als compensatie voor "*den verliese van de orloghe*". De eigenaars zullen hierin wel veel minder soepel geweest zijn.

Deze pachtafslagen komen vooral veel voor in de rekening voor de periode 11/11/1488-28/11/1489. In het voorjaar van 1488 heeft het platteland rond Gent ook uitzonderlijk veel te lijden gehad van de oorlogsaktiviteiten: wanneer Maximiliaan na 16 mei 1488 een nieuw offensief inzet om Gent vanuit het noorden in te nemen, verdedigt de stad zich door haar ommeland te doen overstromen. De aanval van Maximiliaans troepen mislukt, en de belegering van de stad die erop volgt wordt pas beëindigd op 8 juli 1488⁵². Bijna twee (voor de landbouw cruciale) maanden kon het Gentse ommeland dus niet bewerkt worden.

In de periode 20/8/1488-31/3/1492 komen enkel in de rekening van Adriaen Claeus veel pachten voor (56,3% van alle confiscaties en 61,6% van alle inkomsten). Het gering aantal pachten in de rekening van Jan Uutermeere compenseert dit: in beide rekeningen samen maken pachten nog 1/3e van de inbeslagnemingen uit en staan ze in voor 27,8% van de inkomsten.

In de eerste rekening uit deze periode komen slechts vier pachten voor. De rekening brengt verslag uit voor de termijn 20/8/1491-20/11/1491. Pachten

52 FRIS (V.), *Histoire de Gand*, Gent, 1913, p.145.

KATIA HANCKÉ

werden gewoonlijk betaald in twee *halfjaarlijkse paymenten*. De meeste uitbetalingen van pachten gebeurden traditioneel op Kerstmis en St. Jansdag, die beiden buiten de termijn van de rekening vallen.

Verder valt op dat zeer veel pachters uit de rekeningen verschillende *paymenten* achterop zijn met hun betalingen. Achterstallen tot 3 of 4 jaar zijn niet uitzonderlijk. Dit bevestigt nog maar eens dat de gevolgen van de militaire destructie voor het platteland van het Gentse Kwartier op korte termijn desastreus waren⁵³. Zo zou tegen 1492 85% van de gronden in het kwartier van Gent niet meer bewerkt zijn geworden⁵⁴. In het licht van deze gegevens is het niet verwonderlijk dat zoveel pachters niet in staat waren hun pacht te betalen.

Het grote aandeel pachten geeft voor heel wat personen die geconfiscieerd werden aan dat ze tot de rijkere lagen van de bevolking behoorden. (Buitensteeds) grondbezit was immers niet voor iedereen weggelegd.

Confiscatie van (een deel van) erfenissen vormt een ander belangrijk deel van de inkomsten: ongeveer 1/4 van de confiscaties dat 37,4% van alle inkomsten aanbrengt. De waarde van een erfenis ligt systematisch hoger dan de gemiddelde waarde van een confiscatie.

In de rekening van 14/11/1488 tot 28/11/1489 komt bijna de helft van de inkomsten uit in beslag genomen erfenissen. Dit is ook de periode waarin het sterftecijfer in Gent uitzonderlijk hoog lag: de stad was overbevolkt, ondervoed en er woedt een epidemie (waarschijnlijk pest) die in de bron omschreven wordt als "*aestegher zickte*".

Ook in de latere rekeningen zijn erfenissen een belangrijke inkomstenbron. Het is evident dat het aanslepend krijgsgewoel en de steeds duidelijker voelbare gevolgen ervan in de stad, ook in de periode 20/8/1491-31/3/1492 een weerslag hadden op het sterftecijfer binnen Gent.

Een andere interessante categorie confiscaties betreft persoonlijke bezittingen. Tot dit soort inbeslagnemingen wordt gerekend kledij, sieraden en waardevolle voorwerpen, huisraad en (kleine) meubelen van de geconfiscieerde persoon zelf. Over het geheel van de rekeningen staat deze categorie in voor ongeveer 1/6e van de confiscaties en vertegenwoordigt ze 12% van alle inkomsten. In de rekening

53 Zie: THOEN (E.), *De gevolgen van militaire destructie op het platteland. Het voorbeeld van de burgeroorlog op het einde van de XVe eeuw in Vlaanderen* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling in 2 dln.), Gent, 1975.

54 THOEN (E.), *Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden*, *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCI, 1978, p.336.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

van Jan Uutermeere betreft bijna de helft van de confiscaties persoonlijke bezittingen. Een verklaring hiervoor is reeds eerder gegeven.

Doorheen de rekeningen wordt enkele malen melding gemaakt van persoonlijke bezittingen die in beslag genomen zijn toen iemand ze in opdracht van de eigenaar uit de stad trachtte te smokkelen⁵⁵.

In de rekeningen zijn verschillende confiscaties terug te vinden die door de aard van de betrokken goederen en de gedetailleerde informatie die de procureurs verstrekken ons informeren over de prijzen van allerlei produkten. Zo worden bij de inbeslagname van twee scheepsladingen de meest verscheiden goederen (zeep, slijpstenen, pek, bijlen, wol, allerlei etenswaren...) openbaar verkocht⁵⁶. Een confiscatie van de erfenis van een priester bestaat bijna volledig uit "*partijen van zilverwercke ende ghemunte penninghen*", die door een goudsmid worden geprijsd en verkocht⁵⁷.

De inbeslagname van de koopwaar van een boekhandelaar uit Antwerpen wordt eveneens uitgebreid beschreven: van alle tachtig boeken wordt auteur en titel vermeld, soms aangevuld met een beschrijving van het uitzicht⁵⁹. We beperken ons hier tot enkele markante voorbeelden, over het geheel van de rekeningen is allerlei informatie terug te vinden over gebruiksvoorwerpen, materialen, voeding,... en hun waarde.

Alle rekeningen worden beïndigd met een overzicht van de uitgaven. Het deel uitgaven van de rekening voor de termijn 11/11/1488-28/11/1489 is echter verreweg het meest interessante. In deze periode waren de procureurs blijkbaar ook bevoegd over uitgaven die met door middel van confiscatie bekomen middelen bekostigd werden. In de rekening zijn, naast een overzicht van de uitgaven voor het uitvoeren en optekenen van inbeslagnames, verslagen terug te vinden voor het verwerken van hout om de stadsverdediging te versterken⁵⁹, en van de afbraak van het kasteel van Nevele⁶⁰ en van Wondelgem⁶¹. In deze posten

55 b.v. SAG reeks 20 n°5, f°12 r°: "*Item van [naam niet ingevuld] over den prijs van eenen grauwen inckelen manskeerle ende een zwarte lammeren voedinghe, bij zekeren waeckers ghearresteert ende gheschudt ter Denremonsche poorte, daert eene vrouwe gheladen ende ghepac hadde omme uuter stede te draghene...*"

56 SAG reeks 20 n°11 f°18-21, reeks 20 n°11bis f°47. De tekst van deze confiscatie is uitgegeven in HANCKE (K.), *Conflict en confiscatie*, boek II bijlagen, p.225-229, 230-231.

57 SAG reeks 20 n°11, f°16-17; uitgave zie HANCKE, *op.cit.*, p.223-224.

58 SAG, reeks 20 n°10, f°30-32.

59 SAG, reeks 20 n°5 f°151-152, f°182-202. Het benodigde hout werd geconfiscieerd van de heer van Nevele, eigenaar van het Hooidonc bos te Laarne. Zie SAG reeks 20, n°5, f°139-140.

60 SAG, reeks 20 n°5, f°145-150.

61 SAG, reeks 20 n°5, f°144-145.

zijn het aantal en de identiteit van de werkmannen, hun taak, hun loon en de duur van de werkzaamheden opgetekend. De uitgavenposten in de latere rekeningen beperken zich tot het administratieve gedeelte.

De rekeningen zijn als bron ook relevant voor de politieke geschiedenis van de stad in deze periode van opstandigheid (1487-1492). De eerste bewaarde confiscatierekening (termijn 14/11/1488-28/11/1489) werd aangevat in de periode waarin de opstand verspreid was over grote delen van Vlaanderen en Brabant en de opstandelingen net hun grootste successen behaald hadden. Gent, als leider van de opstand, had niet alleen Brugge als belangrijkste bondgenoot achter zich maar werd ook actief gesteund door de Franse koning. Sinds de vrijlating en woordbreuk van Maximiliaan (16 mei 1488) stond ook Philips van Kleef aan de kant van de opstandelingen. Maximiliaans aanval op Gent was geen succes geworden en op 8 juli, na meer dan een maand belegering, trekken zijn troepen zich terug. De invloed van de opstandelingen, en dus van de stad Gent strekte zich over een relatief groot gebied uit, en dat (pogen) de procureurs ook te weerspiegelen in de rekening.

Het stadsbestuur van Gent was reeds op 4 november 1487 in handen gekomen van de opstandelingen. De meest geradicaliseerde factie, en dan vooral Jan van Coppenhole als kapitein, verwierf in de loop van 1488 groot aanzien binnen de stad. Het regime zat dus bij de aanvang van de confiscaties, in het najaar van 1488, stevig in het zadel. Deze consolidatie van de macht komt ook tot uiting in het feit dat het stadsbestuur in staat is de inbeslagname van de goederen van haar vijanden te organiseren met behulp van haar inwoners (die, zoals gezegd, aangespoord werden de goederen te komen aangeven). Uit de omvang van de bewaarde rekening en de waarde van de confiscaties blijkt dat de inwoners actief hebben meegewerkt. De goederen worden aangebracht door een grote groep mensen, slechts enkele aanbrengrers komen herhaaldelijk voor in de rekening.

De politieke situatie bij de aanvang van de tweede periode van confiscaties (20/8/1491-31/3/1492) was heel wat minder gunstig voor de opstandelingen. Sinds de Vrede van Damme (29 november 1490), waarin Brugge zich onderwierp aan de centrale overheid, was Gent geïsoleerd in zijn strijd tegen Maximiliaan. De Franse koning verleende enkel nog lippendienst en sinds maart 1491 woedde de oorlog met Maximiliaans troepen opnieuw in alle hevigheid.

Binnen Gent kreeg in juni 1491 de radicale factie weer greep op het stadsbestuur. Bij de wetsvernieuwing in augustus werd Jan van Coppenhole overdeken van de neringen. Van een consolidatie van de macht in handen van de meest geradicaliseerde groep opstandelingen was nu echter geen sprake. De volgende maanden geven talrijke incidenten aan dat een groot deel van de bevolking niet gelukkig is met het beleid en voorstander is van vredesonderhandelingen. In juni 1492 zal het bestuur van de stad in handen komen van een meer gematigde factie en beginnen de onderhandelingen met Maximiliaan die zullen leiden tot de

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

Vrede van Tours (29 juli 1492)⁶².

De onzekere politieke situatie weerspiegelt zich ook in de bewaarde rekeningen. De aktieradius van de procureurs is beperkt en de omvang van de confiscaties is, zeker in vergelijking met de voorgaande periode, bescheiden te noemen. Er worden veel minder goederen aangebracht, er is nog slechts een kleine groep aanbrengers die de procureurs herhaaldelijk op de hoogte brengen van te confisceren goederen.

Onderzoek naar de personen die in de rekeningen geïdende worden, bewijst de nauwe band met de evolutie van de politieke situatie binnen Gent. Het is duidelijk dat in de confiscaties buiten de stad Gent de identiteit van de eigenaar maar weinig ter zake doet. Het herhaaldelijk confisceren van personen komt slechts accidenteel voor, bij heel wat inbeslagnames blijkt de eigenaar van de goederen de procureur(s) zelfs onbekend te zijn. De procureur neemt, in naam van de stad, wat hij krijgen kan, met als enig schaamlapje dat de eigenaars van de geconfisceerde goederen zich in "vijandig gebied" ophouden.

De confiscaties waarbij inwoners van Gent betrokken zijn, leveren een heel ander beeld op. 20% van de betrokken personen is in verschillende rekeningen terug te vinden, de eigenaar van de goederen is steeds gekend. Ook de groep Gentse inwoners die geïdende worden in de verschillende periodes, evolueert mee met de politieke situatie en de stabiliteit van het regime. In de confiscatierekening van de stad uit de periode van eind 1488 tot eind 1489 worden van 23 personen die een functie hebben vervuld tijdens het pro-Maximiliaans regime van juni 1485 tot november 1487, goederen geconfiscerd. Van de betrokken personen hebben er elf een schepenamtbet uitgeoefend in deze periode, vijf waren herenkiezer voor een schepenenbank. Onder de schepenen zijn de laagste posten uit beide banken niet vertegenwoordigd, we vonden 3 voorschepenen, een eerste, een derde en een vierde schepenen, drie zesde schepenen en één achtste schepenen terug.

Uit de ambtenarij worden acht personen genoemd: 4 secretarissen, een pensionaris en drie advocaten van de stad in de Raad van Vlaanderen. Ook de onderbaljuw en de amman uit de voornoemde periode zijn terug te vinden in de rekening.

Voor al deze personen kan verondersteld worden dat er intern-stedelijke politieke motieven ten grondslag liggen aan de confiscatie van hun goederen. Geen van hen heeft sinds november 1487 nog een functie uitgeoefend binnen de stad, en voor een groot aantal is uit de confiscatierekening af te leiden dat ze uit Gent

62 BLOCKMANS (W.), *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492 d'après des documents inédits, Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis, CXL, 1974, p.301-312.*

KATIA HANCKÉ

gevlucht zijn. Het gaat dan ook om personen die een vooraanstaande positie hadden in het stedelijk bewind voor de regimewisseling van november 1487.

Voor drie andere personen is minder zeker of vijandschap binnen de stedelijke politiek meespeelde bij de confiscaties, twee van hen waren voor februari 1477 ambtenaar van de stad (secretaris en ontvanger), maar zijn sindsdien niet meer terug te vinden in stadsdienst, een nam in 1483 eenmalig een schepenambt waar (2de schepen van gedele).

De overige 14 personen hebben nooit een functie in dienst van de stad vervuld. Slechts vier van de 40 personen zullen later nog (opnieuw) in dienst treden bij de stad. Ze worden pas "gerehabiliteerd" na de regimewisseling van 1492.

Opvallend is wel dat leden van de poorterij duidelijk oververtegenwoordigd zijn in de rekening: van de geconfiscieerde schepenen zijn er zeven vertegenwoordigers van de poorterij, voor nog eens 16 andere personen zijn er aanwijzingen (adellijke of andere titel, familienaam) dat zij tot de poorterij gerekend kunnen worden. De redenen voor hun oververtegenwoordiging kunnen velerlei zijn: bewust viseren van een lid dat de stedelijke politiek gedurende lange periodes heeft gedomineerd, het lid dat de meeste bindingen heeft met de centrale macht, het lid ook dat het rijkst is (en dus het meest interessant bij confiscaties).

Voor de personen uit de tweede reeks confiscatierekeningen (1491-92) is de link met de politieke gebeurtenissen minder gemakkelijk te leggen. Meer dan de helft van de gedupeerden zijn nergens onder het stedelijk personeel terug te vinden. Acht personen (waarvan vijf reeds in de hierboven besproken rekening vermeld zijn) hebben wel een of meerdere functies uitgeoefend tussen juni 1485 en november 1487: vier schepenambten (voorschepen, 1ste, 3de en 11de schepen), drie herenkiezers, drie secretarisambten en een pensionaris. Twee anderen waren actief in 1483-84, vier vervulden nog een ambt tussen augustus 1489 en augustus 1491. Dit laatste wijst er nog eens op dat er binnen het stedelijke regime van november 1487 - juli 1492 grote spanningen waren tussen verschillende facties.

Ook een duidelijke oververtegenwoordiging van het lid van de poorterij is in deze periode niet terug te vinden. Van het viseren van een bepaalde groep lijkt in deze periode geen sprake meer te zijn, het etiket "vijand van de stad" wordt snel toegekend. Op een ogenblik dat de overmacht van Maximiliaans troepen alsmear duidelijker wordt en de populariteit van het heersende stadsbestuur binnen de stad in sneltreinvaart vermindert, hoeft ons dat niet te verbazen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de Gentse restitutie- en confiscatierekeningen die bewaard zijn uit de periode van regimewisselingen tussen 1477 en 1492, ons op verschillende vlakken nieuwe informatie geven over de geschiedenis van Gent in de tweede helft van de XVde eeuw.

CONFISCATIES IN GENT 1477-1492

Allereerst informeren de rekeningen ons over de periode waarin ze zijn opgesteld. De manier van organisatie en de omvang van de inkomsten geven aan in welke mate het stadsbestuur kan rekenen op de steun van de bevolking, in hoeverre het regime geconsolideerd is.

Van de personen van wie de stad in 1477 bedragen terugvordert, waagt niemand het niet te betalen. De stad kan zich ook permitteren verschillende jaren lang de resterende betalingen op te vorderen. De meeste bedragen zijn bij het afsluiten van de laatste rekening dan ook volledig terugbetaald, ondanks het feit dat het om enorme bedragen gaat.

De confiscatierekeningen uit 1488-89 en 1491-92 zijn een nog betere graadmeter voor de stabiliteit en populariteit van het stedelijk regime. De organisatie is immers gebaseerd op het uitgangspunt dat inwoners van de stad vrijwillig de te confisceren goederen en betalingen komen aangeven. De stad stimuleert dit door de aangevers te belonen met een percentage van de inkomsten uit de inbeslagname. Toch blijkt dat in 1491-92, op een ogenblik dat de politiek van het stadsbestuur steeds meer in vraag wordt gesteld, de stedelijke procureurs op veel minder medewerking kunnen rekenen dan in 1488-89, wanneer het nieuwe stedelijke regime nog zeer populair is. De manier waarop in de laatste confiscatierekening de inkomsten vervalst werden, geeft ook aan dat het regime zijn controle over de situatie aan het verliezen is. Pas onder de nieuwe magistraat, wanneer de vrede met de centrale macht hersteld is, worden de frauduleuze praktijken van de procureur aan de kaak gesteld.

Het overzicht van de uitgaven dat achteraan de rekeningen terug te vinden is, geeft een inzicht in de prioriteiten op financieel vlak die door de organiserende magistraat worden gesteld. Zo bevestigt de grote aandacht die in 1477 wordt besteed aan het aflossen van renten dat de gevolgen van de rentelast voor de stedelijke financiën als een ernstig probleem worden ervaren. Uit de uitgaven blijkt ook dat de aanslepende oorlog de stad tot zeer zware financiële inspanningen heeft gedwongen.

Het prosopografisch onderzoek m.b.t. de rekeningen informeert ons meer uitgebreid over de politieke relevantie van de verschillende rekeningen. Door de politieke en sociale achtergrond van de personen van wie bezittingen geconfiscieerd worden te vergelijken, blijkt of met de inbeslagnames een bepaalde groep binnen de stad bewust gevisieerd wordt. De mate van politieke polarisatie die uit deze gegevens voor de rekeningen af te leiden is, komt overeen met de verschillende regimewisselingen. Zowel in de rekeningen van 1477 als die van 1488-89 is een (vrij) duidelijke overeenkomst te vinden tussen de politieke activiteiten van de gevisieerde inwoners van Gent. In beide periodes is politiek vijandschap wel degelijk een factor geweest bij het uitvoeren van de restituties/confiscaties. Deze twee activiteiten werden ook gestart kort na een regimewisseling binnen de stad, door een magistraat die (op dat moment) op de steun van een groot deel van de bevolking kan rekenen.

KATIA HANCKÉ

In de rekeningen uit 1491-92 is de politieke stellingname van de eigenaars van geconfisqueerde goederen van veel minder belang, en duidelijke aanwijzingen dat bepaalde personen bewust gevisieerd worden zijn niet terug te vinden. Deze confiscaties werden uitgevoerd in een periode waarin het stadsbestuur veel minder stabiel is, en het ook voor veel mensen binnen de stad duidelijk wordt dat de opstandige politiek van de magistraat niet lang meer vol te houden is.

Het dossier over de restitutie van schepenpensioenen informeert ons ook over de periode tussen 1455 en 1477. In de loop van dit onderzoek is reeds enkele malen naar voren gekomen dat de impact van de politieke veranderingen in 1467-68 groter schijnt te zijn geweest dan tot nu toe verondersteld werd. Uit de restituties blijkt duidelijk dat vooral de gebeurtenissen in 1467 alvast door de tijdgenoot als een soort breekpunt worden beschouwd. Het zou interessant zijn de bronnen voor deze periode in dit licht opnieuw te bestuderen en de informatie die zij geven te herevalueren.

Daarnaast geeft deze bron ons ook uitsluitsel over de identiteit van alle schepen die tussen augustus 1455 en augustus 1467 in de Gentse magistraat hebben gezeteld. De problemen in verband met homonymie waarvoor de schepenlijsten uit deze periode ons stelden, worden door de informatie uit het restitutedossier opgelost.

KETTERS EN PAPISTEN IN HET KORTRIJKSE STADSBESTUUR (1561-1580)

1

Johan Decavele

Op het Gentse Sint-Veerleplein, in de schaduw van het Gravensteen, werd op 19 februari 1574 ene Willem vanden Ameye aan de galg opgehangen. Ruim een maand later, 26 maart 1574, werd op een schavot bij de pilaren van het Gravensteen de genaamde Jan Haesbyt gehalsrecht. De stadschroniqueur Jan van de Vivere verhaalt hoe de beul van Gent daartoe een nieuwsoortig executie-instrument uittestte: de terdoodveroordeelde zat in een "dronckaerts stoel, gheheel nieuwe". Maar door de slag van het beulszwaard brak het meubel in stukken, zodat het onthoofde lichaam in vrije val ten gronde tuimelde. Van de Vivere achtte het voorval curieus genoeg om het in zijn Gentse stadskroniek op te nemen², maar hij weet niets te vertellen over de persoon zelf noch over de reden van diens doodvonnis.

Ongewild tragiek en vaudeville tegelijk, was deze tweede terechtstelling het voorlopige eindpunt van een reeks vetes binnen de magistraat van Kortrijk, waarin dramatische en groteske kanten jarenlang even onontwaarbaar door elkaar hadden gelopen. Inzet voor de enen, dekmantel voor anderen, was de aan te nemen houding tegenover het opkomende protestantisme. De beide heren die in Gent in 1574 zo jammerlijk aan hun einde kwamen waren zelf overheidspersonen uit Kortrijk. Vanden Ameye was er zestien jaar lang cipier geweest. Haesbyt, 44 jaar oud, had een opmerkelijke carrière van ongeveer twintig jaar bij de overheid doorlopen, het laatst als koninklijk ontvanger van de confiscaties in het Kwartier van Kortrijk. Na eerst passieve getuigen te zijn geweest van felle spanningen in het stadsbestuur inzake de kettervervolging, hadden ze zich op de duur laten overhalen om er zelf een actieve, maar voor hen uiteindelijk noodlottige rol in te spelen.

De beschikbare gegevens hebben betrekking op de periode lopend "van dat d'heresie te Curtrycke ghecommen es", d.i. ca. 1550, tot aan de erkenning van het calvinisme als officiële stadsgodsdienst in de jaren 1578-1579 en de val van

1 Gebruikte afkortingen:

ARA = Algemeen Rijksarchief Brussel

RAB = Rijksarchief Brugge

RAG = Rijksarchief Gent

RAK = Rijksarchief Kortrijk

SAG = Stadsarchief Gent

SAK = Stadsarchief Kortrijk

2 Jan VAN DE VIVERE, *Chronycke van Ghent*, ed. F. DE POTTER, Gent 1865, p. 268.

Kortrijk in 1580. In de decennia-lang aanslepende 'affaire' werden goed klinkende namen van een aanzienlijk deel der stedelijke elite van kleine adel en hoge burgerij genoemd: Van Damme, Nootbaert, De Crytsche, De Boosere, Haesbyt, De Roo, Pollet, Quackelbeen, Handtsaeme, VerCaempt, De Tollenaere, Eelbo, De Warigny, Bulteel, Van Saeseghem, Van Ommeslaeghe, Parmentier, Van Coppenhole, en niet te vergeten de roemruchte inquisiteur Pieter Titelmans en de gedreven pastoor van Sint-Maarten, Jacob Tsantele.

Alles had gedraaid rond echte of vermeende ketterij, meer in het bijzonder de houding die het stadsbestuur diende aan te nemen in de vervolging van protestanten. Voor een goed begrip dienen de gebeurtenissen voortdurend geprojecteerd te worden tegen de achtergrond van het wettelijke kader en de wisselende politiek-religieuze situatie van die tijd: het 'Bloedplakkaat' van Keizer Karel V van 25 september 1550, waardoor voortaan elke uiting van ketterij met de dood diende te worden bestraft; de rusteloze activiteit van de geduchte inquisiteur Pieter Titelmans sinds datzelfde jaar; de 'moderatie' van de plakaten en de Beeldenstorm van 1566; de repressie door Alva's Raad van Beroerten in 1567-1573; de overname van de macht door de aanhangers van het calvinistische Gent in 1578; de rekatholisering van Kortrijk na de verovering door de Malcontenten in 1580.

De uitzonderlijke - tot op heden vrijwel onbekende - informatie over de Kortrijkse situatie leert ons weliswaar niet bijzonder veel over de echte religieuze gezindheid, maar biedt des te meer inzicht in de mentaliteit en de clanvorming bij de 'upper ten' van een middelgrote Vlaamse stad in deze turbulente jaren. Alleszins biedt ze stof genoeg voor een concreterend geschiedverhaal dat, veel meer dan veralgemenende maatschappelijke verklaringsmodellen, het volle pond geeft aan de complexiteit van de politiek-religieuze situatie van die tijd.

Het incident van 1561

De bekende Jacob Tsantele, sinds 1556 pastoor van de Kortrijkse Sint-Maartenskerk³, had in 1561 voor het eerste de knuppel in het hoenderhok gegooid.

3 Over hem: G. JANSSENS, 'Tsantele, Jacob', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, VIII, Brussel 1979, kol. 784-788. Hij was pastoor van de zuidportie van de Sint-Maartenskerk van 1556 tot 1576, vanaf 1580 deken van de Onze-Lieve-Vrouwkerk.

4 Namelijk Absolon van Tombe uit Kortrijk en Willem van Havekerke uit Gullegem, allebei terechtgesteld op 20 november 1561 op de Grote Markt te Kortrijk. A.L.E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtraisien et le Martyrologe bruxellois*, Vilvoorde 1950, p. 35.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

Aanleiding was de arrestatie van twee doopsgezinden in de herfst van dat jaar⁴. Hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe⁵, kreeg in november van de Kortrijkse schepenen⁶ opdracht pastoor Tsantele in de vergadering van hun college uit te nodigen voor het voeren van een dispuut met de arrestanten, teneinde te pogen ze alsnog van hun dwalingen af te brengen. De pastoor maakte evenwel zijn instemming afhankelijk van het wraken van enkele door hemzelf aan te wijzen schepenen. Was het voltallige college wél aanwezig bij de confrontatie, dan wenste hij zich te beperken tot het stellen van enkele formele vragen aan de verdachten en, in geval hun antwoorden strijdig waren met de katholieke leer, ze in naam van de Kerk tot kettters te verklaren, zonder meer. Hij zou zich in dat geval onthouden van een echt twistgesprek, aangezien er volgens hem sommige leden van de wet waren die uit de door de arrestanten aangevoerde bewijsvoering "meer quaets zouden moghen grypen, ende argumenten van de herdoopers leeren, dan duecht". Hij kreeg zijn zin: het dispuut greep plaats uitsluitend in aanwezigheid van "goede ende catholicque scepenen, zonder suspicie van smette"⁷. Maar het gebeurde lokte verontwaardigde protesten uit van de kant van de gewraakte wethouders.

Het incident kwam Karel de l'Espinoy en Jacob Hessele⁸, raadsheren in de Raad van Vlaanderen te Gent, ter ore, die op dat ogenblik een onderzoek aan het doen waren te Mesen en Belle (Bailleul) in het Vlaamse Westkwartier tijdens de dagen

5 Hoogbaljuw van Kortrijk van 1560 tot zijn arrestatie door de Gentenaars in februari 1578. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives de la ville de Courtrai*, I, Kortrijk 1854, p. 26.

6 In het schepenjaar 1561-1562 bestond het college uit: Pieter van der Gracht, voorschepen, Joost van den Berghe, Lowys de Muelenaere, Thomas Nootebaert, Jan Tytgat, Wouter Waye, Jan de Crytsche, Jacob van den Bogaerde, Alaert de Boosere, Jan Vlerick en Jan Seynave, schepenen. Ch. MUSSELY, *Inventaire*, p. 48 - waaruit tevens alle hierna volgende gegevens betreffende het schepenschap van diverse personen werden gehaald.

7 Uit latere gegevens weten we dat van de schepenen van 1561-1562 onder meer de volgende in elk geval overtuigde katholieken waren en bleven: Wouter Waye, Jan de Crytsche, Joost vanden Berghe en Lowys de Muelenaere. Th. SEVENS, *Handvesten rakende de Wederdoopers en de Calvinisten der XVIde eeuw in de voormalige kastelnij van Kortrijk*, Kortrijk s.d., p. 49-57.

8 Over hen en over hun rol in de bestrijding van de ketterij: P. VAN PETEGHEM, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555)*, Nijmegen 1990, p. 309-311, 360-363. Hessele stond sinds zijn aandeel in het proces tegen de protestant Oste vande Kathelyne te Gent in 1555 bekend als specialist in de kettervervolging. Hij was later lid van Alva's Raad van Beroerten. Op last van de heer van Ryhove, voorman van het Gentse calvinistische bewind, werd hij, als macabere prelude op een militaire expeditie naar Kortrijk op 4 oktober 1578, gruwelijk vermoord te Maalte, even buiten Gent.

9 J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, I, Brussel 1975, p. 39-41, 415-416.

van hevige beroering die daar door de protestanten was uitgelokt⁹. Op terugtocht naar Gent kwamen de raadsheren op 21 december 1561 informaties inwinnen te Kortrijk. Pastoor Tsantele, als eerste aan de tand gevoeld, bevestigde de feiten die zich ruim een maand tevoren hadden afgespeeld in het schepenhuis¹⁰. Vrijmoedig somde hij een aantal voorvallen op die in zijn ogen het Kortrijkse schepencollege in het algemeen verdacht maakten en hem in het bijzonder danig hadden doen twijfelen aan de orthodoxie van tenminste twee wethouders en de stadsontvanger.

Eerst en vooral noemde hij schepen Thomas Nootebaert, een vooraanstaand koopman van hoog aanzien¹¹. Tot twee keer toe had hij hem in de afgelopen maanden kritiek horen uiten op het doden van ketters, één keer in het huis van messire Thomas de Voghele en weer eens ten huize van de luitenant van de hoogbaljuw, toen er daar sprake was van een terechtstelling die 's anderendaags zou plaatshebben. Telkens had de schepen de pastoor van Sint-Maarten terzijde genomen en hem gevraagd "waer dat hy, ofte de zyne, zouden connen fonderen, dat men yemant om zyn gheloove behoorde te justiciëren", waarbij hij het had over de "sacramentarissen" (=gereformeerden/calvinisten) en wijselijk zweeg over de alom gebrandmerkte anabaptisten. Tsantele was zo verbouwereerd dat hij over het gebeurde overleg had gepleegd met zijn collega-pastoor Cornelius Jansenius (de latere eerste bisschop van Gent¹²), maar deze laatste had zich, na zijn vertrek naar Leuven, niet verder meer met het voorval ingelaten. Schepen Nootebaert, zo ging Tsantele verder, is sinds ettelijke jaren berucht als begunstiger

10 Het verslag van de ondervraging van Jacob Tsantele in: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre, ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire*, Gent 1856, p. 252-256.

11 Nootebaert was schepen van Kortrijk in 1557, 1561, 1571, 1574, 1575, 1577 en tijdens de calvinistische republiek. Gerekend naar zijn bezittingen behoorde hij tot de absolute top van Kortrijk. M. BACKHOUSE, 'Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden (1566-1585)', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976), p. 410.

12 Over hem zie J. ROEGIERS, 'Cornelius Jansenius', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent 1991, p. 35-40. Over het pastoorschap van Jansenius te Kortrijk: A. JOLY-GOETHALS, 'Corneille Jansens, curé de Saint-Martin à Courtrai', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r. XIII (1934), p. 233-247.

13 Voor zijn carrière in de schepenbank was Nootebaert in 1555 luitenant geweest van de toenmalige hoogbaljuw van Kortrijk, Jan van der Vichte, heer van Nieuwenhove. De hoogbaljuw was de oom van Anna d'Hollain, gehuwd met de Gentse drukker Gillis vander Erven. Ook nadat Anna samen met haar man ca. 1550 om godsdienstige redenen zich in Londen had gevestigd, kwam ze volgens haar broer Filips van Wissekerke in de jaren 50 nog herhaaldelijk op bezoek ten huize van de Kortrijkse hoogbaljuw. (J. DECAVELE, 'Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent-Oudenaarde tijdens het Wonderjaar', in *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven 1987, p. 20). Heeft ook Nootebaert daar kennis gemaakt met de nieuwe religie?

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

van de kettters, "selfs van dat d'heresie te Curtrycke ghecommen es"¹³. Hij is wel te biecht geweest, maar gaat zeer zelden naar de kerk. Er was destijds veel te doen geweest rond het huwelijk van zijn dochter met Jacques de Crytsche, zoon van schepen Jan de Crytsche. Diens vrienden hadden de bruiloft doen uitstellen wegens de kwade faam van vader en dochter Nootebaert. Van Jacques de Loof, zwager van Jacques de Crytsche, had Tsantele gehoord dat moeder De Crytsche zich erg opgewonden had over de onkerkelijkheid van haar schoondochter; maar op haar vele pramen had ze van het meisje slechts als antwoord gekregen: "wat sal ick uute sermoenen van Mr. Jacob (=Tsantele) hebben?"

Een tweede naam was deze van schepen Alaert de Boosere. Alhoewel hij kerkelijk was en te biecht ging, werd hij niet alleen door de pastoor maar ook gemeenlijk in Kortrijk sinds lange tijd als verdacht beschouwd. Eén van zijn dochters die omwille van haar doopsgezinde overtuiging ruim drie jaar geleden gevlucht was kwam nog regelmatig bij hem thuis. Blijkens allerhande uitlatingen stak De Booseres vrouw haar sympathie voor de overtuiging van haar dochter veel minder weg dan de schepen zelf. Verder was er nog Alaert de Booseres nicht, Calleken Bins, die om religieuze redenen ook al gevlucht was uit Kortrijk, maar nog geregeld bij hem op bezoek kwam. Allemaal redenen waarom Tsantele "den meestendeel van huerlieder bestansele over suspect" hield.

Vervolgens werd stadsontvanger en voormalig schepen¹⁴ Matthias de Warigny¹⁵ genoemd. Hij had zich volgens Tsantele zowel bij hemzelf als bij collega-pastoor Cornelius Jansensus dikwijls voorgedaan als iemand die klaarheid zocht in zijn geloof, "want men altemets wel twijffelt". Hij deed daarbij provocerende uitspraken, "gheheel hereticque wesende". Eens, tijdens een gemeenschappelijke rit te paard, werd het thema 'dopers' aangesnedend, waarop De Warigny bij wijze van vergelijking had gezegd "dat de calvenisten nyet so quaet en waeren". Toen een andere keer iemand op straat bij het voorbijkomen van het heilig Sacrament zei: "Daer comt ons Heere", ontlokte de reactie van een meisje dat Hij toch enkel in de hemel is, bij Matthias de Warigny de opmerking: "Jae myn kindt, dat es wel gheseyt".

Tsantele hield de zwaarste beschuldigingen voor het eind van zijn verklaring. Naar hij vernomen had zou wethouder Nootebaert op het schepenhuis eens fel

14 Namelijk in 1557, samen met o.m. Thomas Nootebaert en Nicolas de Veel. Het was in datzelfde jaar dat Antoine de Veel, een rijke grootgrondbezitter, na zijn arrestatie door Pieter Titelmans te Kortrijk zijn dwalingen afzwoer, en vervolgens naar Frankfurt vluchtte. Nicolas de Veel verdwijnt vanaf 1557 uit de Kortrijkse schepenbank. J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 499.

15 In de transcriptie van Gaillard (cf. noot 10) verkeerd gelezen als "Wery". Zie RAG, *Raad van Vlaanderen*, 720, fol. 3v°. In J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 480, hebben wij hem bij vergissing "Thomas" de Warigny genoemd.

16 Over hem: J. VAN DE WIELE, 'Titelman(s), Pieter', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9, Brussel 1981, kol. 753-763.

zijn uitgevaren tegen de inquisiteur Pieter Titelmans¹⁶; hij zou hem onder meer openlijk in het gezicht geslingerd hebben dat hij een vervolger was van onschuldig bloed. De inquisiteur had niet gereageerd, en uit zijn stilzwijgen hadden de omstaanders geconcludeerd dat Nootbaert wel met recht moest hebben gesproken. Tsantele verwonderde er zich over - naar zijn zeggen samen met vele anderen - dat Titelmans ook later het zware incident blauw-blauw gelaten had. Er waren volgens de pastoor trouwens nog meer tekenen geweest dat de magistraat inzake kettervervolging het liefst vanal zijn handen in onschuld wou wassen. Zoals gebruikelijk leverde Titelmans personen die door zijn inquisitierechtbank tot hardnekkige kettters waren verklaard en dienvolgens uit de schoot van de Kerk gestoten, telkens over aan de wereldlijke macht, die als enige het zwaard van justitie bezat. Zijn vonnis bevatte aan het eind, pro forma, bijna steeds het verzoek aan de wereldlijke hand om in het bepalen van de strafmaat barmhartigheid te tonen¹⁷, al wist hij maar al te goed dat de burgerlijke rechtbank geen andere keus bleef dan de wet toe te passen en bijgevolg een doodvonnis uit te spreken. In naam van het voltallige college zou voorschepen messire Pieter van der Gracht aan de griffier opdracht hebben gegeven uit het vonnis van de inquisiteur de laatste zin - die als hypocriet werd beschouwd - te schrappen. Er werd bovendien beslist dat in de eigen doodvonnissen van de schepenbank tegen protestanten de formule "wysen gheëxecuteert te worden metten viere" voortaan zou vervangen worden door "ghevallen in de placcaten, ende naervolghende den zelven gheëxecuteert te zyne"¹⁸. Door zulke verwijzing naar de wet ontsnapte de Kortrijkse vierschaar, althans formeel, aan de eigen verantwoordelijkheid voor de veroordeling tot de vuurdood van een ketter. De schepenen, die al voldoende hadden laten blijken "dat zy zonder de placcaten zwarichede maken zouden, omme het gheloove yemant t' executeerene", wisten volgens Jacob Tsantele aldus hun geweten te sussen.

Er zat flink wat dynamiet in de verklaringen van de pastoor van Sint-Maarten. Maar het hele geval liep op een sisser uit, of werd althans deskundig in de doofpot gestopt. Op 27 januari 1562 (n.s.) kwamen hoogbaljuw François Schoutheete en voorschepen Pieter van der Gracht in het hof van de Raad van Vlaanderen te Gent getuigen dat ze, na grondig onderzoek, werkelijk niets "metter waarheit" bewezen achtten. Ze hadden integendeel tijdens hun talrijke enquêtes en getuigenverhoren kunnen vaststellen dat Thomas Nootbaert, Alaert de Boosere en

17 Bijvoorbeeld in het vonnis tegen vijf anabaptisten te Gent van 17 februari 1560: "... ende laeten ulieden over inde weerlicke handt, de zelve nietmin zo verre in ons es biddende, duer de onfermerticheit Gods, dat zou haer vonnesse over ulieden zonder pericle des doots moderere...". SAG, reeks 214, *Bouc vanden Crime 1555-1561*, fol. 194v°.

18 Vanaf 1560 vermelden de Kortrijkse doodvonnissen tegen kettters inderdaad telkens uitdrukkelijk dat de uitspraak uitsluitend geschiedt uit hoofde van de verplichting voor de schepenbank om " tvoorseide bevel ende inhouden van de placcaeten" op te volgen. Cf. Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 15, 16.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

Matthias de Warigny eerlijke katholieke personen waren, die trouw ter kerke gingen en stipt vervulden hetgeen van goede christenen verwacht wordt. Waren er al eens onvertogen woorden gevallen over de aanpak van de kettervervolging in Kortrijk, dan was dat zonder twijfel onder invloed van drank geweest. Hoogbaljuw en voorschepen werden zonder verder aandringen naar huis gestuurd, enkel "met een vermaan van nerstich toesicht te nemene volghende de placaten vande Majesteyst upde ghone die van heresie zouden moghen gheïnfecteert ofte suspect wesen".

Niemand minder dan Pieter Titelmans zelf had tevoren al voor de anti-climax gezorgd. Op 10 januari 1562 (n.s.) verklaarde hij in de Raad van Vlaanderen zich volstrekt niets te kunnen herinneren van enig incident in het Kortrijkse schepenhuis. Betreffende de persoon van Thomas Nootebaert wou hij wel kwijt dat deze sinds vele jaren een bepaalde faam had in de stad, maar al onmiddellijk nadat hijzelf als inquisiteur zijn vaste intrek had genomen in Kortrijk (1559) was de schepen hem komen opzoeken met de dringende vraag toch alleszins geen geloof te hechten aan die kwade roep. Het is waar, zo gaf Titelmans toe, dat Nootebaert niet steeds ter kerke gaat, maar men bedenke dat hij het als zakenman erg druk heeft en dagelijks met kooplui omgaat. Verder wist hij niets kwaads te vertellen over Alaert de Boosere, tenzij dat hij een dochter had, Mayken, die tot de secte der anabaptisten behoorde, en dat hem van horen zeggen inderdaad bekend was dat ze soms in het ouderlijk huis te Kortrijk logeerde¹⁹. De steeds zo goed geïnformeerde inquisiteur moet nochtans wel beter hebben geweten. Uit Doornikse bronnen blijkt dat dochter Mayken de Boosere en haar echtgenoot Olivier de Roo omstreeks 1554 de volwassenendoop hadden ontvangen in het Kortrijkse. Na 1558 was Mayken één der meest vooraanstaande leden van de doperse kring te Doornik. Zij werd in deze stad op 18 september 1564 terechtgesteld²⁰.

De vergoelijkende woorden van Titelmans, een man die in heel Vlaanderen en ook ver daarbuiten geducht was om zijn rechtlijnigheid als inquisiteur, waren

19 De verslagen van de verhoren in het hof van de Raad van Vlaanderen zijn merkwaardig genoeg niet geregistreerd in de registers van de "secrete camere", maar bevinden zich tussen de "placcaten en ordonnantiën": RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 720, fol. 3-4.

20 G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, Parijs 1962, p. 199-204. Tot vandaag wordt een peer die zij vlak voor haar terechtstelling aan haar vijfjarig zoontje zou hebben gegeven bewaard in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

Een ander lid van de Kortrijkse familie De Roo, Johannes, wever van beroep, was sinds augustus 1571 lid van de Nederlandse Vluchtelingenkerk te Londen. Hij werd er diaken (1573), ouderling (1574) en uiteindelijk predikant (1580). Een beroeping in 1579 als predikant van Cassel sloeg hij af. Hij stierf te Londen in januari 1583. Zijn zoon Jacob studeerde op kosten van de Londense kerk te Leiden. A.J. JELSMA en O. BOERSMA, *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585*, 's-Gravenhage 1993, p. XXVII.

bijgevolg wel zeer ongewoon. Was pastoor Jacob Tsantele dan een warhoofd die louter verzinself kwam opdissen? Er was het geval Mayken de Boosere, en ook elders hebben we uit diverse gegevens kunnen aantonen dat elk van de door hem genoemde magistratspersonen wel degelijk veel nauwere banden had met het protestantisme dan Titelmans wou toegeven²¹. Vele jaren tevoren, in 1553, had hij zelf hun voorgangers in de Kortrijkse schepenbank al eens duchtig aangepakt om hun laksheid in de kettervervolging. Op een buitengewone vergadering van het college op 19 mei van dat jaar had de inquisiteur hen toegeroepen: "nerreghens (heb ik) ghemeente ende insetenen meer ofte zo grootelick ende van quade heresiën gheïnfecteert ghevonden (...) als hier"²². Vanuit zijn standpunt bekeken had hij toen niet eens ongelijk gehad. Uit de jaren 50, 60 en 70 van de 16de eeuw kennen we op z'n minst enkele honderden namen van ingezetenen van Kortrijk - een stad van zo'n 10 000 inwoners²³ - die naar het protestantisme en met name naar het anabaptisme zijn overgegaan²⁴. En toch werden er van de 32 terechtstellingen te Kortrijk in deze tijdspanne²⁵ slechts 9 voltrokken aan inwoners van de stad zelf. Zonder uitzondering waren deze laatste doodvonnissen telkens opnieuw voorwerp van grote onrust geweest, nu eens wegens de onwil van de Kortrijkse schepenbank om mee te werken aan de voortgang van de rechtspleging tegen eigen burgers²⁶, dan weer omwille van de zeer vijandige sfeer bij de stedelijke bevolking²⁷. Nog in juni 1560 had Titelmans bij landvoogdes Margaretha van Parma - weze het in nogal vage bewoordingen - zich erover beklaagd dat hij in Kortrijk weinig medewerking kreeg van de plaatselijke

21 J. DECAVELE, *De dageraad*, I, p. 478-482. Cf. ook M. BACKHOUSE, 'Korte schets van de socio-ekonomische en religieuze situatie in Kortrijk tijdens de XVIde eeuw (1500-1585)', in *De Leiegouw*, XVIII (1976), p. 426.

22 RAK, SAK, *Register van consultatiën*, fol. 21v^o-23.

23 N. MADDENS, 'Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de opstand tegen Spanje?', in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, p. 168.

24 179 namen van Kortrijkse nieuwgezinden uit de periode 1520-1565, 331 uit de periode 1566-1580. J. DECAVELE, *De dageraad*, I, p. 550 e.v.; II, p. 62-207; M. BACKHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten uit de XVIe eeuw (1566-1585)', in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., XLII (1975), p. 176-189.

25 33 volgens A.L.E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtraisien*, p. 31-41. Wij tellen evenwel Laurens van Biesbrouck niet mee, een moordenaar, landloper en inbreker die we niet als slachtoffer van het protestantisme kunnen beschouwen: RAK, SAK, *Criminele proceduere*, fol. 62v^o.

26 Cf. de aanmaning van de Geheime Raad aan de schepenbank van Kortrijk in 1559 om niet langer meer te talmen met de berechting van vier gevangenen dopers: ARA, *Staat en Audiëntie*, 279, fol. 289

27 Tijdens de terechtstellingen moest de magistraat telkens bijzondere veiligheidsmaatregelen nemen om de gerechtsdieners te beschermen tegen de woede van de menigte: ARA, *Rekenkamers*, 13 823, rekening 1530-1553, fol. 26v^o-27 (1553); 13 825, rekening 1560-1562, fol. 28, 30 (1560), 42v^o (1561); 13 827, rekening 1566-1569, fol. 37-38v^o, 43-44v^o (1569).

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

baljuw en rechtbank, en haar bij die gelegenheid, ontmoedigd, gevraagd uit zijn functie van inquisiteur ontheven te worden²⁸. Maar tijdens de beroering rond het incident van 1561 heeft hij gezwegen. Daardoor, en mede wegens het feit dat de Raad van Vlaanderen de aangelegenheid wijselijk zonder gevolg klasseerde, zijn te Kortrijk de gemoederen weer tot rust gekomen.

Was pastoor Tsantele de gedoodverfde zondebok, dan heeft het er alle schijn van dat in de strijd voor een zachtere aanpak van de kettervervolging de magistraat zich nadien als de grote overwinnaar beschouwde: na de beide terechtstellingen van 20 november 1561 (die de aanleiding waren geweest van het incident) sprak zijn rechtbank tot na de troebelen van 1566 toe geen doodvonnissen meer uit tegen protestanten, hoewel uit de archieven van Titelmans ten overvloede blijkt dat in deze periode de anabaptistische activiteit te Kortrijk onverminderd doorging.

Uit dit alles mag dan toch worden geconcludeerd dat er sinds de beginnende jaren 60 in Kortrijkse magistraatskringen een toenemende afkeer was ontstaan van een al te rigiede aanpak van de kettervervolging, zeker daar waar het de eigen burgers betrof. Er kan bovendien geen twijfel over bestaan dat dit verzet bij enkelen ook te maken had met hun meer dan gewone persoonlijke belangstelling voor de nieuwe religie. Titelmans, die sinds 1559 metter woonst in Kortrijk gevestigd was (in 1564 verwierf hij er een prebende in het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwkerk), heeft zich, vermoedelijk uit opportunisme, bij deze situatie neergelegd. Van een compromisloos optreden tegen onwillige overheden, zoals hij in die jaren onder meer te Brugge²⁹, Gent³⁰ en Wervik³¹ deed, heeft hij zich te Kortrijk alleszins onthouden. We hebben er het raden naar wat hem ertoe dreef om zelfs pastoor Jacob Tsantele te desavoueren.

28 ARA, *Staat en Audiëntie*, 280, correspondentie 1560-1562, fol. 82-84, 5 juni 1560. De aanleiding was het feit dat Joos Goetghebuer uit Deinze, buitenpoorter van Kortrijk, bijna acht maanden nadat hij bij vonnis van Titelmans' inquisitierechtbank als "relaps" aan de wet van Kortrijk was overgedragen, nog steeds niet berecht was. Na Titelmans' klacht zou het nog eens bijna zes maanden duren vooraleer Goetghebuer gevonnist werd. A.L.E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtraisien*, p. 34.

29 J. DECAVELE, *De dageraad*, p.173-190

30 J. VAN DE WIELE, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', in *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 97 (1982), p. 49.

31 J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 493-495.

De naweeën van het 'Wonderjaar'

In 1566 is Kortrijk aan de Beeldenstorm ontsnapt³². Het was evenwel in de naweeën ervan dat de geruchtentrommel weer werd geroerd over echte of vermeende ketterij in de magistraat. Opnieuw was Jacob Tsantele van de partij. Hij had tijdens de beroerten een moedige rol gespeeld als verdediger van het oude geloof en had zichzelf dus blijkbaar tegenover de vernedering van Titelmans volkomen gerehabiliteerd³³. Geen wonder dat Jacob de Rore, de bekende doperse voorganger van Kortrijkse afkomst, in 1566 juist hem, als plaatselijke kampioen van de katholieke orthodoxie, had uitgedaagd om samen in het openbaar een dispuut te houden over geloofskwesties³⁴. Tsantele was het verder, die in 1570 in de Sint-Maartenskerk het grote sermoen hield ter gelegenheid van de publikatie van het door de hertog van Alva uitgevaardigde 'generaal par-

32 Hoogbaljuw François Schoutheete schreef op 1 september 1566 aan Margaretha van Parma: "iusques hores n'est avenue en ceste ville auchun désordre nij scandale éminent". Hij weet dat vooral aan de krachtdadige houding van hemzelf en van de kapitein van het kasteel, Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen, maar wees ook op de goede wil van de magistraat en "la plus part des notables". Egmont rapporteerde op 16 september 1566 uit Kortrijk aan de landvoogdes: "le nombre des Calvinistes y est petit, mais ij at grand nombre d'Anabaptistes", en hun aantal groeit nog "pour n'estre recherchez ny empeschez". H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, II, Utrecht 1941, p. 405-406, 439. Kloppen deze rapporten met de waarheid? In 1571 werd Jean de La Chapelle, afkomstig uit Doornik, terechtgesteld omdat hij beelden had gebroken in een kerk te Kortrijk. G. MARNEF, *Antwerpen in Reformatietijd. Ondergronds Protestantisme in een internationale handelsmetropool, 1550-1577*, onuitgegeven doctoraal proefschrift, KUL Leuven 1991, II, p. 196. Hoezeer alleszins de godsdienstberoerten ook hier hun stempel hadden gedrukt op de stedelijke samenleving, moge blijken uit het spel van de Kortrijkse straatjeugd in de winter 1566-1567: voorzien van stokken, wimpels en standaarden, werden op de Grote Markt en aanpalende straten schijngevechten geleverd tussen twee groepen die zich "gues" en "papisten" noemden. RAK, SAK, *Bouck van der Kueren 1531-1580*, fol. 123.

33 Van het stadsbestuur kreeg hij een bijzondere toelage "over den goeden dienst ende debvoir by hem ghedaen in den troublen tyt int administreren van den worde Gods" en nog eens "ter causen van zekeren goeden ende extraordinairnen dienst ende vacatien by hem ghedaen ter eere, ruste ende ghemeene welvaert derzelve stede". Th. SEVENS, 'Jacob Tsantele, pastoor te Kortrijk in de XVIe eeuw', in *Handelingen van de Geschieden Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., III (1923), p. 104, n. 2 en 3. Hij had felle verwijten moeten incasseren van Jan van Hee, die daar na de troebelen voor gestraft werd. RAK, SAK, *Criminele Sententiën 1561-1569*, fol. 143v^o.

34 RAB, *Brugse Vrije*, nr. 17 041/2, *Crimboeck 1568-1573*, fol. 14. Jacob de Rore werd in 1569 als anabaptist terechtgesteld te Brugge.

35 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 25. Volgens Verheyden, *Le martyrologe courtraisien*, p. 25, wisten te Kortrijk 13 gevangenen te profiteren van het generaal pardon.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

don³⁵, en het laat zich aanzien dat hij zich tevens persoonlijk inzette voor het wegwerken van alle overblijvende sporen van heterodoxie te Kortrijk. Hij zag hoe er zich binnen het stadsbestuur een hevige tweespalt ontwikkelde, waarbij sommigen om strijd mekaar beschuldigden en verklikten, teneinde het bewijs te leveren dat ze zelf zonder smet waren. Uiteindelijk koos hij partij, met het gevolg dat de vete opeens mateloze proporties ging aannemen.

Het voorspel was een door Tsantele uitgelokt incident op Kerstmis 1571, dat onmiddellijk tot in de Brusselse regeringskringen toe voor behoorlijk wat deining zorgde. Aanleiding waren de 'penningen' van de hertog van Alva³⁶. De pastoor van Sint-Maarten weigerde in de Kerstbiecht de absolutie aan de collecteur van de Xde penning (een verbruiksbelasting van 10 % op roerende goederen) en aan de leden van het stadsbestuur - als overheden die de inning van deze belasting steunden, of er zich althans niet tegen verzetten. In een stad die geconfronteerd werd met een hevige economische recessie³⁷, zouden volgens hem de vele armen de eerste benadeelden zijn. Maar vooral was het ongehoord dat ook de geestelijkheid kortweg moest meebetalen, hetgeen volkomen indruiste tegen de immunitetsrechten van de Kerk. Wie zonder pauselijke toestemming belasting van de clerus eiste viel volgens Tsantele de facto onder de toepassing van de excommunicatie, een standpunt dat hij "jusques à la mort" steeds wenste te blijven verdedigen. Alva was woedend. Wat de pastoor er niet van weerhield om zijn opinie publiekelijk te herhalen in de zondagspreek van 23 februari 1572 in de Sint-Maartenskerk. Enkele leden van het stadsbestuur, die blijkbaar zijn felle aanval op de aantasting van de voorrechten van de geestelijkheid door de burgerlijke overheid niet pikten, werden nadien bereid gevonden om in detail over het voorval te komen getuigen. Gevankelijk naar het geestelijk hof te Doornik overgebracht voor ondervraging, vond Tsantele daar evenwel veel begrip van bisschop Guilbert d'Oignies (1565-1574). Deze schreef aan Alva "une lettre assez aigre sur le fait dudict curé", waarin hij stelde ook zelf onmogelijk met een belastingmaatregel te kunnen instemmen waardoor "ledict clergé soit enveloppé en une telle servitude". De bisschop maande Tsantele niettemin aan zich met de Kortrijkse magistraat te verzoenen, en stuurde hem begin april 1572 als vrije man terug naar zijn standplaats aan de Sint-Maartenskerk. Door de geestelijkheid van de stad werd hij er in triomf ingehaald met het zingen van een Te Deum³⁸.

Had Tsantele met zijn krasse uitspraken de dualiteit tussen het geestelijk en het wereldlijk gezag weer aangewakkerd, dan kwam daarbij dat hij in Doornik vertrouwelijk aan zijn bisschop had meegedeeld 'nog om heel andere redenen

36 G. JANSSENS, 'Pastoor J. Tsantele in verzet tegen de Xde penning', in *De Leiegouw*, XVI (1974), p. 295-306.

37 M. BACKHOUSE, 'Korte schets', p. 428-430.

38 Bericht van proost Morillon aan Granvelle, 4 april 1572, in: Ch. PIOT, *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1583*, IV, Brussel 1884, p. 167. Cf. ook p. 91, 99.

dan wegens de Xde penning' de absolutie te hebben geweigerd aan sommige Kortrijkse magistratspersonen³⁹. Was dit opnieuw een allusie op hun houding inzake de kettervervolging ?

Het is opvallend dat net in die tijd ook vertegenwoordigers van de centrale overheid in niet mis te verstane termen lucht gaven aan hun grote bezwaren tegen de wijze van rechtspleging in de Kortrijkse schepencollege⁴⁰. Waarmee dan allicht in verband te brengen is dat Tsantele, net zoals in 1561, in de vergadering van het schepencollege weer beschuldigingen van heterodoxie liet horen, nu onder meer aan het adres van stadspensionaris Nicolas Parmentier⁴¹. Eens te meer bracht hij daardoor een uiterst turbulent conflict op gang. De beschuldigingen werden immers door een aantal van Parmentiers opponenten gretig aangegrepen voor het vereffenen van oude rekeningen.

De hoofdrolspelers

De geviseerde meester Nicolas Parmentier was een inwijkeling, telg uit een aanzienlijke Brugse familie. Hij was de zoon van François Parmentier, verschillende keren *consiliarius* in het stadsbestuur van Brugge in de jaren 20 van de 16de eeuw, en van Catharina Broucsault⁴². Na zijn studies aan de Leuvense universiteit⁴³, had Nicolas in 1559 te Kortrijk van zijn zwager, meester Raphaël Pollet, de functie van stadspensionaris overgenomen. In eerste huwelijk was hij getrouwd met diens zuster Margaretha Pollet. Een andere zwager, broer van Raphaël en Margaretha, was niemand minder dan Jan Pollet, kanunnik van het Sint-Pieterskapittel te Rijsel en vooral van 1545 tot zijn dood in 1556 de trouwe adjunct van Pieter Titelmans als assessor in diens inquisitierechtbank⁴⁴.

39 G. JANSSENS, 'Pastoor J. Tsantele', p. 302.

40 De koninklijke commissarissen belast met de controle op de stadsrekeningen 1571-1572, schreven in fine (RAK, SAK, fol. 87v^o): "Omme dieswille dat commissarissen, verstaen hebbende het quaet debvoir dat ghedaen hebben in voorleden jaren alle deghone die in den eedt van deser stede gheweest hebben, also wel vander wet, als pensionarissen ende greffiers, in 't vergaderen omme het adminstreren vander justicie, daerinne zeer qualic elc in 't zijne ghekwteten hebbende zynen eedt..., zonderlinghe in desen jeghenwoordighen troublen ende benauden tyt..."

41 Getuigenis van Jan Haesbyt, zie hieronder. Evenals Thomas Nootebaert, de man die in 1561 voorwerp was geweest van Tsanteles aantijgingen, behoorde Parmentier in 1572 tot de getuigen tegen de pastoor in de zaak van de Xde penning.

42 Zij hadden vier kinderen: Catharina, François, Josine (getrouwd met Joos Pollet) en Nicolas. Vader François had in 1556 van keizer Karel V adelsbrieven en een wapenschild toegekend gekregen. J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, I, 2e partie, Brugge 1866, p. 192-195, 196 (blazoën van Nicolas Parmentier-Pollet)

43 A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, *Tables*, Brussel 1966, p. 457.

44 J. BETHUNE, art. 'Pollet (Jean)', in *Biographie Nationale de Belgique*, XVII (1903), kol. 915-918.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

Een derde broer Pollet, Joos, was op zijn beurt getrouwd met Josine Parmentier, zuster van de pensionaris⁴⁵. Net als Thomas Nootebaert behoorde hij tot de meest welgestelde burgers van Kortrijk⁴⁶. Raphaël en Joos Pollet stonden op goede voet met de toen in Kortrijk verblijvende Cornelius Jansenius, de latere bisschop van Gent⁴⁷. Joos Pollet, die blijkbaar in een felle familieruzie verwickeld was met zijn 'dubbele' zwager Nicolas Parmentier, sloot zich gretig aan bij een groepje samenzweerders. Hij had zich laten ontvallen "dat diverssche van de guesen ten tyden van de troublen dicwils honghen ande belle vande voirmaemde pensionaris" en dat er in diens huis geregeld psalmen waren gezongen aan tafel in aanwezigheid van verdachte personen, onder meer van (de als protestanten bekend staande) Jan van Damme en diens echtgenote Jeanne Taffin⁴⁸. Het was trouwens Pollets eigen vrouw, Josine Parmentier, 's pensionaris zuster, die daar had voorgezongen! Aan deze aantijging werden er vervolgens nog drie bezwarende beschuldigingen toegevoegd: Parmentiers contacten met de beeldenstormers en calvinisten te Menen in de zomer van 1566, zijn tussenkomsten ten voordele van gevangen anabaptisten, en zijn briefwisseling met Willem van Oranje.

Behalve zwager Joos Pollet behoorde nog een aantal overheidspersonen tot de tegenpartij van de pensionaris. Diens belangrijkste rivaal bleek meester Lowys

45 Gegevens over de familie Pollet: O. LE MAIRE, 'La famille Pollet', in *Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Handelingen*, n.r., XXII (1946-48), p. 314-315.

46 Hij was onder meer eigenaar van een zeer weelderige huis op de wijk Pamele, gehuurd door voormalig schepen Jan de Crytsche, en woonde zelf aan de Leieaard in een huis met aanpalende mouterij. SAG, reeks 28, nr. 34/145, fol. 34, 35, 36v°. In 1557 werd hij als vooraanstaand burger van Kortrijk enige tijd gegijzeld te Rijsel, als borg voor de schulden die Kortrijk aan deze stad nog had. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 10: vrijlating op 21 januari 1558 (n.s.).

47 Op 26 juli 1557 droeg Jansenius, toen pastoor van Sint-Maarten, een rente over aan de beide broers. A. JOLY-GOETHALS, 'Corneille Jansens', p. 246.

48 Jeanne Taffin is wellicht te identificeren met de gelijknamige dochter van de rijke Doornikse koopman Denis Taffin, wiens kinderen bijna allemaal vooraanstaande calvinisten waren. De bekendste is Jean Taffin, de latere hofpredikant van Willem van Oranje; tijdens het Wonderjaar was hij actief als calvinistisch predikant te Antwerpen en het valt dus aan te nemen dat Jeanne toen contact met hem heeft gehad. (Over hem: C. BOER, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952). Jacques Taffin, in 1562 afgezet als ontvanger van Cassel en het Bos van Nipkerke omwille van zijn calvinistische overtuiging, werd later schatbewaarder en secretaris van Willem van Oranje en was van 1580 tot 1584 president van de dissidente Rekenkamer te Gent. (M. JEAN, *La Chambre des Comptes de Lille. L'institution et les hommes (1477-1667)*, Genève-Parijs 1992, p. 270.) Een andere broer, Nicolas, was in 1566 de officiële woordvoerder van de Doornikse calvinisten. (G. MOREAU, *Histoire du Protestantisme à Tournai*, p. 345-346.) Over Jan van Damme, echtgenoot van Jeanne Taffin, wordt verder nog gehandeld.

49 Het is niet bekend waar hij gestudeerd had. In de Leuvense matrikels komt hij niet voor, voor Douai is hij te oud.

van Coppenhole te zijn, licentiaat in de rechten⁴⁹. De man was in het begin van zijn loopbaan schout van Kortrijk geweest⁵⁰ en was vervolgens twee keer (1568 en 1569) schepen. Na dit laatste mandaat - hij was toen ca. 32 jaar oud - ambieerde hij de carrière van stadspensionaris en wenste bijgevolg de post in te pikken van meester Parmentier. Van Coppenhole stond op goede voet met pastoor Tsantele⁵¹. Zoals uit de verdere uiteenzetting nog zal blijken is er geen reden om te veronderstellen dat hij zelf op enigerlij wijze betrokken zou zijn geweest bij het protestantisme. Maar hebben er niettemin ook rond hem op een gegeven moment misschien kwade geruchten de ronde gedaan⁵² en heeft hij de tactiek van de aanval als beste verdediging gekozen?

Vervolgens was er Jaspas Handtsaeme, zoon van meester Jan⁵³. Via zijn vrouw was hij wellicht aangetrouwde familie van de Pollets⁵⁴. Ook hij had verschillende keren als wethouder in de Kortrijkse schepenbank gezeteld (1563, 1566, 1570, 1571), werd daarop wezenheer en had het in 1572 tot luitenant van de hoogbaljuw van Kortrijk gebracht. Hij had er zelf blijkbaar belang bij om gezuiverd te worden van ketterse smet, een verdenking die hem precies met de pensionaris hoog oplopende discussies had opgeleverd. Tot in de schepenbank toe, in zitting van de secrete kamer, had hij Parmentier een "zekere lelick verwyrt" gedaan. Betreffende zijn eigen vermeende ketterse connecties was Handtsaeme er door toedoen van zijn zwager Jan Bulteel⁵⁵ in geslaagd twee getuigenissen à décharge los te krijgen.

Nummer vier was de in het begin van deze bijdrage genoemde Jan Haesby. In 1554 begonnen als klerk en commis van Jan Clayssone, vorstelijk ontvanger van West-Vlaanderen (1549-1567), was hij vervolgens luitenant van de Kortrijkse

50 Vermeld als schout van Kortrijk in 1561, 1562, 1566. J.Th. DE SMIDT, *Chronologische lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, VI (1563-1580)*, Brussel, 1988, p. 123. Cf. ook J. MONBALLYU, *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. II. Turben afgenomen door de Kortrijkse Schepenbank (1485-1581)*, Brussel 1989, p. 145.

51 Volgens Jan Haesby hadden Van Coppenhole en de pastoor van Sint-Maarten bijna dagelijks omgang met elkaar.

52 We hebben de graad van zijn verwantschap niet kunnen achterhalen met Elisabeth van Coppenhole uit Kortrijk, die op 24 februari 1570 trouwde in de protestantse vluchtelingenkerk te Londen met Alexander Bogaert uit Gent, broer van Willem, ouderling van de Nederlandse kerk te Londen. Ze was in Kortrijk van kindsbeen af opgevoed in het gezin van haar oom Jan van den Leure. JELSMAN en O. BOERSMA, *Acta ...Londen 1569-1585*, nr. 182.

53 In 1568 was hij 33 jaar oud. J. MONBALLYU, *Costumen*, p. 145.

54 Wegens onverenigbaarheid werd Jacob Pollet in 1566 uit de schepenbank geweerd, als oom van de vrouw van Handtsaeme, die toen ook schepen was. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 49, n. 2.

55 Na de verovering van Kortrijk door de Malcontenten in 1580 werd hij lid van de eerste katholieke en Spaansgetrouwe schepenbank. Later werd hij stadspensionaris. Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 56.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe, en eindelijk, sinds 1568, koninklijk ontvanger van de confiscaties uitgesproken tegen degenen die in de stad en de kasselrij Kortrijk bij de godsdienstberoerten van 1566-1567 betrokken waren geweest. Van zijn verbannen buurman Joos Brouc⁵⁶ had Haesbyt vernomen dat er beschuldigingen van ketterij waren geuit ten laste van zijn zwager Christiaen Quackelbeen, broer van de bekende botanicus en arts Willem Quackelbeen die roem had geoogst aan het hof van sultan Soliman II te Constantinopel⁵⁷. Brouc, die de aanklacht wou gebruiken als middel om aan de intrekking van zijn eigen banvonnis te geraken, werd er door Haesbyt van overtuigd maar liever een ander slachtoffer te kiezen, namelijk Nicolas Parmentier.

De eveneens reeds genoemde cipier Willem vanden Ameye tenslotte had sinds vele jaren zijn bijzondere redenen om zich tegen Parmentier te keren. De pensionaris had immers in 1564 bij de Raad van Vlaanderen stappen ondernomen om de cipieragie van Kortrijk in het stadsbestuur te incorporeren⁵⁸, waardoor Vanden Ameye in zijn rechten (en zijn broodwinning!) geschaad was. De cipier werd de sleutelfiguur van de samenzwering: hij was het die aan zijn gedetineerde kostgangers beschuldigingen moest weten te ontfutselen ten laste van de stadspensionaris. Voor het verrichten van het daartoe noodzakelijke schrijfwerk kon hij rekenen op de diensten van Jan Haesbyt.

In december 1573 vond men het tegen Nicolas Parmentier bijeengebrachte materiaal bezwarend genoeg om ermee hogerop te gaan. Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme en ook pastoor Jacob Tsantele waren akkoord. Maar wat daarop volgde werd voor alle betrokkenen een echte nachtmerrie. Haesbyts voornemen om met de stukken tot bij niemand minder dan de beruchte Juan de

56 Aan de westzijde van de Vrouwenstraat bezat hij twee huizen, gelegen in de buurt van de woning van Jan Haesbyt. SAG, reeks 28, nr. 34/145, *penningkohier Kortrijk-binnen 1571*, fol. 86v^o.

57 Christiaen en Willem Quackelbeen waren zonen van Loy (verschillende keren schepen van Kortrijk tussen 1529 en 1537). Hun moeder Jaenkin de Crytsche, zuster van Adriaen, was wellicht verwant met de hoger reeds genoemde Jacques de Crytsche. De bekende geneesheer en botanicus Willem Quackelbeen (1527-1561) verbleef als lijfarts van de diplomaat Ogier Busbecq (afkomstig van Komen) aan het hof van sultan Soliman II te Constantinopel, waar hij na het verzorgen van een pestlijder aan dezelfde besmetting stierf. (J. BETHUNE, 'Un botaniste courtraisien, Guillaume Quackelbeen', in *Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk*, II, 1904-1905, p. 112-127, in het bijzonder p. 113, n. 1; J.E. VAN LAERE en A. DELVA, 'Quackelbeen, Willem', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 12, Brussel 1987, kol. 601-604. Z. VON MARTELS, *Augerius Gislenuus Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote. Een biografische, literaire en historische studie*, Groningen 1989, pp. 157-158, 440-441.)

58 Op 22 december 1564 werd de cipieragie in de Leiestraat, die tot dan door Willem vanden Ameye gehuurd werd aan het vorstelijk domein voor 7 pond groten per jaar, aan de stad Kortrijk verkocht voor 1400 pond groten. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 107.

Vargas zelf in de Raad van Beroerten te geraken mislukte, omdat bij zijn aankomst te Brussel op 18 december 1573 Vargas in het gevolg van de hertog van Alva net vertrokken was naar Spanje. De stukken ten laste werden bijgevolg overgemaakt aan de schepenbank van Kortrijk. Met als resultaat dat Nicolas Parmentier door hoogbaljuw François Schoutheete gearresteerd werd en onmiddellijk van zijn pensionarisschap vervallen verklaard. Maar de Raad van Vlaanderen kreeg lucht van de zaak, en liet Jan Haesbyet en Willem vanden Ameye naar het Gravensteen te Gent overbrengen. Met de verhoren werd daar begonnen op 21 januari 1574 (n.s.). Ze liepen dagelijks, bijna zonder onderbreking, door tot 26 maart. Uit het grootscheepse onderzoek - dat uiteindelijk 70 dichtbeschreven bladzijden notulen opleverde⁵⁹ - kwamen de raadsheren druppelsgewijs de weinig fraaie voorgeschiedenis en de achtergronden te weten.

Van Nicolas Parmentier werd gezegd dat hij veel vijanden had in Kortrijk, "omme dat hy zo groots ende hooverdich es". Al zes jaar lang, sinds 1567, zocht de tegenpartij naar middelen "omme den pensionaris vuter stede te helpene by bannissementen ofte anderssins", ja, hem zelfs "van den hals te bringhene ende te cranckene in lyfve ende goede". Zolang al stonden vooral Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme en Willem vanden Ameye bekend als "duerslegghen vianden vanden pensionaris"; ze hadden "sichtent altyts ghesocht hem pensionaris te cranckene". In de periode van op gang komende repressie na het Wonderjaar heeft Parmentier blijkbaar een dubbelzinnige rol gespeeld. Verdachten tipte hij over op til zijnde vervolging, terwijl hij anderzijds Jan van Saeseghem en Jaspas Handtsaeme ermee bedreigde hen te zullen aangeven. Beide laatstgenoemden legden hun zaak in handen van 's stadspensionaris rivaal Lowys van Coppenhole en kregen van hem de raad ze buiten de schepenbank van Kortrijk te houden. Beter ware het volgens hem ze bij evocatie rechtstreeks in de Raad van Beroerten te laten behandelen, waar men in grotere vrijheid zou kunnen aantonen dat het Nicolas Parmentier zelf was die zich tijdens het Wonderjaar gecompromitteerd had.

Getuigen ten laste

Alleszins stond het voor alle samenzweerders vast dat de stadspensionaris in 1566-67 actief betrokken was geweest bij de ketterij, maar het was zaak daarvoor bewijzen en getuigenissen aan te brengen. De cipier werd bereid gevonden zulke getuigenissen in te zamelen bij gearresteerde kettters in zijn gevangenis.

Eerst probeerde hij het in begin 1569 bij de doopsgezinde wever Jan vander Meersch. Hij wou hem laten getuigen dat de pensionaris een aanhanger was van de rebellen en brieven had geschreven naar, en ontvangen van de prins van Oranje "ende andere consistorianen". Een risico van beschuldiging van vals-

⁵⁹ In het Register van crimineel examen 1570-1577: RAG, *Raad van Vlaanderen*, nr. 8557. Het register is niet gefolieerd.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

heid in geschrifte was er niet, zo verzekerde Haesbyt, aangezien hij deze gegevens had van een zo vooraanstaand man als meester Lowys van Coppenhole en omdat "de heeren vande wet der voorseide stede 't zelve vanden voornoemen pensionaris wel wisten". De gevangen Vander Meersch weigerde evenwel het spel mee te spelen. Hij werd na 152 dagen gevangenschap op 7 juni 1569 als hardnekkig protestant onthoofd op de Grote Markt te Kortrijk⁶⁰.

Evenmin lukte het bij Joos Brouc⁶¹, iemand die na de troebelen door de schepenen van Kortrijk bij verstek verbannen was, en nu gebruik wenste te maken van het 'generaal pardon' om intrekking te krijgen van de ban. Aanvankelijk bleek nochtans alles op wieltjes te zullen lopen. De vrouw van Brouc nodigde haar buurman Jan Haesbyt uit voor een gesprek met haar ondergedoken echtgenoot in de herberg 't *Scaeck* te Dentergem (tussen Deinze en Tielt). "Ic hebbe diversche accusatiën an Vergas ghedaen", zo zei Joos Brouc daar, "conste ic noch eeneghe doen, ic soude wel an myn pardoen gheraken". Waarop Haesbyt hem de naam van de Kortrijkse stadspensionaris had gesuggereerd⁶², opnieuw doelend op diens geregelde contacten met de prins van Oranje. Nadat hem verzekerd was dat "zyn zaecke niet zwaer en zoude zyn", liet Brouc zich vrijwillig meevoeren naar de cipieragie van Kortrijk, waar hij overgeleverd werd in handen van Vanden Ameye. Hij genoot er van een voorkeursregime met grote bewegingsvrijheid. Maar toen hij tenslotte toch weigerde een geschreven aanklacht tegen Parmentier te ondertekenen, werd hij door de cipier in de boeien geklonken. Pas na zeventien weken werd hij er op last van de Raad van Vlaanderen uit bevrijd.

Succes had men eindelijk bij Christiaen de Scheemaeckere. Naar eigen zeggen was deze Kortrijkzaan enige tijd aanhanger geweest van het anabaptisme⁶³. Om

60 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 24-25, 86. Vrienden die tevergeefs geprobeerd hadden het onthoofde lijk af te nemen van het rad waarop het tentoongesteld was, om het heimelijk te begraven, werden als straf op bedevaart naar Keulen gestuurd. A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge 1982, p. 48. Het was de weduwe van Jan vander Meersch die later getuigde over het voorval met de cipier. Toen nog verweet ze hem haar man, ondanks haar zwangerschap, toch te hebben doen terechtstellen.

61 M. BACKHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten', p. 176. Volgens deze auteur werd Brouc later terechtgesteld.

62 In de gevangenis zei Brouc ook van meester Lowys van Coppenhole een brief te hebben gekregen waarin stond "dat den pensionaris hem (=Brouc) groote ende de meeste partie (=tegenpartij) gheweest hadde in zyne sententie (=zijn banvonnis van destijds)"

63 Eén van zijn kinderen had hij niet katholiek laten dopen. Wellicht was hij verwant met Hans en Arnout de Scheemaeckere, die in 1551 te Kortrijk als anabaptisten waren gesignaleerd. Hans de Scheemaeckere werd op 17 juli 1553 terechtgesteld. J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 470-477. Christiaen de Scheemaeckere zelf werd in 1571 vermeld als huurder van een schamel huis buiten de Brugsepoort. In de onmiddellijke buurt woonde Willem de Scheemaeckere. SAG, reeks 28, nr. 34/145, fol. 129-129v°.

die reden gearresteerd te Kortrijk was hij, met als losprijs de verklikking van verschillende geloofsgenoten⁶⁴, weer vrijgekomen. De Scheemaeckere had zich daarop aangesloten bij de watergeuzen te Vlissingen. Hij nam begin april 1573 deel aan de raid op Assenede, dat grotendeels in de vlammen opging⁶⁵, en ging daarna met zijn compaan Willem Maertens in dienst bij de bende bosgeuzen van kapitein Turcq uit Menen, die vooral actief was in het gebied Wontergem-Vinkt-Poeke-Meigem-Ronsele, en vervolgens probeerde Nieuwpoort in te nemen⁶⁶. Opnieuw opgepakt en naar zijn geboorteplaats Kortrijk overgebracht, bleek De Scheemaeckere bereid te zijn enkele aantijgingen tegen Nicolas Parmentier te ondertekenen, naar zijn zeggen na de belofte dat Haesbyt als ontvanger van de confiscaties al zijn invloed bij de regering in Brussel zou aanwenden om hem aan zijn pardon te helpen, zodat hij als vrij man kon terugkeren naar zijn geuzenkapitein.

Was er in de vorige gevallen sprake geweest van Parmentiers vermeende contacten met de rebellen van Willem van Oranje, dan had De Scheemaeckere het nu uitdrukkelijk over diens doperse sympathieën. Hij vertelde in de zomer van 1567 of 1568 in een herberg te Kortrijk een brief te hebben gezien van de Kortrijkse pensionaris aan de cipier van Antwerpen, waarin gepleit werd ten gunste van

64 Tijdens zijn verhoor in de Raad van Vlaanderen te Gent op 21 januari 1574 gaf hij opnieuw enkele namen van Kortrijkse dopers die te Gent woonden prijs: Pauwels de Kethele, wever, en Bauduin de Scrynwercker, allebei wonend buiten de Ketelpoort; Reinier de Hoemacker, wonend tussen de Vrijdagmarkt en het stadhuis; Jan Jansone, schoenmaker, vroeger wonend op Sint-Pieters, werkmán bij Lieven de Kuldermaker op de Vrijdagmarkt; Raphaël, metsler, wonend in de Holstraat, gehuwd met Synken van Curtrycke voor de doopsgezinde gemeente; Oste Baggaert, leertouwer, wonend aan het Nieuw Kasteel (Spanjaardenkasteel); verder had hij Hanskin Cousin uit Menen op doperse vergaderingen gezien. Oste Baggaert komt voor onder de veroordeelden na de troebelen van 1566. M. BACKHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten', p. 176, 190.

65 Cf. A. DE KRAKER, 'De woelingen der Watergeuzen in het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun akties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576', in *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*, 1980-'81, p. 89, 121.

66 Cf. het onderzoek van 6 en 7 januari 1573 te Kortrijk: "eenen hoop wilde ofte bosghuesen, moorders van pastueren ende priesters ende roovers van cluusen, kercken ende den goeden lantsman, ... den selven hoop bosghuesen in den dienst van den prince van Oraigne, notoir viant van uwen... natuerlycken prince". RAK, SAK, *Register van criminele zaken (1570-1591)*.

67 In deze periode werden er te Antwerpen diverse dopers uit Kortrijk gearresteerd: Jan van Akeren, Hans Vermandele en echtgenote Betkin, Geert Vermandele en echtgenote Grietken, Callekin Meeuwels en echtgenoot Jan van de Walle, Jan de Tymmerman en echtgenote Lyntken Scluyters, Peter Verlongen. G. MARNEF, *Antwerpen*, II, p. 150, 158, 205, 238, 264, 277, 280-281.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

aldaar gevangen dopers⁶⁷. De brief was hem getoond door Gillis de Cordedraye of de Ghoreelmaker, iemand die inwoonde in het huis van Joris Vercant⁶⁸ op de Korenmarkt. Tevens zou hij de doperse predikant Pauwels de Backere⁶⁹ in een anabaptistenbijeenkomst lovend hebben horen spreken zowel over de stads-pensionaris als over Joos Eelbo⁷⁰.

Toen cipier Willem vanden Ameye dit nieuws kwam melden, hield Jan Haesbyt topberaad. Pastoor Tsantele zei hem "dat goet waere de depositie vanden voornomden Christiaen by geschrifte te stellene omme te siene wat was". Lowys van Coppenhole en Parmentiers zwager Joos Pollet sloten zich bij die mening aan. Tevens werd er een lid van het schepencollege, Jan de Cule, op de hoogte gebracht⁷¹. Op 9 oktober ging Haesbyt heimelijk in de gevangenis de verklaringen opnemen en na enige moeite lukte dat ook. Het door De Scheemaeckere ondertekende stuk werd onmiddellijk daarop triomfantelijk naar het huis van Van Coppenhole gebracht. Hij en Jaspar Handtsaeme zeiden zich te "verblijdden inde vorsejde depositie... wel besteedt te zyne zulx vutghecommen te zyne... Wy hebben nu 't spel upde waghene ende een man uter stede, ende zynen (=zijn hem) hiermede quytte". Ook Jacob Tsantele was aanwezig. Op vraag van Van Coppenhole - wiens huis achteraan uitgaf op de cipieragie - ging de pastoor nog dezelfde avond persoonlijk via de achterdeur in de gevangenis bij de opgesloten De Scheemaeckere om er, onder vorm van een biecht, bevestiging te krijgen van de beschuldigingen. Na afloop gaf Tsantele het document terug, met als enige commentaar dat hij in de bisschoppelijke officialiteit te Doornik "daertoe wat doen zoude". Waaruit men opmaakte dat hij de inhoud wel degelijk als juist had bevonden.

68 Te identificeren met Joris ver Caempt (wonende "in 't houchuus van de Coernemart"), die in 1578 deel zou uitmaken van het revolutionaire College der XVIII en lid was van het calvinistische consistorie. Na de verovering van Kortrijk door de Malcontenten vluchtte hij in 1581 naar Antwerpen. Th. SEVENS, 'Hoe de Geuzen in 1578 meester werden van Kortrijk', in *Belfort*, 1892, 1e semester, p. 267-276, 321-328; ID., *Handvesten*, p. 73. Een zekere Daniël Vaercamp was op 9 maart 1559 als doopsgezinde terechtgesteld te Kortrijk. J. DECAVELE, *De dageraad*, I, p. 474. Jan Vercaempt en Hans Vercaempt, leden van de handboogschuttersgilde van Sint-Sebastiaan, weigerden in 1567 onder ede te bevestigen dat zij de katholieke religie in geval van nood zouden beschermen. Th. SEVENS, 'Het gilde der handboogschutters te Kortrijk', in *Handelingen van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk*, II (s.d.), p. 11.

69 Pauwels de Backere was voor, tijdens en onmiddellijk na het Wonderjaar één der bijzonderste doperse predikanten van Zuid-Vlaanderen, in 1568 te Antwerpen. J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 495-496; G. MARNEF, *Antwerpen*, II, p. 153.

70 Waarschijnlijk te identificeren met Joos Eelbo, in 1566 schepen van Kortrijk. In de getuigenis van Hans vande Castele wordt verder Joos Eelbode, "eenen presbyter" genoemd. In de lijst van Backhouse komt Joos Eelboo, "kapelaan", voor, met vermelding van "de kinderen" als erfgenamen. Waarschijnlijk betreft het hier niet de kapelaan, wel de voormalige schepen met dezelfde naam. M. BAKCHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten', p. 180, 192.

71 Schepen in 1564, 1567, 1568, 1571, 1572 en 1573. Het is opvallend dat hij na 1573 voorgoed uit de magistratuur verdwijnt. Had dit iets te maken met zijn eventuele betrokkenheid in de zaak-Parmentier?

Steeds op diezelfde avond, 9 oktober, ging Haesbyt ten huize van de luitenant van de baljuw, Jaspas Handtsaeme, getuigenissen ten laste opnemen⁷² uit de mond van linnenwever Hans vande Castele en Jacob vande Neste. Dezen verklaarden van een andere linnenwever, Hans Bornaige⁷³, het verhaal te hebben gehoord dat pensionaris Nicolas Parmentier ten tijde van de beeldenstorm op een avond zeer laat, "met eenen nacht tappaert up zyn hemde ende up zyne mulen (=pantoffels)", stadsbode Joris de Deurwaerder had opgezocht. Mede in naam van burgemeester Jan de Tollenaere⁷⁴, vroeg hij hem naar Menen te reizen "omme te gane ande predicanten ende verboden predicaecie ten fyne dat zy binnen Curtrycke zouden commen preken... ende segghen, indien zy bevel ofte last hadden van breken, dat zy ooc tot Curtrycke commen zouden"⁷⁵. Elders bracht Haesbyt Parmentiers verdachte activiteiten in verband met nog een andere stadsbode, Cornelis Zoete. De pensionaris zou deze laatste gewaarschuwd hebben van op til zijnde vervolging omdat hij brieven had gebracht naar de 'rebelln' (waarmee hier waarschijnlijk de bosgeuzen van 1572-1573 zijn bedoeld) en opruiende woorden had gesproken, zodat hij zich tijdig in veiligheid had kunnen brengen buiten de stad.

72 Handtsaeme had eerst geprobeerd de verklaringen officieel bij notarisakte te laten registreren. Kanunnik Michiel Duyfkins (bekend om zijn diensten aan de inquisitie-rechtbank van Titelmans) en kapelaan Raphaël de Maere, daartoe uitgenodigd in hun functie van notarissen, hadden evenwel bedankt. De twee getuigen ten laste waren bij Haesbyt aangebracht door diens zwager Jan Bulteel en door Filips van Ommeslaeghe, die in 1573 'in de Gans' op de Hoendermarkt te Antwerpen woonde. Filips van Ommeslaeghe komt later voor op de lijst van de vervolgd. (M. BACKHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten', p. 188.) Naast het huis van Haesbyt in de Vrouwenstraat woonde de weduwe van Thomas van Ommeslaeghe: was zij verwant met Filips? (SAG, reeks 28, nr. 34/145, *penningkohier Kortrijk-binnen*, 1571, fol. 86v°.)

73 Hij woonde in 1573 en 1574 te Antwerpen. Misschien was hij verwant met Synken Bornaige uit Kortrijk, op 19 juli 1576 te Gent als doopsgezinde verbrand. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, Brugge 1946, p. 67

74 In het verslag van de verhoren wordt hij laconisch "den heere van Cuerne" genoemd. Heer van Kuerne was sinds 1564 Jan de Tollenaere, in 1557 en 1559 schepen en in 1566, 1567, 1570 en 1571 burgemeester van Kortrijk. Op 10 april 1578 hielp hij de revolutionaire Raad der Achttienmannen aanstellen te Kortrijk. Th. SEVENS, 'Geschiedenis der gemeente Cuerne', in *Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk*, X (1912-1913), p. 151-153. In een latere aantekening bij het manuscript *Geusianismus Flandriae Occidentalis* van Carolus Wynckius, prior van de dominicanen te Ieper (†1583), wordt van hem gezegd: "is qui a° 1573 Toparcha fuit in Kuerne pertinacissimus fuerit Calvinista". (Ed. F. VAN DE PUTTE, Brugge 1841, p. 98.)

75 Elders: "Gaet daer, ghy zult volc vinden, ende secht hemlieden, indien zy placcart hebben, datse commen zouden". De kerkbrekers te Menen beweerden een schriftelijke toelating van de graaf van Egmont te bezitten. Van Menen vertrokken de beeldenstormers inderdaad in de richting van Kortrijk. Te Wevelgem verwoestten ze de Guldenbergabdij. J. SCHEERDER, *De Beeldenstorm*, Bussum 1974, p. 33-34. Ook de gevangenen Joos Brouc was ertoe aangezet te getuigen dat pensionaris Parmentier "ten tyde vande troublen by eenen Jooris de Deurweerdere ontboden zoude hebben den ministre vande sectarissen omme te commen predeken binnen der voorseide stede".

Intussen was Haesbyt nog aan een derde getuigenis ten laste geraakt. In augustus 1573 had hij tijdens een cafégesprek Matthias de Warigny weten op te stoken tegen Nicolas Parmentier. Sinds 1561, waar we hem al hebben ontmoet als criticus van de kettervervolging, was De Warigny van stadsgriffier opgeklimmen tot de functie van luitenant van de kapitein van het kasteel te Kortrijk⁷⁶. Haesbyt zei hem nu, in de Raad van Beroerten met eigen ogen een document te hebben gezien waarin hij door niemand minder dan zijn vermeende vriend, de Kortrijkse pensionaris, als ketter en begunstiger van de rebellen zou zijn aangeklaagd bij Jean du Bois⁷⁷, procureur-generaal van de Grote Raad te Mechelen. Deze laatste zou reeds aanstalten hebben gemaakt om Matthias de Warigny als verdachte geboeid naar Brussel te laten overbrengen, een voorname dat Haesbyt nog nipt had kunnen verhinderen dank zij zijn invloed bij de Raad van Beroerten. Bij De Warigny was er een reactie van totaal ongelof. Haesbyt wist evenwel een zekere Loys Coperman, klerk van de procureur-generaal van de Grote Raad, ertoe te bewegen in september 1573 persoonlijk in Kortrijk het gebeurde te komen bevestigen. De klerk getuigde hoe hij enige tijd tevoren met de procureur-generaal, op doortocht in Kortrijk, in de afspanning *inden Franschen Schilt* in de Pamele-wijk⁷⁸ logeerde. Hij had er de beschuldigingen tegen De Warigny kunnen afluisteren tijdens een gesprek, dat onder het drinken van wijn gevoerd werd tussen zijn baas en twee Kortrijkse ambtenaren, namelijk pensionaris Nicolas Parmentier en griffier Joos vande Piedt. De Warigny was ontzet over het verraad van zijn vriend.

De stadspensionaris voor de rechtbank

Na de verklaringen van Christiaen de Scheemaeckere waren er volgens Parmentiers tegenpartij voldoende bezwarende getuigenissen om de stadspensionaris op zijn beurt aan te geven bij de overheid. Zoals reeds vermeld liep het bij de Raad van Beroerten te Brussel mis, omdat Vargas op 18 december 1573 naar Spanje vertrokken was. Daarop raadde Van Coppenhole Haesbyt aan om ermee naar de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen te Gent te gaan. Maar dat durfde hij niet alleen, "by dat hy vande ghuesen ghedre(e)cht ende ghewacht hadde gheweest", reden waarom Jaspas Handtsaeme, die toch naar Antwerpen moest, hem tot daar vergezelde. Weer keerde Haesbyt onverrichterzake terug, omdat hij in Gent de procureur-generaal niet thuis had gevonden. Men legde de aanklacht dan maar neer bij de schepenbank van Kortrijk.

76 Namelijk Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen. Hij werd later hoogbaljuw van Gent. Gevangen genomen tijdens de putsch van Ryhove, stierf hij in 1578 in Gentse gevangenschap.

77 Over hem, zie: L. STROOBANT, 'Les magistrats du Grand Conseil de Malines', in *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 4 (1902), p. 465-469.

78 De "hostellerie" werd in 1571 uitgebaat door de weduwe van Pieter vander Beke. SAG, reeks 28, nr. 34/145, penningkohier van Kortrijk-Binnen, 1571, fol. 33v°.

Nicolas Parmentier werd daarop gearresteerd en onmiddellijk ontheven uit zijn functie van pensionaris. De belangrijkste getuige ten laste, De Scheemaekere, werd in de Kortrijkse gevangenis aan een verhoor onderworpen. Tevoren was hij er door de cipier op voorbereid dat de onderzoeksrechters hem daarbij hard zouden aanpakken, hem zelfs op de pijnbank zouden laten leggen, "maer hem zoude moeten cloeck houden". Hij werd gerustgesteld met de belofte dat men hem een dag of twee voor de foltering zou "doen hebben zeker substantie, daerby hy de zelve torture zoude verdraeghen ende wederstaen". Meester Van Coppenhole, eveneens als getuige opgeroepen, verklaarde aan hoogbaljuw François Schoutheete wel twintig personen te kunnen aanwijzen "die hy seyde dat vande saecke wel zouden weten te spreken". Later zei hij aan de Raad van Vlaanderen dat er hoe dan ook aan Parmentiers ketterse gezindheid niet kon getwijfeld worden: persoonlijk had hij hem "conversatie... sien nemen met ghesuspecteerde personen", pastoor Tsantele had hem eveneens als "suspect van heresie" bestempeld en tenslotte had zwager Joos Pollet dit volmondig bevestigd⁷⁹.

De officiële aanklacht van de hoogbaljuw tegen Parmentier luidde: "over langhen tyt ghesuspecteert vande voornomde heretycke" te zijn geweest, "ende merckelic den annabaptisten te favoriseerne". Raadsheer Joost Huusman⁸⁰ van de Raad van Vlaanderen werd erbij gehaald als expert terzake. Waarop het hoge hof te Gent de zaak bij evocatie aan zich trok en Parmentier gevankelijk naar het Gravensteen liet overbrengen. Ook Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme, cipier Willem vanden Ameye, Jan Haesbyt, Joos Coperman, Joos Brouc, Hans vande Castele, Jacob vanden Neste, Hans Bornaige en Christiaen de Scheemaekere werden naar Gent gedagvaard voor een getuigenverhoor. Met uitzondering van Van Coppenhole werden ze op hun beurt in de Gravensteen-gevangenis opgesloten. Zelfs de edelman François Schoutheete werd als baljuw naar het Gentse hof geroepen om te getuigen. Allicht onder de indruk van het feit dat zowel zijn voormalige als zijn huidige luitenant in de zaak betrokken waren, hield hij zich met enkele nietszeggende verklaringen volkomen op de vlakte.

Ondertussen had de procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, aan wie Parmentier een schriftelijke bevestiging had gevraagd van hun zogenaamd gesprek *inden Franschen Schilt*, formeel ontkend dat zulk gesprek ooit had plaatsgehad. Jean du Bois kon zich enkel herinneren dat griffier Vande Piedt hem in de Kortrijkse herberg de stadswijn was komen presenteren. Na wat aandringen trok de procureursklerk Joos Coperman dan ook zijn eerder gedane verklaringen maar in⁸¹.

79 Getuigenis Van Coppenhole van 2 februari 1574 (n.s.).

80 Raadsheer-commissaris (1554-1558) en gewoon raadsheer (1558-1593) in de Raad van Vlaanderen. P. VAN PETEGHEM, *De Raad van Vlaanderen*, p. 368-371.

81 De Raad van Vlaanderen legde hem op 4 februari 1574 een lichte straf op: hij moest het hof geknield om vergiffenis bidden en diende een boete van 60 karolusgulden te betalen. Zijn vonnis in: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7549, fol. 421-421v°.

Het zwaarst was er door het gerecht getild aan de vermeende doperse sympathieën van Parmentier. De volgende beschuldigingen van Christiaan de Scheemaeckere lagen voor⁸²:

- 1) de pensionaris is een groot begunstiger en aanhanger van de doperse secte, hetgeen blijkt uit het feit dat hij onlangs brieven heeft ontvangen van te Antwerpen gevangen doopsgezinden en antwoorden heeft geschreven zowel aan henzelf als aan de Antwerpse cipier, om voor hen ten beste te spreken;
- 2) de pensionaris heeft de dopers verschillende keren met aalmoezen ondersteund;
- 3) Pauwels de Backere, dopers predikant⁸³, heeft in de doopsgezinde vergaderingen tot drie keer toe gebeden voor de welvaart van de pensionaris als hun weldoener.

De onderzoeksrechters evenwel, met flink wat ervaring in dat soort zaken, ontdekten ongerijmdheden in de depositie van Christiaan de Scheemaeckere. Zo stelden ze "dat de herdoopers niet ghecostumert en zyn voor eeneghe particuliere persoonen, namelic in huerlieden predicaciën, te biddene ende vele te min aelmoesenen te nemene van eeneghe die niet actuelic herdoopt en zyn"; andere gevangen dopers ontkenden trouwens dat ze in de vergaderingen Parmentier ooit door Pauwels de Backere hadden horen aanbevelen.

De aanklagers gevonnist

Na meerdere ondervragingen op de pijnbank sloeg De Scheemaeckere uiteindelijk door. Hij gaf toe "de zelve accusatiën met alle huere circonstanciën valsche te zyne": Haesbyet en Vanden Ameye hadden hem in de Kortrijkse gevangenis wekenlang met allerlei listen bestookt en hij had zich uiteindelijk laten pramen, met als enige doel aldus zijn hals te redden en zijn vrijheid te herwinnen. Na in een confrontatie met de cipier uitdrukkelijk deze bekentenis te hebben herhaald, was hij "daerup als up de pure waerhede de doot ghestorven": een dood door

82 "dat den voornomden pensionaris zoude zyn een groot fauteur ende anhanghere vande secte vanden herdoopers ende overzulcx onlancx leden briefven ontfanghen zoude hebben van zekeren herdoopers ghevanghen tot Antwerpen ende antworde ghescreven zo wel ande zelve herdoopers als an den cipier in huerlieden faueur;

"voorts de voornomde pensionaris de voorseide ghezinde vande herdoop ten diversschen stonden ghesustineert zoude hebben met ghelde, hem lieden doende aelmoessen, nu van een pond groot, somtydt van XXX schellingen groot ende somtyden tot meerdere ende andere somme ontfanghende;

"eenen Pauwels de Backere, ministre vande zelve herdoopers, in huerlieden conventiclen ende vergaederighen ten drie stonden, reysen ende plaetzen voor den zelve pensionaris als huerlieden fauteur ende benefacteur ghebeden zoude hebben... voor (diens) prosperiteyt ende welvaert".

De tekst is vervat in het vonnis van Willem vanden Ameye, zie noot 84.

83 Zie noot 69.

ophanging aan de galg op het Sint-Veerleplein op 19 januari 1574, met confiscatie van al zijn bezittingen⁸⁴. Zijn laatste woorden betekenden meteen ook voor Willem vanden Ameye het doodvonnis. Precies een maand later, op 19 februari, werd aan hem een identieke straf voltrokken⁸⁵. Tot het einde toe, ondanks het ondergaan van de volledige gamma folteringingen in de pijnkelder op 28 januari en 4 februari 1574, had de Kortrijkse cipier nochtans zijn onschuld staande gehouden en de beschuldiging van poging tot subornatie van wie ook heftig bestreden. Na het aanhoren van zijn doodvonnis had hij alleen nog gezegd er zeker van te zijn dat zijn plaats in de hemel al was voorbehouden, aangezien hij op deze wereld bij niemand meer in de schuld stond...

Nicolas Parmentier, nu gezuiverd van doperse smet, moest zich bijgevolg nog enkel verantwoorden over zijn zogenoemde contacten met de calvinisten en beeldenbrekers te Menen in 1566. Hij probeerde niet eens ze te loochenen. Immers, toen hij "ten diverschen stonden by middele van zeker vremde gheesten vernomen (had) 't voorstel vande quaetwilleghen diemen naempt guesen", had hij wel degelijk "'t vorseide onderzouc van 't voornemen vanden guesen ten tyde vande voornomde troublen" gedaan. Maar, zo stelde hij te zijner verdediging, het is evident dat "'t zelve niet gheschieden en mochte zonder te commene in communicatie van suspecte persoonen"⁸⁶. Verder had hij zijn eigen uitleg voor het feit dat hij geen al te beste naam had in Kortrijk. Enkele van zijn initiatieven hadden immers bij sommigen kwaad bloed gezet, zo bijvoorbeeld de oprichting van een openbare wijnkelder ten einde de grote duurte in de stad tegen te gaan veroorzaakt door de speculatie van de wijntappers en -verkopers⁸⁷. Tevens had hij geprobeerd binnen het stadsbestuur diverse ambten te saneren⁸⁸, reden waarom hij de haat van onder meer Vanden Ameye en Haesbyt op zich geladen

84 Het vonnis in: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7549, fol. 414-415. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p.68, plaatst de terechtstelling van De Scheemaeckere ten onrechte op datum van 26 september 1582, en noemt Parmentier verkeerdelijk "baljuw van Ieper".

85 Het vonnis in: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7549, fol. 425-427 v°.

86 Tijdens het onderzoek na het Wonderjaar had hij voor de Raad van Beroerten verklaard dat, mede door zijn toedoen, Kortrijk was vrijgebleven van preken en van beeldenstorm. J. SCHEERDER, *De Beeldenstorm*, p. 34.

87 Dit initiatief van de pensionaris kaderde allicht in de maatregelen die het stadsbestuur vanaf 1566-1567 nam om orde te stellen op de wijnhandel. De pogingen van de stad om ook de fiscale exemptie van de clerus inzake consumptie en distributie van bier en wijn (onder meer het voorrecht van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw om accijnsvrij bier en wijn te verkopen) op te heffen, werden pas vanaf 1576 met succes bekroond. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 111-112, 114, 117, 119-120.

88 Het was ten gevolge daarvan dat ook de bekende Pieter de Bevere, griffier en later raadsheer in de Raad van Vlaanderen, in 1569 zijn deel in de rechten van het ambt van griffier van Kortrijk afstond aan het stadsbestuur. Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 113.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

had.

Blijkbaar wist de pensionaris met zijn argumenten het hof volkomen te overtuigen, reden waarom hij op 30 januari 1574 werd vrijgesproken en zonder meer uit de Gentse gevangenis ontslagen⁸⁹.

Als laatste kwam Jan Haesbyt aan de beurt. Volgens de rechtbank trof hem de zwaarste schuld en die werd hem, uit hoofde van zijn ambt van ontvanger van de confiscaties, ook het zwaarst aangerekend. Hij viel onder het beulzwaard op 26 maart 1574⁹⁰.

Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme en Joos Pollet⁹¹ zijn volkomen buiten schot gebleven. Pastoor Jacob Tsantele is zelfs niet eens verhoord geworden. Maar het heeft er alle schijn van dat de afwikkeling van het hele geval-Parmentier in januari-maart 1574 hem allerminst zinde. Hij heeft er ongetwijfeld over gesproken met de bisschop van Doornik, Gilbert d'Oignies, toen deze in de zomer van 1574 te Kortrijk verbleef (en er op 24 augustus 1574 ten huize van de douairière van de heer van Maelstede plots overleed⁹²). Enkele weken later, op 8 oktober 1574, stuurde Tsantele naar het geestelijk hof van Doornik een uiterst kritisch verslag over de lamentabele toestand van de godsdienst te Kortrijk⁹³. De grote schuldige was volgens hem de stadsmagistraat, die een onduidbare nalatigheid aan de dag legde in het arresteren en bestraffen van ketters. Moedige katholieken, zo stelde hij, krijgen nauwelijks toegang tot het stadsbestuur, terwijl daarin enkel lui zetelen die ten tijde van de beroerten schandelijk afvallig zijn geworden, of tussen water en wind dreven, stilzwijgend en weifelend klaarstonden om zich aan te sluiten bij de partij die de bovenhand zou halen. Om de door hen gewenste vrede te doen heersen tussen de aanhangers van de verschillende religies dient er naar hun oordeel - al zeggen ze dat met niet zoveel woorden - metterdaad gewetensvrijheid gedoogd te worden ("conscientiarum libertatem admittendam esse, etsi necdum expressis verbis, apertis tamen factis declarant"). Met het gevolg dat de ketterij en de rebellie elke dag aan kracht winnen. Het enige middel om de katholieken trouw in de godsdienstoefeningen en -plichten te

89 De vrijspraak in: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7549, fol. 415-416v°.

90 Het vonnis in: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7550, fol. 37 v°-40 v°.

91 Hoe aanzienlijk zijn afkomst ook was, hij werd blijkbaar niet hoog aangeslagen. Toen hij eens zijn zwager Parmentier voor diens huis luidkeels was gaan uitschelden, zou Lowys van Coppenhole over hem gezegd hebben: "het es een sotkin, up zynen clap en es gheen acht te slaene, het es een arme drynckaerdekin". (Getuigenis van Leene van Hulste, weduwe van Jan vande Fonteyne, 15 februari 1574.)

92 Hij stierf te Kortrijk aan de pest. E. VAN CAPPEL, 'De peste te Kortrijk 1570-1584', in *Handelingen van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk*, VI (1911), p. 117. Het huis van de Vrouwe van Maelstede, gelegen aan de Garenmarkt in de Sint-Joriswijk, behoorde tot de weelderigste woningen van de stad. SAG, reeks 28, nr. 34/145, fol. 71

93 Het Latijns verslag in: F. DE POTTER, *Geschiedenis der stad Kortrijk*, IV, Gent 1873-1876, p. 424.

houden, namelijk de geestelijke jurisdictie, is te Kortrijk door de burgerlijke overheid lelijk aangerand en teniet gedaan. Wordt er niet spoedig een einde gemaakt aan deze mistoestanden, dan zal de toekomst van de Kerk in deze gewesten weldra beklagenswaard zijn.

Met hoeveel bitterheid Jacob Tsantele zijn oordeel ook neerschreef, zijn typering van de Kortrijkse magistraat in haar houding tegenover de kettervervolging lijkt scherpzinnig, en zeker niet onjuist te zijn geweest. Allicht mag men in de wederzijdse aantijgingen de kleinmenselijke kanten, met de onderlinge rivaliteiten en afrekeningen, niet uit het oog verliezen⁹⁴. Maar tevens blijkt er overduidelijk uit hoe er hier, zoals elders in Vlaanderen, vanaf de jaren 60 in bepaalde overheidskringen een groeiende afkeer bestond van de bloedige repressie tegen protestanten, een afkeer die ook onder het meedogenloze regime van Alva's Raad van Beroerten levendig bleef bestaan. Vooral hebben de Kortrijkse bestuurders geprobeerd hun eigen afvallige burgers op z'n minst te beschermen tegen beulswaard, brandstapel en confiscatie van de bezittingen. Men moet bij hen - enkelen misschien niet te na gesproken - niet direct leerstellige motieven zoeken die hen dicht bij het protestantisme zouden hebben gebracht, laat staan ze als erfgenamen beschouwen van een soort intellectueel erasmianisme. Met uitzondering van pensionaris Parmentier en zijn rivaal Van Coppenhole, hadden de in opspraak gebrachte magistraatspersonen in de regel geen academische opleiding genoten. In een aantal vonnissen gaven de schepenen overigens ruiterlijk toe dat zulke godsdienstmaterie hen te hoog was⁹⁵.

94 In een middelgrote stad als Kortrijk, waar men mekaar persoonlijk goed kende en waar er, alleszins in de hogere standen, soms veelvuldige familiebanden bestonden, was de kans op wederzijdse beïnvloeding, zoniet opruiming, en tegelijk de naijver en het openbarsten van burenen- en familieruzies, erg groot. Verschillende van de genoemden woonden in elkaars buurt: Joos Pollet aan de Leieaard en vlakbij, in het Broelstraatje, de schepenen Joos Eelbo en Alaert de Boosere; schepenen Thomas Nootebaert en zijn schoonzoon Jacques de Crytsche, en verder Joos Brouc en Jan Haesbyt in de Vrouwenstraat, waarbij het huis van laatstgenoemde achteraan paalde aan de cipieragie van Jan vanden Ameye en de woning van meester Lowys van Coppenhole in de Leiestraat; burgemeester Joos de Tollenaere, Jan van Saeseghem en Christiaan Quackelbeen in het Straatje zonder einde in de Pamele-wijk; burgemeester heer Pieter van der Gracht en Jaspar Handtsaeme aan de westzijde van de Sint-Janswijk; Nicolas Parmentier in de Rijselsestraat; Joris ver Caempt aan de Korenmarkt. Net uit de periode van het eerste grote conflict tussen Tsantele en schepenen Thomas Nootebaert (1561-1562) dateert het bericht dat het Kortrijkse schepencollege de gewoonte had twee keer per week gezamenlijk een maaltijd te gebruiken, waarop ze tevens de edelen en de notabelen uitnodigden die in de stad verbleven. Niet welkom in de schepenkamer was de (als rechtlijnig katholiek bekende) hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe. (Ch. MUSSELY, *Inventaire des archives*, p. 103-104 (12 maart 1562), 105-106 (10 mei 1564). Men kan zich best voorstellen dat tijdens de informele gesprekken aan tafel ook de aan te nemen houding inzake de kettervervolging aan bod is gekomen.

95 In het vonnis van Joos Goetghebuer, 27 november 1560: "bevindende de materie zulcx wesende, als dat zy niet wys noch vroet ghenouch en waeren omme die te definieren, hebben huerlieden refuge ghenomen tot myn heeren van den Rade in Vlaenderen als huerlieden wettelic hoeft ende juge provinciael". Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 15.

Scheiding der geesten tijdens het calvinistisch bewind

In de revolutionaire tijd vanaf 1578 bleek hoe juist pastoor Tsantele de houding van sommige Kortrijkse overheidspersonen had ingeschat. Een ultieme tussenkomst van Broeder Cornelis van Dordrecht, de roemruchte Brugse minderbroeder, in februari 1578 vanop de Kortrijkse kansel⁹⁶, kon niet verhinderen dat de stad in het vaarwater van Gent en Willem van Oranje terecht kwam. Voor 'papisten' en 'kettters' kwam nu brutaal het moment van de verplichte keuze.

Toen de Gentenaars zich op 5 maart 1578 aanmeldden, werden ze eerst niet binnengelaten en ze klommen dan maar over de stadsmuren. 'De papen en de slechte magistraten bleken spoorloos te zijn, omdat ze naar Don Juan van Oostenrijk gevlucht waren', zo berichtte een lid van het calvinistische consistorie van Antwerpen op 7 maart 1578 vanuit Gent aan de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. Maar in voetnoot gaf hij een rechtzetting: 'Zopas is hier deze avond het betrouwbare bericht binnengelopen dat die van Gent met hulp van sommige plaatselijke burgers te Kortrijk alle schepenen gevangen hebben genomen en dat er bij hen brieven gevonden zijn gericht aan de Spaanse landvoogd Don Juan van Oostenrijk'⁹⁷.

Nadat hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe, als boegbeeld van de katholieke en anti-Oranjepartij gevankelijk naar Gent was overgebracht⁹⁸, gingen een aantal personen wier namen voorkomen in de enquêtes van 1561-1562 en 1573-1574 - voor zover ze toen nog in leven waren - zich manifesteren

96 A. DE POORTER, 'Broeder Cornelis te Kortrijk in 1578', in *Biekerf*, 12 (1901), p. 374-378; 13 (1902), p. 1-8.

97 De brief in: J. DECAVELE, *Het eind van een rebelse droom*, Gent 1984, p. 45.

98 Op 8 maart 1578 werd de hoogbaljuw in zijn huis te Kortrijk opgesloten door drie Gentse kapiteins. Hij werd er voortdurend vernederd en gesard als "verrader, papist en Johannist" (=aanhanger van don Juan van Oostenrijk), tot de heer van Ryhove hem op 13 maart met 50 ruiters kwam ophalen en hem in een kar gevankelijk naar Gent liet overbrengen. De heer van Erpe wist later te ontsnappen en vluchtte naar Rijsel. (KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Mémoires sur les Troubles de Gand 1577-1579 par François de Halewyn*, Brussel-Gent-Leipzig 1865, p. 77-78.) Hij was in september 1579 betrokken bij de pogingen om door verraad Kortrijk over te leveren in handen van de Malcontenten te Menen onder de katholieke Schotse konolel Balfour. (F. DE POTTER, *Kortrijk*, IV, p. 433.)

99 Hierbij mag wellicht worden gedacht aan de invloed van Pieter de Bevere, afkomstig uit Kortrijk (°1523), op dat ogenblik als overtuigd aanhanger van Willem van Oranje raadsheer in de Raad van State naast aartshertog Matthias van Oostenrijk. Na studies te Orléans was hij griffier geworden van zijn geboortestad, vervolgens griffier (1558-1571) en raadsheer (1571-1577) in de Raad van Vlaanderen. Hij behoorde in 1576 tot de afgevaardigden van de Staten-Generaal in de onderhandelingen die leidden tot de Pacificatie van Gent, maar koos daarop, in de frontvorming tegen don Juan van Oosten-

als uitgesproken orangisten⁹⁹ of aanhangers van het calvinistisch radicalisme der Gentenaars¹⁰⁰. Jan de Tollenaere, heer van Kuurne, hielp op 10 april 1578 het eerste Comité der Achttienmannen in het zadel. Jacques de Crytsche, die er de hoofdman van was, kreeg spoedig de functie van stadsontvanger en werd in het tweede Comité (7 juni 1578) als Achttienman vervangen door zijn schoonvader Thomas Nootebaert. Joris ver Caempt maakte deel uit van het eerste en het tweede College der Achttienmannen en werd later, als "ouderling", lid van het calvinistische consistorie. Jan de Boosere, zoon van Alaert en broer van de notoire doopsgezinde Mayken, was op zijn beurt enige tijd lid van de Achttienmannen en zetelde tevens in de bijzondere commissie van de stadsversterkingen¹⁰¹. Voorschepen/burgemeester van het revolutionaire stadsbestuur was in 1578 en 1579 Jan van Damme, een man die reeds tijdens het Wonderjaar 1566 als begunstiger van de calvinisten was gebrandmerkt. In december 1578 behoorde hij tot de calvinistische delegatie die in Gent bij Oranje ging onderhandelen over de toepassing van de Religievrede te Kortrijk. Op 26 september 1579 organiseerde hij als voorschepen een luisterrijke ontvangst voor Oranjes hofpredikant Jean Taffin en maakte er, samen met zijn vrouw Jeanne Taffin, meteen een soort familiereünie van. Van Damme zou na de troebelen worden aangewezen als hoofdverantwoordelijke voor de verwoesting van de abdij van Groeninge¹⁰². Nog tijdens het calvinistisch bewind nodigde het stadsbestuur een zekere Quintyn Taffin, "noitirement hérétique et rebelle", uit om zich kandidaat te stellen voor de vacante functie van hoogbaljuw van Kortrijk¹⁰³. Was ook deze man familie van de toenmalige voorschepen?

Het nieuwe bestuur onderhield onmiddellijk goede contacten met de calvinistische predikanten die vanaf april 1578 vanuit Gent naar Kortrijk kwamen. De eerste die poolshoogte kwam nemen was Jacob de Coninck, beter bekend als Regius, afkomstig uit Kortrijk zelf. Na in 1569 te Genève te hebben gestudeerd bij Théodore de Bèze, opvolger van Calvijn, was hij predikant geworden in

rijk, voor Willem van Oranje. In 1579 werd hij gegrepen door de Malcontenten en zat hij zes maanden gevangen in Menen. Hij bleef katholiek en nam na 1584 zijn functies weer op in de Raad van Vlaanderen te Gent, waar hij overleed 16 januari 1598. M. BAELDE en P. VAN PETEGHEM, 'De Pacificatie van Gent', in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, p. 56.

100 Cf. de omstandige, in het Frans gestelde kroniek van de gebeurtenissen te Kortrijk van 1578 tot 1580, uitgegeven door F. DE POTTER, *Kortrijk*, IV, p. 425-433.

101 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 40-48, 66-82; M. BACKHOUSE, 'Veroordeelde Kortrijkse protestanten', p. 178, 182, 186. Onder de schepenen van 1578 komt ook Jacob de Warigny voor; misschien was hij een verwant van de zowel in 1561 als in 1573 gedoodverfde Matthias de Warigny.

102 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 80-82; A.D.P., 'Extraits de correspondance de Guillaume d'Orange, en 1578-79', in *Bulletijn der Geschied- en Oudheidkundigen Kring te Kortrijk*, I (1903-1904), p. 68-70; A.C. DE SCHREVEL, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584*, II, Brugge 1924, p. 678-679.

103 F. DE POTTER, *Kortrijk*, IV, p. 427.

KETTERS EN PAPISTEN IN KORTRIJK

Engeland, eerst te Coventry en vervolgens bij de Vlaamse vluchtelingengemeente te Londen¹⁰⁴. Sinds maart 1578 was hij één van de leidende predikanten te Gent. Begin april berichtte hij dat hij bij zijn bezoek aan zijn geboortestad Kortrijk "etlicke godvruchtige herten" gevonden had, maar dat er daar toen nog geen eigenlijke protestantse gemeente was gevormd. Opzienbarend was op 22 juli 1578 de eerste calvinistische preek in de Sint-Maartenskerk, gehouden door niemand minder dan de top-predikant van de Nederlanden, Petrus Dathenus. De dienst werd bijgewoond door de Kortrijkse Achttien en het voltallige schepen-college. Nog dezelfde dag deed Dathenus in een enthousiaste brief aan de Londense kerk het relaas. Alhoewel er geen officiële publiciteit was gemaakt en de dag en het uur niet waren meegedeeld, waren er meer dan duizend toehoorders geweest¹⁰⁵. Persoonlijk bemoeide Dathenus zich daarop met het vinden van een vaste predikant voor de Leiestad en vroeg daartoe in Londen Adrien Saravia, een voormalige minderbroeder van Spaans-Artesische afkomst. Saravia bleef niet lang, omdat hij na zijn aankomst vaststelde dat er in Kortrijk enkel een Vlaamse kerkgemeente was, en dat bijgevolg zijn vrouw, zijn moeder en zijn zoon, die geen Nederlands verstonden, van de kerkdienst zouden verstoken blijven¹⁰⁶. Vaste predikant werd in september 1578 Jan Lamoot, een voormalige wever uit Reningelst die, na jarenlang functies te hebben bekleed in de Londense Vluchtelingenkerk, sinds 1574 predikant was te IJsselmonde en zich dus vandaar te Kortrijk had laten beroepen, evenwel op een onorthodoxe wijze, zonder toestemming van de classis¹⁰⁷. Als tweede predikant van Kortrijk fungeerde Franciscus van Lancenberghe uit Gent - misschien verwant met de Van Lancenberghes van Kortrijk -, die zijn calvinistisch-theologische opleiding eveneens in Londen had genoten¹⁰⁸.

De terechtstellingen van 1574: gevolg van een gerechtelijke dwaling?

Over de beide aartsrivalen, rond wie het dramatische conflict van 1567-1573 zich had afgespeeld, zijn er uit die revolutionaire periode eveneens enige

104 Hij behoorde tot de zeven predikanten van de Londense kerk tussen 1569 en 1603 die allemaal van Zuidnederlandse afkomst waren; onder hen was er nog een tweede Kortrijkzaan, Johannes de Roo, en verder Joris Wybo uit Pittem, voormalig schoolmeester van Menen, en Lucas van Peene uit Roeselare.

105 J. DECAVELE, 'Het herstel van het calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent (1577-1578)', in *Brugge in de Geuzentijd*, Brugge 1982, p. 16, 24, en de aldaar geciteerde bronnen.

106 A.J. JELSMA en O. BOERSMA, *Acta ... Londen*, nrs. 2087, 2091, 2120; W. NIJENHUIS, *Adrianus Saravia (c.1532-1613)*, Leiden 1980, p. 42-44.

107 Over zijn ongeoorloofd vertrek is er jarenlang strijd gevoerd tussen de kerken van Kortrijk en IJsselmonde, een controverse die pas in 1581 werd bijgelegd op de Synode van Middelburg. Toen was Lamoot reeds predikant in Brugge, waarheen hij na de val van Kortrijk was uitgeweken. A.A. VAN SCHELVEN, 'Lamoot (Jan)', in *Nieuw Nederlandsch Biografische Woordenboek*, III (1914), kol. 733-735.

108 Eind februari 1580, na de val van Kortrijk, ging hij naar Gent, waar hij preekte en tevens leraar was van de Latijnse school. J. DECAVELE, *Rebelse droom*, p. 83.

gegevens beschikbaar. Meester Lowys van Coppenhole was het nieuwe regime blijkbaar niet gunstig gezind: hij was reeds uit Kortrijk vertrokken toen Bussaert van Hembyze en Jan van Pottelberghe op 12 februari 1578 de aansluiting bij de 'particuliere alliantie' van het opstandige Gent kwamen bepleiten¹⁰⁹. Meester Nicolas Parmentier daarentegen bleef tijdens het calvinistisch bestuur op zijn post als stadspensionaris¹¹⁰. Hij was in goede doen met voorschepen Jan van Damme, dezelfde die destijds genoemd was als deelnemer aan calvinistische bijeenkomsten in zijn huis tijdens het Wonderjaar. Op Parmentiers advies was het dat er vanaf juni 1578 een grondige zuivering werd doorgevoerd in het gerecht en de administratie van de stad, waarin nog slechts trouwe aanhangers van het nieuwe bewind werden gedoogd. Na het aannemen van de Religievrede in december 1578 werd hij door toedoen van Oranje tot commissaris benoemd voor het toezicht op de stipte uitvoering van de verplichting voor de katholieke clerus om jaarlijks 1200 gulden op te brengen ten behoeve van het onderhoud van de calvinistische gemeente en de predikanten van Kortrijk¹¹¹. Ook in zijn privéleven manifesteerde Nicolas Parmentier zich in die periode als een overtuigd calvinist¹¹². Hij, die toch de zwager was geweest van Pieter Titelmans' trouwe secundant Jan Pollet, is er een sprekend voorbeeld van hoe in de 16de eeuw de religieuze breuklijnen soms dwars doorheen gezinnen en families liepen.

Parmentiers openlijke houding vanaf 1578 werpt alleszins een nieuw licht op de werkelijke draagwijdte van de aantijgingen tegen zijn persoon in de jaren 1567-1573. Hadden Jan Haesbyt en Willem vanden Ameye dan toch gelijk gehad, en zijn ze bijgevolg in 1574 ten onrechte terechtgesteld?

* *
*

Op 27 februari 1580 viel Kortrijk in handen van de Malcontenten. Als één der eerste priesters kwam Jacob Tsantele terug, nu als deken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij was het die op 30 maart 1580 naar Namen reisde om in naam van het stadsbestuur met Alexander Farnese, hertog van Parma, de reconciliatie van Kortrijk te negociëren¹¹³. Nu al de vierde keer in zijn loopbaan was hij de *auctor intellectualis* van belangrijke gebeurtenissen in de stad.

Maar zijn achtendertig dagen durende zending zou althans dit maal geen teken van tegenspraak meer zijn. Kortrijk kwam opnieuw onder het Spaanse gezag en werd na 1580 weer een zuiver katholieke stad.

109 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 35.

110 KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Mémoires*, p. 77; Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 71, n. 17.

111 F. DE POTTER, *Kortrijk*, IV, p. 426, 431-432.

112 Na de val van Kortrijk weigerde hij weer katholiek te worden. Hij werd op 10 juni 1587 uit de stad verbannen. RAK, SAK, *Secrete Camere 1580-1633*, fol. 136v°-138.

113 Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 50.

RADIOGRAFIE TE GENT 1896-ca. 1906

Edgard Ossieur

In 1996 is het honderd jaar geleden dat de röntgenstralen in de wereld hun opgang gemaakt hebben. Bij deze herdenking is het goed stil te staan bij de vraag wanneer en op welke wijze het gebruik van röntgenstralen te Gent werd geïntroduceerd.

Röntgenstralen worden met een dubbel medisch doel gebruikt: enerzijds als radiografisch instrument d.w.z. als middel om onzichtbare lichaamsdelen of vreemde voorwerpen te visualiseren en anderzijds als therapeutisch instrument in de kankerbestrijding. In wat nu volgt wordt het radiotherapeutisch aspect buiten beschouwing gelaten.

Vóór het röntgentijdperk ontsnapte aan de medicus alles wat niet kon gezien, met de vingers gevoeld of met de stethoscoop gehoord worden, de belangrijke anamnese niet te na gesproken. Zo werden fractures en ontwrichtingen die niet aan het klassieke klinische patroon beantwoordden onvermijdelijk miskend en van de opsporing van enige pathologie in het spijsverterings- of urogenitaal stelsel (stenen en andere) was geen sprake. Vóór die tijd konden evenmin projectielen en andere vreemde voorwerpen (arbeidsongevallen) bij een ietwat diepere penetratie gelokaliseerd worden.

Het onvermijdelijke zoekwerk dat dit voor de chirurgen meebracht had nutteloos snijwerk en een vertraagde genezing voor gevolg, als ze er al in slaagden die voorwerpen te vinden.

De man die de stralen vond die later overal naar hem zouden genoemd worden was Wilhelm Conrad Röntgen.¹ Hij werd op 27 maart 1845 geboren in het Rijnlandse Lennep (het huidige Remscheid-Lennep) uit een Duitse vader en een Nederlandse moeder met weliswaar Duitse wortels.

Drie jaar na zijn geboorte verhuisde het gezin naar het Nederlandse Apeldoorn waar de familie van Röntgens moeder woonde. Hij bracht er zijn jeugd door en sprak dan ook naast Duits vloeiend Nederlands, de taal van zijn moeder en van het onderwijs dat hij genoten had.

In 1868 behaalde hij na een driejarige studie aan de polytechnische school te Zürich (Zwitserland) het diploma van 'Maschineningenieur' en een jaar later

1 O. GLASSER, *Wilhelm Conrad Röntgen und die Geschichte der Röntgenstrahlen*, Berlin, Göttingen, Heidelberg 1959².

EDGARD OSSIEUR

verwierf hij aan de universiteit van dezelfde stad de doctorshoed met een studie over gassen.

Na wetenschappelijke functies uitgeoefend te hebben aan de universiteiten van Würzburg, Straatsburg, Hohenheim en Giessen keerde hij in 1888 naar Würzburg terug als gewoon hoogleraar op de leerstoel fysica. Hij was er tevens directeur van het *Physikalisches Institut*.

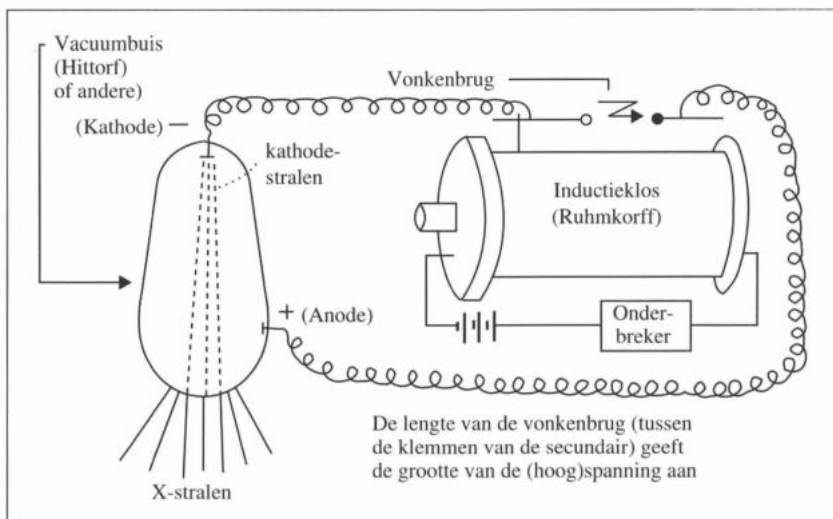
Zoals vele fysici van zijn tijd experimenteerde hij met kathodestrallen. Aldus werd het fluorescerend geel-groen licht genoemd dat in een partieel luchtledige vacuumbuis te zien was als er een hoogspanningsstroom (uit een Ruhmkorffklos) doorheen gejaagd werd, uiteraard van de (negatieve) kathode naar de (positieve) anode. Die buizen werden naargelang van hun vorm buizen van Hittorf, Crookes, Lenard of meer algemeen buizen van Geissler genoemd.

Röntgen plaatste een Hittorfbuis in een voor alle licht afgeschermd kartonnen omhulsel en joeg er een hoogspanningsstroom doorheen. Telkens hij dit deed en bijgevolg kathodestrallen produceerde, zag hij een in de nabijheid liggend papieren scherm dat met barium-platina-cyanide bestreken was, oplichten. Dat betekende dat er stralen uit die buizen kwamen die niet door lucht werden tegengehouden. Ook compactere stoffen hielden die stralen niet tegen. Tussen de Hittorfbuis en het scherm plaatste hij achtereenvolgens een boek van 1.000 blz., een plank van 3 cm dik een aluminium schijf van 15 mm, een blad zilver, lood, goud, platina; in geen der gevallen verdween de oplichting volledig. En als hij er zijn hand tussen hield zag hij de donkere schaduwen van de handbeentjes in een lichte schaduw van zijn hand.

Aangezien fotografische (glas)platen tot de uitrusting van een laboratorium voor fysica behoorden en Röntgen bovendien een amateur-fotograaf was, lag het voor de hand dat hij het scherm door een plaat ging vervangen. Nadat hij die ontwikkeld had zag hij erop wat hij op het scherm gezien had.

Weken lang was hij onverdroten met het onderzoek van die stralen bezig - hij at en sliep zelfs in zijn laboratorium - en vond dat het geen andere soort kathodestrallen betrof maar een volkomen nieuwe soort stralen, totaal verschillend van de eerste. Die nieuw ontdekte stralen werden echter wèl door kathodestrallen veroorzaakt, namelijk door de botsing ervan tegen het glas van de vacuumbuis (een Hittorf of een andere) of tegen een hinderpaal in de buis zelf gelegen (Crookesbuis) (afb. 1).

Op 28 december 1895 overhandigde hij zijn manuscript "Ueber eine neue Art van Strahlen" aan de secretaris van de "Physicalisch-Medizinische Gesellschaft" van zijn universiteit. De bijdrage verscheen al enkele dagen later in het zittingsverslag van dit genootschap en op nieuwjaarsdag stuurde hij overdrukken naar enkele collega's.

Afb. 1. Schema van een primitieve Röntgeninstallatie.

Daarmee startte de triomfantelijke wereldreis van de X-stralen, zoals ze door hem genoemd werden. De Weense krant "Die Presse" maakte al op 5 januari 1896² de opzienbarende ontdekking aan zijn lezers bekend. Op 8 januari bracht de Antwerpse liberale krant "L'opinion" het nieuws aan zijn lezers en sloeg daarmee inzake snelheid van berichtgeving geen slecht figuur. Op 12 januari bracht "La Flandre libérale" als eerste Gentse en "Het Laatste Nieuws" als eerste Vlaamse krant het nieuws. Die laatste en ook "L'opinion" hadden het over professor Röntgen i.p.v. Röntgen en over het belang van die nieuwe stralen o.a. voor de lokalisatie van projectielen van vuurwapens. De redacteur van "Het Laatste Nieuws" die wellicht een maaglijder was, voegde er aan toe: "...en in hoeveel andere gevallen zal deze ontdekking...ons ellendig lichaam niet tot zegen strekken".

De lezers van "De Gazette van Gent" moesten nog enkele dagen wachten om er iets over te vernemen: *Keizer Willem heeft professor Röntgen uit Würzburg uitgenoodigd om ten paleize te Berlijn een voordracht te komen houden over zijn jongste ontdekking betreffende de merkwaardige doordringingskracht van in Goblersche buizen*, schreef een redacteur zonder de zin af te maken in de "Gazette van Gent" van 16 januari, waarbij hij struikelde over de buizen van Geissler, die als buizen van Gobler uit zijn pen kwamen. In de krant van de volgende dag had hij het in zijn verslag over Röntgens causerie bij de keizer, op een correcte manier over de buizen van Geissler (en van Crookes).

2 R. VAN TIGGELEN & J. PRINGOT (red.), *1895-1995, Honderd jaar X-stralen in België - Cent ans de rayons X en Belgique - Hundred years of radiology in Belgium*, Brussel 1995.

De Gentse "Le bien public" schreef pas op 20 januari voor de eerste keer over de nieuwe stralen en bracht op 24 januari in extenso het artikel van H. de Parville, de wetenschappelijke medewerker van de Parijse "Journal des Débats politiques et littéraires", dat de dag voordien in die krant verschenen was. Zo werden ook de katholieke Franstalige Gentenaars - hoewel laattijdig - via hun lokale krant op de hoogte gebracht.

De ingenieurs en fysici onder hen zullen zich wel de ogen uitgewreven hebben als ze lazen dat men "*par analogie avec les piles électriques...ou on a souvent appelé le pôle positif cathode* (vet van de auteur) *et le pôle négatif anode* (vet van de auteur) ... (on appelle) *le rayonnement singulier qui part du pôle positif des tubes de Crookes* (des) *rayons cathodiques*".

's Anderendaags bracht dezelfde "Bien public" het interview van de correspondent van (de Parijse?) "Le Matin" met Röntgen waarin het verhaal van de ontdekking gedaan werd, en dit keer met een accurate fysische uitleg van het fenomeen. De krant bracht ook een verslag van de demonstraties die professor Spies te Berlijn voor een breder publiek ten beste gegeven had met radiografieën - men zei toen fotografieën met X-stralen³ - van voorwerpen achter een plank van twee vingers dik en van een hand waarin een stukje glas terechtgekomen was.

Hetzelfde verslag van de demonstraties van Spies bracht de "Gazette van Gent" van 26 januari 1896 onder de titel "*De photographie der toekomst*". Wie het Brusselse weekblad "Le Patriote illustré" betrok kon in het nummer van 2 februari in een artikel over "*La Lumière nouvelle. Photographie d'objets invisibles*", de radiografie van een hand en van een ketting in een doos "bewonderen". En op het *photographisch feest* van zaterdagavond 21 maart 1896⁴ in de Gentse opera werden naast foto's ook een viertal *proeven met de X-stralen* geprojecteerd: een hand, een passerdoos, een portemonnaie met geldstukken en een *horlogiesleutel*, en een *brilkas* met bril.

Het belang van die nieuwe stralen voor de geneeskunde was evident.

Dr. Charles De Visscher,⁵ hoogleraar in de forensische geneeskunde en Dr. Jules

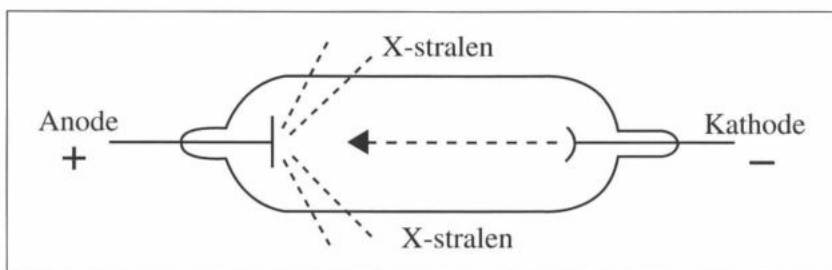
3 De nu algemeen gebruikte term radiografie moet omstreeks die tijd ontstaan zijn. In een artikel over versterkingsschermen dd. 12 maart 1896 schreef Dr. E. Van Melkebeke '... la photographie des corps opaques - Radiographie - comme on l'a appelé dans ces derniers temps ...' (*Bulletin de l'association belge de photographie*, 23 (1896), 678).

4 *De Gazette van Gent* van 23 en 24 maart 1896.

5 Charles De Visscher, geboren te Oostakker op 12 augustus 1852, docent forensische geneeskunde op 7 november 1885, overleden te Oostakker op 3 juli 1896 na een kortstondige ziekte (*Liber memorialis. Université de Gand*, deel II, Gent 1913, 564-566).

De Nobele,⁶ zijn jonge assistent, waren de eersten te Gent en wellicht ook de eersten in den lande om er een diagnostisch gebruik van te maken. Tussen einde januari en 6 februari 1896,⁷ d.i. nog geen maand nadat het bestaan van die nieuwe stralen alhier bekend geraakte, maakten zij een radiografie bij een man wiens hand vanop korte afstand door een hagelschot doorboord was. Dit gebeurde in het laboratorium van professor Henri Schoentjes, hoogleraar in de experimentele fysica aan de Gentse Rijksuniversiteit. Zij hadden daarvoor een buis van Crookes gebruikt. Dit is een vacuumbuis met een concave kathode (om de stralen beter te concentreren) en een platinaplaatje, loodrecht op de baan van die stralen, als anode (afb. 2). Het hoge smeltpunt van het platina liet een veel grotere belasting toe dan het glas van een Hittorfbuis.⁸ De lengte van de vonkenbrug aan de Ruhmkorffklos (zie afb. 1), die een maatstaf is voor de grootte van de hoogspanning, kon men daardoor tot 15 cm opvoeren.

In een verslag over die operatie, gepubliceerd in het Bulletin van het fotografisch genootschap, schreef Jules De Nobele dat de belichtingstijd om voorwerpen in een sigarendoos of de hand waarover sprake, te radiograferen varieerde van 15 tot 30 minuten. Voorwerpen of handen werden op een in zwart papier gewikkelde fotografische glasplaat gelegd, onder de anode van de Crookesbuis die zich enkele cm. erboven bevond.⁹ In een ander verslag in het Bulletin van het medisch

Afb. 2. Buis van Crookes.

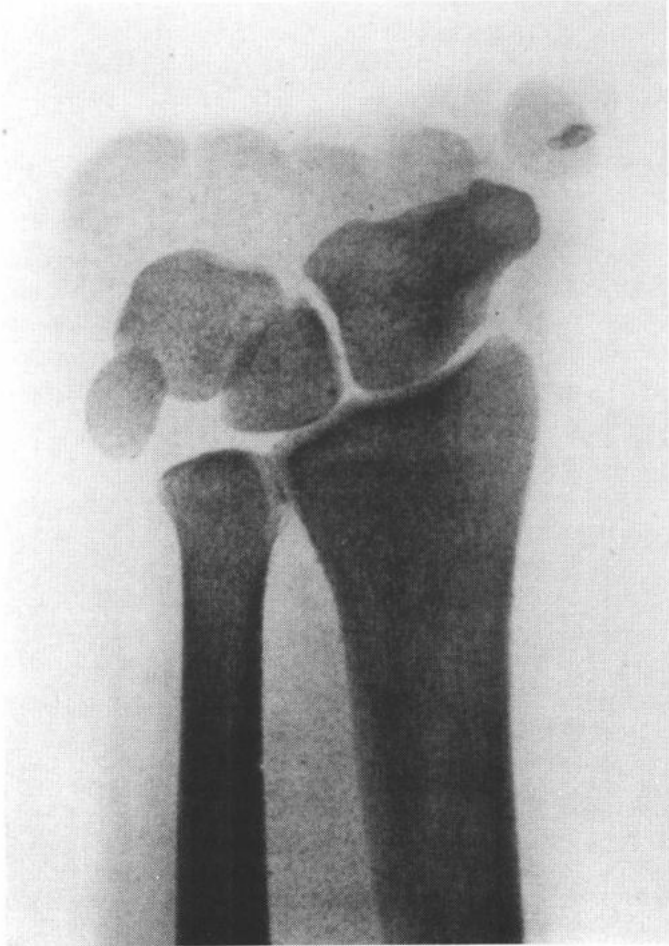
6 Jules Jean Liévin De Nobele (Gent 17 juli 1865 - Gent 15 maart 1948), gepromoveerd als geneesheer in 1891, eerste docent in de radiologie aan de RUG (20 mei 1911) (*Liber* (noot 5), 613-616).

7 *Bulletin de l'association belge de photographie*, 23 (1896), 266 (Séance du 6 février) en 296.

De Gazette van Gent dd. 31 januari 1896 brengt het verhaal van de 17-jarige zoon van politiecommissaris Goethals van Eeklo die vanop 1m afstand een hagelschot door de handpalm kreeg en naar het hospitaal "De Bijloke" te Gent overgebracht werd.

8 Crookes had daarmee in 1879 willen illustreren hoe energierijk die kathodestrallen wel waren: ze konden platina doen smelten. Zonder het te beseffen had hij daarbij rijkelijk X-stralen geproduceerd.

9 Zie noot 7.

Afb. 3. Radiografie van de dysplastische hand "van" Jules De Nobele.

genootschap¹⁰ verklaarde De Nobele echter dat de belichtingstijd 5 minuten geweest was en de Crookesbuis 40 cm. boven de glasplaat stond.

Een van beide versies is natuurlijk fout. Wellicht hebben de onderzoekers voor hun eerste proef een oude niet meer zo beste buis gebruikt en later betere resultaten geboekt met een nieuwe die ze dan als norm beschouwd hebben. Hoe dan ook, een minutenlang geknetter van de vonkenbrug is er geweest waarbij de patiënt zich wel niet zo behaaglijk zal gevoeld hebben maar dat speelt natuurlijk geen rol.

De eerste medische radiografie van Gentse oorsprong die gepubliceerd werd komt van Jules De Nobele en dateert van 1896.¹¹ Het betrof het botbilan van een dysplasie van de hand waaruit de afwezigheid blijkt van al de beentjes van de vingers en de duim, de middelhand en de distale vier beentjes van de handwortel op een klein rudimentje na (afb. 3). Volgens de klinische diagnose betrof het een zware atrofie met stompjes van vingers (afb. 4).

Jules De Nobele maakte de radiografie weer in het laboratorium van professor Schoentjes maar kon toen al gebruik maken van de (betere) buis van Crookes-met-focus. Die focus was niets anders dan het platinaplaatje van een gewone buis van Crookes dat in plaats van loodrecht nu onder een hoek van 45° op de baan van de kathodestrallen stond. De X-stralen werden aldus beter naar buiten gericht wat zorgde voor een aanzienlijk kortere belichtingstijd (afb. 5). In het geval van de dysplastische hand werd maar 25 sec. belicht voor een gelijke vonkenbrug van 15 cm.¹²

Jules De Nobele had talrijke afdrukken van die radiografie gemaakt en hij deelde ze als "*jeton de présence*" uit aan de 16 aanwezigen op de vergadering van de Gentse afdeling van de *Association belge de photographie*.¹³ Het is dus niet onmogelijk dat zo'n afdruk ooit nog ergens opduikt.

Een andere geneesheer die zeer vroeg X-stralen aanwendde om zijn diagnostische problemen op te lossen was oogarts Daniel Van Duyse, toen ook nog

10 *Bulletin de la Société de médecine de Gand*, 69 (1896), 112.

11 *Annales de la Société de médecine de Gand*, 75 (1896), na p. 206.

12 J. DE NOBELE, Un cas de pérochirie observé au moyen des rayons de Röntgen, *Annales* (noot 11), 75 (1896), 207-211.

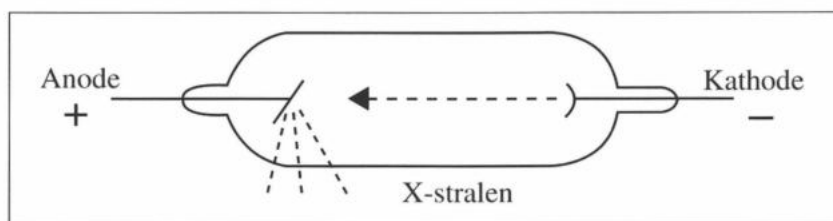
13 *Bulletin de l'association* (noot 3), 457 waarin de namen van de 16 beneficiarissen vermeld zijn: voorzitter Armand Goderus, Eugène Boute, Henri Brunin, Alphonse De Beer, De Bruyne, Ad. de Kemmeter, fotograaf d'Hoy, François De Moor, Firmin De Smet, Joseph De Smet, Alphonse Leirens, Sacré, Gustave Servaes, Hippolyte Tyman, Guillaume Van Assche, lt.-generaal Van Eechout. Zie ook p. 297 en vlg.

Afb. 4. De dysplastische hand "van" Jules De Nobele.

hoogleraar pathologische anatomie aan de RUG.¹⁴ De opsporing van metaal-fragmentjes in het oog buiten de streek van het doorzichtige hoornvlies was zonder radiografie een onoplosbaar probleem. Van Duyse ontwikkelde daarvoor twee technieken: de ene met een zijdelingse stralengang (film tegen de binnenste ooghoek en röntgenbuis op enkele cm van de buitenste), die slechts enkele seconden belichting vergde maar uiteraard slechts metaalfragmentjes in het voorste gedeelte van het oog kon opsporen, en de andere met de film vlak tegen het oog gedrukt en de röntgenbuis op 10 cm van het achterhoofd. De belichtingstijd was in dit geval wel 25 min. en er was bestralingsschade (haaruitval). Beide technieken spaarden echter het gezonde oog. Op 3 en 8 september 1897 paste hij die methode toe bij een patiënt.¹⁵ Het voorbereidend experimenteel werk daartoe had hij al in februari 1896 uitgevoerd door radiografieën te maken van een loodkorrel die hij in het oog van een konijn ingeplant had.¹⁶

Niet alleen de medische wereld maakte gebruik van die nieuwe stralen. Pientere jongens zagen er brood in om met een vacuumbuis en een fluorescentiescherm radioscopische voorstellingen te geven en allerlei voor het blote oog onzichtbare zaken aan hun publiek te laten zien. De hand die het scherm vasthield en het aangezicht kregen daarbij voortdurend stralen te incasseren. Dat zij daardoor een gevaarlijke radiodermitis zouden opdoen wisten zij natuurlijk niet net zo min als de geneesheren het aanvankelijk wisten. Een dergelijk geval publiceerde Jules De Nobele in 1897.¹⁷ De rechter hand van die man vertoonde typische letsels van die aandoening: rood, gezwollen, afschilferend en met hier en daar ulceraties. Van drie van zijn vingers waren de nagels uitgevallen en met zijn snorharen was hetzelfde gebeurd. Mogelijk ging het hier om een foorkramer, maar dan niet

Afb. 5. Buis van Crookes-met-focus.

14 Daniel Van Duyse (Gent 20 maart 1852 - Brussel 27 september 1924), suppleant voor de cursus oogheelkundige kliniek in 1899, titularis van die leerstoel in 1905 (*Liber Memorialis RUG 1913-1960*, deel II, Gent 1960, 43).

15 D. VAN DUYSE, Nouvelle méthode pour l'obtention des skiagrammes oculaires, un méfait des rayons X, *Annales* (noot 10), 76 (1897), 168-174.

16 D. VAN DUYSE, Application des rayons X à la chirurgie oculaire, *Annales* (noot 10), 75 (1896), 54-57; *Bulletin* (noot 10), 62 (1896), 58: proces-verbaal van de zitting van 3 maart 1896.

17 J. DE NOBELE, Contribution à l'action des rayons X, *Annales* (noot 11), 76 (1897), 175-176.

iemand die op de Gentse halfvastenfoor van 1896 of 1897 gestaan had; "De Gazette van Gent", die met veel details over het kermisgebeuren te Gent schrijft, zou niet nagelaten hebben dit te vermelden.

Of de belangstelling van Jules De Nobele voor röntgenstralen in een privé-installatie geresulteerd heeft is niet bekend. Wel werd hij diensthoofd van de eerste radiografische dienst in het Gentse Burgerlijk Hospitaal De Bijloke die op 1 maart 1901 operationeel werd. Bijna vier jaar voordien - op 30 april 1897 - had de Commissie der Burgerlijke Gasthuizen ingestemd met de nieuwe plannen voor de modernisering van de Bijloke. In die plannen werd de bouw voorzien van twee operatiezalen, een verbandzaal en een *laboratorium* voor radiografie. Vóór het einde van 1897 al werd Jules De Nobele als diensthoofd van dit laatste aangesteld¹⁸ en op 30 maart 1898 stuurde hij aan de voorzitter en de leden van de hiervoor genoemde Commissie een bestek betreffende de aan te kopen apparatuur.¹⁹ Uit dit bestek afkomstig van de firma Hirschman te Berlijn blijkt dat heel de radiografische apparatuur inclusief het materiaal voor de Donkere Kamer, af werkhuis, 3.762,25 fr. ging kosten. Omgerekend in franken van medio 1995 d.w.z. maal coëfficiënt 160, wordt dit 601.960,-fr.²⁰ Een radiografische basisuitrusting kost nu al vlug ca. 7 miljoen fr. d.i. bijna 12 maal zoveel.

De voorkeur van Jules De Nobele voor de firma Hirschman was in dat jaar ook die van L. Gérard, hoogleraar aan het instituut voor fysiologie van de U.L.B.²¹

Enkele posten uit dit bestek:

- Een Ruhmkorffklos met een vonkenbrug van 45 cm (d.i. al driemaal meer dan 2 jaar voordien mogelijk was), voor 1287,50 fr.. Het duurste onderdeel.
 - Zes röntgenbuizen voor 31,25 fr. per buis.
 - Een doorlichtingsscherm (30 x 40 cm) voor 93,75 fr.
 - Een patiëntentafel voor 81,25 fr.
 - Drie cassettes waarin de fotografische glasplaten konden gelegd worden voor 18,75 fr.. De formaten daarvan waren 13 x 18 cm, 18 x 24 cm en 24 x 30 cm. De laatste twee worden nog altijd gebruikt.
- Grotere formaten (35 x 35 cm bijv. voor thoraxopnamen) waren wel gewenst maar de overeenkomstige radiografieën verloren door strooistraling zoveel

18 Dr. J. DE NOBELE (chef du service radiographique de l'hôpital civil de Gand), La photographie à travers les corps opaques au moyen des nouveaux rayons de Röntgen. Conférence faite à l'union pharmaceutique des Flandres le 18 déc. 1897, *Revue pharmaceutique*, n.r., 3 (1897), 353.

19 Archief O.C.M.W. Gent, reeks 12, doos 817 (Burgerlijke Gasthuizen, briefwisseling 1896-1902).

20 H. GILDEMYN, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23 (1994), 194-196.

21 A.M. BONENFANT-FEYTMANS, La création des services médicaux de radiographie dans les hôpitaux de Bruxelles (1896-1898, *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 2 (1964), 63-72.

RADIOGRAFIE GENT 1896-ca. 1906

aan scherpte dat zij onbruikbaar waren. Daarenboven waren het glasplaten d.w.z. breekbaar en zwaar.

- Een meubel op grote wielen met een basis van 60 x 100 cm en een hoogte van 105 cm²² waarin al het materiaal kon opgeborgen worden voor 218,75 fr.

Tussen 1 maart 1901 en 1 maart 1903 werden daarmee [in de Bijloke] 65 doorlichtingen uitgevoerd ter opsporing van longtuberculose en 448 radiografieën gemaakt. Daarvan waren er 223 (50%) voor rekening van fracturen, 31 (bijna 7%) voor ontwichingen en 55 (12,27%) ter opsporing van vreemde voorwerpen. Elf nierstenen en 5 blaasstenen werden ontdekt.

Contraststoffen werden nog niet gebruikt en bijgevolg komen er geen maag- noch darmonderzoeken evenmin als nieronderzoeken voor.

Wat de patiënt voor een radiografie betaalde is niet bekend. Te Brussel in het *Institut radiographique* - een initiatief van de *Journal médical de Bruxelles* - was dit in 1898 voor het hoofd 100 fr. en voor een deel van het onderste of het bovenste lidmaat 30 fr. Respectievelijk zou dit nu (x coëfficiënt 160) 16.000 fr en 4.800 fr. zijn. Medio 1995 kostten die radiografieën respectievelijk 1397 fr. en gemiddeld 700 fr. Een pittig detail is dat de abonnees van de *Journal* een korting van 20% kregen.

Zijn patiëntentafel heeft Jules De Nobele in die periode ook nog aangepast aan de vereisten van stereoscopische opnamen. Dit is een techniek waardoor twee beelden van hetzelfde object onder een licht verschillende invalshoek gemaakt, in een stereoscoop als één driedimensionaal beeld gezien worden. Die twee beelden zijn veel gemakkelijker te realiseren, schrijft hij terecht, door de röntgenbuis over de gewenste afstand te verplaatsen zonder de positie van de patiënt te wijzigen.²³

Jules De Nobele is niet lang de enige radioloog te Gent geweest. Al heel vlug kreeg hij het gezelschap van twee jonge geneesheren: Georges Penneman de Bosscheyde en Robert Neirijnck.²⁴ Allebei hadden zij als leerling-geneesheer de dienst radiologie van de Bijloke gekend. Georges Penneman promoveerde als geneesheer op 28 juli 1903; in de Bijloke was hij extern leerling-geneesheer geweest van 15 oktober 1900 tot 25 oktober 1901 en intern vanaf die datum tot 23 september 1902. Robert Neirijnck promoveerde op 21 juli 1904; hij was

22 J. DE NOBELE, Organisation du service de radiographie de l'hôpital civil de Gand et son fonctionnement pendant les années 1901 à 1903, *Annales* (noot 10), 69 (1903), 73-96.

23 J. DE NOBÈLE (sic), Dispositif pour l'obtention des radiographies stéréoscopiques, *Annales d'électrologie, d'électrothérapie et d'électrodiagnostique*, Paris 1903, 361-368.

24 Georges Edouard Marie Penneman de Bosscheyde, Gent 26 febr. 1879 - Gent 21 aug. 1951; Robert August Neirijnck, Gent 20 mei 1880 - Gent 29 juni 1951.

EDGARD OSSIEUR

extern geweest van 8 augustus 1902 tot 9 mei 1903. Van dan af - eigenlijk al vanaf 1 april want zijn wedde werd hem retroactief tot op die dag toegekend - was hij intern geweest en dit tot 1 augustus 1903.²⁵

Wanneer beide artsen met hun radiologische activiteiten gestart zijn is niet met zekerheid te zeggen maar wel bij benadering af te leiden uit de eerste jaargangen van de *Journal belge de radiologie*, het orgaan van de *Société belge de radiologie*. Na een vergadering van geneesheren in *La maison des médecins* te Brussel in augustus 1906 besloten enkelen van hen een wetenschappelijke vereniging op te richten met de medische radiologie als werkterrein.²⁶ De zeventien die daar belangstelling voor hadden lieten er geen gras over groeien en verkozen dadelijk een bestuur. Voorzitter werd Jules De Nobele, de enige Gentenaar onder hen.

Zij besloten ook een tijdschrift uit te geven, de reeds genoemde *Journal* waarvan het eerste nummer al in februari of begin maart 1907 verscheen. Jules De Nobele zetelde in de redactieraad en hij behield die functie tot in 1940.

In het tweede nummer is de lijst van de leden afgedrukt en daarin komt G. Penneman voor. Dat is nog geen bewijs dat hij een röntgentoestel bezat. Zijn artikel over de lokalisatie van vreemde voorwerpen in de *Journal* van 1908²⁷ pleit wel sterk in die richting. Zeker is dat hij vóór maart 1909 over een toestel beschikte. Zijn naam, evenals die van R. Neirijnck, komen voor op de lijst afgedrukt in het eerste nummer van de *Journal*²⁸ van 1909 en voor beider naam staat een asterisk, toen het conventionele teken voor de bezitters van een röntgentoestel.

Te Gent is Georges Penneman aldus zo goed als zeker de tweede en Robert Neirijnck de derde geneesheer geweest die hun diagnose met radiografieën stelden of verfijnden. De eerste deed dit tussen 1903 en 1908 en de tweede tussen 1904 en 1909. Buiten beschouwing laten we hier Daniël Van Duyse die als oogarts ongetwijfeld alleen in zijn vakgebied röntgenopnamen heeft gemaakt. Tot in 1910 was hij zeker geen lid van de hiervoor genoemde *Société*.

25 Archief O.C.M.W. Gent, reeks 12, doos 812 (Burgerlijke Gasthuizen, leerling-geneesheren).

26 Séance d'août 1906, in: *Journal belge de radiologie*, 1 (1907), 29.

27 G. PENNEMAN, La localisation mathématique des corps étrangers à l'aide du tube compresseur stéréoscopique d'Albers-Schönberg, *Journal belge de radiologie*, 2 (1908), 230-246.

28 *Journal belge de radiologie*, 3 (1909), II & IV.

RADIOGRAFIE GENT 1896-ca. 1906

De radiologische belangstelling van Jules De Nobele is ongetwijfeld gestimuleerd geweest door het feit dat hij net zoals Röntgen een amateur-fotograaf was²⁹ en omging met mensen die een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de fotografie.³⁰

Dank zij Jules De Nobele en Daniël Van Duyse hebben de Gentenaars in een vroeg stadium kennis kunnen maken met de radiografie.

29 In 1889, als student, was hij reeds lid van de Gentse afdeling van de Association belge de photographie (zie de ledenlijst op p. 105 van het boek vermeld in noot 30).

30 Zie daarover G. ANTHEUNIS, G. DESEYN, M. VAN GYSEGEM, *Focus op Fotografie. Fotografie te Gent van 1839 tot 1940*, Gent 1987, *passim*.

Vlaams-nationalisme in de Gentse regio, 1914-1945

Bruno De Wever

Onderhavig artikel handelt over een stuk uit het verleden van het Vlaams-nationalisme. De beschreven periode wordt afgezoomd door twee wereldoorlogen die cruciaal zijn geweest voor de ontwikkeling van deze politieke familie. De Eerste Wereldoorlog wordt algemeen gezien als de wieg van het Vlaams-nationalisme. De Tweede Wereldoorlog wordt beschouwd als het dramatische hoogtepunt van de evolutie waarin het Vlaams-nationalisme de antidemocratische Nieuwe Orde-gedachte omhelsde. Dit is de invalshoek van waaruit dit artikel is geschreven¹. Ik richt daarbij de focus op de Gentse regio en op de stad Gent in het bijzonder. De analyse over de relatie tussen het Vlaams-nationalisme en de Nieuwe Orde krijgt vlees en bloed doorheen de Gentse casus en de Gentenaars die een rol hebben gespeeld op het nationale niveau. De Gentse invalshoek is een interessant omdat Gent en Gentenaars op verschillende momenten een cruciale rol hebben gespeeld.

De Eerste Wereldoorlog

Het begint er al mee dat in deze stad de echte bakermat ligt van het Vlaams-nationalisme en wel al vóór de Eerste Wereldoorlog. De terminus a quo die ik hierboven stelde, moet dus al meteen gerelativeerd worden.

Na de Belgische onafhankelijkheid was er in Vlaanderen een drukingsgroep ontstaan die voor de erkenning van de volkstaal als bestuurs- en cultuurtaal ijverde. Deze Vlaamse beweging creëerde zo een groeiend Vlaams identiteitsbesef van de Nederlandstaligen in België. Dat was een uiterst complex proces, dat hier maar even wordt aangeraakt. Essentieel is dat het Vlaams identiteitsbesef uitgroeide tot een subnatie. De Vlamingen zagen zich als een aparte entiteit binnen de Belgische natie en de Belgische staat. Zij wilden België meer Belgisch maken, namelijk een kruispunt tussen de Germaanse en Latijnse cultuur. Daarom eiste de Vlaamse beweging respect voor de Nederlandse taal. Er werden taalwetten geëist, een behoorlijk onderwijs en hét symbool daarvan werd de strijd voor een Nederlandstalige universiteit in Gent. Dat is een bekend verhaal. Minder bekend is dat tegen die Vlaamse beweging een Waalse beweging ontstond. Het is die Waalse beweging die voor het eerst het idee van een 'séparation administrative' lanceerde. Zij eiste een federalisering van België,

1 Tenzij anders vermeld, steun ik mij op mijn boek *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde: het VNV 1933-1945*, Tielt; Gent: Lannoo; Perspectief, 1994¹, 1995².

maar dan wel met als uitkomst een ééntalig Wallonië en een tweetalig Vlaanderen. Het idee van de bestuurlijke scheiding werd opgepikt door radicale flaminganten, die er uiteraard een andere uitkomst aan geven, nl. een middel om Vlaanderen volledig te vernederlandsen.

Het is niet toevallig dat het groepje flaminganten dat het federalisme voor het eerst propageerde in Gent opereerde. De strijd voor de vernederlandsing van de universiteit leidde tot een radicalisering en het is niet te verwonderen dat de direct betrokkenen er het meest en vroegst gevoelig voor waren. Studenten zijn over het algemeen al heel gevoelig voor radicalisme. Daar kwam nog bij dat de Gentse flamingantische gemoederen danig verhit waren n.a.v. van de Wereldtentoonstelling van 1913 die een nagenoeg uitsluitend Franstalige aangelegenheid was. De spilfiguur van de prille Gentse groep Vlaams-nationalisten was een bekend hoogleraar: Julius MacLeod, een plantkundige die grote bekendheid had verworven o.m. wegens zijn inzet voor de vernederlandsing van de universiteit. Hij verzamelde rond zich een klein groepje studenten die een blad met de toepasselijke naam: 'De Bestuurlijke Scheiding' uitgaven². Het eerste nummer verscheen in mei 1914. Redactie en beheer waren in handen van Antoon en Martha Thiry. De jongste en actiefste redacteur was Marcel Minnaert, die in een later leven een wereldberoemd sterrenkundige zou worden. Het blad kwam op voor de administratieve scheiding van Vlaanderen en Wallonië langs de taalgrens. Het vertoonde een sterk anti-Waals, anti-Frans en anti-Belgisch karakter.

Uit het laatste nummer voor de Duitse inval: 'ons kan Wallonië even weinig verdommen als Patagonië of Mongolië'. België betekende voor Vlaanderen slechts verdrukking en het blad meende ook te weten dat een 'Frans-Belgische verraderskliek' van de Belgische neutraliteitspolitiek een lachertje maakte. Voorts valt in het blad een sterke afkeer voor partijpolitiek op. De redding van Vlaanderen kon nooit komen van de verraderlijke partijen maar van het volk dat een mytische kracht werd toegedicht als het zich maar wou verenigen. Men moet dit zien tegen de achtergrond van de herhaaldelijk mislukte pogingen om een vlaamsgezinde partij te stichten die de klassiek katholiek-liberale tegenstellingen moest overvleugelen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1911 had in Gent zo een flamingantische lijst ('Vlaams Blok') met o.m. de 'daensist' Hector Plancquaert en de bekende flamingantische agitator Alfons Sevens slechts 4,3% gehaald.

Op 4 augustus 1914 marcheerden de Duitse troepen ons land binnen. Het Belgische leger werd na enkele maanden teruggedrongen achter de IJzer waar het vier jaar zou stand houden. Het bezette land werd verdeeld in twee bezettingszones: West- en Oost-Vlaanderen waren 'Etappegebied' bestuurd door militairen. De rest van België viel onder de militaire gouverneur die in Brussel zetelde. Gent werd het decor van de meest cruciale politieke gebeurtenissen in het bezette

2 Tenzij anders vermeld steunt dit deel voorts op D. Vanacker, *Het Aktivistisch Avontuur*, Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1991.

land. Het was in deze stad dat de collaboratie van start ging. De groep rond 'De Bestuurlijke Scheiding' gaf het startschot. In oktober 1914 stichtten ze de organisatie 'Jong Vlaanderen'. Behalve de mannen van 'De Bestuurlijke Scheiding' treffen we er ook de geschiedenisstudent Leo Picard en de Nederlandse dominee van de protestantse gemeenschap op de Brabantdam Domela Nieuwenhuis Nyegaard in aan. Domela Nieuwenhuis nam het voortouw. De vooroorlogse mentor Mac Leod was bij het begin van de oorlog naar Groot-Brittannië uitgeweken. Domela was een overtuigd pangermanist. Hij verklaarde dat de onafhankelijke staat Vlaanderen thuishoorde in één grote Germanenbond. Dat was taal die wel naar de zin was van de annexionistisch gezinde Duitse militairen die het etappengebied controleerden, en zo ontving Domela en Jong Vlaanderen van meet af aan steun. Zo konden de Gentse Jong Vlamingen een collaboratiekrant uit de grond stampen: 'De Vlaamse Post'. Het blad kreeg 7.000 fr. per maand (ongeveer 1,4 miljoen fr. in de huidige waarde). De jonge Leo Picard werd er de hoofdredacteur van.

In navolging van de Gentse groep ontstonden er elders in Vlaanderen kleine groepjes Jong Vlamingen. Ze stonden overal zeer geïsoleerd. Ze werden uiteraard als landverraders gebrandmerkt door de Franstalige Belgisch-patriottische kringen, maar ook vanuit de Vlaamse beweging kregen ze felle tegenkanting. In Gent verzette de flamingantische voorman Alfons Sevens zich bijv. heftig. Hij werd omwille van zijn verzet door de bezetter gearresteerd.

Het is duidelijk dat in dit klimaat het kleine kranseje activisten niet op veel sympathie hoefde te rekenen. Op de koop toe waren ze ook nog onderling verdeeld. In Gent kwam er een splitsing tussen de 'domelisten', de volgelingen Domela Nieuwenhuis, die een Vlaamse staat eisten enerzijds en meer gematigde elementen zoals Picard die terugvielen op het concept van de bestuurlijke scheiding anderzijds. Picard kreeg steun vanuit het neutrale Nederland waar honderdduizenden Vlaamse vluchtelingen vertoefden. Een aantal Nederlanders was het idee van een splitsing van België genegen omdat dit het perspectief van een Grootnederlandse staat opende. Eén van de centrale figuren daar was Carel Gerretson die ook zeer Duitsgezind was.

In Duitsland zelf wekte de Vlaamse beweging ook belangstelling. Kanselier von Bethmann-Hollweg wilde een actieve 'Flamenpolitik' voeren omdat hij zo hoopte de Duitse invloed in Vlaanderen én in Nederland te verstevigen. Bethmann-Hollweg rekende met het scenario van een compromisvrede waarbij Duitsland misschien België terug zou moeten ontruimen. In dat geval wilde hij de Vlamingen op zijn hand hebben.

Het is evident dat voor dat plan wel wat meer nodig was dan enkele minieme groepjes geïsoleerde en fel gehate Jong Vlamingen. Bethmann-Hollweg was dan ook voorstander van een voorzichtige en geleidelijke politiek. Dat was ook de opinie van de gouverneur-generaal in Brussel Moritz von Bissing. Hij was de architect van de meesterzet van de 'Flamenpolitik'. Op 31 december 1915 kondigde hij het plan aan om de Gentse universiteit te vernederlandsen. Hét symbool waarvoor de vlaamsgezinden zo hadden gestreden werd nu op een presenteerblaadje aangeboden. Zo slaagde de 'Flamenpolitik' er alvast in een

splitsing te veroorzaken in de Vlaamse beweging. Diegenen die de von Bissinguniversiteit aanvaardden geraakten in het raderwerk van de activistische collaboratie wat hen steeds verder verwijderde van de flaminganten die geen samenwerking met de bezetter wensten te aanvaarden (door hen passivisten genoemd), maar ook van de bevolking die ten gevolge van de harde bezetting hevig anti-duits was.

In Gent liep de scheidingslijn tussen passivisten en activisten langsheen de verbondenheid met de vooroorlogse grote partijen. T.t.z. de flaminganten die actief waren in of aan de rand van de grote politieke partijen bleven passief terwijl flaminganten uit de buitenparlementaire actiegroepen én de daensisten activisten werden. Men stelt ook vast dat er meer liberaal-vrijzinnige flaminganten in het activisme terechtkwamen dan katholieke. Dat kan worden verklaard door het feit dat liberaal-vrijzinnige flaminganten in feite in een dubbele minderheidspositie zaten: ten eerste als antiklerikalen in een katholiek Vlaanderen, ten tweede als vrijzinnige in een vlaamsvijandige liberale omgeving. Die positie maakte dat zij minder verankerd waren en gemakkelijker de stap naar het activisme zetten.

Als gevolg van de zet van von Bissing was het activisme gevoelig uitgebreid, zij het dat het een kleine minderheid bleef. De activisten gingen zich nu ook beter organiseren. Zo ontstond een Raad van Vlaanderen, een overkoepelend orgaan dat zichzelf beschouwde als een embryonaal Vlaams parlement. De leden konden zich zo wel beschouwen, maar het ontbrak hen aan enige democratische legitimiteit. Zij voelden er trouwens niet veel voor om zich aan de wil van het volk te onderwerpen, daar zij goed beseften dat ze geen steun kregen. Dat is een cruciaal element. Het activisme wilde wel een souverain Vlaanderen, maar liet zich weinig gelegen aan de volkssouvereiniteit. Het was een revolutionaire minderheid zonder steunvlak in het volk, opererend in omstandigheden waarin de verwerving van een brede steun vrijwel onmogelijk was. De bevolking zuchtte onder de bezetting en de activisten beschikten niet over de instrumenten om werkelijk een politiek te kunnen voeren.

Gent vormt op dit laatste punt een uitzondering. Het was de enige plaats in Vlaanderen waarin de activisten een stuk uitvoerende macht in handen kregen. Op 16 maart 1918 zette de bezetter burgemeester Emile Braun af samen met twee schepenen toen het college een motie tegen de Raad van Vlaanderen had goedgekeurd. Braun werd vervangen door een Duitse waarnemende burgemeester, de schepenen door de activisten Hector Planquaert en Jan Wannijn. Toen als gevolg daarvan de nog overblijvende oude schepenen opstapten, kwam er een volledig activistisch schepencollege.

De Gentse casus maakt duidelijk in welke mate de activisten de vlucht vooruit hadden gekozen. Zij beseften dat hun lot geklonken was aan de Duitse overwinning en zij waren bereid politiek te bedrijven via de Duitse bajonetten. Toen Duitsland in november 1918 verslagen werd en het land moest ontruimen leek hun lot bezegeld. De belangrijkste activisten namen de wijk naar Nederland of Duitsland, diegenen die dat niet deden werden zwaar veroordeeld en vlogen achter de tralies. Vele kleine vissen verloren hun job en kregen allerlei sancties.

Het activisme werd uitgespuwd door een Belgische natie die als triomfantelijke overwinnaar uit de oorlog kwam. De rol van de activisten leek definitief voorbij, maar dat was niet zo.

Er was namelijk ook heel wat gebeurd aan en achter het IJzerfront. Daar was een Vlaams-nationalistische Frontbeweging ontstaan, die als gevolg van het repressieve optreden van de militaire overheid en de volgehouden weigering van de Belgische regering om aan de flamingantische eisen tegemoet te komen, radicaliseerde. De Frontbeweging eiste o.m. 'zelfbestuur' en kwam daarmee op dezelfde lijn als het gematigde activisme. Er groeide overigens sympathie voor het activisme in het bezette land, ook al omdat elke flamingantische eis door de Belgische overheid geassocieerd werd met de collaboratie. Uiteindelijk werd de Frontbeweging verboden. De leiders besloten vanuit de clandestiniteit verder te werken. Er kwam een breuk tussen de leiders van de Frontbeweging en de flamingantische parlementaire leiders die er maar niet in slaagden enig begrip op te wekken bij de Belgische regering, dit ondanks het feit dat er verscheidene vlaamsgezinden in de regering zaten. De leiders van de Frontbeweging stuurden gezanten over de linies om contact op te nemen met de activisten. De trouw aan België was geen vaststaand feit meer.

Het Interbellum

De geradicaliseerde leiders van de Frontbeweging weigerde na de bevrijding de activisten te laten vallen. Zij zullen integendeel samen met activisten het 'Vlaamse Front' stichten met 'zelfbestuur' als belangrijkste programmapunt. De 'Frontpartij', zoals de nieuwe partij al gauw werd genoemd, kreeg ook steun van geradicaliseerde flaminganten die buiten de Frontbeweging en het activisme waren gebleven.

Dat blijkt duidelijk als we de situatie in Gent bekijken. De man die bij de verkiezingen van 1919 de lijst van de jonge partij trok in het arrondissement Gent-Eeklo was Boudewijn Maes³. Maes, geboren en getogen Gentenaar, ambtenaar van beroep, een uitgesproken vrijzinnige, was een notoire flamingant al van vóór 1914. Tijdens de bezetting werd hij samen met Alfons Sevens gevangengezet wegens anti-Duitse activiteiten. Maes droeg dus het aureool van de verzetsman, wat hem waarschijnlijk geschikt maakte om de lijst van de Frontpartij te trekken. Het bleek een goede keuze want de Frontpartij haalde bijna 10.000 stemmen in het arrondissement, waarvan 2.309 (8,4%) in de stad Gent. In Vlaanderen haalde de Frontpartij 5,2%. Maes werd verkozen in de Kamer. Al gauw bleek dat de Gentse Vlaams-nationalisten een radicale anti-Belg hadden afgevaardigd. Maes ging er met de vuile voeten door en genoot al gauw de reputatie van een impulsieve propagandist zonder diepgang. Hij nam

3 Over de rol van Boudewijn Maes in het Vlaams-nationalisme zie: L. Vandeweyer, Boudewijn Maes als Vlaams-nationalistisch politicus in het arrondissement Gent-Eeklo 1918-1933, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 49 (1990), 4, pp. 230-245.

het in het parlement op voor de activisten en was nooit verlegen voor slogans, zoals 'Weg met de Belgische eenheid'. Zoiets moest op dat moment, kort na de oorlog, wel tot opstootjes leiden. Daarmee werd Maes de kampioen van de radicalen die ervan overtuigd waren dat alleen een radicale anti-Belgische politiek de juiste was en die om die reden de federalistische politiek van de Frontpartij bestreden. Het was een groep die het revolutionaire gedachtegoed van het activisme niet wilde afzweren. Het is niet verwonderlijk dat er heel wat gewezen activisten, al dan niet in ballingschap levend, bij betrokken waren. Hun lijfblad was het weekblad 'Vlaanderen' dat vanaf 1922 verscheen. Zij kwamen in een scherp conflict met de leiding van de Frontpartij die een reformistische weg insloeg⁴. De Frontpartij streefde naar een federale omvorming van België. De notie 'zelfbestuur' werd dus anders ingekleurd. Maar de kern van het dispuut was ideologisch. Het ging fundamenteel over de vraag hoe politiek moest bedreven worden: langs democratische parlementaire weg of via een revolutionaire en eventueel gewelddadige weg. De twee kampen kleurden ook de notie 'godsvrede' fundamenteel anders in. 'Godsvrede' was naast 'zelfbestuur' het tweede programmapunt van de Vlaams-nationalisten. Voor de antiradicalen Belgen betekende het de samenwerking van vrijzinnigen en katholieken tegen België, voor de gematigde federalisten werd het begrip uitgebreid tot pluralisme en verdraagzaamheid, ook tegenover gematigde vlaamsgezinden die vasthielden aan het unitaire België.

Belangrijk is dat in de eerste jaren na de oorlog de tegenstelling tussen vrijzinnigen en katholieken nog niet op de voorgrond kwam. Boudewijn Maes was een notoir vrijzinnige en een boegbeeld van de radicale anti-Belgen. In Antwerpen trad Herman Vos naar voren als Vlaams-nationalistisch leider. Ook hij was vrijzinnig, maar hij werd het boegbeeld van de gematigde federalisten. Vos kwam overigens uit het activisme, hij had nog in de Raad van Vlaanderen gezeteld. Zo ziet men dat ook de scheidslijn van het activisme niet normerend was voor de positie die men innam. Wat Maes en Vos gemeenschappelijk hadden, was dat ze tot een kleine vrijzinnige minderheid behoorden in een Frontpartij die hoofdzakelijk katholiek was. Deze realiteit stelde de 'godsvrede' al heel vroeg op de proef. Vanaf het midden van de jaren twintig ontstonden er lokale en regionale Vlaams-nationalistische partijen met een katholiek etiket. Dat gebeurde ook in Gent. Op 30 november 1924 werd de Katholiek-Christene Volkspartij voor Vlaanderen opgericht. De mannen die erachter zaten waren Frans Daels en Jozef Goossenaerts. De hoogleraar-medicus Daels was een boegbeeld van de Frontbeweging tijdens WO I en verwierf na de oorlog een groot prestige bij Vlaamsgezinden als voorzitter van het IJzerbedevaartcomité. Goossenaerts was een gedreven organisator die graag achter de schermen werkte. De nieuwe partij stelde zich op tegen Maes. Maes maakte zich steeds

4 L. Vandeweyer, De eerste barsten in het Vlaamse Front, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 44, 2, 1985, pp. 78-94; Id., Machtstrijd in het Vlaamse Front: het afsterven van 'Ons Vaderland' en de geboorte van 'Vlaanderen', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 44, 4, 1985, pp. 206-224.

onmogelijker. Ook als partijorganisator trad hij weinig tactisch op. Zijn ster was getaand. In 1921 was de Gentse Frontpartij teruggefallen op een goeie 6.000 stemmen (1.500 in de stad). Maes verloor zijn zetel. Bij de gemeenteraadsverkiezingen had Maes maar 3,4% gehaald. Geen verkozenen. Dat had als gevolg dat de nationale leiding van de Frontpartij Maes liever kwijt dan rijk was. Het is duidelijk dat Daels achter de schermen steun kreeg. Ook omdat het conflict tussen de democratische Fronters en de hardliners gegroepeerd rond het weekblad 'Vlaanderen' opengebarsten was. Maes bleef de steun genieten van 'Vlaanderen', terwijl Daels werd afgewezen, niet zozeer omdat hij met een katholieke partij optrad, wel omdat hij contacten zocht met dissidente christendemocraten. Net voor de verkiezingen van 1925 schreef 'Vlaanderen' over de groep rond Daels dat ze 'het democratische element (al te) zeer op de voorgrond plaatste'. De verkiezingen maakte de krachtsverhoudingen duidelijk. Maes hield nog 2.894 stemmen over (2,2%), de 'daelsisten' behaalden 4.450 stemmen (3,4%). Even later bij de provincieraadsverkiezingen deed Maes het met 2,7% niet veel beter en toen had hij niet af te rekenen met een dissidente lijst⁵. Exit Maes dus. De leiding van de Frontpartij ontbond de Gentse afdeling. Maes stichtte in 1926 de 'Vlaams Nationale Partij'. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar zou hij geen 2.000 stemmen meer halen.

Het partijpolitieke Vlaams-nationalisme in Gent vertoonde de hele jaren twintig een beeld van chaos en verdeeldheid. Het enige lichtpunt was het Vlaams Huis 'Uilenspiegel', 'den Uil' in de volksmond, gevestigd in het gewezen hotel 'Bouard' aan de Korte Kruisstraat. Het was sedert 1919 eigendom van een samenwerkende vennootschap van Vlaams-nationalisten. Ondanks alle verdeeldheid was het café met toneelzaal een centrum van Vlaams-nationalistische bedrijvigheid⁶.

Inmiddels was het Vlaams-nationalisme ook nationaal versplinterd geraakt. De Frontpartij had eigenlijk opgehouden te bestaan als een nationale eenheidspartij. In de plaats kwamen er arrondissementeel of provinciaal georganiseerde partijen. Zo ontstond in West-Vlaanderen in 1925 het Katholiek Vlaams Nationaal Verbond, in Aalst de Christene Volkspartij-Vlaamse Front, in de Kempen de Katholieke Vlaamse Volkspartij enz. De versplintering werd veroorzaakt door ideologische onenigheid. Er was onenigheid over het nationale doel: federalisme - separatisme en Groot-Nederland. Dat laatste concept was niet nieuw. De taalverwantschap tussen Nederland en Vlaanderen had al in de 19de eeuw geleid tot een cultureel Grootnederlandisme. Maar nu kreeg het een politieke inhoud. Het werd vooral gekoesterd door de radicale antibelgen die daarmee hun antibelgicisme

5 De lijst werd getrokken door Maes' medestandster Rosa De Guchteneere. Na de oorlog werd zij tot 15 jaar cel veroordeeld wegens activisme. Na haar vrijlating werd ze een rusteloze Grootnederlandse propagandiste. Net als Maes was ze militant vrijzinnig.

6 A. Himpe, *De Beweging in huis: Vlaamse huizen tijdens het Interbellum*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1992 (Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 8), pp. 169-170.

een positieve inhoud wilden geven. Het Grootneerlandisme moet inderdaad worden gezien als een afgeleide, een instrument van het antibelgicisme. Het had geen concrete inhoud. De radicale antibelgische Grootnederlanders hadden weinig belangstelling voor Nederland en er ook niet veel contacten. Die contacten hadden vooral de meer gematigde federalistisch gezinde Vlaams-nationalisten.

Essentieel is dat het dispuut over Grootnederland zich entte op een ander conflict dat almaar overheersender werd, nl. het conflict tussen democratie en Nieuwe Orde. Bij vele Vlaams-nationalisten won de overtuiging veld dat zij niets te winnen hadden met een parlementair systeem dat hen voortdurend in de minderheid stelde, dat er niet in slaagde behoorlijke taalwetten te stemmen, dat de universiteit van Gent niet leek te kunnen vernederlandsen enz. Het is duidelijk dat het conservatisme van een francofoon Belgisch establishment mee verantwoordelijk is voor deze evolutie. Toch meen ik dat de interne ideologische evolutie van het Vlaams-nationalisme primeert. Het antibelgicisme stimuleerde een afwijzen van de democratie, dat zat er al van meet af aan in, maar nu entte zich dat op sociaal-conservatief katholiek integristisch denken dat elk pluralisme afwees. Het is die cocktail die het Vlaams-nationalisme in de richting van de antidemocratische Nieuwe Orde en uiteindelijk het fascisme dreef.

De cocktail werd voor het eerst gebrouwen in West-Vlaanderen. De lokale leider Joris Van Severen, één van de leiders van de Frontbeweging, was er helemaal door begeistert. Hij was de man achter het genoemde Katholiek Vlaams Nationaal Verbond. Een verbond, geen partij meer. Het was een uiting van het doordringen van het idee dat partijpolitiek in wezen te verwerpen was. Van Severen probeerde het Vlaams-nationalisme ook buiten West-Vlaanderen te verenigen rond zijn ideeën. Hij vond steun bij het invloedrijke weekblad 'Jong Dietsland' dat vanaf 1927 verscheen. Het nam de rol van 'Vlaanderen' over en fuseerde er uiteindelijk mee. Het blad was radicaal Groot-Nederlands en keek met belangstelling naar wat er gebeurde in Italië en naar wat er in Duitsland aan het bewegen was door de acties van ene Adolf Hitler.

Van Severen vond in Gent een medestander in de persoon van Wies Moens. Moens kwam uit het activisme en werd na de oorlog zwaar gestraft. Hij verwierf als literator enige bekendheid en werkte ook mee aan 'Vlaanderen' en 'Jong Dietschland'. Moens trok bij de verkiezingen de lijst van het Vlaams Nationaal Verbond (niet te verwarren met het Vlaams Nationaal Verbond dat in 1933 ontstond als een nieuwe Vlaams-nationalistische eenheidspartij). Het VNV van Moens was een lokale Gentse lijst. Moens kreeg de steun van het 'Vlaanderenmilieu'. Boudewijn Maes moest dus nu ook binnen zijn eigen kringetje de baan ruimen. Dat had zeker te maken met zijn onbekwaamheid als politicus, maar ook met het feit dat zijn vrijzinnigheid hinderlijk werd voor het extreem-rechtse Vlaams-nationalisme.

Moens deed het niet veel beter dan Maes. Hij haalde 4,3 %, op een moment dat het Vlaams-nationalisme nationaal een grote sprong voorwaarts maakte (11,6% in Vlaanderen). Moens hield het voor bekeken. Hij stichtte in 1931 samen met Joris Van Severen het Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen, het Verdinaso.

Het Verdinaso had in Gent een kleine maar hechte kern. Naast Moens speelde Jef François er een rol⁷. Hij was de leider van de Dinaso Militanten Orde, de geuniformeerde kern van het Verdinaso. Het Gentse Verdinaso nam zijn intrek in het Vlaams Huis 'Uilenspiegel'. In 1933 week het uit naar een eigen 'Dinasohuis' of 'Groen Huis' aan de Korte Meer. Het was het toneel van hevige vechtpartijen toen antifascistische betogers de 'fascistenburcht' belegerden⁸. Het Verdinaso werd beschouwd als de lokale variant van het regime dat de macht greep in Duitsland. Niet ten onrechte.

Het Verdinaso was een puur fascistische organisatie met een radicaal Grootnederlands streefdoel⁹. Het Verdinaso wilde met een gemilitariseerde elite de macht grijpen. Partijpolitiek werd overboord gegooid.

De stichting van het Verdinaso is een cruciale gebeurtenis voor het Vlaams-nationalisme. Belangrijk is dat het gros van de Vlaams-nationalistische leiders er niet rijp voor was. Behalve Van Severen en Moens traden geen nationaal bekende leiders toe. Maar het Verdinaso was wel de katalysator van een zeer diepe ideologische crisis. In het brandpunt ervan lag het debat democratie versus Nieuwe Orde. Het debat zou uiteindelijk uitmonden in de stichting van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) in 1933. Het VNV diende zich aan als een nieuwe eenheidspartij die het versnipperde Vlaams-nationalisme wilde verenigen en die een antwoord wilde bieden op de dreiging van het Verdinaso. Het antwoord viste uit dezelfde vijver dan de concurrent, zij het dat het VNV gematigder was en zo ook veel hybrider. De partij wilde bijv. wel blijven deelnemen aan verkiezingen. Maar dat neemt niet weg dat het VNV de weg insloeg van de antidemocratische Nieuwe Orde. Net als het Verdinaso verklaarde het zich compromisloos Grootnederlands. In de partij kan men twee vleugels onderscheiden: een radicale vleugel die het fascisme omhelsde en hevig Grootnederlands was en een meer gematigde vleugel die wel het parlementaire regime wilde veranderen ten voordele van een meer autoritair regime en die wel principieel Grootnederlands was, maar daar geen onmiddellijk te verwezenlijken politiek programma van wilden maken. De gematigden hadden geen klaar alternatief voor ogen. Dat was hun zwakte. Principiële democraten treft men in het VNV niet meer aan. Die haakten af omdat ze het fundamenteel oneens waren met de uitgangspunten van de nieuwe partij.

Ik kan maar even blijven stilstaan bij de hamvraag hoe het komt dat het democratisch gedachtengoed het moest afleggen in het VNV. Daar zijn heel veel factoren mee gemoeid. Het allerbelangrijkste lijkt mij het feit dat het Nieuwe Orde-gedachtengoed appeleerde aan de behoeften van de doorsnee Vlaams-

7 François kwam uit het Gentse activisme. Hij werd lid van de Frontpartij en later secretaris van het Vlaams Nationaal Verbond van Wies Moens.

8 J. Creve, *Recht en Trouw: de geschiedenis van het Verdinaso en zijn militie*, Antwerpen: Soethoudt, 1987.

9 R. Vanlandschoot, *Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen*, in: J. Deleu e.a. (ed.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt; Bussum: Lannoo, 1975, pp. 1741-1749.

nationalistische militant. Sociologisch onderzoek wijst uit dat dit vooral mensen waren uit de lagere middenklasse, ambachtslui en arbeiders, groepen die zwaar getroffen werden door de economische crisis die vanaf 1930 België en de wereld trof. De gevolgen ervan waren catastrofaal. Op politiek vlak verloren velen het vertrouwen in de massademocratie en het parlementair regime dat verantwoordelijk werd gesteld voor de economische malaise en dat verweten werd geen antwoord te hebben op de problemen. Die politiek-mentale malaise trof zeker niet alleen het Vlaams-nationalisme. Maar de gevolgen voor deze politieke familie waren veel groter. Het Vlaams-nationalisme was immers niet verankerd in de Belgische staatsstructuren. Het antibelgicisme kon zo nog veel meer dan voorheen een geleider worden voor antidemocratische ideeën. Groot-Nederland fungeerde daarbij als het klassieke beloofde land: Utopia dat de blik afleidde van de concrete werkelijkheid waaraan ook het VNV natuurlijk niet veel kon veranderen.

Boegbeeld van het Gentse VNV werd Hendrik Elias. Elias was historicus en jurist die een veelbelovende wetenschappelijke carrière was misgelopen wegens zijn Vlaams-nationalistische overtuiging. Hij was op het eind van de jaren twintig in de politiek gestapt. In 1932 leidde hij in Gent de Vlaams Nationale Volkspartij (VNVP), een partij die overigens ook de ambitie had een nationale partij te vormen. Elias' VNVP was democratisch en federaal en precies om die reden kon ze niet slagen. Maar Elias had wel een ander formaat dan Boudewijn Maes. De VNVP haalde in '32 meer dan 15.000 stemmen in het arrondissement (10,6%). Elias dankte die vooruitgang echter in hoofdzaak aan een kartel met de De Lilleclan uit Maldegem. De familie De Lille gaf daar het blad 'Het Getrouwe Maldeghem' uit. Met een populistisch flamingantisch imago hadden ze een grote aanhang verworven. Elias plaatste Jozef De Lille tweede op de lijst¹⁰. Dat was niet slecht bekeken. De Lille haalde meer dan 7.000 naamstemmen. Hij was daarmee verkozen, samen met lijsttrekker Elias die 424 voorkeursstemmen haalde. Bij de gemeenteraadsverkiezingen dat jaar zou Elias er overigens niet in slagen zich in de stad Gent te laten verkiezen (3.920 stemmen). Hoe het ook zij, het tijdperk Boudewijn Maes was definitief afgesloten. Maes had zelfs geen dissidente lijst meer aangevoerd. Dat liet hij over aan zijn medestandster Rosa De Guchteneere die bij de parlementsverkiezingen 300 stemmen haalde in het hele arrondissement en dus meteen wist hoe laat het was.

Hendrik Elias werd de nieuwe sterke man van het Gentse Vlaams-nationalisme. Zijn VNVP-afdeling stapte probleemloos over naar het VNV. Elias werd de lokale leider in Gent, gouwleider in Oost-Vlaanderen en één van de belangrijkste figuren in de nationale leiding na Leider Staf De Clercq. De Clercq was de Brabantse voorman van het Vlaams-nationalisme. Hij zetelde sedert 1919 in het

¹⁰ Jozef De Lille was de zoon van de katholieke volksvertegenwoordiger (1929-1932) Victor De Lille. Die had een grote populariteit verworven toen hij zich inzette om 'de moord van Beernem' op te lossen.

parlement en was daardoor het Vlaams-nationalistische parlamentslid met de grootste anciënniteit, wat hem een nationale betekenis gaf. In 1932 kon hij door een onvrijwillige overtreding van de kieswet niet meer verkozen worden. De Clercq, van de ene dag op andere werkloos geworden, kreeg de opdracht het versnipperde Vlaams-nationalisme te verenigen in één nationale partij. Na anderhalf jaar onderhandelen slaagde De Clercq daarin en hij werd meteen leider van het VNV. Leider, geen voorzitter, want het VNV was een autoritaire partij met een dito maatschappijvisie. De Clercq was er in zijn onderhandelingsrondes diep van overtuigd geraakt dat het Vlaams-nationalisme op een ander ideologisch spoor moest worden gezet. Hij had vooral bij de jongeren de hang naar radicalisme gemerkt, gezien hoe zij dweepten met Groot-Nederland. Dat heeft een diepe indruk op hem gemaakt en in het VNV is hij die radicale jongeren altijd blijven steunen. Typerend was bijv. dat hij de jonge Gentenaar Reimond Tollenaere aanstelde als propagandaleider van de nieuwe partij. De student in de rechten Tollenaere was principieel Grootnederlander. Aan de universiteit van Gent leidde hij het Algemeen Vlaams Hoogstudentenverbond dat hij ook in een radicale Grootnederlandse richting stuurde¹¹. Maar Tollenaere was bovenal een groot bewonderaar van het nationaal-socialisme. De ontwikkelingen in Duitsland waar in januari 1933 Hitler aan de macht kwam met de slogan 'Ein Volk, ein Reich, ein Führer' maakte grote indruk op de geradicaliseerde Grootnederlandse jongeren. Eén volk (het Dietse), één Rijk (Vlaanderen + Nederland), één leider (Staf De Clercq) ... dat was in een notedop het programma van het VNV. Tollenaere overtuigde De Clercq dat het VNV zich moest richten op de ideologie en de stijl van nazi-Duitsland. Dat is ons 'fascisme' schreef hij letterlijk in 1933 aan De Clercq. Het VNV moest een 'modus localis' vestigen van het regime in Duitsland. Daarom moest het VNV zich spiegelen aan het Verdinaso. Men kan zich afvragen waarom Tollenaere niet meteen bij het Verdinaso aansloot. Dat had hij inderdaad even gedaan, maar hij was onmiddellijk in botsing gekomen met de autoritaire Van Severen. Tollenaere wilde liever zelf het heft in handen nemen en beschouwde De Clercq daarom meer geschikt als leider.

De Clercq wist zeer goed welk vlees hij in de kuip had. Hij was ervan overtuigd dat Tollenaere de taal van de jongeren sprak. Hij beschermde hem tegen de gematigde leiders met wie Tollenaere spoedig in conflict kwam. Elias bijv. wilde Tollenaere liefst ontslagen zien (en vice versa). Over Elias schreef Tollenaere in 1934 aan De Clercq: 'Een man (...) die tot voor enkele weken nog over het federalisme sprak en dithyramben afstak op de sacrosancte democratie (...) kan het in zijn hart niet goed menen met het nieuwe dat wij voorstaan. (...) Denk eens aan: Elias heeft een nieuw woord uitgevonden: 'organische democratie'! Contradictio in terminis. Bedenk toch dat de jongeren dat woord volledig over boord gegooid hebben'.

11 K. Palinckx, *'Nu naar Gent!': Vlaams-nationale en katholieke studentenbeweging te Gent, 1928-1940*, Gent: Archief RUG, 1995, pp. 153-173.

Dit schetst zeer goed de toestand waarin het VNV zat. De gematigden voerden ideologische achterhoedegevechten om het VNV-programma minder radicaal te maken. Organische democratie was zo'n concept: een poging om water en vuur te verzoenen met een pleidooi voor een verkozen wetgevend lichaam in een partijloos systeem. Elias was geen principiële democraat meer. Hij en de andere gematigde VNV'ers werden meegesleurd met een partij die steeds verder naar rechts afgleed.

Veel meer dan de ideologische achterhoedegevechten maakte de grondige stijlverandering indruk op de VNV-militant én op de buitenwereld. Tollenaere hamerde erop in zijn brieven aan De Clercq. De partij had een geuniformeerde militie nodig en een martiale stijl.

"1) De groet. De heilgroet, of de groet met de hand in de hoogte en het woord 'trouw Diets'. Denk [aan] de partij van Mussert van dewelke 10.000 leden de groet brengen met de hand in de hoogte en 'Hou Zee'.

2) De vlag. De vlag met het kruis en de Dietse kleuren. Het komt uit Skandinavië. Het is Germaans.

Nog eens: die dingen hebben voor ons nuchteren niet veel om het lijf. Wanneer 5 mensen de groet brengen aan de vlag dan lacht ge U krom, maar wanneer duizend mensen het doen, dan slaat daar een dynamiek van uit, die geschiedenis maakt. We moeten hier met de volkpsychologie rekening houden. We moeten de nivellerende werking van de democratie uitroeien, heroïsme scheppen, anders blijft Vlaanderen en ook Noord-Nederland voortploeteren in de doffe oppervlakkigheid. [...]

Wordt met de democratie volledig opgegeven dan volgt daaruit een andere werkwijze in de propaganda. Het Vl. volk is een hartstochtelijk volk, we moeten die hartstocht wekken door felle opstandigheid. Een dagelijks opruiingswerk tegen België. Niet het verstand maar de intuïtie en de kamplust zijn in onze strijd van het eerste gewicht. Het verstand [...] heeft het bij ons verloren... nu moeten het de anderen winnen. [...]"

Het is deze stijl die het VNV zal ontwikkelen. We zien hem op de VNV-landdagen, de jaarlijkse nationale bijeenkomsten van het VNV. Aanvankelijk werden die op de Kesterheide georganiseerd, de thuishaven van Leider De Clercq¹². Vanaf 1937 werden ze in Gent gehouden. Het VNV wilde immers vooral indruk maken op de buitenwereld. De machtsontplooiing had meer effect in een stad onder de ogen van veel mensen en de pers. De kernboodschap van de Gentse landdagen was dat het VNV onhoudbaar naar de macht marcheerde. 'Onze tegenstrevers zijn machteloos. Zij zijn machteloos elk op zich zelf genomen door hun gemis aan programma en bezieling. Zij zijn machtelozer in hun monsterverbond van compromissen en zwakheden.', zei De Clercq op de landdag van '38. In feite stond het VNV steeds maar meer politiek geïsoleerd.

12 De Clercq organiseerde al sedert 1920 Vlaams-nationale landdagen in Kester. Vanaf 1935 ging het evenement als een VNV-landdag door in een totaal andere stijl dan het kermisachtig verloop van voorheen.

De retoriek over machtsovername moest camoufleren dat het VNV eigenlijk weinig politieke bondgenoten had. De massamanifestatie had vooral als doel de eigen militanten te overtuigen. De VNV-pers jubelde elk jaar dat er meer tuchtvolle VNV'ers door de Gentse straten marcheerden. In 1939 waren er dat 25.000 aldus de VNV-pers. 'De Standaard' telde er 15.000 en 'Vooruit' zag op de kop af 6.830 deelnemers. Vooral de socialistische krant hekelde de manifestaties als een fascistische bedreiging. In 1939 voerde 'Vooruit' een systematische campagne tegen de VNV-landdag. Vooral de optocht vond de redactie stuitend. Dat het VNV gebruik kon maken van een stedelijke feestzaal was op zich al laakbaar, maar de modale Gentenaar werd niet gestoord door een besloten bijeenkomst. Een openbare optocht was echter ontoelaatbaar. Van de liberale burgemeester Alfons Vanderstegen werd geëist dat hij de optocht verbood. Toen dat niet gebeurde hekelde de krant zijn gebrek aan doortastendheid en het feit dat hij probeerde de verantwoordelijkheid van zich af te schuiven. De oproep kreeg steun uit de academische wereld. Op 19 mei publiceerde de krant een open brief van 22 professoren, docenten en assistenten van de RUG die aan de burgemeester vroeg de optocht te verbieden.

Het is zonder twijfel zo dat het VNV aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een belangrijke politieke formatie was geworden. De partij telde toen bijna 30.000 aangesloten leden. Ca. 2.500 leden woonden in het arrondissement Gent. Cijfers voor de stad zijn niet bekend.

Electoraal deed het VNV het ook goed. In 1936 kende de partij een doorbraak. Het VNV trad evenwel naar de kiezer met een gematigd imago en onder een andere naam: Vlaams Nationaal Blok. De partijleiding oordeelde dat het wenselijk was ook niet-VNV'ers op de lijsten te plaatsen en verkoos daarom niet onder de partijnaam op te komen. Het bleek te werken. Het Blok haalde 13,6% in Vlaanderen. In het arrondissement Gent-Eeklo werd een grote sprong voorwaarts gemaakt. Het Blok haalde er net geen 23.000 stemmen, goed voor 15,6%. Hier was de Blok-formule lucratief. Jozef De Lille, die niet tot het VNV behoorde, haalde alleen al 8.831 voorkeursstemmen. Elias strandde op 1.197 voorkeursstemmen. Beiden waren verkozen. Het kanton Gent was met 5,3% veruit het zwakste kanton. Dat bleek ook bij de provincieraadsverkiezingen toen het Vlaams Nationaal Blok in het district Gent slechts 5,2% haalde. In het licht van het feit dat het VNV in heel Vlaanderen beduidend zwakker scoorde in verstedelijkte gebieden, is het niet zinvol hiervoor specifiek lokale oorzaken te zoeken.

Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen hadden de Vlaams-nationalisten de grootste moeite om in de grote steden verkozenen te halen. In 1938 slaagde de Vlaams-nationalisten er voor het eerst in in Gent een verkozenen te halen¹³.

13 B. De Wever, *De Vlaams-nationalisten in de gemeentebesturen tijdens het Interbellum*, in: *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970). Handelingen van het 16de Internationaal Colloquium te Spa 2-4 september 1992*, Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 195-230.

Amaat Bockaert, schoonzoon van de bekende Gentse hoogleraar en voorzitter van het IJzerbedevaartcomité Frans Daels, zetelde voor de partij in de raad. In zijn maidenspeech nam hij de stadssubsidies aan de Koninklijke Franse Schouwburg onder vuur. Tijdens de bespreking van de stadsbegroting op 28 april 1939 noemde hij de instelling 'één van de laatste kankerplekken op het gezond wordend lichaam van Vlaanderen'¹⁴. Voorts nam hij nauwelijks deel aan de debatten, temeer daar hij meer niet dan wel aanwezig was op de zittingen.

Bockaerts schoonvader had overigens zelf ook sympathie voor het VNV. Bij de parlamentsverkiezingen van 1936 werd Daels aangezocht om de Vlaams Nationaal Blok-lijst in Antwerpen te trekken. Hij had dat niet apriori uitgesloten, maar zag ervan af toen leden van het IJzerbedevaartcomité zich verzetten tegen een partijpolitiek engagement van de voorzitter. In 1939 kon het VNV wel een boegbeeld uit de radicale niet-partijpolitieke beweging strikken. Flor Grammens werd bereid gevonden om als onafhankelijk kandidaat de lijst in Antwerpen te trekken. De houding van Daels en het engagement van Grammens duiden erop dat het VNV sociaal niet geïsoleerd stond. De partij was verbonden met een brede Vlaamse beweging, via allerlei brugorganisaties zoals de IJzerbedevaarten, de Vlaams Nationale Zangfeesten, het Davidsfonds, het Verbond van Vlaamse Oudstrijders enz.

Op politiek vlak zat het VNV in een relatief isolement. Na de verkiezingen van 1936 werden er door gematigde VNV'ers pogingen ondernomen om een concentratie te vormen met de Katholieke Partij in Vlaanderen. Dat katholieken en VNV'ers politiek konden samenwerken bleek o.m. uit het bestuursakkoord in de Oostvlaamse provincieraad. Twee VNV'ers traden toe tot de bestendige deputatie¹⁵. Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 werden er op minstens honderd plaatsen in Vlaanderen zgn. 'concentratelijsten' ingediend¹⁶. Een samenwerking op nationaal vlak mislukte evenwel, o.m. omdat de radicale VNV'ers, De Clercq op kop, niet geïnteresseerd waren in machtsparticipatie maar in de totale macht. Om die reden wezen ze overigens een akkoord met Rex van Léon Degrelle niet af. Degrelle had in 1936 in één klap 21 kamerzetels gehaald en beloofde een totale omwenteling. Het VNV wilde daarvan profiteren om in Vlaanderen de macht te grijpen.

Bij de parlamentsverkiezingen van 1939 werd het politieke isolement van het VNV duidelijk. Op nationaal vlak wilde geen enkele partij nog praten met het VNV. Het VNV werd geassocieerd met nazi-Duitsland en door velen in het licht

14 *Gemeentebld van Gent*, 1939, pp. 450-452. Voor de politieke context zie: L. François, *Liberaal en socialist zijn slechts voornamen: het politieke leven op het Stadhuis*, in: A. Capiteyn (ed.), *Interbellum in Gent*, Gent: Stad Gent; Stadsarchief; Museum Arnold Vander Haeghen, 1995, pp. 55-56.

15 Het was de voortzetting van een politiek akkoord dat na de verkiezingen van 1929 werd gesloten. Toen steunden de Vlaams-nationalisten een katholieke bestendige deputatie. Als gevolg daarvan trad in 1931 een Vlaams-nationalist toe tot de deputatie.

16 Behalve in Gentbrugge, werden in de Gentse regio geen concentratelijsten ingediend.

VLAAMS-NATIONALISME GENT 1914-1945

van de nieuwe oorlogsdreiging gezien als een 'Vijfde Colonne'. Rex was totaal weggesmolten en het VNV zelf ging maar licht vooruit (15% in Vlaanderen). In het arrondissement Gent-Eeklo ging het VNV zelfs 2% achteruit naar 13,6%. Elias deed het nu persoonlijk wel relatief beter waardoor er in het kanton Gent tegen de trend in winst werd geboekt. Het VNV haalde er 7,4% en deed daarmee voor het eerst beter dan de uitslag die Boudewijn Maes met de Frontpartij had gehaald in 1919.

Het was duidelijk dat het VNV niet moest rekenen op een machtsovername langs legale weg. Staf De Clercq beseftte dat en bereidde zich voor op de eventualiteit van een nieuwe oorlog en de mogelijkheid van een 'tweede activisme'. Daartoe knoopte hij gesprekken aan met de 'Abwehr', de geheime dienst van het Duitse leger.

Het is niet duidelijk in welke mate De Clercq 'cavalier seul' speelde. Wel is duidelijk dat de leider dubbel spel speelde toen de inval eenmaal kwam en de Vlaams-nationalistische parlementsleden in zijn aanwezigheid het parool 'geen tweede activisme' als leidraad namen.

De Clercq wachtte geen dag om zijn diensten aan te bieden aan de nieuwe machthebbers. Mochten zij hem niet hebben afgeremd dan zou hij al in de zomer het VNV hebben omgedoopt tot Nationaal-Socialistische Beweging Vlaanderen. De naamsverandering wilde de bezetter het VNV niet toestaan, maar het overnemen van de officiële doctrine werd als een *conditio sine qua non* gesteld, wilde het VNV meeproeven van de macht. Vanaf de herfst van 1940 nam het VNV het nationaal-socialisme in al zijn aspecten over. De Clercq legde het lot van zijn beweging in handen van de 'Führer' aller Germanen. Adolf Hitler zou na de oorlog over het lot van Vlaanderen beslissen. Tot zolang was het VNV bereid zijn Grootnederlandse plannen in de ijskast op te bergen.

De gematigde VNV-leiders hadden deze bliksemsnelle evolutie met enige verbazing ondergaan. Elias verklaarde dat hij weggelachen werd toen hij in Gent na de meidagen het parool 'geen tweede activisme' verkondigde. Vele VNV'ers hadden toen al contact opgenomen met lokale bezettingsverantwoordelijken om samen te werken. De basis holde de top voorbij, schreef Elias na de oorlog. Dat was duidelijk ook een zelfverdediging. Maar het is niettemin juist dat de gematigde VNV-leiders een andere politiek wensten dan de vlucht vooruit van De Clercq en de radicalen. Zij wilden collaboreren in samenwerking met een aantal Belgische groepen. De Clercq niet. Hij wilde de macht alleen voor zichzelf.

De gematigde VNV-leiders hebben niet veel weerstand geboden, ook niet tegen de ideologische nazificering. Integendeel. In september 1940 breidde de VNV-leiding uit met enkele eerder gematigde figuren als Frans Daels en de Gentse oogarts Reimond Speleers, een gewezen activist. Ook zij hadden geen problemen met het feit dat VNV zich antisemitisch opstelde, dat het imperialistische belangstelling toonde voor de Waalse 'levensruimte', dat een racistisch-biologisch wereldbeeld werd verkondigd, dat hun partij zich voorstelde als de enige weg tot openbaar politieke leven enz.

Een element dat hierin heeft meegespeeld is het feit dat veel van de gematigde leiders mee profiteerden de VNV-collaboratie. VNV'ers werden met de steun van de bezetter gekatapulteerd op hoge posten in het land.

Elias werd in december 1940 bijvoorbeeld commissaris-burgemeester van Gent. Het burgemeesterschap van Elias is een ander verhaal dat aparte aandacht verdient¹⁷. Elias was niet de enige VNV-burgemeester. Minder dan twee jaar later waren er 500 VNV-burgemeesters in Vlaanderen, de meeste benoemd buiten de raad door een secretaris-generaal en gouverneurs die ook tot het VNV behoorden¹⁸. Die massale en spontane machtsgreep werd gedragen door de basis van het VNV. Het duidt aan hoe zeer de fascistische Nieuw Orde-gedachte was doorgedrongen in het Vlaams-nationalisme.

Een tweede indicatie voor de mate waarin het VNV in zijn volledige breedte dit gedachtengoed omhelsde, was het nagenoeg ontbreken van enige kritiek op de nationaal-socialistische maatschappijopvattingen. Er rees in het VNV wél verzet tegen de nationalistische concessies waartoe de partij zich verplicht zag. Ook het feit dat het VNV zijn totalitaire ambities niet kon waarmaken, leidde tot protest, vooral toen de Vlaamse SS en vanaf 1942 de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag) opdoken als Groot-Duitse concurrenten. Het was protest tegen het feit dat het VNV in tegenspraak met zijn nationaal-socialistische retoriek niet het politieke machtsmonopolie bezat en dus geenszins een verzet tegen het nationaal-socialistisch gedachtengoed. Als er al ideologische kritiek werd geformuleerd, dan richtte die zich op het heidense karakter van het nationaal-socialisme. Dat was met name het geval in de brief van de bekende Gentse dominicaan Jules Callewaert aan Hendrik en Elias en de Raad van Leiding van het VNV, 3 april 1943. Elias was na het overlijden van Staf De Clercq einde oktober 1942 leider geworden. De verwachting leefde dat hij een harde politiek zou voeren tegen de door de Duitse SS gepatroneerde Groot-Duitse concurrenten die een dagelijkse aanfluiting geworden waren voor de VNV-claim op het politieke monopolie. Callewaert verweet hem dat hij vuisten in zijn broekzakken maakte. In navolging van Callewaert schreef Frans Daels Elias een brief waarin hij zijn ontslag als lid van de Raad van Leiding bekendmaakte¹⁹. De twee brieven geraakten ruim verspreid. Ze sterkten de Gentse

17 Elias schreef er na de oorlog een memorandum over: Collectie Frans Van der Elst, H.J. Elias, *Memorie betreffende mijn beleid als burgemeester der stad Gent*, s.d.

18 P. Gunst e.a., *Burgemeesters en raadsleden 1938-1947: Verandering en continuïteit van het politiek personeel*, in: *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970). Handelingen van het 16de Internationaal Colloquium te Spa 2-4 september 1992*, Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 399-428. In Oost-Vlaanderen werd pas in 1943 een VNV'er tot gouverneur benoemd: Achiel Verstraete. Amaat Bockaert werd eerder al in oktober 1940 tot arrondissementscommissaris benoemd. Hij nam toen ontslag als gemeenteraadslid van Gent.

19 Daels had al op eind 1942 ontslag genomen maar had dat toen op vraag van Elias niet bekendgemaakt. Eind 1943 gaf hij ook ontslag als gewoon lid.

VLAAMS-NATIONALISME GENT 1914-1945

VNV-arrondissementsleider August De Wilde in zijn oppositie²⁰. Gent was duidelijk een centrum van de interne VNV-oppositie. De Wilde had al herhaaldelijk schriftelijk geprotesteerd tegen de slappe politiek van de leiding tegen de DeVlag en de SS. Hij wilde zijn kritiek op een vergadering van de VNV-leiding, 8 mei 1943, in de openbaarheid brengen. De Wilde werd het zwijgen opgelegd en kreeg een officiële blaam. Op 5 september 1943 werd hij afgezet als arrondissementsleider. Oppositie werd niet geduld in VNV. Ook dat was een aspect van de ideologische aberratie.

20 August De Wilde was een verzekeringsmakelaar. In 1925 voerde hij de dissidente Vlaams-nationalistische lijst aan tegen Boudewijn Maes. Eind 1935 werd hij VNV-propagandaleider van het arrondissement Gent. In 1936 werd hij verkozen in de Oostvlaamse provincieraad. Hij werd kabinetschef van Elias toen die eind 1940 burgemeester werd. In oktober 1940 trad hij toe tot de Gentse gemeenteraad na het ontslag van Amaat Bockaert. In 1941 werd hij schepen. In 1942 werd hij VNV-arrondissementsleider.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

Leen Charles, René De Herdt en Marie Christine Laleman

*Stadsarchief Gent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel en
Dienst Stadsarcheologie*

Inhoud¹

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (nr. 251-281), Archeologische kronieken (nr. 282-291), Algemeen (nr. 292-298), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (nr. 299-302), Middeleeuwen (nr. 303-312), Moderne Tijden (nr. 313-327), Hedendaagse tijd (nr. 328-346), Industriële archeologie (nr. 347-353), Kerkgeschiedenis, kloosters (nr. 354-364), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (nr. 365-410), Kunst, cultuur (nr. 411-437), Materiële cultuur (nr. 438-442), Heemkunde, volkskunde, genealogie (nr. 443-490), Biografieën (nr. 491-520).

Inventarissen, archiefvoorstellingen, repertoria en bibliografieën

251. AERTS E., M. BAELDE, H. COPPENS, H. DE SCHEPPER, H. SOLY, A. K. L. THIJS en K. VAN HONACKER (ed.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 55*), Brussel, 1994, 2 dln., 981 blz.
Repertorium met per instelling: geschiedenis, organisatie, bevoegdheden en activiteiten, bibliografie, archiefbewaarplaatsten en -toegangen, bronnenpublicaties. Met aandacht voor het huidige Frankrijk, Nederland, Spanje en Oostenrijk. Enkele instellingen lieten te Gent archiefmateriaal na: de Staten-Generaal (Stadsarchief, Universiteitsbibliotheek), de Jointe voor Amortisaties, de Admiraliteiten, de Keizerlijke en Koninklijke Loterij, de Jointe voor de runderpest te Gent en de Koninklijke Bibliotheek (Rijksarchief) en het Seminarie-Generaal en Seminarie-Filiaal (Bisschoppelijk Seminarie). Met register van de instellingen.
252. BOURGOIS M., *Fonds Stefaan Mortier (1857-1934) in het patrimonium Sint-Lucas Gent*, in *Jaarboek Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas 1993-1994*, (*Centrum voor Architectuuronderzoek*), z.pl., p. 23-35.
Stefaan Mortier speelde onder meer als Provinciaal Architect van Oost-

1 De boeken en artikels in deze bibliografie opgenomen, worden met ingang van 1994 doorlopend genummerd. Dit zal na verloop van tijd de opmaak van algemene indices vergemakkelijken.

Vlaanderen (1889-1923) een belangrijke rol in het behoud van het Gentse gebouwenpatrimonium. Geïllustreerd.

253. CHARLES L., *Inventaris reeks U Onderwijs (19de-begin 20ste eeuw)*, (*Stad Gent. Inventarissen en indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1994, 115 blz.
Inventaris van de stukken betreffende het onderwijs te Gent in de 19de eeuw. Met indices op instellingen, persoons-, plaats- en straatnamen.
254. CHARLES L., *Voorlopige inventaris van de reeks G Openbare Werken (19de-begin 20ste eeuw)*, (*Stad Gent. Inventarissen en indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1994, 225 blz.
Inventaris van een deel van de archiefbescheiden over Openbare Werken te Gent in de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Met indices op namen van gebouwen, instellingen, perceelsnummers, persoons- en straatnamen.
255. CHARLES L., *Reeks G Openbare Werken. Regestenlijst van notarisakten (secties 1 en 2)*, (*Stad Gent. Inventarissen en indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1994, 42 blz. en 29 blz.
Regesten van de notariële akten aanwezig in de dossiers van Openbare Werken. Met indices op notarissen, persoons- en straatnamen.
256. CHARLES L. en D. LIEVOIS, *Inventaris reeks DD Stukken betreffende het Kadaster*, (*Stad Gent. Inventarissen en indices gepubliceerd door het Stadsarchief*), Gent, 1995, 5 blz.
Inventaris van de kadastrale bescheiden bewaard in het Stadsarchief. Met indices op straatnamen.
257. DE COCKER J., *Staten van goed van Melsen 16.12.1752-9.2.1796*, z. pl., 1994, 17 blz.
258. DE HERDTR., M.C. LALEMAN en J. VANNIEUWENHUYSE, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1993-1994*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XLVIII, (1994), p. 233-278.
259. DE KOOKER H.W. en B. VAN SELM, *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991*, Utrecht, 1993, XVII en 210 blz.
Bij de boekeigenaren worden vermeld: naam, geboorte- en sterfjaar, opleiding, formele beschrijving van het boek, aard van de bron over het boek, taal waarin het is gesteld. Voor Gent komen aan bod: de bibliotheken van de graaf van Egmont in het Gravensteen (1568), van boekbezitter Willem van den Bogaerde (ca. 1571), van Haymann Adam (ca. 1570),

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

van Filips van Kleef, heer van Ravenstein (ca. 1528), van Elisabeth de Grutere, weduwe van Simon Borluut (ca. 1500) en van Raphaël de Mercatellis (1572). Met een chronologisch register (vanaf 1488), een register van de auteurs van de publikaties, plaats- en streeknamen en een register van beroepen en functies van de boekenbezitters.

260. DE LILLE G., *Parochieregisters 1616-1796 Oostwinkel. Dopen, Huwelijken en Overlijdens, (Heemkundige Kring Het Ambacht Maldegem), Maldegem, 1994, 2 dln., 450 blz., 216 blz. en 218 blz.*
261. DEVOLDER K., *Gij die door 't volk gekozen zijt ... De Gentse gemeenteraad en haar leden 1830-1914, (Verhandelingen der Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, XX), Gent, 1994, 555 blz.*
Politiek-biografisch repertorium van de gemeenteraadsleden, met een studie van de werking van de gemeentelijke instellingen in de 19de eeuw, de evolutie van de kieswetgeving en de electorale geschiedenis van Gent tussen 1830-1914. Met repertorium van de verkiezingsuitslagen.
262. D'HONDT B., *Inventaris van het Archief van Henry Story (1897-1944), (Liberaal Archief, Reeks Inventarissen, nr. 4), Gent, 1994, 45 blz.*
Inventaris van het archief met bio-politieke beschrijving van de liberale textielindustriële, lid van de raad van beheer van La Flandre Libérale en verzetsstrijder. Hij overleed in het kamp van Grosz Rosen. Met personenregister.
263. FLOUR E. en C. JACQUES, *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Repertorium van archieven 1830-1993, Brussel, 1993, VII en 339 blz.*
Voor Gent worden behandeld: het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB), het Liberaal Archief en de Universiteit (Genderfonds en het Universiteitsarchief), de Federatie van Vlaamse Vrouwengroepen, Tegen Haar Wil en de Vrouwenbond voor Katholieke Actie; tenslotte de privé-papieren van Marijke Colle en Henriette d'Hollander-De Backer. Met indices op organisaties, personen, archief- en documentatiecentra.
264. *Het archief van Tuur De Decker, in AMSAB-Tijdingen, n.r., (1995), nr. 26, p. 15.*
Bevat stukken van de werking van het "Gents Dopperskomitee" (periode 1975-1978) waarvan De Decker (Ninove, 1952) een woordvoerder was; ook stukken betreffende het Ninoofs Progressief Front, zijn tweede grote actieterrein.

265. JANSSENS G., "Verjaagd uit Nederland": Zuidnederlandse emigratie in de zestiende eeuw, een historiografisch overzicht (ca. 1968-1994), in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 75, (1995), nr. 1, p. 102-119.
266. LIEVIJNS L., *Repertorium van de pers en perioden bewaard op het AMSAB, 1831-1940*, (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging AMSAB, *Werkinstrumenten*, 3), Gent, 1995, 339 blz.
Handig werkinstrument (831 titels) over de linkse syndicale en coöperatieve pers in België.
267. MERTENS J., *Het O.C.M.W.-archief in het gerechtelijk arrondissement Gent. Inspectierapport*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Miscellanea Archivistica Studia*, nr. 38), Brussel, 1993, 26 blz.
268. POELMAN R., *Alfabetische index op de telling van 1796 in Oostakker*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXXI, (1994), p. 19-91.
269. ORIS M., M. PAULY en M. RYCKAERT (red.), *Bibliographie de l'histoire urbaine. Belgique - Luxembourg. Bibliografie van de Stads-geschiedenis. België - Luxemburg. Bibliographie zur Stadtgeschichte. Belgien - Luxemburg, 1992-1993*, Liège, 1994, 164 blz.
Bibliografisch overzicht van publikaties met betrekking tot stads-geschiedenis over de jaren 1992-1993 en met verscheidene verwijzingen naar Gent.
270. SCHREURSE en B. BOUCKAERT (red.), *Bedreigde klanken? Muziek-fragmenten uit de Lage Landen (Middeleeuwen - Renaissance)*, (Alamire Foundation & Muziekuitgeverij), Leuven-Peer, 1995, 69 blz.
Overzicht voor de Lage Landen van weinig bekende en vaak fragmentarisch bewaarde handschriften met muzieknotities uit de 15de-16de eeuw. Gent komt er onder meer aan bod met een blad uit een polyfone codex, afkomstig uit de abdij van de Groenebriel (kort vóór 1400) en met een leisteenfragment dat op het Sint-Baafsplein werd opgegraven en mogelijk een muzieknotitie uit de 15de eeuw toont.
271. STEEGHERS W., *Dodenlijst van het klein begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie te Gent (1610-1685)*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 5, p. 261-269.
272. VAN BELLE J.L., *Nouveau Dictionnaire des signes lapidaires. Belgique et Nord de la France*, Namur, 1995.
Uitgebreide inventaris van steenhouwersmerken die de jongste twintig jaar op gebouwonderdelen, voornamelijk van hardsteen, werden geregistreerd en in het Centre International de Recherches Glyptographiques

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

werd bijgehouden. Behalve inleidende gedeelten over de betekenis van dergelijke merktekens, de inventaris per gemeente en gebouw, en de morfologische klassering van de bekende merktekens voor België en Noord-Frankrijk, worden in zoverre mogelijk, ook inlichtingen gegeven over de datering, de steenhouwer(s) die het merkteken zetten en het milieu waarin zij werkzaam waren. Hoewel het overzicht voor Gent niet gebaseerd is op systematische prospectie en registratie, worden er toch heel wat gegevens over deze stad opgenomen. Ze geven bijgevolg informatie over steenhouwers die in deze stad werkten of afgewerkte producten leverden voor bouwactiviteiten. De betreffende inventaris maakt het verder mogelijk de lokale data in een ruimer perspectief te evalueren.

273. VAN BUTSELE P., *Alfabetische klappers met genealogische analyses op de staten van goederen van Oudenaarde, a° 1584-1589. Register nr. 33, (Stadsarchief)*, Oudenaarde, 1995, 174 blz. Zie ook ID., *Alfabetische klappers met genealogische analyses op de staten van goederen van Oudenaarde, a° 1589-1594. Register nr. 34, (Stadsarchief)*, Oudenaarde, 1995, 162 blz. en ID., *Alfabetische klappers met genealogische analyses op de staten van goederen van Oudenaarde, a° 1595-1600. Register nr. 35, (Stadsarchief)*, Oudenaarde, 1995, 134 blz.
274. VAN DER KROGT P., M. HAMELEERS en P. VAN DEN BRINK, *Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlanden. Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands*, Utrecht, 1993, 418 blz.
Bevat publikaties (4564 nummers) over de geschiedenis van de kartografie. Geografisch bestrijkt het werk het grondgebied van de voormalige Zeventien Provinciën, met name het huidige Nederland, België en Luxemburg. Beperkt tot publikaties verschenen na het midden van de 19de eeuw. Met regionale index en indices op auteurs en persoonsnamen.
275. VANDER MAELEN H. en D. VERKERKEN, *Necrologium Sint-Stefanus klooster Gent 2*, Gent, 1994, 66 blz.
276. VANHEE T., Deinze-Nazareth-Eke, Zulte. *Een documentatiegids voor historisch en genealogisch onderzoek in het Rijksarchief van Kortrijk, (Vlaamse Vereniging voor Familiekunde-Afdeling Deinze)*, Deinze, 1994, 131 blz.
Bronnen in het Kortrijkse Rijksarchief: publiekrechtelijke en kerkelijke instellingen, familiearchieven. Met index op persoonsnamen en een trefwoordenindex per gemeente.
277. VAN ISTERDAEL H., *Archief van het Land van Aalst 1342-1796 (1814) delen I-V, (Rijksarchief te Beveren. Inventarissen, nr. 11)*, Brus-

sel, 1994, 1200 blz.

Met uitgebreide inleiding (168 blz.) en uitvoerige indices op persoons- en plaatsnamen.

278. VERKERKEN D., *Overledenen tussen einde 1814 en begin 1818 in en rond het Patershol te Gent. Uit het register van de parochie Sint-Stefanus*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XIV, (1995), nr. 2, p. 29-30; nr. 3, p. 43-44.
279. VERKERKEN D., *Professieboek der fraters en broeders Augustijnen van Gent 1622-1689*, Gent, z. blz.
Alfabetische naamlijst van de Augustijnen die in het Gentse klooster de gelofte aflegden.
280. VEROUGSTRAETE J., *Inventaris van de Belgische bibliotheken en Documentatiecentra, (Koninklijke Bibliotheek, Nationaal Centrum voor Wetenschappelijke en Technische Documentatie)*, Brussel, 1994, 693 blz.
Met handig register op instellingen en onderwerpen.
281. VIAENEP., *Bibliografie Industriële Archeologie en Industrieel Erfgoed in België IV*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 3, p. 3-23. Geïllustreerd.

Archeologische kronieken

282. BUYLE M. en A. BERGMANS, *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen, (Monumenten en Landschappen, Cahier 2)*, Brussel, 1994, 208 blz.
Voor Gent worden behandeld: de refter van de voormalige abdij van de Bijloke, het Geraard de Duivelsteen, het Huis Spijkeboort (Geldmunt 22), het Groot Vleeshuis, het voormalig pand van de Dominicanen te Onderbergen, de voormalige Sint-Baafsabdij, de crypte van de Sint-Baafskathedraal en de Sint-Niklaaskerk. Met verklarende woordenlijst en bibliografie. Geïllustreerd. Zie ook: BUYLE M., *Middeleeuwse muurschilderingen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 33, (1995), nr. 1, p. 3-39. Geïllustreerd.
283. DE MEULEMEESTER J., M.C. LALEMAN en A. MATTHYS (ed.), *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), 100 blz., met bijhorend bibliografisch overzicht 20 blz.
Samenvattingen van de middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie in de zuidelijke Nederlanden en de aangrenzende gebieden op basis van terreinwerk en onderzoeksprojecten in 1994.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

284. DEMIDDELE H. en A. ERVYNCK, *Diatomeeën: ecologische indicatoren in de archeologie*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), p. 7-8.
Korte notitie over de studie van diatomeeën of kiezelwieren uit archeologische contexten voor de reconstructie van het milieu, met verwijzing naar onderzoeksresultaten aan de Gouvernementstraat en de Hogeweg in Gent.
285. HOFFSUMMER P. en D. HOUBRECHTS, *Dendrochronologie en Belgique et régions limotrophes*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), 2, p. 3-4.
In dit beknopte overzicht van dendrochronologisch onderzoek door het Laboratoire de Dendrochronologie verbonden aan de Université de Liège over 1994 worden de resultaten voor de dakconstructies boven de kerk van de Geschoeide Karmelieten aan de Lange Steenstraat kort toegelicht.
286. LALEMAN M.C., *L'archéologie de la ville en Belgique : quelques réflexions*, in *Actes du 11e Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Liège, 1994, nr. 2, p. 122-128.
Beknopt overzicht van het archeologisch stadsonderzoek in België, met vermelding van Gent.
287. LALEMAN M.C., *Het Sint-Baafsdorp, een archeologisch-historische kennismaking*, in *Heemkundig nieuws*, XXII, 1994, nr. 4, p. 2-3.
Samenvatting over de bijdrage van de archeologie voor de kennis over het Sint-Baafsdorp.
288. LALEMAN M.C., A. LENS, D. LIEVOIS en G. STOOPS, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), p. 46-49.
Overzicht van de archeologische interventies in 1994 en van de belangrijkste onderzoeksresultaten.
289. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 18, (1994), nr. 1, p. 31-40.
Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: bouwontwikkeling en wandschilderingen in de refter van de Sint-Pietersabdij en in de kamers op de onderliggende verdieping (Sint-Pietersplein), opbouw van het bodemarchief (Sint-Veerleplein), gegevens over middeleeuwse stenen huizen (Veldstraat), bouwkundige ontwikkelingen en vondst van een 17de-eeuwse bouwsculptuur in het klooster van de geschoeide karmelieten (Vrouwebroersstraat). Geïllustreerd.
290. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 18, (1994), nr. 2, p. 51-65.

Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: de bouw-historische ontwikkeling van de kapel bij de ziekenzaal van de Bijloke, laat-middeleeuwse bouwputten, 13de-eeuwse wandschilderingen in die kapel met jongere overschilderingen en een vermoedelijk 18de-eeuwse Christusschildering met jongere hernemingen aan de oostwand van de ziekenzaal (Bijlokekaai), post-middeleeuwse huisraad in het Krijgs-gasthuis (Ekkergemstraat), restanten van de abdijkerk en de bouwkun-dige ontwikkeling van de refter van de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), resten van een middeleeuwse houtbouw en de opbouw van het terrein in een deel van het Patershol (Kraanlei-Hertogstraat), de opbouw van de Rabotfortificatie en de aarden stadsvest die er ten noorden bij aansloot (Rabot), enkele bouwkundige gegevens over de huizenrij aan de rooilijn en de vermoedelijke resten van laat-middeleeuwse tegeloven (Sint-Antoniushoek 11-22), restanten van een mestvaalt met huisraad, beende-ren, zaden, vruchten en insektenresten, evenals een houten tonput uit de late middeleeuwen (Sint-Michielsplein-Wilderoosstraat), de bouwkun-dige ontwikkeling van de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij en de vondst van een massa geprofileerde stukken, vooral vensteronderdelen in witte natuursteen, die in een 18de-eeuwse gewelfstructuur waren ver-werkt (Sint-Pietersplein). Geïllustreerd.

291. *Vondstmeldingen, in Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, 19, (1995), nr. 1, p. 40-56.*

Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: bouwkun-dige sporen en reconstructie van ontwikkelingsfazen voor de middel-eeuwse ziekenzaal en de bijhorende kapel van de Bijloke, vondsten van bouwputten en vensterglas, dendrochronologische gegevens voor de kapel (Bijlokekaai), de restanten van een middeleeuws stenen stadshuis met jongere verbouwingen (Drabstraat), een muurrest in Doornikse steen (Kortrijksepoortstraat), middeleeuwse en jongere sporen, vermoedelijk van het verdwenen Franciscanerklooster (Kuipgat), muurresten van een middeleeuws stadshuis (Langemunt/Onderstraat), gebouwsporen en di-verse ontwikkelingsfazen van de voormalige kerk der geschoeide karmelieten, evenals bijzettingen onder meer in grafkelders met beschild-erde wanden (Lange Steenstraat), gegevens over de ontwikkeling van het Klein Begijnhof en de stadsfortificatie nabij de Vijfwindgatenpoort (Lange Violettenstraat), de resten van een 16de-eeuws penshuisje (Pens-markt), middeleeuwse lagen (Sint-Veerleplein), hardstenen vorstpannen met steenhouwersmerken uit de 17de eeuw en gegevens over de oude kruisgang van het voormalige klooster van de geschoeide karmelieten (Vrouwebroersstraat). Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

Algemeen

292. ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ? deel 2. 12de-18de eeuw*, (Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent), Gent, 1994, 263 blz.
Met bijdragen van R. VERMEIR, *De voornaamste bibliografische instrumenten, bronnenpublicaties en archieven* (p. 13-37), M. BOONE, *Politiek-institutionele en sociaal-economische geschiedenis (12de-begin 16de eeuw)* (p. 39-84), K. DEGRYSE, *Politiek-institutionele en sociaal-economische geschiedenis (16de-18de eeuw): een bronnenstudie* (p. 85-101), C. VANDENBROEKE, *Sociaal-economische geschiedenis (16de-18de eeuw)* (p. 103-135) en ID., *Historische demografie* (p. 137-186), M. VLEESCHOUWERS, *Kerkgeschiedenis (12de-16de eeuw)* (p. 187-229) en M.J. MARINUS, *Kerkgeschiedenis (16de-18de eeuw)* (p. 231-259).
293. BAILLIEUL B., *De Gentse schuttersgilden nog steeds in het verweer*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXX, (1995), nr. 1, p. 49-71.
Historiek van de voetboogschutters van Sint-Joris (voor 1314), de handboogschutters van Sint-Sebastiaan (1322), de kolveniers van Sint-Antonius (1488) en de schermers van Sint-Michiels (1613); later kwamen hier nog bij de kruisboogmaatschappij van Sint-Rochus (1820), de kleine kruisboogvereniging Willem Tell (1825) en tenslotte de balboogvereniging Nemrod (1843). Zie ook ID., *De Sint-Rochusgilde is 175 jaar jong*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 3, p. 38-42.
294. DE BUCK R., *Van Wijn in Gent tot Gent in wording. De Gentse wijnhandel tussen 1302 en 1795 en de wordingsgeschiedenis van Gent*, Gent, 1995, 430 blz.
Behandelt de wijnhandel te Gent tussen 1302 en 1795. Besteedt aandacht aan de diverse ambachten betrokken bij de wijnhandel en het wijntransport. Het gebruik van de presentwijn komt aan bod. In een tweede gedeelte behandelt de auteur het "Leiewad" dat zich onder het Wijnschrodershuis aan de Kraanlei bevond. Hij stelt nieuwe hypothesen voor over de wordingsgeschiedenis van Gent, onder meer over het tracé van de handelsassen doorheen Gent en de lokalisatie van de eerste twee bruggen en de vier oudste stadspoorten. Geïllustreerd. Zie ook ID., *Wijnhandel in historisch Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 3, p. 15-20.
295. DECAVELE J., *Die historische Rolle der Stadt Gent in der Entwicklung Flanderns und der Gesamt-Niederlande*, in *Niederländische Studien*, (Universität Duisburg Gesamthochschule), (1995), p. 1-12.

296. PILLE F. (red.), *Geschiedenis van Evergem*, Aalter, 1994, 2dln., LX en 845 blz.
Synthese van de geschiedenis van Evergem vanaf de prehistorie, met ruime aandacht voor de instellingen en de politieke, religieuze en sociaal-economische ontwikkelingen; het verenigingsleven komt eveneens ruim aan bod. Geïllustreerd.
297. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN M.A., *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 1993, XXX en 938 blz.
Met bijdragen betreffende Gent: D. COIGNEAU, 9 december 1448: *Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer "De Fonteine" goed - Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband* (p. 102-108); W. HUMMELEN, 12-23 juni 1539: *Negentien rederijkerskamers nemen deel aan een wedstrijd te Gent - Rederijkersdrama en reformatie* (p. 142-146); H. PLEIJ, 7 maart 1500: *De Brusselse stadsrederijker Jan Smeken is uitgezonden naar Gent om te berichten over de doopfeesten van Karel V - De rederijkerij als beschavingsinstituut* (p. 121-126); ID., 24 februari 1527: *Intree te Gent op vastenavond van de zottenkeizer - Het repertoire van de volksfeesten* (p. 137-142); J. SMEYERS, 2 januari 1779: *In Gent verschijnt het eerste Nederlands-talige weekblad - Spectatoriale geschriften in de Zuidelijke Nederlanden*, (p. 351-354); W. WATERSCHOOT, 1 juli 1565: *Lucas d'Heere draagt "Den Hof en boomgaerd der poësie" op aan de hoogbaljuw van Gent - De vroege renaissance in Vlaanderen* (p. 152-158); A.M. MUS-SCHOOT, Najaar 1903: *Van de Woestijnes bundel "Het vader-huis" wordt gedrukt op de handpers van J. De Praetere - Karel van de Woestijne en het symbolisme* (p. 581-586).
298. VANDER KROGT P., *Erdgloben, Wandkanten, Atlanten - Gerhard Mercator kartiert die Erde, in Gehrard Mercator. Europa und die Welt, (Stadt Duisburg, Kultur- und Stadthistorische Museum Duisburg)*, Duisburg, 1994, p. 81-129.
Herneemt onder meer de theorie van R. Kirmse, die zegt dat Mercator zijn beroemde kaart van Vlaanderen in 1540 zou vervaardigd hebben in opdracht van kooplui die Keizer Karel na de opstand van Gent in 1539-1540 gunstig wilden stemmen door hem een nieuwe kaart van Vlaanderen aan te bieden. Geïllustreerd.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

299. CROMBE P. en G. VAN DER HAEGEN, *Gents alleroudste relictien. Vuursteenwerktuigen uit het Midden-Paleolithicum, in Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 1, p. 5-10.
Samenvatting van alle gegevens met betrekking tot de oudste archeologische voorwerpen die in het Gentse aan het licht kwamen. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

300. DE COSTER P., *Een Romeinse munt gevonden te Kalken*, in *Castellum*, XII, (1995), nr. 3, 3-8.
Betreft de vondst van een dupondius op de akker "het Rot", daterend uit de tijd van keizer Trajanus (114-117). Geïllustreerd.
301. VERMEULEN F., *Ontdekking van een prehistorisch nederzettingsterrein in Sint-Martens-Latem*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 3-6.
302. VERMEULEN F., M. ROGGE en L. VAN DAMME (red.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, (*Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks, nr. 2*), Gent, 1993, 224 blz.
Archeologisch overzicht van Kruishoutem vanaf de oudste sporen van voor- en vroeghistorische bewoning en met specifieke aandacht voor het onderzoeksproject op de Kapellekouter (onder meer een Gallo-Romeinse vicus en een middeleeuws grafveld). Met verwijzing naar "kaarten en plannen" over het gebied en een uitgebreide bibliografie. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

303. BOONE M., *Bourgondië en Vlaanderen. Van dynastieke eenheid naar natievorming*, in *Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 2, p. 75-80.
Beknopt historisch overzicht van de Bourgondische periode met klemtoon op de politieke betekenis van Vlaanderen en met verwijzingen naar specifieke gebeurtenissen, zoals onder meer het huwelijk van Filips de Stoute en Margaretha van Male in Gent in 1369, de Gentse opstand van 1379-1385, de slag bij Gavere in 1453, de opvolgingsperikelen na het overlijden van elke hertog en zeker bij de plotse dood van Karel de Stoute in 1487. Geïllustreerd.
304. DECAVELE J., C. VAN BRUWAENE en L. LEKENS, *Jacob van Artevelde, Het zevenjarig bewind van de Wijze Man van Gent 1338-1345, met wandelgids*, (*Stad Gent*), Gent, 1995, 64 blz.
Brochure naar aanleiding van de 650ste verjaardag van de moord (17 juli 1345) op Jacob van Artevelde. Biografische nota en historische situering. Geïllustreerd. Zie ook: DEBUCK R., *Jacob Van Artevelde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 3, p. 134-152 en KLUYSKENS P., *De moord op Jacob Van Artevelde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 207-210.
305. DEVAUX J., *Les soulèvements urbains de 1477 sous le regard des chroniqueurs du temps*, in *Actes du LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de la Belgique*, Liège, 1994, nr. 2, p. 391-411.

De auteur gaat dieper in op de getuigenverslagen in kronieken over de politieke en institutionele crisis van 1477 en neemt als uitgangspunt de bijeenkomst van de Staten-Generaal in Gent op 11 februari 1477.

306. GORIS M. en W. WISSINK, *A priori: een leeseditie van de Gentse Boethius*, in *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 9, (1995), nr. 1, p. 43-45.
Naar aanleiding van de op stapel staande editie van de anonieme "Gentse Boethius", uitgegeven bij Arend de Keyser in Gent (1485) en bewaard in Den Haag (K.B., 171 A 2). Eén van de twee bekende becommentarieerde Middelnederlandse versies van het filosofisch tractaat *De Consolatione philosophiae* uit de 6de eeuw.
307. MURRAY A.V., *Voices of Flanders: Orality and constructed Orality in the Chronicle of Galbert of Bruges*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 103-119.
De kennis over de moord op graaf Karel de Goede, in de Sint-Donaaskerk te Brugge op 2 maart 1127, evenals de politieke en sociale gebeurtenissen die erop volgden en geheel Vlaanderen in een conflictsituatie meesleurden, zijn het best bekend door het unieke getuigenverhaal van Galbert van Brugge. Deze bron werd reeds herhaaldelijk bestudeerd en van commentaar voorzien. Voor het eerst wordt evenwel ruime aandacht geschonken aan de mondelinge bronnen waarop de kroniek zich baseerde en hoe Galbert die redevoeringen of gesproken teksten in het hele verhaal verwerkte. Die bronnen zijn niet uit hun politieke context weg te denken, maar bieden bovendien heel wat inlichtingen voor de mentaliteitsgeschiedenis. De auteur illustreert deze beknopte samenvatting van zijn studie aan de hand van een aantal concrete voorbeelden, waaronder de rede die Iwein van Aalst, heer van Drongen, als woordvoerder namens Gent in februari 1128 uitsprak.
308. NICHOLAS D., *In the Pit of the Burgundian Theater State: Urban Traditions and Princely Ambitions in Ghent, 1360-1420*, in HANAWALT B. en K. REYERSON (ed.), *City and Spectacle in Medieval Europe*, (*Medieval Studies at Minnesota*, nr. 6), Minneapolis, 1994, p. 271-295.
Hoewel in de periode 1360 tot 1420 een substantiële verhoging van de stedelijke uitgaven voor feestelijkheden (zoals toernooien, schietspelen, processies ...) te Gent te bemerken valt, lijkt men dit niet te kunnen toeschrijven, zoals in andere steden, aan een bewuste zet om de macht van de heersende Bourgondische klasse te verstevigen. Het leeuwendeel van de uitgaven voor festiviteiten is gegaan naar geschenken aan de schepenen. Het heeft er alle schijn van dat de drie leden van het Gentse stadsbestuur stevig genoeg in het zadel zaten en geen behoefte hadden aan dat soort festiviteiten om de sociale controle te behouden. De jaarlijkse deelname aan de Onze-Lieve-Vrouw-processie van Doornik

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

en het Vastenavondfeest zijn de twee grote constanten onder de feestelijkheden die wel telkens een behoorlijke hap uit het stedelijke budget nemen.

309. RIDER J. (ed.), *Galbertus notarius Brugensis, De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 13)*, Turnhout, 1994.
Nieuwe becommentarieerde tekstuitgave van de beroemde kroniek van Galbert van Brugge over de moord op graaf Karel de Goede in 1127 en de daaropvolgende moeilijkheden in het graafschap Vlaanderen.
310. SMALL G. en D. LIEVOIS, *Les origines du chroniqueur George Chastelain (ca. 1414-ca. 1441)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 121-177.
George Chastelain geniet vooral bekendheid als officiële kroniekschrijver van de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute. De meeste wetenschappelijke aandacht ging uit naar zijn literaire oeuvre, de neerslag van een bevoorrechte en onovertroffen getuige bij heel wat belangrijke 15de-eeuwse gebeurtenissen. De auteurs van deze bijdrage gingen op zoek naar het *curriculum* van Chastelain en deden daarbij verrassende ontdekkingen, onder meer over zijn afkomst, zijn opleiding, zijn familiebanden, zijn militaire loopbaan, zijn verblijf in Gent en zijn relaties met het Gentse schippersmilieu, aspecten waarover de kroniekschrijver in zijn geschreven werk nauwelijks iets losliet. Met in bijlage tekstuitgaven van akten die in het bijzonder de band van Joris Castelain (alias George Chastelain) met Gent ondersteunen.
311. VANDE WALLE A., *Wijn in Bourgondisch Vlaanderen*, in *Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 2, p. 35-37.
Beknopt overzicht van teelt, import en verhandeling van wijn in het middeleeuwse Vlaanderen, waarbij ook de rol van de havenkranen en de wijnschroders aan bod komt. Met enkele verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.
312. ZOETE A. (†), *De beden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr. 149*), Brussel, 1994, 275 blz. en microfiches.
Analyse van het middeleeuwse systeem van rechtstreekse staatsbelasting, op basis van een studie van rekeningen van centrale overheid, stad en kasselrij; dit systeem groeide uit tot één van de pijlers van de staatsfiscaliteit in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijden. Met aandacht voor Gent dat, als één van de Vier Leden, een rem betekende voor de vorstelijke willekeur. Daarmee vormde Gent "als staat in de staat, de voor

alles uit te schakelen tegenstrevend op de weg naar het vorstelijk absolutisme". Met bibliografie, kritisch apparaat en bijlagen op microfiche.

Moderne tijden

313. COUCKE M.-T., A. DE BELIE en V. VERSTEGEN (†) (ed.), *Liederboek van de Boudelo-abdij. Goddelijcke Lofsanghen door Gullielmus vander Machtelt, Monnik van Boudelo 1645-1661, (Culturele Kring Boudelo)*, Sint-Niklaas, 1995, 203 blz.
Anastatische herdruk van het liederenboek, met transcriptie en muzieknotatie in hedendaagse vorm. Geïllustreerd.
314. DAMBRUYNE J., *De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)*, in LIS C. en H. SOLY (ed.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*, Brussel, 1994, p. 51-105.
Bijdrage rond de volgende kernpunten: welke ambachten zijn betrokken bij het bouwbedrijf, welke evolutie maken zij door, hoe groot was de mobiliteit binnen de bouwambachten, welke is de invloed van het kapitalisme binnen de bouwsector en hebben schaalvergroting en prolifisering geleid tot meer sociale spanningen binnen het ambachtsmilieu? Met een overzicht van de activiteiten van de verschillende bouwvakambachten, een uiteenzetting over het ambachtsbestuur en een uitgebreid kritisch apparaat.
315. DECAVELE J., *Gentenaars Stropdragers, (Stadsarchief)*, Gent, 1995, 39 blz.
Rijk geïllustreerd relaas van een stad in opstand tegen Keizer Karel en van de beruchte afstraffing in 1540 die de Gentenaars voorgoed de naam van "stropdragers" bezorgde.
316. DECEULAER H., *Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110, (1995), nr. 1, p. 3-26.
Vernieuwende bijdrage over de wijze waarop de Gentse bevolking politieke inspraak verwerft nadat de Carolijnse Concessie (1540) haar nagenoeg monddood had gemaakt. Via de organisatievorm van het gebuurte is er sprake van een wederzijdse beïnvloeding van volk en bestuur en van reële invloed van het volk op de politieke besluitvorming. Onderwerp bestudeerd aan de hand van drie gebieden waarop de invloed van het gebuurte en van het bestuur zeer duidelijk is: het bemiddelen in conflicten, de armenzorg en de misdaadbestrijding. Publieke opinie en geroddel blijken van belang te zijn bij het tot stand komen van een consensus. De auteur baseert zich vooral op de dagelijkse notities van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

Gentse politiemeester en schepen Justus Billet, actief tussen 1658 en 1668.

317. DE NAVE F., C. DEPAUW e.a., *Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur*, Antwerpen, 1995, 239 blz.
Waarin o.a. C. TERRYN de achttiende-eeuwse Gentse tafelmanieren beschrijft.
318. JELSMA A.J. en O. BOERSMA (ed.), *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585*, 'S Gravenhage, 1993, XXXVI en 869 blz.
De Nederlandse vluchtelingenkerk te Londen fungeerde als voorbeeld voor de organisatie en de structuur van het kerkelijke leven in die gewesten die zich aan de Spaanse heerschappij onttrokken hadden. Het overzicht van de voornaamste predikanten wordt gevolgd door de integrale transcriptie van de tekst van de acta. Bevat tal van verwijzingen naar vluchtelingen uit Gent. Met glossarium en uitgebreide index op personen, plaatsen en zaken. Geïllustreerd.
319. GISTELINCK F. en M. SABBE (ed.), *Early Sixteenth Century Printed Books 1501-1540 in the Library of the Leuven Faculty of Theology*, Leuven, 1994, XXII en 567 blz.
De catalogus, samengesteld door F. GISTELINCK, bevat 901 nummers en vermeldt diverse Gentse drukken, onder meer afkomstig uit de het klooster van de Bijloke en uit de bibliotheek van de Gentse Societas Jesu. Met uitgebreide indices op drukkers, boekverkopers, uitgevers en medewerkers van drukkers. Rijk geïllustreerd.
320. *Hoe zien vreemdelingen Gent ?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 42-43.
Reisaantekening uit 1790 over de barge en over Gent door de ontdekkingsreiziger, Georg Foster (° 1754-† 1794).
321. LENDERS P., *Nota betreffende de collocatie op verzoek in het achttiende-eeuwse graafschap Vlaanderen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 193-196.
In een beknopte notitie formuleert de auteur zijn kritiek op de publikatie van C. LIS en H. SOLY, *Te gek om los te lopen ? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990. Hij verwijst daarbij vooral naar tussenkomsten van raadsheer Goswin de Fierlant en van Jean Jacques Philippe Vilain XIII die in Gent vooral bekend is als politicus en auteur van belangrijke publikaties.
322. LIS C., en H. SOLY, *Collocatie en verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en*

Oudheidkunde te Gent, XLVIII, (1994), p. 197-200.

In deze notitie wordt de kritiek van P. LENDERS (zie sub LENDERS P.) op hun publikatie *Te gek om los te lopen ? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout, 1990) geëvalueerd en in een ruimer historisch perspectief gesitueerd.

323. SWART K.W. (†), *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag, 1994, 311 blz.
Postume publikatie, met kritisch apparaat, overzicht van archieven, bibliografie en pamfletten. Geïllustreerd.
324. TAVERNE E. en I. VISSER (ed.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen, 1993, 394 blz.
Synthesewerk over stadsgeschiedenis. Bijdragen van M. RYCKAERT, *Stad, tijd en landschap* (p. 45-49), R. FABRI, *Het Vlaamse stadsbeeld in de 16de en 17de eeuw* (p. 72-77), P. DEVOS, *Tussen "hôtel" en "cité ouvrière"* (p. 142-147), H. BALTHAZAR, *De opkomst van een moderne industriële staat* (p. 180-183) en van M. DUBOIS, *"Revalorisatie" van het stedelijk landschap* (p. 213-217). Met vermelding van het hotel D'Hane-Steenhuysse, de vele beluiken, het Zollikofer-De Vigne-plan en woontorens aan de Watersportbaan. Geïllustreerd.
325. VANDENBROEKE C., *De lokalisatie van het publikatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden op basis van de van Hulthem-bibliotheek (15de-begin 19de eeuw)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 179-192.
In 1836 werd de beroemde bibliotheek van Charles Van Hulthem geveild. Hij stond als een uitnemend bibliotheek bekend en de veilingcatalogus omvat zowat 32.000 nummers en 60.000 volumes. De bijdrage gaat in op het percentage dat de Zuidnederlandse publikaties daarin vertegenwoordigden en over de evolutie van dat aandeel ten opzichte van andere tussen de late 15de en het begin van de 19de eeuw. Binnen dat aandeel worden ook de verhoudingen tussen de verschillende steden, waaronder Gent, nader ontleed.
326. VAN GELDEREN M. (ed.), *The Dutch Revolt, (Cambridge texts in the history of Political Thought)*, Cambridge, 1993, XLVIII en 250 blz.
Engelse tekstuitgave van vijf documenten uit de periode 1570-1587 die moeten gelezen worden als onderbouw van het verzet tegen de regering van Filips II. Gent komt ter sprake bij de analyse van de Pacificatie van Gent (1576) *Address and Opening to make a good, blessed and general peace in the Netherlands ...* (p. 79-122). Met chronologisch overzicht, een bibliografie, kritisch apparaat en biografische notities over de protagonisten.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

327. VAN WERVEKE A., *De plechtige intrede van Generaal Van der Meersch te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 38-41.

Hedendaagse tijd

328. CAPITEYN A. (red.), *Interbellum in Gent 1919-1939*, (Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen), Gent, 1995, 223 blz. Een gevarieerde reeks opstellen over het leven, de gebeurtenissen, het stadsbeeld, kunst en cultuur in Gent in de periode tussen beide wereldoorlogen. Met bijdragen van D. DE WEERDT, L. FRANCOIS, G. DENECKERE, E. LANGENDRIES, A.M. MUSSCHOOT, N. POULAIN, A.M. DE COCK en G. DESEYN. Geïllustreerd.
329. COPPEJANS-DESMEDT H., *Bevolking en tewerkstelling in transformatie op het Vlaamse platteland (einde 18de-midden 19de eeuw)*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 48, (1994), nr.4, p.15-34. In de overgang van agrarische naar industriële maatschappij wordt eerst te Gent de mechanisatie in de katoenindustrie geïntroduceerd. Landbouw en linnennijverheid zijn de voornaamste bronnen van inkomsten op het omliggende platteland. De invloed van de industrialisering op het platteland blijkt een eerder onevenwichtig proces te zijn geweest, dat alleen door lokale detailstudies zal kunnen in kaart worden gebracht. Midden 19de eeuw is de polarisatie arm-rijk een feit. De industriële burgerij telt haar winsten terwijl de meerderheid van de bevolking onder armoede gebukt gaat. De auteur maakt onder meer gebruik van het bedrijfsarchief "A. Voortman - NV Texas" uit het Gentse Stadsarchief.
330. DE BAETS H., *Militaire post tijdens de oorlogsjaren te Zwijnaarde*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 121-139.
331. DE DECKER, P., *Een geografische kijk op het wonen in Vlaanderen*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, XLVIII, (1994), nr. 190, p. 35-56.
Met vermelding van Gent.
332. DENECKERE G., *Burgerrechten, collectieve actie en staatsvorming. Gent 1830-1839*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 110, (1995), nr. 2, p.182-204.
De invloed van de collectieve actie op het staatsbestel wordt aangetoond met voorbeelden van petitie en demonstraties uit Gent in de turbulente periode 1830-1839. Deze betekende de basis van het staatsinitiatief om de Gentse katoenindustrie te beschermen tegen buitenlandse concurrentie en via de bankwereld te subsidiëren. Met in bijlage: *Petitie van de Gentse katoenarbeiders aan de koning, december 1839*.

333. DENECKERE G., *Turbulentie rond de vernederlandsing van de Gentse universiteit na de Eerste Wereldoorlog. Analyse van een besluitvormingsproces*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 201-231.
Studie met speciale aandacht voor de buitenparlementaire acties tijdens het Interbellum; uitgangspunt voor het conflict is de belofte van vernederlandsing door Albert I uitgesproken tijdens de troonrede van 1918. De strijd wordt gevoerd, niet door de flaminganten, maar wel door de Franse tegenpartij (1922-1923).
334. D'HOKER M., R. RENSON en J. TOLLENEER, *Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw*, (*Kadoc-Studies*, nr. 17), Leuven, 1994, 293 blz. Geïllustreerd.
De Gentse situatie komt vooral ter sprake in twee bijdragen: M. D'HOKER, *Lichamelijke opvoeding in het katholiek onderwijs: een lange weg, een moeilijk parcours* (p. 43-97) en bij R. RENSON, *Corpus Alienum: naschoolse sport in het katholiek onderwijs* (p. 99-121). Met uitgebreide bibliografie, biografisch repertorium en index van plaatsnamen en corporaties.
335. DHONDT L., *Plattelandslinwaad en stadskatoen tegen en even na 1900. De organisatie van een oude en van een nieuwe industrie. Een memorie uit 1808 en haar relevantie*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXII, (1995), p. 89-149.
Waarin een aantal gegevens over de eerste industriële revolutie te Gent. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.
336. HEMMERIJCKX R., *A la guerre comme à la guerre. Gentse socialisten tussen collaboratie en verzet (1940-1944)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXIV, (1993), nr. 3-4, p. 529-568.
De opheffing van de Belgische Werkliedenpartij door Hendrik de Man en de publikatie van zijn Manifest in 1940, zette de deur open voor openlijke collaboratie met de bezetter. Vlaanderen, en vooral Gent, volgde hem hierin moeiteloos maar de rol van het V.N.V. binnen de organisaties neemt hand over hand toe. Vanaf 1941 komt binnen socialistische middens, de mutualiteiten, de corporaties en de vakbonden, toch ernstig verzet op gang, onder meer onder impuls van Eduard Anseele. Het defensief gericht socialistisch verzet hield zich vooral bezig met de verspreiding van sluikbladen, met de financiële ondersteuning van werkweigeraars en ondergedoken militanten via de dienst Socrates en met de voorbereiding van de partijwerking na de oorlog. Een zuivering van de partij vond plaats na de oorlog en een nieuwe politieke generatie, geboren uit het verzet, nam het voortouw in de wederopbouw van de partij.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

337. HEYRMAN P., S. JAUMAIN en G. VANTHEMSCHE, *De middenstandsorganisaties en de gemeenteverkiezingen in vijf Belgische steden (1895-1952)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXII, (1994), nr. 2, p. 311-380.
Met vermelding van Gent.
338. PALINCKX K., "Nu naar Gent !" *Vlaams-nationale en katholieke studentenbeweging te Gent 1928-1940, (Uit het verleden van de RUG, nr. 38)*, Gent, 1995, 316 blz.
Publikatie van een licentiaatsverhandeling, met aandacht voor de geschiedenis van het Algemeen Vlaams Hoogstudenten Verbond, het Gents Studenten Corps, het Vlaams Nationaal Verbond en het Katholiek Vlaams Hoogstudenten Verbond. Met kritisch apparaat en bibliografie.
339. PAUWELS W., *De bevrijdingsdagen van 1944. De geheime rapporten van François Louis Ganshof*, Antwerpen, 1994.
Bespreekt de wijze waarop de collaborerende Vlamingen en Walen gevangen genomen zijn en berecht en de waardering voor het optreden van de weerstandsorganisatie tijdens en onmiddellijk na de bevrijding. Van belang voor West- en Oost-Vlaanderen, ook voor Gent.
340. PITTMVILS K., *Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtvaard in de eerste helft van de negentiende eeuw*, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 21, (1995), nr. 2, p. 181-211.
Studie van het belang van de werkrechtvaard waarvan de oprichting in 1810 moet gezien worden als een middel om sociale spanningen en economische moeilijkheden tussen katoenproducenten en hun werknemers en tussen de eersten en de huiswevers op te lossen.
341. SCHOLLIERS P., *Grown-ups, boys and girls in the Ghent cotton industry: the Voortman mills, 1835-1914*, in *Social History*, (1995), nr. 2, p. 203-218.
Lage lonen en het grote aantal vrouwelijke arbeidsters gingen hand in hand in de Gentse textielsector. Vrouwen waren daardoor gedwongen loonarbeid te verrichten zolang de kinderen te jong waren om een deel van het gezinsinkomen op zich te nemen. Eerst na de Eerste Wereldoorlog zou hierin verandering komen.
342. VAN DER HERTEN B. en M. VAN MEERTEN, *De spoorlijn Antwerpen-Gent, 1841-1897. De wisselwerking tussen privé-initiatief en overheidsinterventie in de Belgische spoorwegen*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXII, (1994), p. 861-912.

343. VANHAUTE E., "De meest moordende van alle industrieën". *De huisnijverheid in België omstreeks 1900*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20, (1995), nr. 4, p. 461-483.
Met vermelding van Gent.
344. VANSCHOENBEEK G., *Van armenzorg naar sociale zekerheid: een brok geschiedenis in vogelvlucht*, in *AMSAB-Tijdingen*, (1995), nr. 27, p. 4-14.
Bevat tevens een kroniek van de cruciale data in de uitbouw van de wetgeving terzake en een bibliografisch overzicht.
345. VANSCHOENBEEK G., *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Gent, 1995, 269 blz.
Samenvatting van doctoraatsverhandeling (1992). Drieluik met een chronologisch relaas van de opkomst en doorbraak van het socialisme in Gent vooral onder impuls van Eduard Anseele, gevolgd door een uiteenzetting over de uitbouw van de rode "zuil" rond de eeuwwisseling en tenslotte verhalen over het leven van een reeks militanten. Het namenregister verleent toegang tot deze levensbeschrijvingen. Het ontbreken van bibliografie en kritisch apparaat beperkt evenwel het wetenschappelijk nut van dit werk. Geïllustreerd, met namenregister.
346. WILS L., *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U. Leuven*, Leuven, 1994, 501 blz.
Betreffende Gent zijn vooral van belang: *De verhouding tussen Vlaamse beweging en arbeidersbeweging in Gent* (p. 175- 196) en *Tussen taalstrijd en arbeidersbeweging: de Onafhankelijke Volkspartij in de jaren 1860* (p. 197-227).

Industriële Archeologie

347. BOGAERT D., *Stedelijke milieuhinder in de pre-industriële tijd (18de en begin 19de eeuw)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 3, p.18-35.
Behandelt de vervuiling van straten en waterwegen en de verontreiniging door diverse bedrijfstakken: de textielindustrie, de suikerraffinaderijen, de stokerijen en de bierbrouwerijen. Geïllustreerd.
348. COLLUMBIEN H., *De "puntfabriek"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 216-220.
Bedrijfsgechiedenis van de "Clouterie et Tréfilerie des Flandres", in 1953 geïntegreerd bij ARBED.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

349. DE HERDT R., *De Gentse sierteelt in de 19de en begin 20ste eeuw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 2, p. 3-11.
350. DESEYN G., "*Genaemd de Waeterwijck*". *Industrieel-archeologische sprokkels uit de geschiedenis van de wijk Sluizeken-Muide-Ham*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 1, p. 3-11. Met voetnoten.
351. DESEYN G. en G. VERHEEKE, *Net geen veertig jaar. Interview met Albert Warie, langst tewerkgesteld in de Gentse filmexploitatie: van 1939 tot 1979*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 3, p. 3-17. Geïllustreerd.
352. SACHTLEBEN V., *Der flämische und der deutsche Gründer der Chemischen Fabrik Curtius in Duisburg*, in *Duisburger Forschungen*, 41, (1995), p. 121-134.
353. SERRUS B., K. PITTMOVILS en S. MENGE, *Gestrand in 't Seles Kest. Verhalen uit de Minnemeers*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 1, p. 12-39.
De weergave van een veertiental interviews met oudere bewoners uit de Minnemeerswijk. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, kloosters

354. BERINGS G., *Op gespannen voet. Cluny in het Graafschap Vlaanderen*, in *Vlaanderen*, 44, 1995, nr. 2, p. 12-14.
De auteur situeert de stichting van de Bourgondische abdij Cluny in 909 ten opzichte van de toenmalige kloosters en de oudere kloosterhervormingen. Hij gaat in op de inhoud van het monastieke leven en de organisatie waardoor Cluny een grote verspreiding kende in de 10de-11de eeuw. In het graafschap Vlaanderen kreeg deze hervormingsbeweging geen vaste voet. Via de Sint-Bertijnsabdij van Saint-Omer werden de Cluniacenser ideeën toch in enkele Vlaamse abdijen geïntroduceerd zoals in de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, maar na korte tijd ebde die invloed reeds weg. Geïllustreerd.
355. CASSIMAN P., *Een halve eeuw Congregatie der Jonge Dochters te Baarle (1850-1903)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 3-7.
Overzicht van de geschiedenis van de Congregatie op basis van het "Beraadslag- en Rekenboek der Congregatie, van de jonge Dochters, ingericht te Baarle, onder den titel van de Hemelvaart der Allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria, den 16 julij 1850", bewaard in het archief van de Sint-Martinuskerk te Baarle.

356. LOUIS E., *L'ancienne abbaye de Hamage à Wandignies-Hamage (F, 59)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), p. 20-23.
De bondige kroniekttekst geeft de eerste onderzoeksresultaten van archeologisch onderzoek op de plaats waar in het midden van de 7de eeuw een dubbelklooster werd opgericht. Deze bevindingen overstijgen het lokale belang, niet in het minst omwille van de inzichten van de organisatie, de structuur en de huisraad van het vroeg-middeleeuwse klooster. Voor het eerst krijgt men een duidelijk beeld van een klooster zoals ze er mogelijk ook in het Gentse uitzagen vóór de hervormingen van de 9de eeuw. De uitzonderlijke conserveringstoestand van de materiële resten in Hamage leidde er tot resultaten die elders niet meer mogelijk zijn omwille van de te fragmentarisch bewaarde relictien.
357. MAES D., *Gentenaars als abt van "Ter Duinen" te Koksijde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 96-97.
358. SCHEEPSMA W.F., *Van die memorie der passien van Alijt Bake*, in *Ons Geestelijk Erf*, 68, (1994), afl. 1-2, p. 106-128.
Alijt Bake, priorin van het Windesheimse vrouwenklooster Galilea te Gent, is de auteur van verschillende mystieke geschriften. Eén daarvan *Van die memorie der passien* (UG, 3854) is een bevattelijke synthese van haar Hemelvaartsvisioen dat eerder verwoord werd in *Mijn beghin ende voortganck*. Het geestelijk samenzijn met Christus doorloopt drie wegen: het gedenken van het lijden, het mede-lijden en het loslaten van de individuele eigenheid. In 1455 werd zij afgezet en verbannen, wellicht omdat haar streven naar innerlijke mystiek niet strookte met de leer van de praktische deugdzaamheid. Tekstuitgave met kritisch apparaat.
359. STOCKMAN L., *Schenking van een stuk grond te Lovendegem aan het Sint-Elisabethbegijnhof te Gent (1305)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 45, (1994), p. 101-104.
360. STOCKMAN L., *Het testament van Jacob de Donker, pastoor van Ter Piet in het Ambacht Boekhoute (1331)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 45, (1994), p. 201-211.
361. TISSEGHEM R. en J. DAEMEN, *Begijnhoven vroeger en nu "Neerstigh tot eere Godts"*, Groot-Bijgaarden, 1994, 237 blz
Met vermelding van Gent.
362. VANDEN BROECKE S., *Seculiere geestelijken in het 17de-eeuwse bisdom Gent: een prosopografie*, in *Trajecta*, 3, (1994), afl. 3, p. 193-208.
Prosopografische studie van de seculiere geestelijkheid aan de hand van de computer. De auteur onderzoekt het milieu waaruit deze geestelijken worden gerecruteerd en hun loopbanen in de parochies.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

363. VAN DE PERRE N., *De datum van de bisschopswijding van Nikolaas van Chievres (1136-1167) en de gevolgen voor de datering van zijn oorkonden*, in *Het Land van Aalst*, XLVII, (1995), nr. 2, p. 143-155.
Naar aanleiding van de publikatie in C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij 819-1321*, (Koninklijke Academie van België, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), Brussel, 1990, van twee oorkonden van de Sint-Baafsabdij, nl. over het patronaat van de kapel van Landskouter en over de schenking van de kapel van Gentbrugge.
364. WITDOUCK R., *Kapittels en Kanunniken onder Philips d'Arbois, bisschop van Doornik (1351-1378)*, in *De Leiegouw*, XXXVII, (1995), nr. 2, p. 115-194.
Besteedt aandacht aan het Sint-Veerlekapittel in Gent en behandelt achtereenvolgens de kerk, het kapittel, de proosten en de dekens (p. 185-192).

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

365. *100 Jaar leven in de brouwerijschool Sint-Lieven 1892-1992*, Gent, 1995, 327 blz.
Jubileumboek met historische bijdragen over het brouwersambacht te Gent en over ontstaan en bloei van de school vooral onder impuls van Gabriël Van den Gheyn (1892-1907). Opstellen van: H. BUTAYE, *Jakob VanArtevelde: brouwer of volkstribuun* (p. 26-30); ID., *Merkwaardige resten van ons brouw-verleden* (p. 31-42); ID., *Sint-Lieven: schutsheilige of twistappel* (p. 53-57); J. VAN DE WIELE, *Van monnikenwerk en ambacht tot grootindustrie of ... de geschiedenis van het brouwen te Gent* (p. 16-25). Rijk geïllustreerd en voorzien van een bibliografie.
366. ADRIAENSSENS I., *Gebouwen om naar te luisteren. Veertig Vlaamse monumenten met muziekgeschiedenis*, Tielt, 1994, 264 blz.
Bijdragen over Gentse gebouwen: het Bijlokehospitaal, de Sint-Baafskathedraal en de Vlaamse Opera. Geïllustreerd.
367. BAUTERS L. en M.C. LALEMAN, *De kerk van de geschoeide karmelieten. Beschouwingen bij een dakonderzoek*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 2, p. 35-40.
De auteurs gaan dieper in op de dendrochronologische resultaten met betrekking tot de dakconstructie boven de tweede beuk van de voormalige Karmelietenkerk (zie HOFFSUMMER P. en D. HOUBRECHTS). De datering 1520-1530 kan in verband gebracht worden met de uitbreidingsfase van de kerk waarin de tweede beuk en de zuidelijke zijkapellen opgetrokken werden. De bouwfase met 1583 als terminus post quem duidt wellicht op herstellingen of een verbouwing in de Contrareformatieperiode. Geïllustreerd.

368. BAUTERS L., M.C. LALEMAN, A. LENS, D. LIEVOIS en G. STOOFS, *Het klooster van de Geschoeide Karmelieten in Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 18, (1995), p. 25-26.
Beknopt overzicht van wat het archeologisch onderzoek in 1994 aan resultaten bijbracht voor de geschiedenis en de bouwkundige ontwikkeling van dit kloostercomplex en met duidingen over diverse types van bijzettingen, waaronder beschilderde grafkelders, die in de kerk aan het licht kwamen.
369. BAUTERS L. en I. VAN DRIESSCHE (red.), *Archeologie en cultuurtoerisme, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1995, 74 blz.
Deze uitgave, bij gelegenheid van een studiedag in Oudenaarde over het thema 'Archeologie en cultuurtoerisme', verzamelt enkele bondige bijdragen over de impact van cultuur in de ontwikkeling van het toerisme, over de betekenis van archeologisch erfgoed in de evolutie van het cultuurtoerisme en over de ontsluiting van archeologische sites voor toerisme. Ervaringen, voornamelijk uit de provincies Zeeland, West- en Oost-Vlaanderen, ondersteunen de uiteenzettingen. De inspanningen van de Provincie Oost-Vlaanderen op het vlak van archeologische patrimoniumzorg en cultuurtoerisme werden in het bijzonder beklemtoond. Doch ook in andere bijdragen kwamen inzichten en ervaringen aan bod die ook voor het Gentse archeologisch en monumentaal erfgoed van betekenis zijn. Gent ontbrak uiteraard niet bij de opgave van de potentiële archeologische objecten in de provincie Oost-Vlaanderen (p. 24). Met vooral verwijzing naar de bijdragen van L. DE CAUTER, N. VANHOVE, U. CLAEYS, J. HENDRIKS, E. VAN GINKEL en A. DE KLERK.
370. BEKAERT G. en M. DUBOIS (red.), *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1990-1993, (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap)*, Brussel, 1994, 224 blz.
Na de inleidende teksten van de vermelde auteurs over respectievelijk 'Architectuur, parasiet of maatschappelijke noodzaak' en de toelichting over de opzet van het jaarboek, volgens zeven essays rond hedendaagse architectuur. Daarvoor tekenden M. SMETS, F. STRAUVEN, P. UYTENHOVE, A. LOECKX, G. PAULISSEN, E. LAGROU en F. DE PAU. Bij het dertigtal projecten dat meer in detail wordt toegelicht vindt men voor Gent het UCO-gebouw (Bellevue), de woning Speeckaert (Jacob van Maerlantstraat) en de herstructurering van een 19de-eeuws pand (Kouter) terug. De publikatie wordt afgesloten met een overzicht van architectuurprijzen, tentoonstellingen, publikaties en met samenvattingen in het Frans en het Engels. Geïllustreerd.
371. *Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten, in Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 47, (1993), p. 161-196.
In 1993 werden voor Gent beschermd: de huizen gelegen in de Sint-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

Kathelijnestraat 8 en 10-12, met de aanpalende panden in de Goudstraat en Gelukstraat, een huis gelegen Kunstlaan 41, het voormalig textielbedrijf Van Acker, Bachtenwalle 1, het Sint-Veerleplein en omgeving (deel van de Burgstraat, de Jan Breydelstraat en het Vleeshuisstraatje), en de Hoeve Dossche, Woestijnegoedlaan 14 en hoevetje aan de Vroonstalledries 66 te Wondelgem.

372. BOHEZ R., C. DE SUTTER en G. VAN DOORNE, *Verdwenen hoekjes van het oude Gent. Uit de fotoverzameling van de Commissie van Monumenten en Stadsgezichten*, Gent, 1994, z. blz. Selectie uit de fotoverzameling.
373. CHARLES L., R. K. DEBRUYNE, J. DECAVELE, G. EVERAERT, M.C. LALEMAN, D. LIEVOIS en R. VANDEN BILCKE, *Huizenonderzoek in Gent. Een handleiding*, (Stadsarchief), Gent, 1994, 127 blz. Methodologische uiteenzetting over het huizenonderzoek van het Gentse particuliere woonhuis. Met de volgende bijdragen: *Van materieel spoor tot huizengeschiedenis* (M.C. LALEMAN, p. 7-20), *Een nieuwe methode voor het bouwhistorisch onderzoek van particuliere huizen in Gent* en *De landcijsboeken in Gent* (D. LIEVOIS, p. 21-25, p. 29-35), *De registers van het huisgeld* (L. CHARLES, p. 37-59), *Het kadaster, Het Frans kadaster per soort van grondgebruik, Het Frans parcellair kadaster, Het Hollands kadaster en Systematiek van het huizenonderzoek in Gent* (D. LIEVOIS, p. 61, p. 63-65, p. 67-73, p. 75-79, p. 117-122), *Het Belgisch kadaster* (R. VANDEN BILCKE, p. 81-94), *Registratie en hypotheek* (R.K. DEBRUYNE, p. 95), *Bronnen voor bouwhistorisch onderzoek in Gent* (J. DECAVELE, p. 97-112) en *Gebruik van het bouwhistorisch onderzoek - een evaluatie* (G. EVERAERT en M.C. LALEMAN, p. 123-125).
374. COLLEN-JANSSSENS J., *Gentse parken en groenzones. 1. Het Zuidpark*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 1, p. 1-18.
375. DAMBRUYNE J., *Stadsambtenaren betrokken bij de Gentse bouwsector tijdens het Ancien Régime*, in *Handelingen van het LIIe Congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Liège, 1994, nr. 2, p. 378-391. Aan de hand van concrete voorbeelden voor de periode 16de-18de eeuw gaat de auteur dieper in op de functie, het werk en de inkomsten van bouwvakkers met officiële opdracht. Behalve algemene gegevens betreffende deze bouwlui, komen de erfscheiders, de ontvangers en de commissarissen van de stadswerken, de politiemeesters, de houtmeters, de kalklossers en de keurders van de rode aarde in dit beknopte overzicht aan bod.

376. DECAVELE J. en U. VANWILDEMEERSCH, *Bachte-Maria-Leerne. Dubbeldorp*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 2, p. 14-16. Historische schets van de kerken, het kasteel en van het dorp dat ontstond uit een samenvoegen van Sint-Maria-Leerne met Bachte.
377. DE PERMENTIER C., *Via Florea (1): een wandeling langs Oostvlaamse Sierteelt*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 1, p. 1-4. Zie ook ID., *Via Florea (2): een wandeling langs Oostvlaamse Sierteelt. De Azalea Gloria Gandavensis*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 2, p. 5-12; *Via Florea (3): Orchideeën, de Fine Fleur van de Bloemeteelt*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 3, p. 13-19; *Via Florea (4): een wandeling langs de Oostvlaamse Sierteelt. De Begonia, de koningin der bloemtapijten*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 4, p. 21-30 en *Via Florea (5): De Roos*, in *G.O.V. Heraut*, nr. 5, p. 31-38..
378. DEROM S., *Gravensteen. Een bezoek aan het Gravensteen, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1995, 31 blz.
Beknopte historiek van het Gravensteen, van de grafelijke residentie, over particulier gebruik als katoenspinnerij naar de ontmanteling en de restauratie. Geïllustreerd.
379. DEROM S., *Het huis Voortman te Gent, een prachtige directeurswoning in Empire-stijl*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 106 (1995), p. 2-15.
Het betreft een gedocumenteerde bijdrage over het huis dat de bekende textielindustriële Abraham Voortman aan Vogelenzang had gepland. Het werd in 1816 naast het grote bedrijf in opdracht van zijn weduwe opgetrokken. Het ontwerp, waarnaar enkele recent ontdekte tekeningen eveneens verwijzen, wordt toegeschreven aan architect Jean-Baptiste Pison (1763-1818), wiens oeuvre beknopt wordt toegelicht. De bijdrage geeft niet alleen de bouwgeschiedenis en gegevens over de familie Voortman, die de eigendom bijna twee eeuwen koesterde, maar biedt tevens een kleurrijk inzicht in de woning, de interieurs en de prachtige tuin die het buitenhuis omringde. Geïllustreerd.
380. DE SUTTER C. en G. VANDOORNE, *Verdwenen hoekjes van het oude Gent uit de fotoverzameling van de Commissie van Monumenten en Stadsgezichten, (Koninklijke Dekenij Patershol v.z.w.)*, Gent, 1995, z. blz., 147 afb.
Tweede uitgave van een reeks archiefphoto's uit de rijke verzameling van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten. Met plaatsnamenregister. Geïllustreerd.
381. DEVRIESE L., *Enkele bouwblokken in de Gentse Waterwijk. Evolutie van het huizenbestand sinds het einde van de 17de eeuw*, in *Stads-*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

archeologie. Bodem en monument in Gent, 19, (1995), nr. 1, p. 7-22.

Aan de hand van kadastrale en fiscale gegevens ondernam de auteur een grondige studie naar de ontwikkeling van de bebouwing tussen 1672 en 1810-1813 voor drie bouwblokken binnen de Waterwijk, tussen de Ottogracht en de Minnemeers. In de studie worden ook enkele verwijzingen naar vroegere toestanden, oudere bronnen en meer recente ontwikkelingen opgenomen. Met reconstructieplannen en overzichtstabellen.

382. DEVRIESE L., *De Gentse Waterwijk. Een ghebuerte uit het Ancien Régime*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 1, p. 5-6.

Over de oppervlakte en de begrenzing van het stedelijke deelgebied dat als Waterwijk wordt aangeduid, bestaat geen eensluidende visie. Aan de hand van enkele bronnen uit de 16de-17de eeuw geeft de auteur een precieze omschrijving.

383. DUBOIS M., *Belgio. Architettura, gli ultimi vent'anni, (Tendenze del l'architettura contemporanea)*, Milano, 1993, 166 blz.

Met de internationaal bekende Art Nouveau-architectuur van Victor Horta en Paul Hankar als uitgangspunt wordt een beeld gegeven van kwaliteitsvolle hedendaagse architectuur in België. Het geheel is in verscheidene hoofdstukken rond gekozen thema's opgedeeld en behandelt onder meer de relatie stedenbouw/architectuur, naast beknopte overzichten voor Vlaanderen en Wallonië. In een tweede gedeelte worden een aantal werken uit de periode na 1965 meer in detail toegelicht. Bij het rijk geïllustreerde voorbeeldengamma komt ook werk aan bod van Gentse architecten en architecten die in Gent werkzaam zijn. Wat gebouwen in Gent betreft wordt er onder meer aandacht geschonken aan de Noordstar-gebouwen (Groot-Brittanniëlaan), het Huis Cleyman en het winkelpand Negozio Queen's. Geïllustreerd.

384. DUBOIS M., *Het eerste art nouveaugebouw in Gent. Woning Delacre van architect Octave Van Rysselberghe 1897*, in *Jaarboek 1992-1993 Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas, (Centrum voor Architectuuronderzoek)*, z. pl., 1994, p. 38-47.

Studie gewijd aan de woning van professor Maurice Delacre gelegen aan de Fortlaan, het eerste volwaardige Art Nouveau-gebouw te Gent, ontworpen door de Gentse architect Van Rysselberghe.

385. HOFFSUMMER P en D. HOUBRECHTS, *De Karmelietenkerk in Gent. Dendrochronologische analyse van de dakconstructie boven de tweede beuk*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 2, p. 29-34.

De dendrochronologische studie van hout uit de dakconstructie boven de tweede beuk van de voormalige Karmelietenkerk verwijst naar twee

bouwfazen, respectievelijk in 1520-1530 en na 1583 te dateren. Geïllustreerd.

386. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT (†), *L'hôpital de la Bijloke à Gent: premier bilan de la recherche archéologique*, in *Actes du 11e Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Liège, 1994, nr. 2, p. 129-135.
Overzicht van de bouwgeschiedenis van het Bijlokehospitaal op basis van het archeologisch, bouwkundig en hernieuwd historisch onderzoek onder leiding van de Dienst Stadsarcheologie in de periode 1990-1993.
387. ERAUW H., *Typische wijk in Gent. Ekkergerm*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 5, p. 137-142.
388. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 132. De puntgevel van de refter van de Bijloke*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 12-14.
389. KERCKHAERT N. (†), *400 Jaar Ooidonk*, Gent, 1995, 142 blz.
Posthuum verschenen geschiedenis van het kasteel en van de families die er hun verblijfplaats hadden, zoals de Montmorency, della Faille, du Bois de Nevele en t' Kint de Roodenbeke. Rijkelijk geïllustreerd. Zie ook SERRAS H., *Geschiedenis van kasteel Ooidonk. Een verre duik in het verleden*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 2, p. 3-7. Summier overzicht van de geschiedenis van het ontstaan van de waterburcht.
390. KLUYSKENS P., *Kapelleke Schreiboorn*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 6, p. 356-364.
391. LANCLUS K., *Monumenten voor de rechtspraak. Rechtbanken in Oost-Vlaanderen*, in *Monumenten en Landschappen*, 14, (1995), nr. 5, p. 10-28.
Behandelt onder andere het Justitiepaleis te Gent, naar een ontwerp van Louis Roelandt.
392. LAPORTE D., *Architectuurgids Gent*, Gent, 1994, 311 blz.
Chronologische selectie (vanaf de 10de eeuw) van openbare burgerlijke en religieuze gebouwen en van privé-gebouwen uit de woon-, amusements- en bedrijfscultuur. Met foto's, opmetingen, doorsneden en/of situatieplannen, stratenindex en lijst van bouwmeesters werkzaam te Gent. Geïllustreerd.
393. LIEVOIS D., *Vroege industrie aan de Sint-Amandstraat*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18 (1994), nr. 1, p. 11-21.
Deze bijdrage illustreert een praktische toepassing van de z.g. nieuwe methode van huizenonderzoek voor de huizen Sint-Amandstraat 68-72

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

en toont aan dat deze werkwijze ook voor panden in het voormalige Sint-Pietersdorp bruikbaar is. Behalve over de ontwikkeling van de eigenlijke huizen en hun bijgebouwen bracht het onderzoek ook diverse gegevens aan het licht over vroege industriële bedrijvigheid in Gent. Geïllustreerd.

394. MEGANCK L., *De voortuinhekken van het Miljoenenkwartier. Getuigen van een verdwijnende kunstvorm*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 1, p. 23-33.
Het inwerken van kunstige afsluitingen voor de voortuinen was een kenmerk van verscheidene stadsuitbreidingen sedert de 19de eeuw. Het z.g. Miljoenenkwartier, dat na de Wereldtentoonstelling van 1913 in de Sint-Pietersaalstwijk tot stand kwam, bewaart een zeer gevarieerde verzameling voortuinhekken die in deze bijdrage hoofdzakelijk aan de hand van de originele bouwtekeningen worden toegelicht. Geïllustreerd.
395. MEGANCK L., N. POULAIN en A. DEMEY, *Het Miljoenenkwartier: een Gentse woonwijk uit het Interbellum*, (*Kleine Kultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen*), Gent, 1995, 64 blz.
In de eerste hoofdstukken komen de voorgeschiedenis, de Wereldtentoonstelling van 1913 en de verkaveling van het areaal aan bod. De Interbellum-architectuur wordt er in de context van ons land en in internationaal perspectief gesitueerd. Dan komen de bouwwerken en het oeuvre van de architecten die in het Miljoenenkwartier actief waren aan de beurt. Tenslotte worden de interieurs en de voortuinhekken toegelicht. Geïllustreerd.
396. MEUL V., *Joseph Schadde, Academicus en historiserend bouwmeester in de tweede helft van de 19de eeuw*, in *Monumenten en Landschappen*, 13, (1994), nr. 6, p. 8-61.
De bijdrage gaat vooral dieper in op de visie over architectuur en de betekenis van het oeuvre van de Antwerpse architect Joseph Schadde (1818-1894). Een aantal belangrijke opdrachten zoals de Handelsbeurs in Antwerpen en het station van Brugge worden uitvoeriger belicht. Bij het overzicht van de werken komen ook enkele Gentse gebouwen aan bod zoals de kastelen Claeys Bouüaert, van Tieghem de ten Berghe en Kervyn d'Oudt Mooreghem in Mariakerke. Geïllustreerd.
397. NYS R., *Het Gravensteen in Gent. Natuursteen uit het poortgebouw*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 1, p. 24-27.
Verslag van het petrografisch onderzoek van het gesteente waaruit de met bladwerk versierde kraagstenen in het poortgebouw van het Gravensteen werden vervaardigd. Geïllustreerd.

398. OLLIVIER H. (red.), *Met licht geschreven. Foto's uit een eeuw dagelijks leven, (Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 12)*, Gent, 1994, 271 blz.
Fotoboek van één eeuw sociale geschiedenis te Gent rondom thema's uit het dagelijks leven: werksituatie, mobiliteit, ontspanning, consumptiegedrag, sport en toerisme.
399. POULAIN N., *Het Miljoenenkwartier. Beschouwingen over monumentenzorg in een beschermd stadsgezicht*, in *Interbellum*, 15, (1995), nr. 4, p. 8-15.
400. *Roelandt briljant, (Dienst Monumentenzorg en Directie Culturele Zaken)*, Gent, 1995, 23 blz.
Met bijdragen van DECAVELE J., *De Opera van Gent. Kouter* (p. 4-15) en van ZABEAU-VAN DER VERREN L., *De Aula van de Gentse Universiteit*. Voldersstraat, (p. 16-23).
401. SPATZ H., *Gentse parken en groenzones. Deel II. Het Benard- of Muinckpark*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 2, p. 19-32.
402. VAN DEN BOSSCHE H., *Het Metselaarshuis te Gent. Bericht van een omstreden restauratie*, in *Monumenten en Landschappen*, 13, (1994), nr. 5, p. 8-30.
Kritische bijdrage met een verantwoording van het omstreden restauratieproject van de voorgevel van het Metselaarshuis, een middeleeuws stadshuis dat in 1526 door de metselaars werd aangepast.
403. VAN DOORNE G. (red.), *Open Monumentendag Gent 10 september 1995, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1995, 106 blz.
Rond het thema 'Samenleving Onder Dak' werden in Gent met de Open Monumentendag een dertigtal monumenten in de belangstelling gebracht. De klemtoon lag op burgerlijke openbare gebouwen of sites met een publieke functie zoals begraafplaatsen. Daarnaast werden ook enkele kleinere en minder bekende museumverzamelingen voorgesteld. In de Sint-Pietersaalstwijk waar in de Interbellumperiode het z.g. Miljoenenkwartier ontstond, werden enkele woningen uitgekozen om meer in detail aan het publiek voor te stellen. Aan de brochure waarin elke lokatie bondig wordt toegelicht, verleenden verschillende auteurs hun medewerking. Men vindt er onder meer inlichtingen over het Museum Energiea en het tuindorp Herryville (Langerbruggekaai), de Westerbegraafplaats (Palinghuizen), het neogotische Campo Santo (Mariakerke), het Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain (Jozef Guislainstraat), de begraafplaats Campo Santo op de Kapelleberg (Sint-Amandsberg), het Museum Sint-Jan-de-Deo (Fratersplein), de voormalige Berg van Barmhartigheid of het Stadsarchief (Abrahamstraat), het Toreken (Vrijdagmarkt), het

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

Gouverneurshuis (Vlasmarkt), de Koninklijke Vlaamse Academie (Koningstraat), het Historisch Archief- en Documentatiecentrum (Klein Raamhof), het Museum van de Souvereine Gilde van Sint-Joris (Buitenhof), het Stadhuis (Botermarkt), het Postgebouw (Korenmarkt), de Rijksgevangenis (Nieuwewandeling), de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (Sint-Baafsplein), het Zwembad Van Eyck (Jules de Vigneplein), het Pand of het voormalige Dominicanenklooster met de diverse erin ondergebrachte museumcollecties (Onderbergen), de Hogere Instituten Sint-Lucas (Zwartzustersstraat), het Provinciehuis (Gouvernementstraat), het Gerechtshof (Koophandelsplein), het Kunsten-centrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), de historische onderwijscollectie Universiteit Gent (Apotheekstraat), de Universiteitsbibliotheek (Rozier), de archeologische en de ethnografische verzamelingen van de Universiteit Gent (Blandijnberg/Sint-Hubertusstraat), het Museum van de Sint-Rochusgilde (Sint-Pietersplein), het Sint-Pietersinstituut Gent (Meersstraat), het Museum voor Dierkunde (Lodewijk Ledeganckstraat), woonhuis Storrer en het huis Spitaels (Onafhankelijkheidslaan), de woning De Bondt (Krijgslaen), de woning Sarteel (Vaderlandstraat), de parochiekerk Sint-Pieters-Buiten en de woning Elegeert (Sint-Pietersaalststraat), het Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen Universiteit Gent (Krijgslaen) en het Museum voor de geschiedenis van de farmacie (Harelbekestraat). Geïllustreerd.

404. VAN NEVELE F., *Van Dampoortbrug tot Sint-Jorisbrug, (Koninklijke Dekenij Nieuwenhove)*, Gent, 1995, z. blz.
405. VERBEKE A., *Het volksblazen van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 220-222.
Bespreking van een glasraam in het Gentse stadhuis, voorstellende "het Volksblazen van Gent".
406. VERMEIRE M., *Gentse parken en groenzones. Domein en wandelpark Slotendries gemeente Oostakker*, in *G.O.V. Heraut*, 30, 1995, nr. 3, p. 33-44.
407. VERVAET A., *Het kasteel van Lochristi*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXXI, (1994), p. 5-17.
Geschiedenis van het kasteel Rozelaar te Lochristi, ooit het buitenverblijf van de abt van Sint-Baafs en van de Gentse bisschoppen (vanaf eind 16de eeuw); hertekend door Louis Minard in 1833 in neoclassicistische stijl en sedert 1859 vaste stek van de bloemistenfamilie Vuylsteke. Geïllustreerd.
408. VERVAET B., *Het 'Kasteel van Saffelaere' naar een ontwerp van Jan Rooms*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 2, p.8-9.

409. *Vijfde dag van het park, 28 mei 1995: Maaltebruggepark. Het park, poort tot de natuur, (Plantsoenendienst)*, Gent, 1995, 6 blz., 4 blz., 6 blz., 10 blz.
Historiek van het domein Claeys-Bouüaert (Mariakerke), het Frans Tochpark - Voordries - Rattendale (Gentbrugge) en het Citadelpark (Gent) en met bespreking van het Maaltebruggepark. Met plannen van de wandelroutes.
410. WORTMANN A., *Een plek in een dorp, woning in Mariakerke van Xaveer de Geyter*, in *Archis*, 1995, nr. 3, p. 42-47.
Voorstelling van een merkwaardig woonhuis in eigentijdse architectuur, gelegen in een recente verkaveling te Mariakerke.

Kunst, Cultuur

411. BLUEBAUM D., *Die Behandlung der Kunst der Alten in der Zeitschrift >Onze Kunst<. Kunstgeschichte im Spannungsfeld von Sprache und Politik in Belgien, (Berichte aus der Literaturwissenschaft)*, Aachen, 1994, 221 blz.
Studie van het te Antwerpen uitgegeven kunsttijdschrift "Onze Kunst" (1902-1929), dat ook in Nederland verspreiding vond, en waaraan onder meer werd meegewerkt door de Gentse kunstenaar Charles Daudelet (1861-1938). Tevens worden de erin verschenen bijdragen behandeld over de Latemse school en over de tentoonstelling "Oude Kunst in Vlaanderen" op de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913.
412. BRINKMAN P., *Het geheim van Van Eyck. Aantekeningen bij de uitvinding van het olieverven*, Zwolle, 1994, 347 blz.
Technische studie over het gebruik van de olieverftechniek, met uitgebreide analyse van de materialen en de technieken aangewend bij het "Lam Gods". Geïllustreerd, met kritisch apparaat.
413. DECAVELE J. (red.), *Hugo Claus 65, (Stadsarchief, Museum Arnold Vander Haeghen en Poëziecentrum)*, Gent, 1994, 125 blz.
Publikatie naar aanleiding van de 65ste verjaardag van Claus waarin diverse aspecten van diens literaire oeuvre worden belicht. Met bijdragen van H. CLAUS, *Te Gent* (p. 7-12), J. VAN GOOL, *Biografische schets* (p. 15-31), D. DE GEEST, *Poëzie* (p. 33-56), F. DE VREE, *Proza* (p. 57-68), J. VAN SCHOOR, *Theater* (p. 69-78), F. DECREUS, *Mythen uit de Oudheid* (p. 79-95), F. HEYMANS, *Hugo Claus in/en de prijzen* (p. 97-104) en G. J. HEMMINK, *Bibliografie* (p. 105-124). Geïllustreerd.
414. DEN HARTOG E., *Het mecenaat van Filips van de Elzas en zijn opvolgers. Over de oorsprong van het Ingeborgpsalter en de verbreiding van de 'Muldenstil'*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschie-*

denis en Oudheidkunde te Gent, XLVIII, (1994) p. 1-102.

De auteur gaat dieper in op enkele aspecten van de kunstproductie in Vlaanderen in de late 12de eeuw en verbindt dit met de hofcultuur ten tijde van graaf Filips van de Elzas. Twee verluchte handschriften, met name het z.g. Ingeborgpsalter en een psaltercommentaar uit de Pierpont Morgan-verzameling vormen de kern van deze grondige studie. Bij de verspreiding van de z.g. Muldenstil die met deze kunstwerken wordt geassocieerd, betreft de auteur ook de sculpturen uit het westportaal van de Sint-Niklaaskerk met verscheidene voorstellingen uit het passieverhaal. Hierbij wordt een nieuwe hypothese voorgesteld, waarvoor diverse argumenten ter ondersteuning worden aangehaald. De sculpturen zouden afkomstig zijn van een koorafscheiding of doksaal en zouden omstreeks 1206 vervaardigd zijn. Ze zouden voor de Sint-Veerlekerk gemaakt zijn en in 1598-1599 of kort daarvoor, parallel aan de verhuis van het kanunnikenkapittel, naar de Sint-Niklaaskerk overgebracht zijn en toen in een nieuwe, typologische compositie in het tympaan van het westportaal verwerkt zijn. Geïllustreerd.

415. DE PATOUL B. en R. VAN SCHOUTE (red.), *Les Primitifs flamands et leur temps, (La Renaissance du Livre)*, Louvain-la-Neuve, 1994, 656 blz. Voor Gent zijn zeker van belang de bijdragen over Hubert en Jan van Eyck (C. STROO en M. SMEYERS, p. 287-309) en over Hugo van der Goes (P. EECKHOUT, p. 415-435). Interessant is ook de behandeling van de minder beroemde meesters op het einde van de 15de eeuw te Gent (P. EECKHOUT, p. 516-523) waarin onder meer het werk van Gerard Horenbaut wordt besproken. Rijk geïllustreerd.
416. DEPREZ A. (red.), *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk. Deel XV, (Cultureel Documentatiecentrum)*, Gent, 1995, 618 blz.
417. DE VOS J., *Het toneelleven in Gent 1992-1993*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 47, (1993), p. 83-91.
418. D'HOLLANDER J., *Gentse kamerbeiaard Van den Gheyn uit 1801 gerestaureerd*, in *G.O.V.Heraut*, 30, (1995), nr. 2, 4 blz.
419. GINSBURGH V. en S. MERTENS, *De moderne en hedendaagse Belgische schilderkunst. Evolutie van de prijzen in de internationale verkopen 1962-1992*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, XLVIII, (1994), nr. 190, p. 57-79.
- In de bijdrage gaat het over een methodologische statistiek die gegevens levert voor een waardebeoordeling van kunstwerken en wordt de zienswijze getoetst aan concrete voorbeelden van de moderne en hedendaagse schilderkunst. Heel wat Oostvlaamse en Gentse kunstenaars, of schilders van wie werk in Gentse musea voorkomt, komen in dit artikel aan bod.

420. HUYS P., *Een klein zenuwachtig stadje*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 200-206.
Bespreking van de ets "Une petite ville un peu nerveuse" (1925-26) van Jules De Bruycker. Zie ook ID., *Ik zou een tekening willen maken ...* in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 3, p. 152-159. Over een tekening (1913) van de Onthoofdingsbrug en ID., "*Les Journalistes*", een ets van Jules De Bruycker (1907), in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 51-63. Identificatie van de personages: de journalisten Albert De Moor (Le Bien Public), Filiep De Munnynck (Het Volk) en Gustave Abel (La Flandre Libérale), de advocaat Gustave Eylenbosch en stadssecretaris Aimé De Bruycker.
421. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 10. Beeldhouwwerk van Norbert Sauvage in het Bureel van Liefdadigheid*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 64-66.
422. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 59. Boekband van het register van de Brouwersnering*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 6, p.355-356.
423. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 2. Het leven van Sint-Amandus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 199.
424. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 28. De Stichting Bernard Rubeys*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 3, p. 133-134.
Bespreking van de gedenksteen in de Kapel van de Schepenen en de inhoud van de stichting gedaan door koopman Bernard Rubeys in 1574.
425. LAMARCQ D., *Geschiedenis in hardsteen en brons. "Historische" standbeelden in Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 3, p. 48-54.
Met vermelding van diverse Gentse standbeelden van onder andere Jacob van Artevelde, Lieven Bauwens, Louis van Houtte, Oswald de Kerchove de Denterghem en Emile Braun.
426. *Museum voor Geschiedenis der Geneeskunde. Gids*, (Stichting Jan Palfyn), Gent, 1995, 63 blz.
Rijk geïllustreerde catalogus van het Museum dat onder impuls van de Stichting Jan Palfyn sedert 1991 een onderkomen vond in de midden-vleugel van het gerestaureerde 13de eeuwse Dominikanenklooster "Het Pand" aan de Leie. Met aandacht voor de paleopathologie en met een overzicht van het geneeskundig instrumentarium.
427. NYS L., *A propos d'une concession de sépulture à perpétuité en l'église Saint-Nicolas-en-la-Couture de Valenciennes (1377, n.st.). La disparition*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

des dalles à effigies dans les églises: une certaine conception de la concession à perpétuité, in *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, XXVI, (1993), p. 171-173.

De auteur vestigt er de aandacht op dat de kerkverantwoordelijken geregeld een opruiming hielden in de gegraveerde of beeldhouwde grafplaten en de monumentale epitafen. Hoewel de familie betaald had voor een eeuwigdurende concessie, hield men later weinig rekening met de contracten, geschreven of niet, die bij deze gelegenheid gesloten waren. De voornaamste beeldstormers en verwoesters van grafmonumenten waren uiteindelijk deze kerkverantwoordelijken. De auteur verwijst nadrukkelijk naar gevallen waar grafplaten voor profane doeleinden herbruikt werden, onder meer bij de aanleg van de Braamgatensluis in Gent.

428. SCHMIDT P., *Het Lam Gods*, Leuven, 1995, 79 blz.
Rijk geïllustreerde interpretatie van het iconografisch programma van het beroemde veelluik.
429. STEVENS M. en R. HOOZEE (red.), *Impressionisme en Symbolisme. De Belgische avant-garde 1880-1900*, (Royal Academy of Arts), London, 1994, 295 blz.
Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling. Het werk van Belgische en Gentse kunstenaars wordt belicht: Emile Claus, Henri De Braekeleer, James Ensor, Fernand Khnopff, Constantin Meunier, George Minne, Félicien Rops, Léon Spilliaert, Henry Van de Velde, Théo Van Rysselberghe en Theodoor Verstraete. Geïllustreerd.
430. T'SJOEN Y. en H. VANDEVOORDE, *Op voet van gelijkheid. Opstellen van Anne Marie Musschoot*, (*Studia Germanica Gandensia*, nr. 36), Gent, 1994, 251 blz.
Bundeling van opstellen met onder meer haar belangrijkste bijdragen over Karel van de Woestijne en Cyriel Buysse.
431. *Toneelvereniging G.B. Shaw vzw. Gent 1944-1994-50 jaar*, Gent, 1994, 78 blz.
432. VAN CLEVEN J. en F. VAN TYGHEM (red.), *Neogotiek in België*, Gent, 1994, 223 blz.
Rijk geïllustreerd werk, met onder meer opstellen van L. FRANCOIS, *De neogotiek in België: de historische context* (p. 22-25), J. VAN CLEVEN, *Meester Jean-Baptiste Béthune (1821-1894): een kunstenaarsloopbaan* (p. 168-199) en T. COOSMANS, *Architect Pierre Langerock (1859-1923)* (p. 152-153).

433. VAN ELSLANDER A. en A.M. MUSSCHOOT (ed.), *Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en naar Paul Fredericq II*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, X, (1994), p. 31-156. Tweede deel van de publikatie van deze briefwisseling (zie *Mededelingen ...*, IX, (1993), p. 67-175).
434. VAN PETEGHEM S. (red.), *Johan Daisne: 10 films 10 bioscopen*, (*Universiteitsbibliotheek en Internationaal Filmfestival van Vlaanderen*), Gent, 1994, 88 blz.
Filmretrospectieve van tien favoriete films van deze auteur van het magisch realisme, met catalogus van de tentoonstelling van documenten uit het filmarchief van Johan Daisne in de Gentse Universiteitsbibliotheek.
435. *Van Tent naar Teater. 20 jaar Gents Amusement Teater*, Gent, 1995, 71 blz.
436. VERKERKEN W., *Het land van Buysse, volgens Cyriel Buysse. Een inventaris van de realiteit en het fantasierijke realisme in de topografie van het oeuvre van Cyriel Buysse*, (*Cyriel Buysse Genootschap*), Gent, 1994, 207 blz.
Hoe verwerkte Buysse zijn omgeving in zijn literair werk? Voor Gent is deze omgeving onder meer: de Bijloke, de Kouter, de Vismarkt, het station en de beestenmarkt.
437. VIANE R., *Bloemen, Planten en Platen. 18de eeuw tot heden*, (*Universitaire Plantentuin*), Gent, 1995, 83 blz.
Catalogus bij de tentoonstelling die de eerste planten- en bloemententoonstelling in de herberg Frascati (1809) reconstrueert, waaruit later de Gentse Floraliën zijn ontstaan.

Materiële cultuur

438. DE BACKER C., *Een Gents recept uit de 16de eeuw om "tragien" te maken*, in *Scientiarum Historia*, 20, (1994), nr. 1-2, p. 71-74.
Tragien zijn suikerwerken dragees. Met kritisch apparaat.
439. DE BACKER C., *Het vernis-recept uit 1756 voor de bibliotheek van de Sint-Pietersabdij te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 1, p. 22-23.
In het Museum voor Volkskunde bevindt zich een handschrift met 18de-eeuwse vernisrecepten van een zekere Pieter Bettens die wellicht als schilder-decorateur werkzaam was. Een recept voor vernisactiviteiten in de bibliotheek van de Sint-Pietersabdij wordt hier in extenso gepubliceerd en van commentaar voorzien.

440. DEMIDDELE H. en A. ERVYNCK, *Diatomeeën als ecologische indicatoren in de Vlaamse archeologie: Romeins en middeleeuws Oudenburg (prov. West-Vlaanderen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, Assen-Zellik, 1993, dl. 3, p. 271-231.
Kiezelwieren of diatomeeën bieden waardevolle aanwijzingen voor de reconstructie van het landschap en de vegetatie rond archeologische contexten. Kiezelwieren bezitten immers een vrij resistent skelet en hebben daarom grote fossilisatiekansen. Ze komen bovendien in bijna alle aquatische biotopen in grote aantallen voor. De kans dat in een archeologische context grote hoeveelheden kiezelschaaltjes voorkomen, is reeël. Het onderzoek van dit soort ecologisch bodemmateriaal wordt in Vlaanderen nog te weinig toegepast. Met verwijzing naar de onderzoeken van de Hogeweg en de wellicht 9de-eeuwse grachtvulling aan de Gouvernementstraat. Geïllustreerd.
441. LAMARCQ D., *Het latrinaire gebeuren. De geschiedenis van het W.C., (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1993, 308 blz.
Zeer ruim en algemeen overzicht van de geschiedenis van de latrine, met enkele verwijzingen naar Gent. Zo werden de structuur en het functioneren van de nog bewaarde latrines in het Gravensteen en het Korenstapelhuis aan de Graslei toegelicht. Er komen verwijzingen voor naar enkele privé-woningen, onder meer in de Drabstraat en de Heilig-Geeststraat. Het archeologisch onderzoek van een post-middeleeuwse beerput aan de Schepenhuisstraat en vondstengoed uit een afvalput die in de infirmerie van de Sint-Pietersabdij werd opgegraven, kregen eveneens een plaats in dit werk. Bij de Gentse verwijzingen ontbreekt ook de latrine niet, horend bij de troon van Jozef II en bewaard in de Troonzaal van het Gentse Stadhuis.
Voor de meer recente periodes komen stedelijke voorschriften aan bod, situaties in Gentse beluiken, documenten uit het Museum voor Volkskunde en gegevens over urinoirproductie zoals wat door het huis Dutry-Colson werd verdeeld. Geïllustreerd.
442. VAN DEN ABEELE R., *Bakstenen en veldsteenovens langs de Leie te Sint-Martens-Latem en omgeving*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, (1994), nr. 23, p. 99-119. Geïllustreerd.
De bijdrage handelt over het functioneren van veldovens waarin bakstenen werden vervaardigd. Het gaat om een beknopt overzicht voor Sint-Martens-Latem met gegevens vanaf de 16de eeuw. Een klein gedeelte van de produktie werd geëxporteerd, wellicht naar Gent en de Gentse deelgemeenten. De meeste aandacht van de auteur gaat uit naar de manier waarop de laatste veldovens in de Interbellumtijd werden opgebouwd en wie daarbij betrokken was. Dit thema biedt tevens de gelegenheid om voor die periode ook informatie te geven over de vervaardiging van baksteen in Afsnee en Sint-Denijs-Westrem.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

443. AUDOOREN F. (red.), *Het vuur aan de lont ... biografie van 25 jaar Gentse Feesten bij Sint-Jacobs*, (vzw Trefpunt), Gent, 1994, 232 blz. Geïllustreerd.
444. BAILLIEUL B., *In hoeverre is het archief van de Gentse schuttersgilden genealogisch waardevol ?*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XIV, (1995), nr. 1, p. 10-13.
445. BOERJAN G., *Het kerkhof van Mariakerke "anders bekeken" deel 2*, in *Marka. Notulenblad*, 111, (1994), z. blz.
Voorstelling van de merkwaardige graven op het kerkhof en van de kunstenaars die eraan werkten. Geïllustreerd.
446. BONTINCK J. en P. NOLLET, *Meulestede nu - 1994 ten behoeve van de huidige en de komende generaties*, (Stad Gent), Gent, 1994, 38 blz.
Fotobrochure over het hedendaagse straatbeeld in de wijk Meulestede.
447. BROGET G., "De groete strate buten turre", in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 3, p. 114-133; nr. 4, p. 182-198.
Beschrijving en historiek van de voornaamste panden langs de Hoogstraat. Geïllustreerd.
448. BRYSSSE A., *Typische wijk in Gent. De Muide*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 4, p. 103-107.
449. DAEM M., *Het Heilig Bloedkapelleke Ekkerghem-Gent en Wilsnack (D)*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 3, p. 141-175.
450. DAEM M. en M.J. DE SMET, *Kinderlied, -dans en -spel te Wetteren*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 4, p. 203-237.
451. DE BAETS A., *De slag van Melle a° 1745. De gevolgen voor de inwoners*, in *Heemkundige Vereniging De Gonde*, 23, (1995), nr. 2, p. 35-41.
452. DE BUCK R., *Herontdekking van de Nieuwpoort*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 97-100.
Met reproductie van een foto van de Nieuwpoort in 1853.
453. DE BUCK R. (ed.), *Gentse memoriedagen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 5, p. 314-316; nr. 6, p. 368-371; 24, (1995), nr. 1, p. 32; nr. 2, p. 100-102; nr. 3, p. 160-163, nr. 4, p. 230-232.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

454. DE CLERCQ R., *De inwoners van Sint-Denijs-Westrem in de commerciële repertoria van de 19de eeuw*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 43-97.
Systematisch overzicht van de bevolking volgens verschillende beroeps-categorieën, met bronvermeldingen. Geïllustreerd.
455. *De geschiedenis der lotelingen*, in *Marka. Notulenblad*, (1995), nr. 112, nr. 113.
Met chronologisch overzicht van de lotelingen van Mariakerke (1794-1899).
456. DEGRAEUWEG. (red.), *Dorpsbeelden uit het verleden. Melle-Gontrode, Nazareth*, 1994, 126 blz.
Fotoboek met afbeeldingen van sociale bijeenkomsten (toneel, muziek, school ...) en met dorpszichten van Melle en Gontrode.
457. DE MAAR F., *De heilige Apollonia in Nederland en Vlaanderen. Duizend jaar beschermheilige van de tandpijnlijders en in de twintigste eeuw van de tandartsen*, Nijmegen, 1991, 56 blz.
Studie van de verering van deze heilige, met aandacht voor de 15de-eeuwse muurschildering in de crypte van de Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.
458. DENEWET L. en L. GOEMINNE, *Molenmakers in Vlaanderen. Het werkboek van Coussée uit Meulebeke (1881-1911)*, in *Molenecho's*, 22, (1994), nr. 3-4, p. 108-333.
459. DESMET J. en C. DETREMMERIE (e.a.), *Koninklijke Gentse Kapperskring 1893-1993*, Gent, 1993, 112 blz.
Historiek van techniek en mode in het kappersberoep. Geïllustreerd.
460. DE TREMERIE M., *Herbergnamen. Spiegel van hun tijd*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 3, p. 61-63.
461. DE VRIENDT J. (†), *Afstammelingen Beenhouwers en Visverkopers VAN LOO uit Gent. Nakomelingen van de kinderen van Carel-Dominicus van Loo x De Munnynck Martina-Joanna*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XIV, (1995), nr. 1, p. 6-7.
462. EVRARD A. en R. DE VRIENDT-MORES, *Suicide (en moord) onder het Ancien-Régime. Een criminele saeck in het milieu van de Gentse vleeshouwersnering*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 15-22.
De moord door en zelfmoord van de vleeshouwer Frans van Loo in 1741 geeft een kijk op de rechtspraak en de aanpak van psychiatrische

patiënten in de 18de eeuw te Gent.

463. HAUDENHUYSE G., *Misdaad en straf in de middeleeuwen, niet steeds evenredig*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 23, (1995), nr. 2, p. 17-22.
464. HAUDENHUYSE G., *Opsporingsbericht uit 1330*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 23, (1995), nr. 2, p. 23-26.
465. LAMARCQ D., *Ook in Oost-Vlaanderen spiegels van de samenleving: Herbergnamen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 1, p. 19-22.
466. LEVIS E., *'t Gentsch spant de Kruune of: het fenomeen van het fabrieksgents*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 4, p. 3-23.
467. LEVIS E. en G. VAN GEERT (†), *Kaak, kaak, nen twiedekker! Gensche woorde en uitdrukkynghe*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 6, p. 373-376; 24 (1995), nr. 1, p. 35-38; nr. 2, p. 103-106; nr. 3, p. 164-167.
468. MAES D., *Wie was er eerst: de leenheer of de leenman? De Heerlijkheid Drongen en haar lenen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 95-152.
469. *Mariakerke & Mariakerkenars tijdens wereldoorlog II*, in *Heemkundige Kring Marka*, 1994, z. blz.
470. MATTELAER J.J., *Steensnijden in Vlaanderen in de 17de en 18de eeuw*, in *Geschiedenis der Geneeskunde*, (1995), nr. 1, p. 57-65.
Bijdrage over deze vroege "heelkundige" ingreep. Met aandacht voor de Gentse familie steensnijders De Pape.
471. NEIRYNCK F. en H. PAERL, *Traditionele poppen in België, (Vlaams Figurentheaterarchief)*, Gent, 1994, z. blz.
Behandelt de plaats van het Belgisch traditioneel poppentheater in Europa en de diverse Belgische gezelschappen (met Pierke voor Gent). Geïllustreerd.
472. OSSIEUR E., *Het doopfeest van Albert van Pottelsberghes zevende zoon in 1696*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 72-83.
Bevat tevens gegevens over de aanverwante familie Schoorman..
473. POELMAN R., *De schuttersmaatschappij Willem Tell aan de Oude Bareel*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXXI, (1994), p. 125-133.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

474. POELMAN R., *Het verhaal van een grafzerk*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 1, p. 2-3.
De grafsteen van Daniël Kutschrütter, vroegere bewoner van het domein Slotendries en begraven (1720) in de parochiekerk van Oostakker, werd eind 19de eeuw door Nederlandse afstammelingen gekocht en naar Den Haag overgebracht. Is nu terug geplaatst in de gang van het Convent Engelbertus in Sint-Amandsberg.
475. SCHEPENS E., *Wie heeft het voor het zeggen ? Twee processen met betrekking tot de jurisdictie van de heerlijkheid Baarlevelde (te Dronghen)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 37-73.
476. SELIS E., *Oostakkerse kronieken*, Oostakker, 1994, 96 blz.
Verzameling van dorpsverhalen. Geïllustreerd.
477. SONNEVILLE A., *Zwijnaarde eertijds en nu, deel 2*, Zwijnaarde, 1995, 96 blz.
Fotoboek over het leven in een dorpsgemeenschap met veel aandacht voor het landbouwersbestaan.
478. STEEGHERS W., *15de eeuwse Gentse buitenpoorters uit Brugge*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 3-4, p. 206; zie ook ID., *15de-eeuwse Gentse Buitenpoorters uit Ertvelde*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, (1995), nr. 45, p. 105-106; ID., *15de eeuwse Gentse buitenpoorters uit Sint-Niklaas*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 2, p. 79-80; ID., *Asperlingen die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 11-12, p. 559-560; ID., *Drongenaren die Gents Buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 25-28; ID., *Gentse buitenpoorters van Destelbergen in de 15de eeuw*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 1, p. 13-14; ID., *Gentse buitenpoorters van Gentbrugge in de 15de eeuw. Gentse buitenpoorters van Ledeberg in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 30 (1994), nr. 11-12, p. 606; ID., *Gentse buitenpoorters van Heusden (Oost-Vlaanderen) in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 6, p. 320-322; *Gentse buitenpoorters van Merelbeke in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 1, p. 31-32; ID., *Gentse buitenpoorters van Oostakker en Sint-Amandsberg in de 15de eeuw*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 3, p. 15; ID., *Gentse buitenpoorters van Wetteren in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 7-8, p. 371-374; ID., *Kaprijkenaren die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *De Eik*, 19, (1994), nr. 4, p. 207-208; ID., *Lovendegemnaren die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *De Eik*, 20, (1995), nr. 1, p. 5-6; ID., *Personen uit Aalst die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 9, p. 455-457; ID., *Sleidingenaren die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw*, in *De Eik*, 20, (1995), nr. 1, p. 3-5; ID.,

Zingemnaren die Gents buitenpoorter werden in de 15de eeuw, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 10, p. 515-516.

479. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van de geneesheer en letterkundige Judocus Frans De Hoon*, in *De Eik*, 20, (1995), nr. 1, p. 44-47.
480. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland overleden op de parochie Sint-Michiels-Noord te Gent (1736-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, (1995), nr. 45, p. 107.
481. STOCKMAN L., *De H.-Kruisdevotie in Lotenhulle voor 1796*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 45, (1994), p. 167-180.
482. TIMMERMAN F., *Dorpsbeelden uit het verleden. Merelbeke. Deel 2*, Nazareth, 1994, 126 blz.
Fotoboek met aandacht voor het dagelijks leven en het verenigingsleven.
483. VAN DE PERRE D., *Het toponiem "Kardeloet" te Ninove en te Gent en zijn relatie tot de Middeleeuwse Arturromans*, in *Het Land van Aalst*, XLVII, (1995), nr. 1, p. 64-76.
Het huis Cardeloot (1321) was een steen in de Hoogpoort, gelegen ongeveer waar het huidige laat-gotische Stadhuis is gebouwd.
484. VAN DER LINDEN R., *Heemkringen in Zuid-Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 5, p. 118-121.
485. VAN DE WALLE R., *Toverij in Vlaanderen*, in DE MEUTER I. en M. PORIAU (red.), *Witte magie, zwarte magie*, Brussel, 1995, p. 76-101.
Behandelt de toverij in Vlaanderen (tot in de 20ste eeuw), met aandacht voor enkele typisch Gentse verschijnselen.
486. VANGANSBEKE J., *Drongense kermiskoersen tussen 1930 en 1980*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 9-24.
Historisch overzicht geïllustreerd met krantenknipsels en foto's.
487. VAN POUCKE D., *Royal Cody Ghent Rifle Club 1895-1995*, Gent, 1995, 175 blz. Geïllustreerd.
488. VAN TWEMBEKE J., *25 Jaar Heemkring Scheldeveld*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, (1994), nr. 23, p. 155-181. Geïllustreerd.
Het werkgebied van deze vereniging, die in 1969 werd opgericht, omvat ook de deelgemeenten Afsnee, Sint-Denijs-Westrem en Zwijnaarde. Zowel in de werking als in de publikaties komen vaak onderwerpen aan bod die ook deelaspecten van het Gentse verleden aansnijden.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

489. VELLE K., *Hongeropstand in Sint-Martens-Latem in 1847*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 7-23.
490. VELLE K., "Scheiden doet lijden": *de boedelscheiding tussen de gemeenten Nazareth en De Pinte (1867-1871)*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 25-39.

Biografieën

491. *In memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 47, (1993), p. 275-286.
Gentenaars overleden in 1993: directeur van de Federatie voor Toerisme in Oost-Vlaanderen Daniel De Moor (Gent, 1932), de kunstenaars: Oscar Bonnevalle (Gent, 1920), Herman Verbaere (Wetteren, 1905), Gustaaf Charles Verhasselt (Gent, 1902), Roger Bracke (Lokeren, 1913), Roland Monteyne (Lauwe, 1932); Robert De Smet (Gent, 1937), artistiek raadgever van de Kommissaris-Generaal van Europalia 93 Mexico, de literair criticus Remi Van De Moorter (Petegem aan de Leie, 1912), dichter Frank Meyland (Gent, 1920), priester Jozef De Wilde (Sint-Amandsberg, 1906), tevens bestuurslid van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, musicoloog Jozef Robijns (Meldert, 1920) en acteur-regisseur Dries Wieme (Gent, 1927). Met foto's van de overledenen.
492. *Nouvelle Biographie Nationale*, 3 (*Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*), Brussel, 1994, 376 blz.
Betreffende Gent zijn opgenomen: goudsmid en Brugs muntmeester Marc Ackart, Gent 1484-na 1536 (p. 11-13), kunstenaar Paul De Vigne, Gent 1843-Schaarbeek 1901 (p. 143-146), architect Langerock Pierre, Gent 1859-Leuven 1923 (p. 216-218), journalist en literator Pierre Maes, Gent 1887-Oostende 1968 (p. 243-245), professor en schrijver Albert Muller, Gent 1880-Antwerpen 1951 (p. 268-270), journalist Paul-Gustave Van Hecke, Gent 1887-Elsene 1967 (p. 331-334), politicus en topfunctionaris Eugène-François van Hoobrouck de Mooreghem, Gent 1756-Wortegem 1843 (p. 335-337).
493. CAMBIER G., **Robert Aereus**, *een ingetogen schilder*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII, (1994), p. 141-153.
Gents kunstschilder (1883-1969) te situeren in het entourage van Karel Van de Woestijne en Van den Berghe.
494. DESEYN G., **Eedse Ansele**: *kind van de buurte ...*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 1, p. 40-48.
Een belangrijk deel van het privé- en beroepsleven van Eduard Anseele (1856-1938) speelde zich af in de Minnemeerswijk. Anseele woonde van 1880 tot 1923 in de Ham en van 1923 tot 1938 in de Baudelostraat. Geïllustreerd.

495. DORIKENS M.F., **Leo Baekeland**. *Van Gentse Straatjongen tot multimiljonair*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 2, p. 19-36.
496. MEGANCK L., **André Claessens (1904-1960): een onbekend Gents modernist**, in *Interbellum*, 15, (1995), nr. 2, p. 6-14.
Beknopte studie van het werk van de architect, op basis van zijn persoonlijk archief. Geïllustreerd.
497. JONGMANS F., *Recrutement au 19e siècle, de mathématiciens étrangers par l'Université de Liège*, in *Actes du LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Liège, 1994, nr. 2, p. 600-611.
Met een korte biografische schets van de wiskundige **Germinal Dandelin** (1794-1847), zoon van de prefect van het Scheldepartement en vriend van Quetelet, die zijn jeugd en eerste studietijd in Gent doorbracht.
498. DE BUCK R., **Zeger de Kortrijkzaan (Sohier le Courtoisin)**, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 2, p. 66-71.
499. STUYVER P., *Pastoor Petrus De Meerleer ° 1830-† 1912*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 35, (1995), nr. 3, p. 44-57.
500. DEVOLDER L., *Een Drongense Hero in Engeland tijdens WO I*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 75-77.
Over het wedervaren van soldaat Emiel Devolder in Tummerings (Engeland).
501. DE WAELE O., *De schapen zien de wol niet. Een communist in de val van de Gestapo*, Antwerpen, 1995, 156 blz.
Levensverhaal van **Oscar De Waele** (Gent, 1926) die zich als communist engageerde in het ondergrondse verzet tegen Hitler, tot hij in 1943 door de Gestapo werd gearresteerd.
502. POELMAN R., *Bloemist Auguste Haerens*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 1, p. 5-6.
503. GESQUIERE I., **Alice Heyman-Béviaire (1883-1954). Een geëngageerde socialiste**, in GUBIN E. en L. VAN MOLLE (red.), *Vergeeten pioniers. Tien vrouwen in de politiek. De gemeenteraadsverkiezingen van 1921*, Brussel, 1994, p. 35-43.
Beschrijving van het engagement van Alice Heyman-Béviaire binnen de Gentse Socialistische Propagandaclub voor Werkvrouwen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

504. VAN DER LINDEN R., *In memoriam Lode Hoste*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 4, p. 198-200.
Lode Hoste (Guildford 1918-Gent 1994) profileerde zich als gedreven volkskundige maar vooral door zijn medewerking aan het AMSAB. In 1964 werd hij conservator van het Museum voor Volkskunde en in 1974 hield hij het BSP-Archief Gent-Eeklo, de voorganger van het AMSAB open. Zie ook AMSAB-Tijdingen, n.r., (1995), nr. 26, p. 3.
505. **Emiel Moyson** (*Gent* °9/1/1838-*Haut Pré* 1/12/1868) *Een kronologie van zijn leven en werk*, in *G.O.V. Héraut*, 29, (1994), nr. 6, p. 29-38.
506. VAN HAUWAERT K., *Hommage aan Emiel Poetou*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 211-216.
Levensschets van de beeldend kunstenaar Emiel Poetou (Gent, 1885-1975), met een inventaris van zijn werken en overzicht van tentoonstellingen waaraan hij deelnam.
507. DEVLEESHOUWER R., **Henri Rolin 1891-1973. Une voie singulière, une voix solitaire**, (*Institut de Sociologie. Sociologie politique*), Bruxelles, 1994, 611 blz.
Geïllustreerde biografie van de prominente jurist, politicus en professor van katholieke Gentse afkomst die in 1925 kabinetschef van de regering Vandevelde werd en in 1931 toetrad tot de Belgische Werkliedenpartij; hij was senator van 1932 tot 1968.
508. MAES D., *Gent elders ontmoet. Het monument van Petrus Jozef Triest te Brussel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 4, p. 222-224.
Kanunnik Triest, geboren te Brussel in 1760, verrichtte sociaal en liefdadigheidswerk te Gent en kreeg na zijn dood in 1836 een praalgraf in de Sint-Michielskathedraal te Brussel.
509. WILS L., *Vijftig jaar geleden overleed Kamiel Van Caeneghem: de grondlegger van een flamingantische volksbeweging*, in *Wetenschappelijke tijdingen*, LIII, (1994), nr. 4, p. 249-253.
510. VAN DER LINDEN R., *In memoriam René Van de Zijpe 1926-1994*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 3, p. 126.
Eminent Grimm-kenner (° Velzeke-†Zottegem), startte na studies aan de RUG met de opbouw van een gespecialiseerde Grimm-bibliotheek die hij later schonk aan het Brüder Grimm-Museum te Kassel (D).
511. DE GROOTE S., *Op het Campo Santo*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 3, p. 2-5.
Nota over het leven en het werk van beeldhouwer **Antoon van Eenaeme** (1827-1872). Grafmonumenten van diens hand, onder andere ter ere van

Prudens Van Duyse, sieren een deel van de begraafplaats Campo Santo te Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

512. BAUTERS L., M.C. LALEMAN, A. LENS, D. LIEVOIS en G. STOOFS, *De grafsteen van Antoon Van Hille in de kerk van de geschoeide karmelieten te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 2, p. 5-28.
De opgravingscampagne 1994 in de voormalige Karmelietenkerk aan de Lange Steenstraat bracht twee imposante grafstenen aan het licht. De studie van de inscriptieresten op één ervan leidde naar Antoon Van Hille die op 13 mei 1570 overleed. De bijeengesprokkelde gegevens lieten toe een vrij uitgebreide levensschets te reconstrueren van deze raadsheer-commissaris in dienst van de Spaanse koning. Behalve zijn band met het klooster van de geschoeide karmelieten is de verwevenheid van dit personage met de politieke gebeurtenissen en godsdiensttroebelen evident. In de bijdrage wordt ook ruimschoots ingegaan op een triptiek waarop zijn wapenschild en dat van zijn echtgenote Martine van Zevécote voorkomen en dat in het Museum voor Schone Kunsten in Gent wordt bewaard. Geïllustreerd.
513. VANGANSBEKE J., *Dokter Leon Van Hooreweghe (1900-1960) in Dronghine. Jaarboek*, (1995), p. 79-90.
Levensbeschrijving van een sociaal voelend dorpsdokter. Geïllustreerd.
514. EVRARD J., *Retrospectieve tentoonstelling Antoon en Luc Van Parys, (Het Toreken)*, Gent, 1995, 40 blz.
Overzicht van het beeldhouwwerk van vader Antoon (Deinze 1884-1968) en zoon Luc Van Parys (Deinze 1920-Gent 1991). Geïllustreerd. Zie ook diverse opstellen in het *Jaarboek Kunst- en Oudheidkundige Kring van Deinze*, 62, (1995): CASSIMAN P., *Antoon Van Parys biografisch* (p. 5-23), ID., *Antoon Van Parys, Luc Van Parys, een thematische en stilistische benadering* (p. 57-234), EVRARD J., *Een leven met vader en zoon Van Parys* (p. 25-56) en VAN DOORNE V. en G. VAN BEVERSLUYS, *Werk van Antoon Van Parys op de kerkhoven van Groot-Deinze* (p. 235-241).
515. KLUYSKENS P., **Pieter-Norbert Van Reysschoot**, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 2-12.
Beschrijving van leven en werk van de schilder van het bas-reliëf (Gent 1738-1795).
516. VANELSLANDER., **Marcus van Vaernewijk**, *de beeldhouwer (vader van Marcus van Vaernewijck, kronijkschrijver)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 1, p. 23-31.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

517. DE MAEYER J., *De rode baron. Arthur Verhaegen 1847-1917*, (KADOC-Studies, 18), Leuven, 1994, 696 blz.
Geïllustreerde biografie van de Brusselse ultramontaan en volksvertegenwoordiger, tevens architect-glazenier in de neogotische traditie; één van de sociaal geëngageerde protagonisten van de Gentse Antisocialistische Werkliedenbond, van de Oostvlaamse Landbouwersbond en stichter van de krant Het Volk. Met uitgebreid biografisch repertorium, index van corporaties, tijdschriften en plaatsnamen.
518. *Liber Amicorum Adriaan Verhulst*, (Willemsfonds), Gent, 1995.
Hulde uitgave voor historicus Prof. Dr. Adriaan Verhulst (° 1929), waarin zijn verdiensten voor de Vlaamse Beweging, voor de ontplooiing van het pluralistisch cultuurleven in Vlaanderen, voor liberalisme en vrijzinnigheid en voor de openbare omroep, maar vooral zijn verdiensten als voorzitter van het Willemsfonds worden toegelicht. Het boek omvat daarover bijdragen van L. PONTEUR, W. PREVENIER, P. VAN BRABANT, C. DERIDDER, M. OUKHOW, G. DECLERCQ, P. VANDENBUSSCHE, F. GROOTJANS, H. VAN VELTHOVEN, L. APOSTEL, R. STRYBOL en E. WITTE. In een derde deel wordt A. VERHULST zelf aan het woord gelaten en worden een aantal basisteksten van zijn hand gepubliceerd, die zijn essentiële bijdrage tot de vermelde ontwikkelingsaspecten in een recent verleden mede onderstrepen.
519. DECLERCK K. (red.), **J.E. Verschaffelt (1870-1955)**, (*Uit het verleden van de RUG, nr. 37*), Gent, 1995, 113 blz.
Bijdragen van B. VAN CAMP over de loopbaan van deze natuurkundige en zijn engagement in de Vlaamse Beweging (p. 5-75) en van M. DORIKENS en L. DORIKENS-VANPRAET over zijn wetenschappelijk werk (p. 77-113). Geïllustreerd, met bibliografie en kritisch apparaat.
520. PODEVIJND., **Charles Vuylsteke sr. en jr.** *Fine-fleur van de Belgische sierteelt*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 2, p. 13-17.

Index op auteursnamen

ADRIAENSSENS I.	366	DE CLERCK K.	519
AERTS E.	251	DECLERCQ G.	518
APOSTEL L.	518	DE CLERCQ R.	454
ART J.	292	DE COCK A.M.	328
AUDOOREN F.	443	DE COCKER J.	257
BAELDE M.	251	DE COSTER P.	300
BAILLIEUL B.	293, 444	DECREUS F.	413
BALTHAZAR H.	324	DE DECKER P.	331
BAUTERS L.	367, 368, 369, 512	DE GEEST D.	413
BEKAERT G.	370	DEGRAEUWE G.	456
BERGMANS A.	282	DE GROOTE S.	511
BERINGS G.	354	DEGRYSE K.	292
BLUEBAUM D.	411	DE HERDT R.	258, 349
BOERJAN G.	445	DE KLERK A.	369
BOERSMA O.	318	DE KOOKER H.W.	259
BOGAERT D.	347	DE LILLE G.	260
BOHEZ R.	372	DE MAAR F.	457
BONTINCK J.	446	DE MAEYER J.	517
BOONE M.	292, 303	DE MEULEMEESTER J.	283
BOUCKAERT B.	270	DE MEUTER I.	485
BOURGOIS M.	252	DEMEY A.	395
BRINKMAN P.	412	DEMIDDELE H.	284, 440
BROGET G.	447	DE NAVE F.	317
BRYSSSE A.	448	DENECKERE G.	328, 332, 333
BUTAYE H.	365	DENEWET L.	458
BUYLE M.	282	DEN HARTOG E.	414
CAMBIER G.	493	DE PATOUL B.	415
CAPITEYN A.	328	DE PAU F.	370
CASSIMAN P.	355, 514	DEPAUW C.	317
CHARLES L.	253, 254, 255, 256, 373	DE PERMENTIER C.	377
CLAEYS U.	369	DEPREZ A.	416
CLAUS H.	413	DE RIDDER C.	518
COIGNEAU D.	297	DEROM S.	378, 379
COLLEN-JANSSSENS J.	374	DE SCHEPPER H.	251
COLLUMBIEN H.	348	DESEYN G.	328, 350, 351, 494
COOSMANS T.	432	DESMET J.	459
COPPEJANS-DESMEDT H.	329	DE SMET M.J.	450
COPPENS H.	251	DE SUTTER C.	372, 380
COUCKE M.-T.	313	DE TREMERIE M.	460
CROMBE P.	299	DE TREMMERIE C.	459
DAEM M.	449, 450	DEVAUX J.	305
DAEMEN J.	361	DEVLEESHOUWER R.	507
DAMBRUYNE J.	314, 375	DEVOLDER K.	261
DE BACKER C.	438, 439	DE VOLDER L.	500
DE BAETS A.	451	DE VOS J.	417
DE BAETS H.	330	DEVOS P.	324
DE BELIE A.	313	DE VREE F.	413
DEBRUYNE R.K.	373	DE VRIENDT J.	461
DE BUCK R.	294, 304, 452, 453, 498	DE VRIENDT-MORES R.	462
DE CAUTER L.	369	DEVRIESE L.	381, 382
DECAVELE J.	295, 304, 315, 373, 376, 400, 413	DE WAELE O.	501
DECEULAER H.	316	DE WEERDT D.	328
		D'HOKER M.	334

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1994-1995

D'HOLLANDER J.	418	LIS C.	314, 321, 322
D'HONDT B.	262	LOECKX A.	370
DHONDT L.	335	LOUIS E.	356
DORIKENS-VAN PRAET L.	519	MAES D.	357, 468, 508
DORIKENS M.F.	495, 519	MARINUS M.J.	292
DUBOIS M.	324, 370, 383, 384	MATTELAER J.J.	470
EECKHOUT P.	415	MATTHYS A.	283
ERAUW H.	387	MEGANCK L.	394, 395, 496
ERVYNCK A.	284, 440	MENGE S.	353
EVERAERT G.	373	MERTENS J.	267
EVRARD A.	462	MERTENS S.	419
EVRARD J.	514	MEUL V.	396
FABRI R.	324	MURRAY A.V.	307
FLOUR E.	263	MUSSCHOOT A.M.	297, 328, 433
FRANCOIS L.	328, 432	NEIRYNCK F.	471
GESQUIERE I.	503	NICHOLAS D.	308
GINSBURGH V.	419	NOLLET P.	446
GISTELINCK F.	319	NYS L.	427
GOEMINNE L.	458	NYS R.	397
GORIS M.	306	OLLIVIER H.	398
GROOTJANS F.	518	ORIS M.	269
GUBIN E.	503	OSSIEUR E.	472
HAMELEERS M.	274	OUKHOW M.	518
NANAWALT B.	308	PAERL H.	471
HAUDENHUYSE G.	463, 464	PALINCKX K.	338
HEMMERIJCKX R.	336	PAULISSEN G.	370
HEMMINK G.J.	413	PAULY M.	269
HENDRIKS J.	369	PAUWELS W.	339
HEYMANS F.	413	PILLE F.	296
HEYRMAN P.	337	PITTMOVILS K.	340, 353
HOFFSUMMER P.	285, 367, 385	PLEIJ H.	297
HOOZEE R.	429	POELMAN R.	268, 473, 474, 502
HOUBRECHTS D.	285, 367, 385	PODEVIJN D.	520
HUMMELEN W.	297	PONTEUR L.	518
HUYS P.	420	PORIAU M.	485
JACQUES C.	263	POULAIN N.	328, 395, 399
JANSSENS G.	265	PREVENIER W.	518
JAUMAIN S.	337	RAVESCHOT P.	386
JELSMA A.J.	318	RENSON R.	334
JONGMANS F.	497	REYERSON K.	308
KERCKHAERT N.	389	RIDER J.	309
KLUYSKENS P.	304, 390, 515	ROGGE M.	302
LAGROU E.	370	RYCKAERT M.	269, 324
LALEMAN M.C.	258, 283, 286, 287, 288, 367, 368, 373, 386, 512	SABBE M.	319
LAMARCQ D.	425, 441, 465	SACHTLEBEN V.	352
LANCLUS K.	391	SCHEPSMA W.F.	358
LANGENDRIES E.	328	SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN M.A.	297
LAPORTE D.	392	SCHEPENS E.	475
LEKENS L.	304	SCHMIDT P.	428
LENDERS P.	321	SCHOLLIERS P.	341
LENS A.	288, 368, 512	SCHREURS E.	270
LEVIS E.	466, 467	SELIS E.	476
LIEVIJNS L.	266	SERRAS H.	389
LIEVOIS D.	256, 288, 310, 368, 373, 393, 512	SERRUS B.	353
		SMALL G.	310

L. CHARLES, R. DE HERDT, M.C. LALEMAN

SMETS M.	370	VAN GANSBEKE J.	486, 513
SMEYERS J.	297	VAN GEERT G.	467
SMEYERS M.	415	VAN GELDEREN M.	326
SOLY H.	251, 314, 321, 322	VAN GINKEL E.	369
SONNEVILLE A.	477	VAN GOOL J.	413
SPATZ H.	401	VANHAUTE E.	343
STEEGHERS W.	271, 478, 479, 480	VAN HAUWAERT K.	506
STEVENS M.	429	VANHEE T.	276
STOCKMAN L.	359, 360, 481	VAN HONACKER K.	251
STOOPS G.	288, 368, 512	VANHOVE N.	369
STRAUVEN F.	370	VAN ISTERDAEL H.	277
STROO C.	415	VAN MEERTEN M.	342
STRYBOL R.	518	VAN MOLLE L.	503
STUYVER P.	499	VAN NEVELE F.	404
SWART K.W.	323	VANNIEUWENHUYSE J.	258
TAVERNE E.	324	VAN PETEGHEM S.	434
TERRYN C.	317	VAN POUCKE D.	487
THIJS A.K.L.	251	VANSCHOENBEEK G.	344, 345
TIMMERMAN F.	482	VAN SELM B.	259
TISSEGHEN R.	361	VAN SCHOOR J.	413
TOLLENEER J.	334	VAN SCHOUTE R.	415
T'SJOEN Y.	430	VANTHEMSCHE G.	337
UYTTENHOVE P.	370	VAN TWEMBEKE J.	488
VAN BELLE J.L.	272	VAN TYGHEM F.	432
VAN BRABANT P.	518	VAN VELTHOVEN H.	518
VAN BRUWAENE C.	304	VAN WERVEKE A.	327
VAN BEVERSLUYS G.	514	VANWILDEMEERSCH U.	376
VAN BUTSELE P.	273	VELLE K.	489, 490
VAN CAMP B.	519	VERBEKE A.	405
VAN CLEVEN J.	432	VERHEEKE G.	351
VAN DAMME L.	302	VERHULST A.	518
VAN DEN ABEELE R.	442	VERKERKEN D.	275, 278, 279
VANDEN BILCKE R.	373	VERKERKEN W.	436
VAN DEN BOSSCHE H.	402	VERMEIRE M.	406
VAN DEN BRINK P.	274	VERMEIR R.	292
VANDEN BROECKE S.	362	VERMEULEN F.	301, 302
VANDENBROEKE C.	292, 325	VEROUGSTRAETE J.	280
VANDENBUSSCHE P.	518	VERSTEGEN V.	313
VAN DE PERRE D.	483	VERVAET A.	407
VAN DE PERRE N.	363	VERVAET B.	408
VAN DER HAEGEN G.	299	VIANE R.	437
VAN DER HERTEN B.	342	VIAENE P.	281
VAN DER KROGT P.	274, 298	VISSER I.	324
VAN DER LINDEN R.	484, 504, 510	VLEESCHOUWERS C.	363
VANDER MAELEN H.	275	VLEESCHOUWERS M.	292
VANDEVOORDE H.	430	WATERSCHOOT W.	297
VAN DE WALLE A.	311	WILS L.	346, 509
VAN DE WALLE R.	485	WISSINK W.	306
VAN DE WIELE J.	365	WITDOUCK R.	364
VAN DOORNE G.	372, 380, 403	WITTE E.	518
VAN DOORNE V.	514	WORTMANN A.	410
VAN DRIESSCHE I.	369	ZABEAU-VAN DER VERREN L.	400
VAN ELSLANDE R.	516	ZOETE A.	312
VAN ELSLANDER A.	433		

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met XLVIII - 1994
(onvolledig in de jaren '50 en '60)

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeute* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.